Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation
Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/3484321

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/3484321

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht

1218-1536

JEREM VAN DUIJL

Goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht 1218-1536

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht.

Middeleeuwse Studies en Bronnen 183
Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 9

Afbeelding omslag: Pentekening van het stadsaanzicht van Utrecht in het Diarium van Aernout van Buchel (1565-1641). Bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht: Hs.798-2, fol. 10v.

© 2022 Jeremia Jerre van Duijl
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN. Het ISBN van de handelsuitgave is 9789464550177.

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without wrtitten permission from the publisher.

Goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht 1218-1536

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op donderdag 27 oktober 2022
klokke 15:00 uur
door
Jeremia Jerre van Duijl

Promotores:
prof.dr. J.A. Mol
prof.dr. P.C.M. Hoppenbrouwers

Promotiecommissie:
prof.dr. H. Houben (Università del Salento)
prof.dr. B.J.P. van Bavel (Universiteit Utrecht)
dr. C.V. Weeda
dr. R. Stein

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord 9

Inleiding 14
Goederenbezit en de grondbeginselen van de Duitse Orde 14
Ontstaansgeschiedenis van de Duitse Orde 15
Theoretisch kader en vraagstelling 18
Bronnen en onderzoeksaanpak 27

I DE FUNDAMENTELE JAREN: 1218-1256 31

1 **De stichting van het Duitse Huis te Utrecht** 33
1.1 Inleiding 33
1.2 De komst van de Duitse Orde naar de Nederlanden tijdens de 5e kruistocht 35
Groei van de Duitse Orde onder hoogmeester Hermann von Salza 35
Pacificering door kruistochtprediking in de Nederlanden 38
Nederlanders tijdens het beleg van Damiate 41
Schenkingen aan de Duitse Orde door Nederlandse kruisvaarders 43
1.3 De stichting van het Duitse Huis te Utrecht 50
Grensheer Sweder van Dingden en de Stichtse ministerialiteit 50
Stichtse strijders te Damiate en de Duitse Orde 54
Sweder II en de Slag bij Ane 57
Goederencollecte voor de stichting van een commanderij van de Duitse Orde in Utrecht 61
Het Duitse Huis en een ruimtelijke herindeling van Utrecht 71

2 **Onder de vleugels van het Hollandse gravenhuis (1231-1256)** 75
2.1 Inleiding 75
2.2 Stichtse begunstigers 76
Een bescheiden schenkingsgolf door Stichtse ministerialen 76
Stichtse ridders op kruistocht naar Aken 80
Steun van bisschop Otto III van Holland 83
Steun van bisschop Hendrik van Vianden 86

2.3 Onder de vleugels van het Hollandse gravenhuis 88
Bidden: De patronaatsrechten van Valkenburg en Maasland 88
Vechten: 32 morgen in Delft 93
Overige begunstigers in Holland en Zeeland 97
De Utrechtse kring van de Duitse Orde in de Partes Inferiores 103

II EXPANSIE: 1257-1365 109

3 Goederenverwerving in 1257-1365 111
3.1 Inleiding 111
3.2 Het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in 1365 114
Het oudste pachtboek 114
Het landbezit van het Duitse Huis in 1365 115
Erfpacht en eigendom 117
Tienden 120
Tijnzen 121
Renten uit huizen en hofsteden 123
Patronaatsrechten 124
Overige bezittingen 127
3.3 Ontwikkeling van het goederenbezit tot 1365 129
Landverwerving tot 1365 129
Vette jaren rond 1267 en expansie tot 1278 131
Gestage groei tot 1300 137
Het decennium van de kentering 142
Magere jaren na 1310 en de bouw van het nieuwe Duitse Huis 146

4 Goederenverwerving in relatie tot kruistochten 150
4.1 Inleiding 150
4.2 Schenkingen in subsidium Terre Sancte 151
Met het kruis getekende broeders in de jaren 1260 151
Mislukte kruistochtplannen 161
De laatste kruistochten naar het Heilige Land 163
4.3 Pruisenreizen 168
Het Duitse Huis te Utrecht en Pruisenreizigers voor 1291 168
Het Duitse Huis te Utrecht en Pruisenreizigers na 1291 172

5 Politiek en patronage 175
5.1 Inleiding 175
5.2 Het Duitse Huis en het huis Holland 177
Vrijgevigheid in de vetestrijd 177
Do ut des 180
5.3 Een veranderlijk speelveld 183

Verdeel en heers 183
Kop van Jut 186
Transitie 190
5.4 De wording van de balije Utrecht 196
Het ordeverband der Partes Inferiores 196
Interne vorming van de balije Utrecht tot omstreeks 1300 202
Plannen voor een Hollands-Zeeuwse kring ordenederzettingen 205
De verhuizing van de commanderij Ophemert naar Tiel in 1328 209
De reorganisatie van de commanderij te Maasland 212
Friese vrijheid 213

III CRISES EN HERVORMING: 1366-1536 217

6 Het goederenbezit in 1366-1536 219
6.1 Inleiding 219
6.2 De goedereninventarisatie van 1531-1536 221
6.3 Reconstructie van het goederenbezit rond 1530 227
Landbezit in Utrecht 228
Landbezit in Holland, Zeeland en Gelre 234
Overig goederenbezit 238
6.4 Ontwikkeling van het goederenbezit tussen 1365 en 1536 240

7 Hernieuwde groei (1366-1419) 247
7.1 Inleiding 247
7.2 Geestelijke bloei en materiële groei 248
De vroege verspreiding van het monastiek observantisme in de balije Utrecht 248
Aanvoerders van de observantiecampagne in de landcommanderij, 1382-1396 254
De bestuurlijke accenten van Johan van de Zande 261
7.3 Koopgolf en pestepidemie 270
7.4 Pruisenreizen 274

8 Stagnatie, crises en herstel (1420-1536) 281
8.1 Inleiding 281
8.2 Stagnatie 283
Einde aan de groei 283
De laatste observanten 285
Van frictie naar schisma 289
8.3 Perfecte storm 294
Schisma in het Sticht, schisma in de balije 294
Geen plaats voor uit Pruisen teruggekeerde broeders 296
Agrarische crisis 302
8.4 Van hervorming naar groei 306

Restauratie en hervorming door Johan van Drongelen 306
Goederen voor de landcommandeur 312

Slotbeschouwing 318
Dynamiek van de goederenverwerving 318
Verklaringen voor de goederenverwerving 322

Summary 328

Bronnen en literatuur 339
Gebruikte afkortingen 339
Geraadpleegde archieven 339
Bronnenuitgaven, regesten en inventarissen 341
Literatuur 343
Websites 357

Index van persoons- en plaatsnamen 358

Curriculum vitae 374

VOORWOORD

Ik ben gefascineerd door landkaarten en middeleeuwse handschriften. Ze zijn als vreemde landen waar je naartoe kunt reizen om de wereld een stukje beter te begrijpen. De afgelopen jaren heb ik langs talloze kaarten en manuscripten mogen struinen, om structuren op het spoor te komen en orde aan te brengen in de bronnenrijkdom aangaande het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht.

Deze intellectuele vreugde heb ik in de eerste plaats te danken aan de financier van dit onderzoek, de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht. Ik werd in staat gesteld mijn werk in volledige academische vrijheid uit te voeren. Een grote mate van vrijheid werd mij ook gegund door mijn promotores Hans Mol en Peter Hoppenbrouwers. Ik wil hen graag bedanken voor de prettige begeleiding en de enthousiasmerende gesprekken. Bijzonder genereus was de boekenverzameling die Hans mij ter beschikking stelde.

Van grote waarde was het goede contact met Leidse collega's, in het bijzonder tijdens de gesprekken over al die zaken die bij een promotie komen kijken. Memorabel zijn de koffiepauzes met kamergenoten Johan van de Worp, Frank Bethlehem en Jaap Ligthart, leden van de vakgroep middeleeuwse geschiedenis en iedereen die hier verder bij aansloot. Voor het solistische werk van een promovendus is het een groot geluk zulke fijne collega's te hebben. Marlisa den Hartog en Thijs Porck wil ik specifiek bedanken voor de gezamenlijke oprichting van het *Leiden Medievalists Blog*. Ik kijk hier met veel plezier op terug.

Op vele maandagen werd ik gastvrij in het archief van het Duitse Huis ontvangen door archivaris Annesietske Stapel. Ik kan me de gesprekken over de dertiende-eeuwse ridders die telkens in de stukken opduiken nog goed herinneren. Ze was ook betrokken bij een studiegroepje dat af en toe de bevindingen van mijn onderzoek bediscussieerde. Hier maakten verder Esther Brouwer en Ad van Ooststroom deel van uit. Aan Ad ben ik in het bijzonder veel dank verschuldigd. Hij volgde mijn onderzoek kritisch en was telkens bereid me te helpen met zijn GIS. Mijn dank hiervoor spreekt uit dit proefschrift.

Renger de Bruin wil ik hartelijk danken voor de keren dat hij mij in het Duitse Huis ontving. Hij wist mij in het bijzonder te enthousiasmeren met zijn kennis over het Duitse Huis in de Napoleontische tijd. Bram van den Hoven van Genderen en Kaj van Vliet waren bereid hoofdstukken te becommentariëren. Veel dank hiervoor!

Aan NWO wil ik dank uitspreken voor het bieden van een tijdelijke aanstelling aldaar. Door deze onderbreking van mijn project kon ik afstand nemen van mijn onderzoek, om vervolgens gedisciplineerd het boek te voltooien en terug te keren naar deze boeiende en prettige werkomgeving.

Familie en vrienden ben ik dankbaar voor het geduld waarmee zij ogenschijnlijk niet ongerust bleven vragen hoe het met mijn onderzoek ging. De start van mijn promotieonderzoek vond bijna gelijktijdig plaats met mijn huwelijk met Mareike. Sindsdien zijn we verschillende keren verhuisd, hebben we altijd meer dan genoeg mooi werk te doen gehad en zijn we gezegend met twee prachtige kinderen. Lieve Mareike, jij bent mijn rots in de branding. Zonder jou had dit onderzoek geen kans van slagen gehad. Dankjewel dat ik deze reis samen met jou mag maken.

KAART **0.1** COMMANDERIJEN VAN DE DUITSE ORDE IN DE NEDERLANDEN OMSTREEKS **1500**

Overgenomen uit: R.J. Stapel, *Medieval authorship and cultural exchange in the late fifteenth century: The Utrecht chronicle of the Teutonic Order* (Abingdon en New York 2021) xx.

KAART 0.2 HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN HET NEDERSTICHT OMSTREEKS 1500

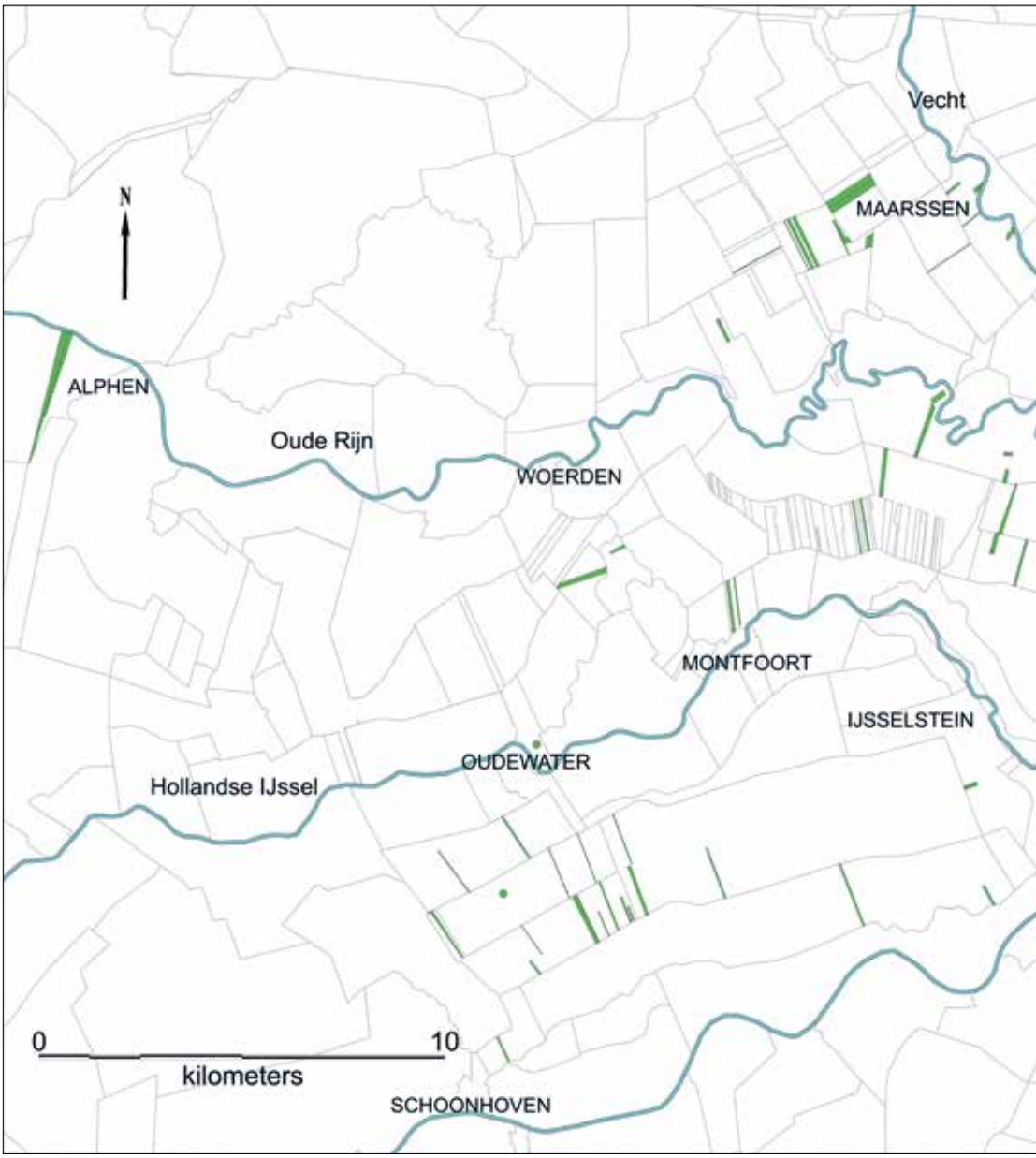

Gemaakt in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) in samenwerking met de heer Ad van Ooststroom.

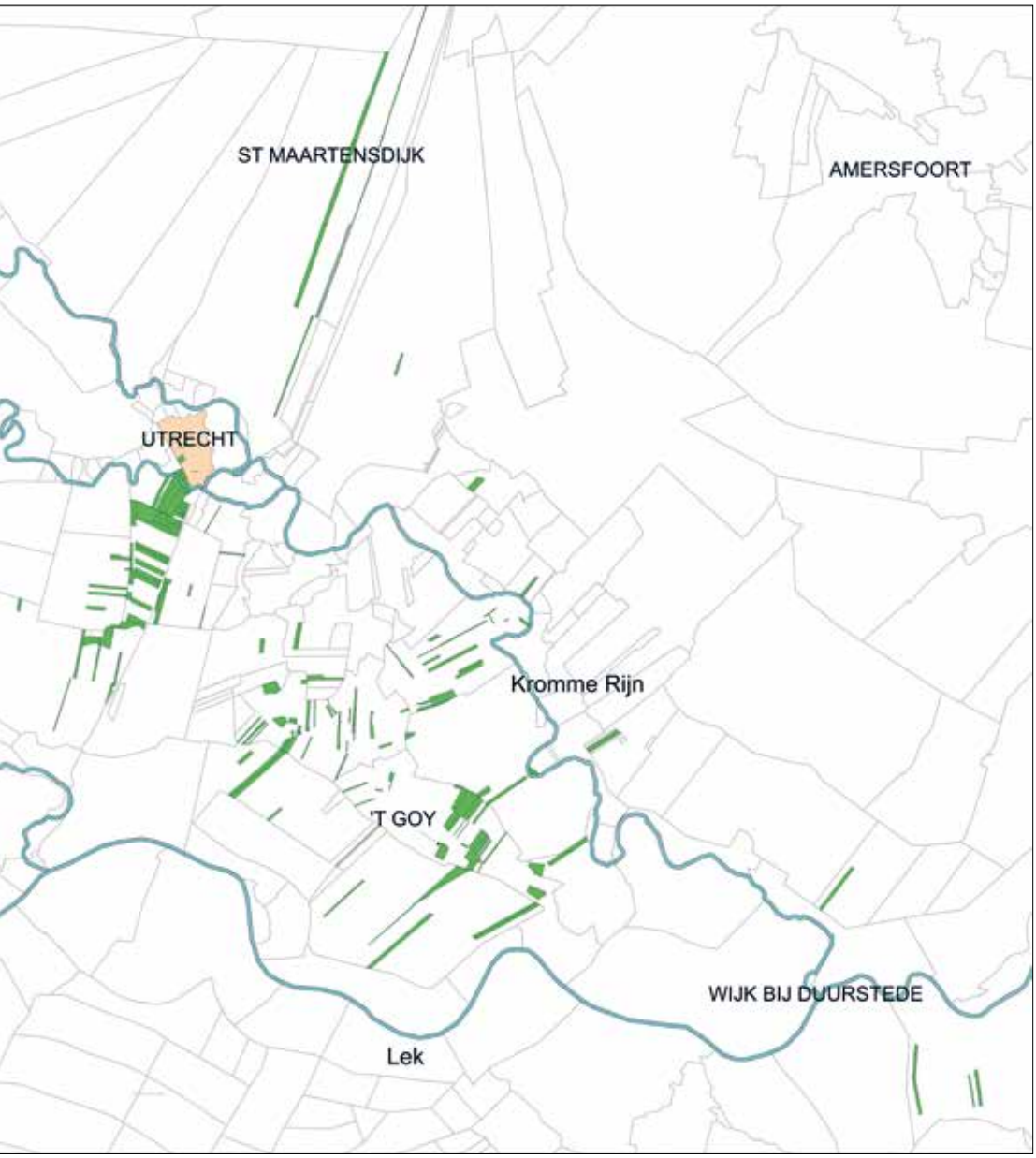
ST MAARTENSDIJK
AMERSFOORT
UTRECHT
Kromme Rijn
'T GOY
WIJK BIJ DUURSTEDE
Lek

INLEIDING

GOEDERENBEZIT EN DE GRONDBEGINSELEN VAN DE DUITSE ORDE

Op 25 september 1590 deed het Hof van Holland uitspraak in een rechtszaak die door Simon Gerritsz Storm van Wena, als man en voogd van Catharina van Egmond van Merestein, was aangespannen tegen Jacob Taets van Amerongen en Dirk de Blois van Treslong. De laatste bestuurde als commandeur een nederzetting van de Duitse Orde in de plaats Maasland ten zuidwesten van Delft. Deze lokale vestiging viel bestuurlijk onder een regionaal hoofdhuis in Utrecht. In dit Utrechtse district, dat in de terminologie van de Duitse Orde een balije wordt genoemd, had Jacob Taets van Amerongen als zogeheten landcommandeur de leiding. De rechtszaak draaide om het kapitaal dat de in 1560 overleden landcommandeur Albert van Egmond van Merestein had achtergelaten. Een deel hiervan had hij aan de eisers vermaakt, maar de orde verzette zich hiertegen. Het Hof oordeelde in 1590 in het voordeel van de eisende partij. De zaak sleepte zich vervolgens echter nog tot in de vroege zeventiende eeuw voort.[1]

Het interessante aan deze zaak is niet de uitkomst ervan, maar de argumentatie die beide partijen gaven ter onderbouwing van hun standpunt. Eiser Simon Gerritsz Storm van Wena zette uiteen dat zijn vrouw een dochter was van de voormalige landcommandeur Albert van Egmond van Merestein en zijn concubine Elisabeth. Laatstgenoemde woonde in een huisje bij het zogeheten Duitse Huis in Utrecht, het gebouwencomplex waarin de broeders verbleven. De Duitse Orde was volgens de aanspanners van de rechtszaak in essentie een organisatie van ridders die vanouds het christelijk geloof militair verdedigden. Omdat de strijd zich ver weg afspeelde en de Utrechtse broeders al geruime tijd de wapens niet meer hadden opgenomen, zouden zij geleidelijk 'in devotie zijn geraakt'.[2] Daarom zouden zij priesters in hun midden hebben opgenomen, maar van een religieuze gemeenschap was in feite geen sprake. De conclusie moest daarom zijn dat de balije Utrecht van de Duitse Orde als een wereldlijke organisatie beschouwd moest worden, waarvan de ridderbroeders konden beschikken over privébezit dat zij konden vervreemden.

De verdediging bracht hier tegenin dat ridderbroeders zoals Albert van Egmond van Merestein wel degelijk geestelijken waren. Zij onderscheidden zich immers van wereld-

1 J. van der Meer, *Geestelijk vader. De strijd om de nalatenschap van Albert van Egmond van Meerestein aan het einde van de zestiende eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht 2003).

2 ARDOU, inv.nr. 278.5, fol. 2-3.

lijke personen door hun mantel met daarop het kruis van de Duitse Orde. Bovendien moesten ridders de kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid afleggen. Hierin had deze partij gelijk. Albert had zich echter niet aan het celibaat gehouden. Daarnaast had hij volgens de armoedegelofte geen privébezit mogen hebben. Alles wat broeders gedurende hun leven verkregen, kwam toe aan de orde die zij dienden. Albert had echter goederen aan derden gegeven. Zijn verbroken geloftes maakte het betoog van de verdediging niet sterker. De broeders meenden hun verweer kracht bij te kunnen zetten door Elisabeth af te schilderen als de 'langneusde hoer' en een 'vile persoon van sobere conditie', die krijgsvolk was gevolgd tot Albert op haar pad kwam. Albert daarentegen was een 'treffelijck edelman gecomen van grooten huijse.'[3] De toon van de pleidooien weerspiegelt de felheid waarmee deze twist voor het gerecht werd uitgevochten.

De rechtszaak legde pijnlijk bloot hoe weinig er halverwege de zestiende eeuw nog van de religieuze beginselen en uitvoering van de taakstelling van de Duitse Orde in de balije Utrecht resteerde. Daarnaast illustreert de kwestie de verbondenheid van deze beginselen met het goederenbezit. Door de verwatering van de doelstellingen van het Duitse Huis kon de rechtmatigheid van zijn bezit, het materiële fundament van de organisatie, ter discussie worden gesteld. Wat dit betreft markeert de rechtszaak een discontinuïteit ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Sinds de oprichting in 1231 was het goederenbezit van het Duitse Huis sterk gegroeid, vooral wanneer de broeders met het uitvoeren van de taakstellingen van hun orde voorzagen in een maatschappelijke behoefte. Dat wil niet zeggen dat de Utrechtse landcommanderij gedurende de middeleeuwen enkel materiële voorspoed heeft gekend. Expansieve perioden werden afgewisseld door crises in de organisatie en in het beheer van het goederenbezit. Het is die wisselwerking tussen goederenverwerving en het functioneren van het Duitse Huis te Utrecht in de maatschappelijke context gedurende de middeleeuwen, die de thematiek vormt van dit onderzoek.

ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE DUITSE ORDE

De wording van de Duitse Orde kan niet los gezien worden van de kruistochten. Na de verovering van Jeruzalem in 1099 door deelnemers van de eerste kruistocht keerden de meeste kruisvaarders terug naar de gebieden in Europa waar zij vandaan kwamen. Onder de achterblijvers in de Levant bevonden zich geestelijken. Voor hen gold een verbod om te vechten, waardoor zij voor hun verdediging aangewezen waren op anderen.[4] Ook pelgrims die het Heilige Land bezochten hadden bescherming nodig. Tijdgenoot en aartsbisschop Willem van Tyrus schreef over ridders die zich aanvankelijk hadden voorgenomen een geestelijk leven te leiden onder de hoede van reguliere kanunniken maar al snel militair actief bleven door bescherming van pelgrims op zich te nemen. In hun hoedanigheid als strijders voor God legden ze echter wel de drie kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Koning Boudewijn II van Jeruzalem (1118-1131) gaf hun een onderko-

3 ARDOU, inv.nr. 278.1, fol. 63r.

4 A.J. Forey, *The Military Orders. From the twelfth to the early fourteenth centuries* (Londen 1992) 7-11.

men in zijn kasteel op de Tempelberg, waarnaar zij hun organisatie vernoemden. Andere contemporaine verslagen wijken in meer of mindere mate van deze ontstaansgeschiedenis af, maar het beeld dat uit alle teksten naar voren komt is dat in 1120, of kort daarvoor, een groep ridders in consultatie met de voornaamste machthebbers in het Koninkrijk Jeruzalem een religieuze gemeenschap vormde die de verdediging van de christelijke heilige plaatsen ter plaatse als taak toegewezen kreeg. In 1129 werden de tempeliers tijdens het concilie van Troyes formeel door de paus erkend en kregen ze een eigen regel.[5]

De regel van de tempeliers werd waarschijnlijk beïnvloed en is misschien zelfs mede opgesteld door Bernard van Clairvaux. Deze toonaangevende geestelijke en ervaringsdeskundige op het gebied van kloosterhervormingen was in ieder geval een verdediger van de jonge ridderorde. Hoogstwaarschijnlijk in reactie op kritiek die over de vechtende geestelijken oplaaide schreef hij een lofrede op de nieuwe ridderschap (*De laude novae militiae*). Hierin betoogde hij dat de tempeliers in tegenstelling tot de ijdele wereldlijke ridders, die hij met een woordspel *malicia* (een groep slechteriken) noemde, niet voor eigen eer en glorie vochten maar een moedige strijd voerden met een prijzenswaardig geestelijk doel. De nabijheid van Bijbelse plaatsen droeg bij aan de vervulling van de spirituele taak van deze nieuwe soort ridders.[6]

Het voorbeeld van de tempeliers werd gevolgd door de hospitaalbroederschap van Sint Jan in Jeruzalem. Bij een benedictijner instelling bij het Heilig Graf was met steun van kooplieden uit Amalfi reeds ver voor de eerste kruistocht een broederschap ontstaan die zich gaandeweg had toegelegd op de verpleging en opvang van zieke en behoeftige pelgrims. Hieruit ontstond een hospitaal toen het groeiende aantal pelgrims de gevaren ondervond van de militaire expansie van de Seltsjoeken. In 1113 ontving dit hospitaal van Sint Jan pauselijke bescherming. Privileges, goederenschenkingen en een toenemend aantal te verplegen pelgrims droegen bij aan de verdere groei. Blijkens de bul *Quam amabilis Deo* van paus Innocentius II beschikte het hospitaal rond 1140 over dienaars met een militaire rol die als beschermers en bewakers optraden.[7] Dit zouden ingehuurde troepen geweest kunnen zijn. Uit deze periode zijn echter meerdere bronnen overgeleverd die ook op militaire activiteiten door de johannieters zelf wijzen. Waarschijnlijk transformeerde de organisatie zich tussen 1120 en 1140, vrijwel tegelijk met de tempeliers of kort daarna, in een geestelijke ridderorde. De johannieters zouden echter altijd een sterke hospitaaltraditie houden.[8]

De Duitse Orde ontstond eveneens uit een hospitaal. Dit blijkt onder meer uit de belangrijkste bron over de ontstaansperiode van de orde, de *Narratio de primordiis ordinis Theutonici* uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Daarin wordt de volledige naam van

5 H.J. Nicholson, *A brief history of the Knights Templar* (herziene editie; Londen 2010) 24-34; M. Barber, 'The origins of the Order of the Temple', *Studia Monastica* 12 (1970) 219-240.

6 J. Fleckenstein, 'Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift "De laude novae militiae" Bernhards von Clairvaux', in: idem en M Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen 1980) 9-22; N.E. Morton, *The Medieval Military Orders, 1120-1314* (Londen en New York 2014) 14-17.

7 H.J. Nicholson, *The Knights Hospitaller* (Woodbridge 2001) 2-10.

8 De precieze dateringen van deze transformatie door historici lopen uiteen, maar liggen vrijwel allemaal in de periode 1120-1140: Forey, *The military orders*, 19; Nicholson, *The Knights Hospitaller*, 10-11; Nicholson, *The Medieval Military Orders*, 18-21; J.M. van Winter, *Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde: drie geestelijke ridderorden* [Kampen 1969] 13.

de orde genoemd: *Ordo fratrum hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum*. Hierdoor is het verleidelijk een verband te zien met het Mariahospitaal dat in Jeruzalem werd geëxploiteerd totdat Saladin de stad in 1187 veroverde. Dat hospitaal werd echter in 1143 door de johannieters in hun organisatie geïncorporeerd. Overtuigende bewijzen voor enige continuïteit met de Duitse Orde ontbreken.[9] Waarschijnlijker is daarom het stichtingsverhaal volgens de *Narratio,* waarin aan het begin van de derde kruistocht, in 1189 of 1190 tijdens het beleg van Akko, door mannen uit Lübeck en Bremen een nieuw veldhospitaal werd opgericht voor gewonde kruisvaarders. Sinds een gedetailleerde studie hierover van de Duitse historica Marie-Luise Favreau uit 1974, is deze these breed geaccepteerd.[10]

De vernoeming naar Jeruzalem zou volgens de *Narratio* ingegeven zijn door de wens zich in de heilige stad te vestigen. Deze redenering kan halverwege de dertiende eeuw zijn verzonnen om de toenmalige bezitsverwerving aldaar te legitimeren. Volgens Klaus Militzer, een vooraanstaande kenner van de geschiedenis van de Duitse Orde, is dit argument daarom altijd algemeen als niet overtuigend beschouwd.[11] Toch blijven andere ridderordeexperts zoals Jürgen Sarnowsky deze mogelijkheid noemen.[12] Helemaal ongeloofwaardig is het inderdaad niet, want Jeruzalem was een veel aansprekender hoofdlocatie dan Akko. Ook de tempeliers en johannieters beschouwden de heilige stad als de ideale standplaats.[13] Bovendien was de vermelding van Jeruzalem in de uitgebreide naam van de orde minder problematisch dan wel eens wordt aangenomen, omdat Akko simpelweg in het kruisvaarders-koninkrijk van Jeruzalem lag.

Een jaar na de oprichting van het hospitaal van de Duitse Orde kwam de (derde) kruistocht ten einde, waarna de organisatie korte tijd een sluimerend bestaan lijkt te hebben gehad onder leiding van een aantal vrij onbekende *magistri*, die soms ook *prior* of *praeceptor* werden genoemd. Net als bij de johannieters en tempeliers vond er een militarisering plaats in een periode tussen twee kruistochten in, toen de verworven plaatsen en bezittingen verdedigd moesten worden. Dit proces kon betrekkelijk snel binnen enkele jaren verlopen, omdat de geestelijke ridderorde inmiddels geen nieuw verschijnsel meer was.[14] In 1198 werd een regel opgesteld, met delen die rechtstreeks blijken te zijn overgenomen van de regels van de johannieters en de tempeliers. De precieze totstandkoming is niet na te gaan, omdat de oudst bewaard gebleven statuten pas uit de eerste helft van de dertiende eeuw dateren. Daarin zijn ook invloeden aanwijsbaar van de dominicanen, die een centrale rol hadden in de prediking van de kruistochten. In 1199 erkende paus Innocentius III de regel van de Duitse Orde.[15]

9 U. Arnold, 'Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens', in: J. Fleckenstein en M. Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen 1980) 81-107, aldaar 88-89.

10 M.L. Favreau, *Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart [1974]).

11 Arnold, 'Entstehung und Frühzeit', 95; K. Militzer, *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190-1309* (Marburg 1999) 14.

12 J. Sarnowsky, *Der Deutsche Orden* (2e aangepaste druk; München 2012) 13-14.

13 Arnold, 'Entstehung und Frühzeit', 95.

14 Ibidem, 86-87, 96.

15 K. Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart 2005) 14-15.

De activiteiten van de orde en het levensonderhoud van de broeders moesten gefinancierd worden. Behalve bezittingen in de Levant verwierf de Duitse Orde daartoe in zijn beginjaren goederen in de herkomstlanden van zijn leden en van kruisvaarders. In lijn met de doelgroep, alsook met de nadruk die aanvankelijk op de verplegende taken lag, ontving de orde in eerste instantie vooral goederen in en rond Duitse steden. Bij zulke bezitsclusters ontstonden lokale nederzettingen waarin broeders konden worden gehuisvest. Dergelijke vestigingen, commanderijen genoemd, werden doorgaans door zowel priesters als ridderbroeders bewoond. Vooral wanneer er patronaatsrechten van een lokale parochiekerk aan de commanderij verbonden waren en die kerken door ordeleden bediend moesten worden, konden priesterbroeders in de meerderheid zijn. Andere commanderijen hadden daarentegen een riddermatig profiel. Indien de inkomsten uit het goederenbezit hiervoor toereikend waren, kon de leefgemeenschap van een commanderij een convent vormen. Minimumvereisten hiervoor waren de beschikking over een eigen kapel en een voldoende aantal broeders om aan het kloosterlijke leven inclusief het zingen van de getijden en het vieren van de eredienst invulling te kunnen geven.[16]

Zulke conventen waren van belang om een religieuze band met ondersteuners en donoren te creëren en deze band warm te houden. Daarnaast kon een grote commanderij uitgroeien tot een regionaal bestuurlijk centrum, van waaruit broeders naar onderhorige vestigingen werden uitgezonden. Deze balijevorming vond gedurende de dertiende en vroege veertiende eeuw op dynamische wijze plaats. Er ontstond uiteindelijk een hiërarchische organisatie waarbij, uitzonderingen daargelaten, lokale commanderijen onder een landcommanderij van een balije vielen en de landcommandeur met de broeders in zijn balije trouw beloofden aan de meester van de Duitse Orde in het Heilige Roomse Rijk. Deze Duitsmeester kwam in de hiërarchievorming onder de hoogmeester te staan. Hetzelfde geldt voor de landmeesters van de territoria van de orde in Pruisen en Lijfland. Na de val in 1291 van Akko, het laatste kruisvaardersbolwerk in de Levant, werd het hoofdkwartier van de orde verplaatst naar Venetië. In 1309 volgde weer een verhuizing. De hoogmeester vestigde zich toen definitief in de Marienburg in Pruisen, waar de Duitse Orde al vroeg een tweede werkterrein aan de randen van de christenheid had gevonden.[17] De wijze waarop het Duitse Huis te Utrecht in dit proces de landcommanderij oftewel de hoofdvestiging van een balije werd, komt in het onderhavige onderzoek vanuit het perspectief van de goederenverwerving aan bod.

THEORETISCH KADER EN VRAAGSTELLING

Evenals over de kruistochten bestaat er over de grote geestelijke ridderorden een zeer omvangrijke historiografie.[18] Het middeleeuwse verleden van de balije Utrecht is in

16 Ibidem, 43-47, 87-94; J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991) 64; Morton, *The Medieval Military Orders*, 102-105, 113-117.

17 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 30-32, 95-97, 128-131; Idem, *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich* (2e aangepaste druk; Marburg 1981); Forey, *The Military Orders*, 148-203.

18 Een goed overzicht van algemene literatuur over de Duitse Orde is te vinden op de website http://www.spaetmittelalter.

de geschiedschrijving echter lang sterk onderbelicht geweest. Tot diep in de twintigste eeuw bleef de belangstelling beperkt tot enkele Duitse historici en adellijke kringen rond de balije zelf. Veel geciteerd is het geschiedwerk uit 1857 over de balijen in het Heilige Roomse Rijk door Johannes Voigt. Hierin stelt hij dat er vooral over de vroegste periode van de Utrechtse ordeprovincie weinig bekend is. Zo vermeldt hij dat reeds in 1207 de St. Mariakerk in Utrecht ten behoeve van de Duitse Orde werd gewijd. Daarmee zou het Duitse Huis te Utrecht verreweg de oudste nederzetting van de orde in de Nederlanden zijn. Voigt merkt echter op dat met *Traiectum* ook Maastricht bedoeld zou kunnen zijn. Uitsluitsel geven is onmogelijk, want de mededeling is oncontroleerbaar. In de bron waarnaar wordt verwezen, komt de gebeurtenis niet voor.[19] Uit het jaar 1207 is niets over de betreffende gebeurtenis overgeleverd. Destijds was er in de wijde omtrek geen ordenederzetting te vinden. Al met al is het hoogst onwaarschijnlijk dat de Duitse Orde toen reeds actief was in Utrecht. De mededeling is in de verdere geschiedschrijving terecht genegeerd. Wel juist is Voigts vermelding van de stichting van het Duitse Huis naar aanleiding van een schenking van goederen door Sweder van Dingden in 1231.[20]

Lange tijd kwam de meeste belangstelling voor de Utrechtse balije voort uit de Nederlandse adel en de *Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht*. Dit behoeft een korte toelichting. De hedendaags voortlevende organisatie is uit de middeleeuwse balije voortgekomen, na twee ingrijpende transformaties te hebben doorgemaakt. Gedurende de Reformatie vond er een omvorming tot een protestants-adellijk instituut plaats, resulterend in de afschaffing van het celibaat voor de leden in 1637 en een afscheiding van de hoofdtak van de orde.[21] In 1811 werd het balijebezit door de Franse staat geconfisqueerd, maar het kwam niet tot een volledige afwikkeling daarvan. Ten tijde van de Napoleontische neergang in 1813-1815 had de goederenverkoop slechts in beperkte mate plaatsgevonden. Hierdoor kon koning Willem I de balije in 1815 per wet herstellen en daarbij de goederen restitueren die nog niet door de staat waren vervreemd. De balije werd een instituut onder bescherming van het Nederlandse koningshuis.[22] In 1995 vestigde de zelfstandig opererende balije zich in een deel van het (inmiddels gerestaureerde) middeleeuwse gebouwencomplex van het Duitse Huis.

In 1857 bracht Willem Jan d'Ablaing van Giessenburg, destijds secretaris van de Hoge Raad van Adel, een editie van de veertiende-eeuwse ordestatuten uit, met daarbij een beknopte geschiedenis van de Duitse Orde die sterk leunt op het boek van Voigt.[23] Een grote

uni-hamburg.de/spaetmittelalter/Lehre/Ergebnisse/Staende/literatur.html van de ridderordenkenner Jürgen Sarnowsky (laatst bezocht op 17-09-2020). Enkele overzichtswerken aangaande de drie grote geestelijke ridderorden zijn: Forey, *The Military Orders;* Morton, *The Medieval Military Orders;* Nicholson, *A brief history of the Knights Templar;* Idem, *The Knights Hospitaller*; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*.

19 J. Pistorius, *Rerum familiarumque Belgicarum chronicon magnum* (Frankfurt am Main 1654) 235.

20 J. Voigt, *Geschichte des Deutschen Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland* I (Berlijn 1857) 87-88.

21 J.A. Mol, 'Trying to survive: the military orders in Utrecht, 1580-1620', in: idem, K. Militzer en H.J. Nicholson ed., *The Military Orders and the Reformation: choices, state building, and the weight of tradition* (Hilversum 2006) 181-207; D. Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit: Die Landkommende zwischen Rebellion und Staatsbildung* (Weimar 2015).

22 R.E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon: de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Hilversum 2012) 371-516.

23 W.J. d'Ablaing van Giessenburg, *De Duitsche Orde, of beknopte geschiedenis, indeeling en statuten der broeders van het Duitsche Huis van St. Marie van Jerusalem* (Den Haag 1857).

stimulans voor het onderzoek vormde de uitgave van bronnen uit het archief van het Duitse Huis te Utrecht door Jan Jacob de Geer van Oudegein. Hij voerde zijn monnikenwerk als balije-archivaris uit in opdracht van het kapittel, bestaande uit leden van de balije.[24] De twee lijvige delen verschenen in 1871. Het eerste boek bevat een inleiding waarin de geschiedenis van de balije uiteen wordt gezet. De Geer schetst een heroïsch en weinig kritisch beeld van de orde en blijft daarbij zeer dicht bij de door hem gepubliceerde bronnen. Als exploratief onderzoek moet het evenwel op zijn innovatieve waarde worden geschat. Daarbij hebben de bronnentranscripties een grotendeels onontgonnen archief deels toegankelijk gemaakt.[25] Later schreef De Geer nog een (onuitgegeven gebleven) verhandeling over de secularisatie van de balije in de zestiende-zeventiende eeuw, een informatief boekje over het dagelijks leven in het convent op basis van rekeningen van de landcommanderij en een register van leden van de balije en aanzienlijke geslachten die in het archief voorkomen.[26]

Eerst in de loop van de twintigste eeuw leidde het werk van De Geer tot een toename van historisch onderzoek over de balije Utrecht in de middeleeuwen. Werner Reese publiceerde in 1937 een artikel waarin hij de loskoppeling van de balije uit het ordeverband op teleologische wijze relateert aan de Bourgondische machtsexpansie in de Nederlanden in de veertiende en vijftiende eeuw.[27] Op dit werk en de bronnenpublicatie van De Geer leunt de beschrijving van de geschiedenis van de balije Utrecht in het veelgeciteerde handboek over de Duitse Orde van de Oostenrijkse ordehistoricus en hoogmeester (1948-1970) Marian Tumler uit 1955. Dat het vanuit Wenen gezien nog altijd om een veraf gelegen en relatief onbekende balije ging, blijkt onder meer uit de kaart met vestigingen van de balije. De kerk van Drempt in de Achterhoek staat daarop ter hoogte van Assen weergegeven. Verder wordt uit een overdracht van leengoederen per abuis een niet bestaande commanderij te 'Leenware' afgeleid, die op de kaart op de plaats van Leeuwarden is gezet.[28] Dit valt Tumler nauwelijks te verwijten, want ook in de Nederlandse geschiedschrijving was de kennis van de middeleeuwse historie van de Utrechtse balije nog altijd uiterst summier. In het boek *De Ridderlijke Duitsche Orde van verleden tot heden* uit 1961, geschreven door de toenmalige secretaris van de balije Utrecht F.J.W. Fabius, ligt de nadruk op kwartierstaten van leden in de moderne tijd en komen de middeleeuwen er bekaaid vanaf.[29]

Van groot belang voor de historiografische ontwikkeling was het verschijnen van de inventaris van het archief van het Duitse Huis te Utrecht. Deze was in 1955 voltooid, maar

24 De Geer ontving voor zijn werk een toelage van 2000 gulden: HUA, Huis Oudegein en heerlijkheid 't Gein te Jutphaas (toegang 7), inv.nr. 217.

25 J.J. de Geer van Oudegein, *Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde, Balie van Utrecht*, 2 dln. (Utrecht 1871).

26 Idem, *De secularisatie van de Duitsche Orde, Balije van Utrecht en van de daaronder behorende commanderijen. Met herkomst der vaste lasten, welke jaarlijks ten behoeve van predikanten, kerken, armen, gemeenten en buurten worden uitgekeerd:* ARDOU, Nieuw Archief, inv.nr. 92. Idem, *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitsche Orde, balye van Utrecht, vóór de kerkhervorming* (Utrecht 1895); Idem, *Register der overheden en leden van de Utrechtsche Balije der ridderlijke Duitsche Orde, mitsgaders edele en aanzienlijke geslachten vermeld in de archieven dier Balije* (Utrecht 1899).

27 W. Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge in der Geschichte des Deutschritterordens der Niederlände', *Blätter zur deutschen Landesgeschichte* 83 (1937) 223-72; Zie voor een reflectie op dit artikel de paragrafen 6.1 en 8.1

28 M. Tumler, *Der Deutsche Orden in Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriss des Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit* (Wenen 1955).

29 F.J.W. Fabius, *De ridderlijke Duitsche Orde van verleden tot heden. Kwartierstaten van de leden van het kapittel van 1871 tot heden* (z.p., 1961).

werd pas in 1982 uitgegeven.[30] Niet toevallig trok hierna het onderzoek sterk aan. Koos Schuur wijdde een bouwhistorische scriptie aan het Utrechtse bouwcomplex in 1982 en publiceerde de voornaamste resultaten het jaar daarop in het *Maandblad Oud-Utrecht*.[31] Nader bouwhistorisch onderzoek werd door Bart Klück verricht in de periode rond de restauratie van het complex, die in 1993 begon. Hij publiceerde zijn voorlopige bevindingen in 1995.[32] In 1988 verscheen een rijk geïllustreerd overzicht van de 750-jarige geschiedenis van de Duitse Orde in de Nederlanden van de hand van Jan de Vey Mestdagh, die tot zijn pensioen in 1984 rijksarchivaris van Groningen was maar daarna onder andere actief bleef als archivaris van het Duitse Huis. In zijn boek worden bronnen uit het archief van het Duitse Huis genoemd die niet eerder waren bestudeerd. Desalniettemin is het een beschrijvend werk met een zeer beperkte bronvermelding.[33]

De eerste wetenschappelijk historische studie naar de middeleeuwse periode waarvoor het archief diepgravend werd doorgespit, is het proefschrift van Hans Mol uit 1991 over de commanderijen in Friesland. Hieruit blijkt dat de Friese huizen een uitzonderlijke en ten opzichte van het Utrechtse hoofdhuis relatief autonome positie hadden, omdat het uitsluitend priestercommanderijen waren die een sterke binding met de regionale adel hadden.[34] Sindsdien heeft Mol veel onderzoek verricht naar aspecten die de gehele balije betreffen. De nadruk hierin ligt op de carrières van individuele en groepen broeders in relatie tot de Reformatie en de ontwikkelingen van de orde in Pruisen en Lijfland in de vijftiende en zestiende eeuw.[35] Op deze periode heeft ook zijn opstel over de rekeningen in het archief van het Duitse Huis betrekking.[36] Wat dat betreft is Mols artikel over de stichting van het Duitse Huis te Utrecht na een schenking in 1231 en de daaropvolgende vroege vorming van de balije in de dertiende eeuw een uitzondering. Mede op basis van schenkingen die

30 P.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het Archief van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht 1200-1811* (Deventer 1982).

31 J.A. Schuur, *Het Duitse Huis* (doctoraalscriptie TU Delft 1982); Idem, 'Springweg 21: Het Duitse Huis', *Maandblad Oud-Utrecht* (1983) 125-31.

32 B. Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Utrecht 1995).

33 J.H. de Vey Mestdagh, *De Utrechtse balije der Duitse Orde: Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden* (Utrecht en Bilzen 1988).

34 J.A. Mol, *Friese huizen van de Duitse Orde*; Delen van dit onderzoek werden reeds gepubliceerd in: J.A. Mol, 'Deux commanderies de la Frise médiévale', in: C. Higounet e.a. ed., *Les ordres militaires: la vie rurale et le peuplement en Europe occidentale (XIIe-XVIIIe siècles)* (Auch 1986) 241-254; J.A. Mol, 'Zur Wirtschaftsgeschichte der Deutschordensniederlassungen in Friesland', in: U. Arnold ed., *Beitrage zur Geschichte des Deutschen Ordens* 2 (Marburg 1988) 25-48.

35 J.A. Mol, 'Vechten of verplegen? Ontstaan en begintijd van het huis en de balije van Utrecht van de Duitse Orde', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1993) 45-66; Idem, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland: Herkomst, afkomst en carrières', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 1-29; Idem, 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel. Veranderingen in de toelating van ridderbroeders tot de Duitse Orde in de vijftiende eeuw', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* 5 (1998) 33-47; Idem, 'Friesland en Groningen onder de Duitse Orde? Een fantastisch plan van hoogmeester Albrecht van Brandenburg-Ansbach uit 1517', *Fryslân. Kwartaalblad van het Fries genootschap* 11 (2005) 18-23; Idem, 'Trying to survive', 181-207; De voorgaande publicaties zijn in herziene vorm opgenomen in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011); Hierin bevinden zich tevens drie nieuwe artikelen: 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen? De casus Utrecht, 1443-1469', 206-222; 'Verrader van Lijfland? De Nederlandse ordemaarschalk Jasper van Munster en het begin van de Lijflandse crisis, 1554-1557', 235-268; 'Het middeleeuwse erfgoed van de Duitse Orde in Nederland', 296-319; Ik verwijs in het vervolg telkens naar de recentste versies van deze artikelen in de bundel uit 2011.

36 J.A. Mol, 'Orde in de bronnen. Rekeningen als bron voor de geschiedenis van de Duitse Orde', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 122-132.

aan de orde werden verricht, concludeert hij hierin dat de expansie na een moeizame start eerst na 1260 van de grond kwam.[37]

Nadien is over de vroege geschiedenis van het Duitse Huis tot aan de verhuizing van de broeders naar een nieuw pand in 1345-1348 vrijwel geen nieuwe literatuur verschenen. In het publieksboek uit 1999 van Hedde Biesma over het Duitse Huis wordt deze periode omschreven als een tijd van ongestoorde ontwikkeling.[38] In deze typering schuilt de kennislacune die er over deze vormende fase bestaat. De aanloop naar, en uitvoering van, de verhuizing is zeer nauwkeurig inzichtelijk gemaakt in een studie uit 2000 door de drie Utrechtse historici Martin de Bruijn, Gerard Pouw en Luit van der Tuuk. Het valt op dat er relatief weinig is geschreven over de dertiende- en veertiende-eeuwse geschiedenis van de Utrechtse landcommanderij.

Deze historiografische leemte is blijven bestaan in het overige onderzoek dat sinds 1990 is uitgevoerd. De nadruk ligt daarin nog steeds op de vijftiende en zestiende eeuw. Om te beginnen schreef Annelies Reijmers een scriptie over de bewoners van de landcommanderij in de vijftiende eeuw.[39] Recenter schreef Hans Mol een artikel over het leven aan het Duitse Huis in de vijftiende eeuw.[40] Rond het midden van die eeuw raakten de broeders in een hevige machtsstrijd verwikkeld om de positie van de landcommandeur. De ridderbroeders werden in dezelfde eeuw eveneens betrokken bij een partijstrijd in de Lijflandse ordetak. Over beide conflicten heeft Mol een artikel gepubliceerd.[41] De rust keerde terug onder Johan van Drongelen (landcommandeur 1469-1492). Rombert Stapel heeft hem geïdentificeerd als de instigator en ontwerper van een kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde en de balije Utrecht.[42]

De historiografie over de zestiende eeuw spitst zich toe op het proces van protestantisering en verzelfstandiging van de balije. In 2006 wijdde Bernhard Demel, toenmalig archivaris van het *Deutschordenszentralarchiv* in Wenen, een studie aan de afscheiding en de herenigingspogingen die daarop volgden. Hij beperkte zich hierbij tot de Duitstalige literatuur en het archief waar hij werkzaam was. Hierdoor geeft hij een wat eenzijdig en gedateerd beeld.[43] Op basis van het Utrechtse archiefmateriaal gaat Daniela Grögor-Schiemann dieper op deze materie in.[44] Daantje Meuwissen toont in haar kunsthistorisch proefschrift aan dat de portretreeks van landcommandeurs van de balije Utrecht een contrareforma-

37 Mol, 'Vechten of verplegen?'.

38 H. Biesma, *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht* (Utrecht 1999) 19.

39 A. Reijmers, *'Weest ritder ende guet man ende hout ridderlijcke oerde.' De commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht en haar bewoners in de vijftiende eeuw* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1992).

40 J.A. Mol, 'Alltag im Deutschordenskonvent Utrecht im 15. Jahrhundert', in: J. Kreem ed., *Das Leben im Ordenshaus. Vorträge der Tagung der internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Tallinn 2014* (Weimar 2019) 164-177.

41 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?'; Idem, 'The knight brothers from the Low Countries in the conflict between the Westphalians and the Rhinelanders in the Livonian branch of the Teutonic Order', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 20 (2015) 123-144.

42 R.J. Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle of the Teutonic Order: manuscripts, sources, and authorship* (proefschrift Universiteit Leiden 2017).

43 B. Demel, 'Die Deutschordensballei Utrecht in der Reichs- und Ordensüberlieferung von der frühen Neuzeit bis in die Zeit Napoleons', in: idem, *Unbekannte Aspekte der Geschichte des Deutschen Ordens* (Wenen, Keulen en Weimar 2006) 9-91.

44 Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit.*

torisch initiatief van Jacob Taets van Amerongen (landcommandeur in 1579-1612) was.[45] Over landcommandeur Steven van Zuylen van Nijevelt, die in 1527 werd vermoord, schreef archivaris van het balije-archief Annesietske Stapel een levensbeschrijving.[46]

In het recente onderzoek hebben de priesterbroeders aan belangstelling gewonnen. Menno Koopstra heeft gegevens over een groot aantal broeders uit de balije verzameld en hieruit beknopte biografieën over twaalf ridder- en vijf priesterbroeders gedestilleerd.[47] Mede op basis van deze dataset heeft Rombert Stapel de priesters van de balije Utrecht vanaf het midden van de veertiende eeuw prosopografisch in kaart gebracht.[48] Hans Mol werkte dit thema verder uit voor een Duitstalig publiek.[49] In het verlengde van deze onderzoeksrichting is de religieuze vernieuwingsagenda van ambitieuze leidinggevende broeders in de balije in de context van de vroege observantiebeweging in de vier decennia rond 1400 in beeld gekomen. Een alomvattende studie hierover ontbreekt echter.[50]

Ten slotte zijn de vijftien commanderijen die tot de balije Utrecht behoorden in uiteenlopende mate onderzocht. Het voert te ver om hiervan een compleet historiografisch overzicht te geven. Ik noemde al het proefschrift van Mol over de Friese huizen. De actuele stand van onze kennis over de stichtingsgegevens van deze nederzettingen te Nes, Steenkerk en Schoten, alsmede die van de overige commanderijen, is eveneens door Mol uiteengezet.[51] Een vroeg voorbeeld van een publicatie over een specifieke commanderij is de studie uit 1925 van Cor Snuif over het huis Ootmarsum.[52] De stichting en goederenverwerving van de nederzetting in het Drentse Bunne zijn in een apart opstel door Menno Koopstra geanalyseerd.[53] Over de Leidse commanderij is een zeer informatief artikel uit 1984

45 D. Meuwissen, *Gekoesterde traditie: de portretreeks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Duitsche Orde* (Hilversum 2011).

46 A. Stapel, 'Steven van Zuylen van Nijevelt (?-1527). Landscommandeur van de Ridderlijke Duitse Orde balije van Utrecht', in: A.A. van Baal-De Vries e.a. ed., *De Vechtstreek. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit de Vechtstreek* (Utrecht 1997) 203-207.

47 M. Koopstra, *'Weest ritter ende guet man ende hout ridderlijcke oerde': Portretten van broeders uit de balije Utrecht van de Ridderlijke Duitsche Orde* (Utrecht 2002).

48 R.J. Stapel, ' "Onder dese ridderen zijn oec papen": de priesterbroeders in de balije Utrecht van de Duitse Orde (1350-1600)', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11 (2008) 205-224; De achterliggende databank, waarin door Koopstra verzamelde gegevens zijn opgenomen en aangevuld, is op internet te vinden: https://docplayer.nl/107444952-Uittreksel-van-de-access-database-ordeleden-balije-utrecht-door-rombert-stapel-gebaseerd-op-database-door-menno-koopstra.html (laatst bezocht op 14-08-2020).

49 J.A. Mol, 'Priesterbrüder in Friesland und der Ballei Utrecht während des Mittelalters', in: K. Militzer ed., *Herrschaft, netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010* (Weimar 2012) 93-106.

50 J.A. Mol, 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 213-231, aldaar 219; G. Warnar, 'Augustijnken in Pruisen. Over de drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005) 101-139; M. Dusch, *De veer utersten. Das Cordiale de quatuor novissimis von Gerhard von Vliederhoven in mittelniederdeutscher Überlieferung,* Niederdeutsche Studien 20 (Keulen en Wenen 1975); R.F.M. Byrn, 'Late medieval eschatology: Gerard van Vliederhoven's Cordiale de IV novissimis', *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society: Literary and historical section* 17 (1979) 55-65.

51 Mol, 'Vechten of verplegen?', 25-28.

52 C.J. Snuif, 'De commanderie der Duitsche Orde te Ootmarsum', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 42 (1925) 1-57.

53 M. Koopstra, 'De Duitse Orde in Drenthe: stichting en bezitsverwerving van de commanderij Bunne', in: D.E.H. de Boer, G. Gleba, en R. Holbach ed., *'...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung...'. Wanderung von Personen, Verbreitung von Ideen, Austausch von Waren in den niederländischen und deutschen Küstenregionen vom 13.-18. Jahrhundert* (Oldenburg 2001) 271-300.

voorhanden.[54] Aan de commanderij van Middelburg in de middeleeuwen is een hoofdstuk gewijd in de stadsgeschiedenis uit 2000.[55] Ter herdenking van 750 jaar Duitse Orde in Maasland verscheen er in 1991 een boek over de commanderij aldaar. Hierin wordt tevens de oorspronkelijke vestiging aan de Hofdijk buiten het dorp gedetailleerd behandeld.[56] Huib Zuidervaart heeft de historie van de commanderij in Schelluinen onderzocht en beschreven.[57] In de stadsgeschiedenis van Rhenen die in 2008 verscheen, staat een artikel van Annesietske Stapel over de plaatselijke commanderij.[58] Het huis te Schoonhoven wordt momenteel door Bart Ibelings onderzocht. De geschiedenis van de commanderij Dieren, die in 1434 door de balije Utrecht werd aangekocht, is voor de periode nadien nog nauwelijks onderzocht.[59] De commanderijen te Valkenburg bij Leiden (vanaf 1388-1390 verplaatst naar Katwijk) en van Ophemert (vanaf 1328 verhuisd naar Tiel), zijn voor het grootste deel al evenzeer historiografische *terra incognita*. De renovatie van het Duitse Huis te Doesburg heeft tot recente archeologische bevindingen geleid.[60]

Ondanks de groeiende hoeveelheid literatuur die er zo over de balije Utrecht is verschenen en nog verschijnt, blijven er grote leemtes bestaan. Dit geldt in het bijzonder voor de vroege geschiedenis van het hoofdhuis in Utrecht. Uit het voorgaande blijkt dat inmiddels veel onderzoek is verricht naar de vijftiende en zestiende eeuw, en in mindere mate ook naar de ontwikkelingen in de tweede helft van de veertiende eeuw. De nadruk ligt daarin op de carrières van broeders en dan vooral de landcommandeurs. De periode ervoor is echter sterk onderbelicht gebleven. Hierdoor is de ontwikkeling van de commanderij ten tijde van de kruistochten naar de Levant en de groei tot provinciaal hoofdhuis weinig inzichtelijk geworden, terwijl het om een cruciale tijd in de geschiedenis van de orde in de Noordelijke Nederlanden gaat.

Een tweede historiografische leemte betreft de vorming van het goederenbezit. Er zijn wel aanzetten in deze richting gegeven. Onderzoek van Mol heeft opgeleverd dat de groei van het Duitse Huis te Utrecht direct voortkwam uit fasen van sterke begunstiging door Stichtse edellieden en de Hollandse gravenfamilie gedurende de dertiende eeuw.[61] In zijn artikel over het vijftiende-eeuwse conventsleven suggereert hij dat het grote aaneengesloten bezitscomplex van het Duitse Huis nabij de stad voormalige goederen van de Utrechtse

54 L.E. Loopstra, 'De Leidse commanderij van de Duitse Orde in de middeleeuwen', in: *Leids Jaarboekje* (1984) 33-59.

55 P. Henderikx, E. Vreenegoor en H. Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de Middeleeuwen', in: J. Dekker, P. Don en A. Meijer ed., *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving* (Middelburg 2000) 17-63.

56 K. Boschma en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitsche Orde in Maasland 1241-1991* (Maasland 1991).

57 H.J. Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen. De geschiedenis van een commanderij van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht* (Hilversum 2013); Idem, 'Het verloop van de reformatie in Schelluinen', in: *Jaarboek Alblasserwaard en Vijfheerenlanden* (1984) 29-37.

58 A. Stapel, 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen. Hun rol in de kerk, het grondbezit en het gruitrecht', in: J. Vredenberg ed., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008) 58-67.

59 Frits Tesser besteedt er aandacht aan in zijn artikelenreeks in het tijdschrift van de Oudheidkundige kring Rheden-Rozendaal: F. Tesser, ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 11: De Duitse Orde', *Ambt en Heerlijkheid* 148 (2005) 3-21; Idem, ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 12: Slot; vierhonderd jaar commanderij', *Ambt en Heerlijkheid* 149 (2005) 3-11.

60 N. Eeltink e.a., *De commanderij (2): Historie en archeologie van een huis van de Duitsche Orde, Kerkstraat 11 te Doesburg* (Zutphen 2015).

61 Mol, 'Vechten of verplegen?', 32-38.

kerk of wellicht koningsgoederen moeten zijn geweest.[62] Dit veronderstelt de betrokkenheid van een derde partij bij de oprichting of expansie van de commanderij. Uit de scriptie van Esther Brouwer over de verwerving en het beheer door het Duitse Huis van goederen in het Utrechtse Kromme Rijngebied, waar de broeders veel grond bezaten, komt eveneens een dynamiek naar voren van een moeizame start en een sterke groei door schenkingen na 1260 in relatie tot de kruistochten. Rond 1400 werden aankopen de voornaamste wijze van verwerving, waarna een langdurige periode van crises een einde maakte aan de groei.[63] De vraag is in hoeverre dit beeld representatief is voor de gehele vermogensvorming. Daarnaast is opgemerkt dat het Utrechtse huis in de dertiende eeuw een reeks patronaatsrechten geschonken kreeg op kerken die in handen waren van sympathisanten van de kruistochten onder vorsten en de adel.[64] Een aanzienlijk deel van de commanderijstichtingen in de balije kwam hier direct uit voort.

Een helderder zicht op de goederenverwerving is aldus noodzakelijk om de stichting en ontwikkeling van zowel het Utrechtse convent zelf als het ontstaan van de balije te kunnen begrijpen. De centrale vraagstelling van dit onderzoek is derhalve hoe de goederenverwerving van het Duitse Huis in de middeleeuwen verklaard kan worden. Het bezit moet in kaart worden gebracht om deze vraag te kunnen beantwoorden. Om een zo alomvattend beeld van de materiële ontwikkeling te krijgen hanteer ik een uiterst ruime definitie van goederen: naast landbezit schaar ik er patronaatsrechten, memorieschenkingen, leengoederen, tienden, tijnzen en andere renten onder. Zodra de bezitsvorming in kaart is gebracht, ga ik op zoek naar de motieven van de begunstigers en de maatschappelijke groeperingen waartoe zij behoorden. Hierdoor moet inzichtelijk worden gemaakt welke tegenprestaties zij verwachtten en wat de Duitse Orde aan bepaalde maatschappelijke groeperingen te bieden had.

Behalve de geschiedschrijving over de Utrechtse balije of landcommanderij zijn er nog drie historiografische velden waaraan ik met dit onderzoek een bijdrage wil leveren. Ten eerste is inzicht in de materiële ontwikkeling van deze middelgrote regionale hoofdvestiging van belang voor onze kennis van de Duitse Orde-balijen in het Heilige Roomse Rijk in het algemeen. Bepalend hierbij is de relatief gunstige bronnenoverlevering juist voor de ordenederzettingen in het Utrechtse district. Rombert Stapel kwalificeert het archief van het Duitse Huis te Utrecht als het rijkst van alle archieven van balijen in het Heilige Roomse Rijk.[65] Om de representativiteit dan wel de mate van uniciteit van de ontwikkelingen in de balije Utrecht in het ordeverband te kunnen duiden, maak ik in dit onderzoek vergelijkingen met omliggende balijen. De grotendeels in de Zuidelijke Nederlanden gelegen balije Biesen, vernoemd naar het hoofdhuis in het tussen Maastricht en Hasselt gelegen Biesen, wordt daarbij vanzelfsprekend betrokken. De historiografie over Utrecht en Biesen overlapt deels, omdat deze balijen tot in de vroege veertiende eeuw deel uitmaak-

62 Mol, 'Alltag', 164-177.

63 E. Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer van het Duitse Huis te Utrecht in de late middeleeuwen (1231-1500): Een verkenning* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2010).

64 Mol, 'Priesterbrüder in Friesland und der Ballei Utrecht', 99.

65 R.J. Stapel, 'Priests in the military orders. A prosopographical survey of the priest-brethren in the Utrecht bailiwick of the Teutonic Order (1350-1600)', *Analecta Theutonica. Studies for the History of the Teutonic Order* 1 (2014) 102-103.

ten van een gezamenlijk ordeverband in de Lage Landen.[66] Aan het debat hierover draagt dit onderzoek vanuit het perspectief van de goederenverwerving bij. In Koblenz en Münster stonden respectievelijk de hoofdhuizen van twee andere naburige balijen. Voorts is de balije Hessen interessant, omdat deze een qua grootte met Utrecht vergelijkbaar district vormde en omdat het goederenbezit ervan zeer grondig is onderzocht door de Duitse historica Ursula Braasch-Schwersmann.[67]

Ten tweede draagt dit proefschrift bij aan onze kennis over de evolutie van de ridderschap in de volle en late middeleeuwen. Volgens Johan Huizinga was het ridderwezen van de veertiende en vijftiende eeuw slechts 'ijdele plannenmakerij'. De geestelijke ridderorden ten tijde van de kruistochten omschrijft hij daarentegen als 'een zuiverste belichaming van middeleeuwschen geest'.[68] Deze tegenstelling is allicht overdreven maar treft wel het punt dat de ontwikkeling van de ridderorden en de ridderschap in het algemeen niet los van elkaar gezien kunnen worden. Dit onderzoek biedt een blik op de ontwikkeling van de regionale ridderschap, van een militaire maatschappelijke bovenlaag in de vroege dertiende eeuw tot een gesloten uitgekristalliseerde geboortestand in de vroege zestiende eeuw. Onderzocht wordt in hoeverre begunstiging door de ridderschap ten grondslag lag aan het ontstaan en de groei van de landcommanderij. Omdat de sponsoren en leden van het convent niet beperkt bleven tot de Utrechtse ridderschap, heeft dit onderzoek tevens ten doel de hoofdzakelijk op afzonderlijke gewesten gerichte historiografie aangaande de ridderschap in de Noordelijke Nederlanden met elkaar te verbinden.[69]

In een breder perspectief bezien is het ten derde een oogmerk van dit proefschrift om de kennis van de middeleeuwse kloostergeschiedenis van Noord-Nederland te verrijken. Door de goederenverwerving van het Duitse Huis te vergelijken met de bezitsvorming van andere religieuze instellingen kan het draagvlak voor het stichten en begunstigen van een vestiging van de Duitse Orde te Utrecht worden begrepen. Ook in dit verband is de bronnenoverlevering naar verhouding goed. Veel beter in elk geval dan die van de andere hier actieve geestelijke ridderorde der johannieters, waarvan de hoofdvestiging met inbegrip van het archief te Utrecht in 1518 getroffen werd door brand, met als gevolg dat onze kennis over de ontwikkeling van dit instituut alleen gebaseerd kan worden op een gefragmenteerd bronnencorpus dat zich in verschillende binnen- en buitenlandse archieven bevindt.[70] Van de vele kloosters en religieuze leefgemeenschappen die in en rond de bis-

66 U. Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores. Ontwikkelingsstructuren en onderzoeksproblemen', in: J. Mertens ed., *Crux et Arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bilzen 1997) 175-198; H. Limburg, 'Partes inferiores. Beobachtungen zur Verwaltungsstruktur des Deutschen Ordens im Westen des Reiches während des 13. Jahrhunderts', *Annalen des historischen Vereins der Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln* 17 (1969) 264-265; Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien,* 55-56; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg,* 223-239; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens,* 47-51.

67 U. Braasch-Schwersmann, *Das Deutschordenshaus Marburg. Wirtschaft und Verwaltung einer Spätmittelalterlichen Grundherrschaft* (Marburg 1989).

68 J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (4e herziene druk; Haarlem 1935) 114-115.

69 A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993); J.M. van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: Tot 1528 (Utrecht 1997) 169-180, aldaar 177-179; Idem, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962); A. Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).

70 J.M. van Winter, *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Leiden, Boston en Keulen 1998).

schopsstad gevestigd waren, is van enkele het goederenbezit in meer of mindere mate onderzocht. Wat betreft de seculiere kanunniken is er bijvoorbeeld vergelijkingsmateriaal voorhanden dankzij de proefschriften van Ellen Palmboom en Bram van den Hoven van Genderen over respectievelijk de kapittels van Sint Jan en Oudmunster.[71] De premonstratenzer abdij van Mariënweerd, die niet in Utrecht maar in de Betuwe was gevestigd, was eveneens een grote speler in zowel het religieuze leven als op de grondmarkt van het bisdom. De goederenverwerving en het -beheer van de abdij zijn door Bas van Bavel gedetailleerd onderzocht.[72] Daarom betrek ik dit klooster eveneens in vergelijkingen. Zodoende versterkt het voorliggende onderzoek het inzicht in de wisselwerking tussen de ontwikkeling van geestelijke instellingen en de politiek-maatschappelijke conjunctuur.

BRONNEN EN ONDERZOEKSAANPAK

De bronnenoverlevering met betrekking tot het Duitse Huis te Utrecht is zoals hierboven vermeld naar verhouding rijk. Omdat het onderzoek vraaggestuurd is, hanteer ik een breed scala aan typen bronnen uit diverse archieven. Een bijzonder document dat ik in mijn analyse betrek is bijvoorbeeld een necrologium van broeders uit de Nederlanden, dat in het *Deutschordenszentralarchiv* te Wenen wordt bewaard.[73] De herkomst van dit necrologium lag vermoedelijk in Biesen.[74] De commanderij aldaar fungeerde tot omstreeks 1300 als hoofdvestiging van een groep ordenederzettingen in de Nederlanden, waaronder die ten noorden van de Rijn. Daarom worden hierin broeders gememoreerd die uit de Utrechtse kring van ordehuizen afkomstig waren. Een ander voorbeeld is een tot dusver onbekende oorkonde van de Utrechtse bisschop Otto van Lippe (1216-1227) die ik in het archief te Keulen aantrof.[75] Voor het merendeel is dergelijk materiaal echter als aanvulling op het bronnencorpus in het Utrechtse balije-archief te beschouwen. Daarvan bevat het Oud-Archief 3401 inventarisnummers van stukken uit de periode tot 1811. De overgrote meerderheid hiervan is middeleeuws, met een zwaartepunt in de vijftiende en zestiende eeuw. Ongeveer de helft van het archief heeft betrekking op de balije als geheel en op de Utrechtse landcommanderij in het bijzonder. Dikwijls omvat een inventarisnummer meerdere charters of omslagen met papieren documenten. Tijdens een herbewerking van het archief door het Utrechts Archief in 2018-2019 zijn veel onbeschreven charters en andere archivalia voorzien van een beschrijving en sub-nummering. Eind 2019 bestond het archief uit 76.030 bestanden.[76]

71 E. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht* (Hilversum 1995); A.J. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).

72 B.J.P. van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).

73 DOZA, inv.nr. 427c.

74 Vanwege deze herkomst gebruik ik in het vervolg de verkorte verwijzing 'het necrologium van de balije Biesen', hoewel het dus aanvankelijk een necrologium voor de ordenederzettingen in de Lage Landen was.

75 Zie afbeelding 1.2.

76 Blijkens de verantwoording van de inventarisatie door archivaris Henk Hovenkamp: https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=RDO_OA&milang=nl&miview=inv2#inv3t1 (laatst bezocht op 25-09-2020).

In deze enorme hoeveelheid papier en perkament bevindt zich een aantal kernbronnen. Om te beginnen is er de balijekroniek, die – naar Rombert Stapel overtuigend heeft aangetoond – ten tijde van, en ook mede door, landcommandeur Johan van Drongelen (1469-1492) werd geschreven.[77] Deze bron gebruik ik vooral om er kwantitatieve gegevens tegen af te zetten, bijvoorbeeld door trends in de goederenverwerving te vergelijken met de typering van een bepaalde landcommandeur. Van centraal belang voor dit onderzoek zijn seriële administratieve bronnen, omdat ze bij uitstek inzicht verschaffen in de ontwikkeling van het goederenbezit. Zo zijn er verschillende rekeningen van de landcommanderij overgeleverd. De oudste lopen van 1377 tot 1379.[78] Voorts zijn er enkele reeksen uit de vijftiende eeuw bewaard gebleven.[79] Minder hiaatrijk is de overlevering van de pachtregisters. Het oudste register dateert van 1365, waaraan jaarregistraties tot 1372 zijn gehecht.[80] De reeks pachtboeken wordt in andere delen, met slechts enkele hiaten, voortgezet tot 1617. Vooral voor de eerste twee decennia van de vijftiende eeuw en voor de periode 1460-1470 ontbreken meerdere jaren.[81] Uit het voorliggende onderzoek blijkt dat niet alle vermogensbestanddelen van het Duitse Huis consequent zijn opgetekend in de pachtboeken. Niettemin vormen de pachtregisters een belangrijke bron voor dit onderzoek. Het verpachte landbezit genereerde namelijk verreweg de grootste en een relatief stabiele inkomstenstroom en vormde derhalve de kern van het bezit. De pachtboeken vormen derhalve een centrale bron voor het inzichtelijk maken van het goederenbezit vanaf 1365.

Enkel op basis van deze registers kan het landbezit onmogelijk nauwkeurig worden gelokaliseerd. In de pachtboeken werden doorgaans de omvang van een pachtgoed en de parochie waarin het lag vermeld. Aan de hand hiervan zou in pachtcontracten en andere documenten over een bepaald stuk land naar informatie over de precieze perceelgrenzen kunnen worden gezocht. Dit is echter onbegonnen werk. Het zou bovendien geen compleet beeld opleveren omdat niet over elk stukje land dergelijke bronnen bewaard zijn gebleven. Enkel door de vermelding van belendingen in archieven van naburige grondbezitters te volgen kan een zekere mate van nauwkeurigheid worden behaald, maar een dergelijke aanpak vergt een enorme archivalische inspanning. Een Geografisch Informatiesysteem (GIS) leent zich voor het ruimtelijk ordenen van een grote hoeveelheid data. Daartoe maak ik dankbaar gebruik van het werk van de heer Ad van Ooststroom, die laatmiddeleeuwse bezitseenheden in het Nedersticht in een GIS heeft gereconstrueerd door geografische informatie te betrekken uit een breed palet archieven. Kernbronnen voor zijn onderzoek zijn de registers van het morgen- en oudschildgeld uit respectievelijk de vijftiende en de zestiende eeuw. Door de bezitsgegevens uit de pachtboeken in te bedden in dit basis-GIS, wordt in dit onderzoek ruim 95% van het Utrechtse landbezit van het Duitse Huis omstreeks 1530 op perceelniveau in kaart gebracht.

Vanuit dit resultaat wordt het landbezit in de voorgaande tijd tot 1365 inzichtelijk gemaakt. Het goederenbezit kon immers via de pachtboeken tot dat jaar getraceerd wor-

77 R. Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*.
78 ARDOU, inv.nr. 646.2.
79 ARDOU, inv.nrs. 330, 335.
80 ARDOU, inv.nr. 646.1.
81 ARDOU, inv.nr. 880.

den. Het midden van de veertiende eeuw vormt niet enkel hierom een scheidslijn in dit onderzoek. In 1345 werd het Duitse Huis verwoest vanwege de belegering van de stad Utrecht door de Hollandse graaf Willem IV. De broeders lieten in de jaren daarop een nieuw conventscomplex bouwen op een plaats binnen de stadsmuren. Een andere reden waarom het midden van de veertiende eeuw als een keerpunt kan worden beschouwd is het verdwijnen van elke verwachting van een kruistocht richting het Heilige Land na de val van Akko in 1291. De Tempelorde bestond niet meer en het militaire werkterrein van de Duitse Orde was definitief verplaatst naar Noordoost-Europa.

Voor de eerdere periode vanaf de stichting van het Duitse Huis in 1231 tot 1365 zijn er geen rekeningen of pachtboeken overgeleverd. Wel zijn er veel schenkingsakten en andere aankomsttitels zoals koopaktes voorhanden om de ontwikkeling van het goederenbezit te analyseren. Hoewel het nog altijd gaat om enkele honderden documenten, is de overlevering allerminst compleet. Enige aanvulling is te vinden in een meerdelig cartularium dat in de jaren 1530 werd aangelegd en in de moderne geschiedschrijving in de vergetelheid is geraakt. De stukken tot 1301 uit het omvangrijke tweede deel zijn evenwel bekend via hun opname in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* onder verwijzing naar het zogeheten 'Tweede Boek' in het archief van het Duitse Huis.[82] Voor de dertiende-eeuwse goederenverwerving in Holland en de begunstiging vanuit Holland en Zeeland, heb ik gebruik gemaakt van het desbetreffende oorkondenboek.

Uit de tijd van de stichting en vroegste ontwikkeling van het Duitse Huis is de bronnenoverlevering, heel anders dan voor de latere geschiedenis, uiterst schaars. Mijn onderzoeksaanpak met betrekking tot deze eerste periode is derhalve samen te vatten als een inbedding van de bewaard gebleven oorkonden in het geheel van andere contemporaine oorkonden en verhalende bronnen, die inlichtingen verschaffen over de context waarin het Duitse Huis ontstond. Zo'n contextuele bron is bijvoorbeeld de in de stichtingstijd van het Duitse Huis geschreven kroniek over Groningen, Drenthe, Coevorden en andere zaken aangaande de bisschoppen van Utrecht, die onder de eerste woorden van de Latijnse titel als *Quedam narracio* bekendstaat. Op basis van verschillende bronnen stel ik een levensbeschrijving op van de uit de omgeving van Bocholt afkomstige Sweder van Dingden, de belangrijkste *founding father* van het Duitse Huis. Tevens belicht ik de Hollandse graven en hun naaste verwanten destijds, vanwege hun rol in de expansie van het Duitse Huis.

Op basis van deze breukpunten in de geschiedenis van het Duitse Huis en de bronnenoverlevering, alsmede de methodologische consequenties hiervan, is in dit proefschrift een driedeling aangebracht. In het eerste deel analyseer ik de stichting (hoofdstuk 1) en de vroegste materiële expansie tot 1256 (hoofdstuk 2). Door dit eerste deel te eindigen met het sterfjaar van de Hollandse graaf Willem II wordt het belang van de patronage door de Hollandse gravenfamilie in de vroegste groei van het Duitse Huis onderstreept. Deel twee begint met een analyse van de ontwikkeling van het goederenbezit van 1257 tot 1365 in het derde hoofdstuk. Vervolgens onderzoek ik in hoeverre de gevonden expansiefasen in dit tijdvak verband hielden met kruistochtexpedities (hoofdstuk 4) en met politiek en patronage (hoofdstuk 5). Het derde deel begint wederom met een reconstructie van de bezits-

82 Bijvoorbeeld OSU, nr. 942.

ontwikkeling in het betreffende tijdvak, namelijk 1366-1536 (hoofdstuk 6). Tevens bevat dit hoofdstuk een nadere verantwoording voor de keuze voor het jaar 1536 als eindpunt van dit onderzoek en een toelichting op de brontechnische benadering. De resultaten hiervan geven aanleiding tot een onderverdeling in een hoofdstuk over een nieuwe bloeitijd in de context van de observantenbeweging (1366-1419, hoofdstuk 7) en ten slotte het achtste hoofdstuk, waarin ik een langdurige periode van stagnatie van verwerving en vervreemding van bezit in verband breng met een cluster samenhangende crises. Het staartje van dit hoofdstuk heeft betrekking op de terugkeer van de groei in de eerste drie decennia van de zestiende eeuw. Dit gebeurde in samenhang met ingrijpende hervormingen, die het Duitse Huis wezenlijk veranderden.

I DE FUNDAMENTELE JAREN 1218-1256

I DE STICHTING VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT*

I.1 INLEIDING

Van kloosters en andere geestelijke instellingen die in de middeleeuwen zijn ontstaan, is de beginperiode vaak slechter gedocumenteerd dan de tijd waarin de organisatie al lang bestond. De oprichting is daarom dikwijls in nevelen gehuld. Wat het Duitse Huis in Utrecht betreft, verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat een oorkonde met cruciale informatie over de stichting bewaard is gebleven. In dit document van 9 april 1231 schenken Sweder van Dingden en zijn vrouw Beatrix het stuk land waarop het conventsgebouw kwam te staan. Zij geven aan dat ze het kruis hebben opgenomen, waarmee wordt bedoeld dat ze hebben beloofd om deel te nemen aan een kruistocht, en dat zij hun belofte met deze schenking ter waarde van honderd ponden hebben ingelost.[1] Daarmee zijn een stichtingsjaar, de hoofdactoren en hun motieven bekend.

De start van het Duitse Huis wordt kort beschreven in de bovengenoemde kroniek van de Utrechtse balije, geschreven in het laatste kwart van de vijftiende eeuw onder auspiciën van landcommandeur Johan van Drongelen.[2] Volgens de kroniek was Sweder van Dingden afkomstig uit het land van Kleef, alwaar hij het slot Ringenberg bezat, en was hij getrouwd met een dochter van ridder Sweder uit het Utrechtse geslacht Wiltenburg. Sweder bezat veel goederen en erven ten westen van de stad Utrecht, die hij aan de Duitse Orde schonk.[3] De stichting en startdotatie van het Duitse Huis zou daarmee geheel het werk zijn geweest van deze Sweder.

Latere historici hebben dit beeld in meer of mindere mate overgenomen. Jan Jacob de Geer van Oudegein nam de kroniektekst op in zijn verzameling topstukken uit het archief van de balije en putte er rijkelijk uit in de bijbehorende inleiding. Zo meldt hij in navolging van de balijekroniek dat Sweder een 'vroom en eerzaam ridder' was, afkomstig uit het land van Kleef. Hij voegt eraan toe dat Sweder zijn goederenbezit in het Nedersticht zou hebben geërfd van Sweder van Wiltenburg.[4] Hans Mol noemt Sweder eveneens een 'in het Sticht gegoede Kleefse edelman'. Hij vermoedt dat Sweder en Beatrix hun gelofte

* Dit hoofdstuk is een uitwerking van: J.J. van Duijl, 'Collecting property for the founding of a Teutonic House in Utrecht (1218-1235)', in: N. Morton ed., *Piety, pugnacity and property*. The Military Orders 7 (Londen en New York 2020) 59-74.

1 De Geer, *Archieven*, nr. 194.

2 R.J. Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 216, 269-287, 303, 308-311.

3 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 1v-2r.

4 De Geer, *Archieven*, XXXIX, nr. 193.

niet konden vervullen, omdat er geen kruistocht werd georganiseerd waaraan zij konden deelnemen. Met zijn schenking kon Sweder toch treden in de voetsporen van zijn gelijknamige vader, die in 1219 tijdens de vijfde kruistocht land in onder meer Schalkwijk aan de Duitse Orde had geschonken. Dit is een belangrijk onderscheid: in de ontstaansgeschiedenis van het Duitse Huis spelen Sweder I en Sweder II allebei een rol. Voorts onderbouwt Mol de bewering uit de kroniek, dat de bouw van het Duitse Huis in 1232 begon, door te wijzen op een goederenschenking van een ander Utrechts echtpaar in dat jaar en de vermelding van de broeders van het Duitse Huis van Utrecht in een oorkonde uit 1235, toen de ordebroeders een stuk land kochten.[5] Daarmee nuanceert hij evenwel het beeld dat de stichting het werk van Sweder II alleen was.

Het stichtingsverhaal in de kroniek bevat bij nadere beschouwing verschillende inconsistenties. De schenking van Sweder (II) zou ten tijde van bisschop Otto van Holland hebben plaatsgevonden, maar die werd pas in 1233 tot bisschop gekozen. In 1231 zwaaide Wilbrand van Oldenburg nog de scepter. Daarnaast lag Dingden niet in het land van Kleef, maar viel het onder het bisdom Münster. Mogelijk vergiste de kroniekschrijver zich, omdat hij Dingden 'omtrent Wesel' situeerde, welke stad inderdaad tot Kleef behoorde. Onnavolgbaarder is de familielink die wordt gelegd met Sweder van Wiltenburg. Beatrix was een zus van graaf Herman I van Lohn. Het gaat, voor de duidelijkheid, niet om het Limburgse graafschap Loon (Frans: Looz), maar om het gelijknamige graafschap in de Achterhoek, waarvoor ik ter onderscheiding een andere spellingswijze gebruik. Graaf Herman omschreef het echtpaar in 1230 als 'Suetherus, sororius noster, et uxor sua Beatrix, soror nostra.'[6] Herman I van Lohn was een zoon van Gerhard III van Lohn. Beatrix kan derhalve enkel een dochter van Sweder van Wiltenburch zijn geweest indien zij een halfzus was van graaf Herman via moederszijde. Wat betreft deze mogelijkheid is het relevant te melden dat in 1277 een zekere Sweder van Wiltenburg zegelde als Sweder van Zuylen.[7] Het geslacht Zuylen werd vernoemd naar de plaats Sulen aan de Rijn in het graafschap Kleef en komt vanaf circa 1200 in Utrechtse bronnen voor.[8] Een herkomst van Beatrix in Sulen past goed bij een verwantschap met Herman van Lohn en een huwelijk met Sweder II van Dingden. Dingden en Lohn lagen immers dichtbij Sulen. Bewijs voor een dergelijke genealogische reconstructie is er evenwel niet. Er kan daarom enkel gespeculeerd worden over het waarheidsgehalte van deze bewering van de kroniekschrijver. Misschien baseerde hij zich op een bron die inmiddels verloren is gegaan. Gezien de bovengenoemde foutjes kan hij ook simpelweg een slordigheidje hebben begaan. Het kan niet uitgesloten worden dat hij bij gebrek aan bronnen een beroep heeft gedaan op zijn fantasie.

5 Mol, 'Vechten of verplegen?', 25-26.

6 OGZ4, nr. 1230.09.28; F. Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft* (Bocholt 1891) 138; Herman van Lohn was getrouwd met een zekere Euphemia. Volgens Reigers was zij een zus van Sweder van Dingden en was er dus een dubbele verwantschapsrelatie tussen Herman en Sweder. Het zou echter ook om Euphemia van Coevorden kunnen gaan, zoals wordt gesteld in: W.L. Beelaerts van Blokland, 'De eerste generatiën van het geslacht Van Coevorden', *De Nederlandsche Leeuw* 36 (1918) 18-20, aldaar 20. Herman I van Lohn had overigens ook een dochter die Beatrix heette: OSU, nr. 1280.

7 J.J. de Geer van Oudegein, 'Iets over de oudste Heeren van Beverwaard onder Werkhoven', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 1 (1877) 296-302, aldaar 296-297.

8 Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 14, 265-266.

Bovendien is de frase over het vermeende uitgebreide goederenbezit van Sweder II in Utrecht allerminst betrouwbaar. Het kan enkel gaan om het complex landerijen dat het Duitse Huis bezat in het stedelijke buitengerecht Lijnpad ten zuidwesten van Utrecht, waarop ook het convent zelf werd gesticht. Sweder II schonk dit goederencomplex niet in de oorkonde van 1231. Van dit land zijn de aankomsttitels deels verloren gegaan. Dat was reeds het geval in de jaren 1530, toen een cartularium van het goederenbezit van het Duitse Huis werd aangelegd. Wel komt daarin een kopie voor van de schenkingsoorkonde van Sweder I aan de Duitse Orde in 1219. Volgens het opschrift schonk hij zijn hof met alle toebehoren 'gelegen an die Karwech'.[9] De Karweg was anno 1530 een benaming voor het pad waarnaar het gerecht Lijnpad is vernoemd. In de oorkondetekst zelf gaat het echter om goederen in 'Lankarn', waarmee Lankern bij Dingden wordt bedoeld. Uit dit alles blijkt dat de broeders van het Duitse Huis te Utrecht in de decennia rondom 1500 in het duister tastten over de ontstaansgeschiedenis van hun eigen instelling. De enkele overgeleverde oorkonden vormden een voedingsbodem voor een met de nodige fantasie aangevuld stichtingsverhaal.

Dit alles geeft aanleiding om de oprichting van het Duitse Huis met een frisse blik te benaderen. In dit hoofdstuk onderzoek ik wanneer het Duitse Huis werd gesticht, hoe het startkapitaal werd samengesteld en wie hierbij betrokken was. Na een beknopte uiteenzetting over de ontwikkeling van de Duitse Orde in zijn beginjaren, begint mijn zoektocht bij de eerste tekenen van aanwezigheid van deze ridderorde in de Nederlanden ten tijde van de vijfde kruistocht. Daarbij peil ik de houding van Stichtse deelnemers aan het beleg van de Egyptische havenstad Damiate in 1218-1221 ten opzichte van de orde. Hieruit volgt de vraag in hoeverre de schenking van Sweder II en Beatrix deel uitmaakte van een breder gedragen startdotatie. En aan welke kruistocht had dit echtpaar eigenlijk deel willen nemen? Het zal blijken dat de stichtingsfase van het Duitse Huis te Utrecht een tamelijk ingewikkeld proces was met verschillende betrokken partijen.

1.2 DE KOMST VAN DE DUITSE ORDE NAAR DE NEDERLANDEN TIJDENS DE 5E KRUISTOCHT

GROEI VAN DE DUITSE ORDE ONDER HOOGMEESTER HERMANN VON SALZA

De bezittingen van de Duitse Orde bleven aanvankelijk bescheiden. Ze beperkten zich vooral tot Akko en omgeving. Elders in het Heilige Land kwamen daar rond 1200 goederen in Tyrus en Antiochië bij. Langs de mediterrane aanvoerroute kreeg de Duitse Orde onder meer huizen op Cyprus en diverse goederen in Apulië en op Sicilië geschonken. Deze Zuid-Italiaanse bezittingen had de orde grotendeels te danken aan Hendrik VI van Hohenstaufen, keizer van het Heilige Roomse Rijk en koning van Sicilië, die in 1195 beloofde op kruistocht te gaan en vervolgens het Duitse hospitaal steunde. In 1197 bevestigde hij de stichting van een hospitaal in Barletta door de broeders en schonk hij hun het

9 ARDOU, inv.nr. 666.1-4.

klooster St. Trinitatis in Palermo. Vijf jaar later werd degene die daar namens de Duitse Orde aan het roer stond commandeur genoemd. Deze functietitel bestond al bij de johannieters en tempeliers en zou ook door de Duitse Orde blijvend in gebruik worden genomen voor het hoofd van een individuele ordevestiging. In Venetië verwierf de orde in 1208 een strategisch bij de ingang van het Canal Grande gelegen eiland voor de verzorging van pelgrims. Omdat veel reizigers naar het Heilige Land zich in de Lagunestad inscheepten, was deze vestiging voor de orde van groot belang.[10]

Een derde en laatste categorie bezittingen in de beginperiode van de Duitse Orde waren de goederen in het voornamelijk Duitstalige thuisland van kruisvaarders en leden van de orde. Er is door historici veel gezocht naar schenkingen vóór 1200 aldaar, maar de bewijzen bleken telkens te schaars of onbetrouwbaar. Mogelijk werden er in 1200 goederen verworven in Wenen. Zeker is dat aartsbisschop Ludolf van Magdeburg toen aan de orde een stuk land te Halle aan de Saale schonk om daarop een hospitaal te stichten. Ook andere vroege bezittingen betroffen vooral hospitalen, zoals in Bozen (Bolzano) in 1202 en een jaar later in het Karinthische Friesach.[11] Beide lagen langs belangrijke Alpenpassen. De Duitse Orde legde zich in de beginjaren kortom vooral toe op de hospitaalfunctie voor kruisvaarders en pelgrims in het Heilige Land en onderweg daarnaartoe.

De bescheidenheid van deze vroege geschiedenis van de Duitse Orde wordt weerspiegeld in de bekendheid van zijn oversten. Na de eerste leiders van het hospitaal, waaronder meester Sibrand en prior Heinrich, geldt Heinrich von Walpot als de eerste hoogmeester sinds de omvorming tot geestelijke ridderorde in 1198. Hij zou dezelfde persoon kunnen zijn als de Hendrik die in 1196 nog *praeceptor* van het hospitaal werd genoemd, maar het zou ook om iemand anders kunnen gaan zoals Udo Arnold stelt.[12] Veel bekender dan zijn voorgangers was hij in ieder geval niet. Hetzelfde geldt voor zijn opvolger Otto von Kerpen. De majeure veranderingen kwamen onder leiding van hoogmeester Hermann von Salza, die na het overlijden van de derde hoogmeester Hendrik Bart in 1209 of 1210 werd aangesteld.[13] Hij was afkomstig uit een niet zeer beduidend geslacht van dienstlieden van de landgraven van Thüringen.[14]

Volgens de in samenhang met de balijekroniek in Utrecht geschreven kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde, stelde Von Salza bestuurders van het ordehuis in Akko aan, zodat hij zijn eigen handen vrij had om in de Duitstalige gebieden steun te zoeken bij geestelijke en wereldlijke vorsten. Daarmee zou hij willen hebben bereiken dat 'hy ende sijn oirde niet ledich wesen en sou'.[15] Deze interpretatie is niet misplaatst, hoewel valt te betwijfelen of Von Salza handelde volgens een vooropgezet plan waarvan hij de gevolgen kon overzien. In ieder geval was hij een begenadigd diplomaat die voor zichzelf en de orde winst haalde uit de machtsstrijd tussen vorsten van zijn tijd door een bemiddelende rol aan te nemen en wanneer nodig de partij te kiezen die voor de orde het meest kon bete-

10 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens,* 32-38; Idem, *Von Akkon zur Marienburg,* 19-20, 179.
11 Ibidem, 26; Idem, *Die Geschichte des Deutschen Ordens,* 44, 53.
12 Arnold, 'Entstehung und Frühzeit', 89.
13 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg,* 30.
14 E. Maschke, 'Die Herkunft Hermanns von Salza', in: idem ed., *Domus Hospitalis Theutonicorum* (Bonn en Bad Godesberg 1970) 104-116.
15 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 16r-16v.

kenen. Dergelijke patronage, waarbij het principe van *do ut des* ofwel 'voor wat hoort wat' gold, was bepalend voor de algemene ontwikkeling van de Duitse Orde en de goederenverwerving in het bijzonder. Het belang van patronage loopt zelfs als een rode draad door dit proefschrift. Deze context moet nader worden belicht om de stichting van het Duitse Huis te Utrecht te kunnen begrijpen.

In eerste instantie vond Von Salza vooral een beschermheer in Otto van Brunswijk, die een telg was uit het met de Staufen rivaliserende huis Welfen. Dit had alles te maken met het feit dat Otto een jaar na de dood van Hendrik VI in 1197 door een deel van de Duitse vorsten tot rooms-koning was gekroond en na de moord op zijn tegenkandidaat, Hendriks broer Filips van Zwaben, in 1209 van de paus ook de keizerstitel had ontvangen. Otto IV kon de steun van de Duitse Orde goed gebruiken. Naast keizerlijke bescherming gaf hij de orde diverse goederen, zowel in het Middellandse Zeegebied als in het rijk. Hij riep iedereen die rijksgoederen in leen hield op dit voorbeeld te volgen.[16] Als wederdienst voegde Von Salza zich bij een delegatie die in opdracht van Otto IV naar de Levant afreisde voor de kroning van de koning van Armenië in 1211 en om een kruistocht voor te bereiden waaraan de keizer zou gaan deelnemen.[17]

De expeditie werd geleid door Wilbrand van Oldenburg. Deze Hildesheimse domkanunnik bracht verslag van de reis uit in zijn *Itinerarium Terrae Sanctae*. In het voorwoord schrijft hij dat het reisgezelschap bestond uit verstandige en eerlijke gezanten van de hertog van Oostenrijk en de als enige bij naam genoemde 'eerwaardige' Hermann von Salza.[18] De Oostenrijkse hertog in kwestie was Leopold VI, een fervente kruisvaarder die behoorde tot de vroegste supporters van de Duitse Orde.[19] De hoogmeester bevond zich met deze expeditie dus in een netwerk van mannen uit de hoogste lagen van de Duitstalige maatschappij, die elk met een eigen agenda steun zochten bij elkaar via een gezamenlijke trouw aan de Welfische keizer.

Dergelijke patronagebanden schiepen een afhankelijkheidsrelatie. De orde liep het risico daar de nadelen van te ondervinden toen de positie van Otto IV werd bedreigd door zijn Staufische tegenhanger Frederik II. Die had als kleuter in 1198 het koninkrijk Sicilië van zijn vader Hendrik VI geërfd en stak in 1212 de Alpen over om ook het Heilige Roomse Rijk voor zich op te eisen. Sinds Otto IV in de Slag bij Bouvines in 1214 door een coalitie onder leiding van de Franse koning Filips II was verslagen, was zijn positie onhoudbaar geworden en kon Frederik zich in 1215 tot rooms-koning laten kronen in Aken. Frederik verbond zich aan de Duitse Orde door hospitalen en verschillende andere goederen te schenken.[20] Onder hedendaagse ordehistorici heerst de opvatting dat de patronageverhouding met Otto IV niet zozeer politiek van aard was, maar vooral pragma-

16 ARDOU, inv.nr. 121; De Geer, *Archieven*, nr. 2; B.U. Hucker, *Kaiser Otto IV.* (Hannover 1990) 287-290.

17 N.E. Morton, *The Teutonic Knigths in the Holy Land, 1190-1291* (Woodbridge 2009) 29; *Hucker, Kaiser Otto IV.*, 137, 165, 287.

18 'cum venerabili magistro domus Alemannorum, fratre Hermanno de Salza': D. Pringle, 'Wilbrand of Oldenburg's journey to Syria, Lesser Armenia, Cyprus, and the Holy Land (1211-1212): A new edition', *Crusades* 11 (2012) 109-137, aldaar 109-111, citaat 116.

19 R. Röhricht, *Die Deutschen im Heiligen Lande. Chronologisches Verzeichnis derjenigen Deutschen, welche als Jerusalempilger und Kreuzfahrer sicher nachzuweisen oder wahrscheinlich anzusehen sind (c. 650-1291)* (Innsbruck 1894) 109-110.

20 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 31-32.

tisch vanwege de kruistochtplannen van de keizer. Met de komst van Frederik II werden de eerdere vriendschappelijke relaties tussen de orde en het Staufische huis met wederzijds enthousiasme hersteld.[21] In 1216 ontmoetten Frederik II en Hermann von Salza elkaar.[22] Ook de Staufisch gezinde vorsten in het rijk ondersteunden de orde nu. In hetzelfde jaar schonk de Trierse aartsbisschop Diederik van Wied bijvoorbeeld een hospitaal in Koblenz aan de Duitse Orde, alwaar vervolgens binnen enkele jaren een ordenederzetting tot stand kwam met een commandeur aan het hoofd.[23]

Van Nederlandse vorsten had de Duitse Orde tot dan toe nog geen steun ontvangen. De meerderheid van hen behoorde dan ook tot de vele aanhangers van Otto IV in het noordwesten van het Heilige Roomse Rijk. Onder hen bevond zich de Hollandse graaf Willem I. Na het overlijden van zijn vader Dirk VII, raakte hij in een opvolgingsstrijd om het graafschap Holland verwikkeld met zijn schoonzus Ada en haar kersverse bruidegom, graaf Lodewijk II van Loon. In deze Loonse oorlog werd Willem I gesteund door Otto IV, die hem in 1213 als rechtmatig graaf erkende. Lodewijk had ingezet op de Staufische Filips van Zwaben, die in 1208 werd vermoord. Willem was als overwinnaar uit de strijd gekomen, maar hij raakte door de komst van Frederik II alsnog in de problemen. Hij telde zijn knopen en koos voor de Staufische partij. Daarop erkende nota bene de Engelse koning, zijn voormalige bondgenoot, Lodewijk als Hollandse graaf en wist hij de paus over te halen om Willem in de ban te doen.[24] Andere supporters van Otto IV uit de regio waren onder meer de Brabantse hertog Hendrik I,[25] aartsbisschop Adolf I van Keulen, graaf Willem III van Gulik en graaf Adolf III van Berg. Zij allen kwamen onder druk te staan om de overstap naar Frederik II te maken zonder daarbij in regionale conflicten verzeild te raken. Zo raakte de verdere ontwikkeling van zowel de Duitse Orde als die van vorsten in de Nederlanden in deze periode sterk verweven met de herstructurering van de centrale macht in het Heilige Roomse Rijk door de overwinning van de Staufische Frederik II op zijn Welfische rivaal Otto IV. Die samenhang vormde een voedingsbodem voor de komst van de Duitse Orde naar de Nederlanden.

PACIFICERING DOOR KRUISTOCHTPREDIKING IN DE NEDERLANDEN

De politieke onrust in de Nederlanden viel samen met een intensieve kruistochtcampagne. Deze werd sterk vanuit Rome gedirigeerd, nadat paus Innocentius III tijdens de eerdere kruistocht, de vierde volgens de hedendaagse telling, niet had kunnen voorkomen dat een beoogde verovering van Egypte in 1204 was uitgelopen op een wanordelijke plundering van Constantinopel.[26] Ditmaal hanteerde de paus een ruime voorbereiding

21 H. Kluger, *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich II* (Marburg 1987) 30; Favreau, *Studien zur Frühgeschichte*, 120; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 34; Morton, *Teutonic knights in the Holy Land*, 30.

22 Kluger, *Hochmeister Hermann von Salza*, 8-9.

23 J.H. Hennes, *Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum* I (Mainz 1845) nr. 22; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 287-288.

24 R. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum 2004) 313, 320-321; D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2020) 68-71.

25 H. Neu, 'Heinrich I.', in: *Neue Deutsche Biographie* 8 (1969) 346-348.

26 M. Angold, *The fourth crusade. Event and context* (Harlow 2003) 75-100.

die hij nauwkeurig dirigeerde. Zijn betrokkenheid bij de operatie blijkt onder meer uit de aansturing van kerkelijke functionarissen voor de werving van kruisvaarders en voor het verenigen van vorsten in hun steun voor de aanstaande kruistocht. Tijdens de bovengenoemde verkennende missie in 1211 onder leiding van Wilbrand van Oldenburg, werden de relaties tussen keizer Otto IV en de christelijke Armeense vorst Leo bijvoorbeeld gemasseerd.[27] Twee jaar later zette Innocentius het onderwerp op de agenda voor het in 1215 te houden Vierde Lateraans Concilie.[28] Het moest een massabeweging gaan worden waaraan ook kinderen en ouderen konden gaan deelnemen. Voor de werving van kruisvaarders werden alvast twee predikers per kerkprovincie aangesteld. De Keulse domscholaster Olivier en deken Herman van Bonn namen deze taak op zich in het Keulse aartsbisdom, waarbij Olivier de Noordelijke Nederlanden voor zijn rekening nam.[29]

Olivier van Keulen vertrok in mei 1214 naar de Friezen, waarmee kortgezegd de kustbewoners van de Noordelijke Nederlanden werden bedoeld. Wonderlijke kruisverschijningen zouden hem bij zijn kruistochtpreken hebben bijgestaan. Velen legden daarop de kruistochtgelofte af. Oliviers propaganda was succesvoller dan die van anderen elders in West-Europa.[30] Voor dit succes biedt de Amerikaanse historicus James Powell een overtuigende verklaring in zijn analyse van de vijfde kruistocht. Volgens hem was het geen toeval dat de intensieve rekrutering plaatsvond in de regio waar de aanhang van Otto IV het sterkst was. De campagne zou gericht zijn geweest tegen aanhangers van de keizer, zoals de Keulse bisschop Diederik. Op deze argumentatie valt wel wat af te dingen, namelijk het feit dat Otto IV weliswaar geëxcommuniceerd was ten tijde van de aanstelling van Olivier van Keulen, maar nog niet in Bouvines was verslagen. Hij had nog de steun van het merendeel der Nederlandse vorsten en het is de vraag of en in hoeverre hun kruistochtgeloften daar veranderingen in zouden brengen. Na Bouvines, toen Olivier al met preken begonnen was, ontstond die mogelijkheid echter wel. De kruistochtgelofte was een uitermate geschikt middel om nieuwe feodo-vazallitische banden aan te gaan en bestaande banden te verstevigen. Daartoe was alle aanleiding toen de Nederlandse vorsten na Bouvines Frederik II als hun vorst hadden te aanvaarden. In dat kader moet de aanwezigheid van een aanzienlijk deel van toekomstige Nederlandse kruisvaarders bij de koningskroning en kruisopname van Frederik II in Aken in 1215 gezien worden.[31] Een groot deel van hen volgde daarbij zijn voorbeeld door te beloven deel te nemen aan de kruisvaart.[32]

Hiermee kom ik bij het tweede doel van Oliviers kruistochtprediking: het pacificeren van Nederlandse regio's. De neergang van Otto IV bracht onzekerheid teweeg. Bestaande bondgenootschappen werden erdoor aan het wankelen gebracht. Een beproefde methode om in een dergelijke situatie vrede te brengen was het aanwijzen en bevechten van een

27 Pringle, 'Wilbrand of Oldenburg's journey', 111.

28 J.M. Powell, *Anatomy of a crusade 1213-1221* (Philadelphia 1986) 15; OSU, nr. 608.

29 OSU, nr. 610; Olivier van Keulen wordt ook wel Olivier van Paderborn of Olivier scholasticus genoemd.

30 J.J. van Moolenbroek, 'Driehonderd schepen voor het Heilige Land. Olivier van Keulen en de kruistochtcampagne van 1213-1217', in: S. Corbellini e.a. ed., *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de middeleeuwen door Jaap van Moolenbroek* (Hilversum 2006) 129-154, aldaar 131-136.

31 J. Riley-Smith, *The crusades. A history* (2e druk; Londen en New York 2005) 176.

32 Powell, *Anatomy of a crusade*, 74-84; J. Dirks, *Noord-Nederland en de kruistogten. Schetsen van het aandeel der Noord-Nederlanders en, in het bijzonder, der Friezen aan dezelven, volgens de berigten van ooggetuigen en tijdgenooten* (Workum 1840) 87.

gezamenlijke externe vijand. Toen duidelijk was dat Nederlandse edellieden massaal het kruis hadden aangenomen, kondigde de paus een vierjarige vrede af in de Keulse kerkprovincie, opdat de kruisvaarders hun thuisland veilig konden verlaten.[33]

Er zijn diverse aanwijzingen dat het kruistochtenthousiasme onder Nederlandse vorsten werd ingegeven door de overstap naar Frederik II en het behoud van de macht in eigen land. Ik wees reeds op de lastige positie van de Hollandse graaf Willem sinds hij op advies van de Engelse koning door de paus in de ban was gedaan. Door op kruistocht te gaan wist hij daarvan verlost te worden. Na terugkomst trouwde hij in 1220 met Maria van Brabant. Deze dochter van de Brabantse hertog Hendrik I was als kind al eens uitgehuwelijkt geweest aan keizer Otto IV. Na diens overlijden kwam de jonge weduwe weer beschikbaar voor haar vaders huwelijkspolitiek. De overeenkomende strategische belangen van de Brabantse en Hollandse vorsten en hun min of meer gedwongen overstap naar Staufische zijde werd met het huwelijk tussen Willem en Maria bezegeld. Ook de Brabantse hertog ging mee op kruistocht.

In Keulen stond de bisschopsverkiezing van 1216 in het teken van de veranderde machtsverhoudingen. De posities van Diederik van Hengebach, een vooraanstaand supporter van Otto IV, en diens tegenbisschop Adolf van Altena, die Otto IV nog eigenhandig tot rooms-koning had gekroond in 1198, waren onhoudbaar geworden. De bisschopszetel ging naar de Keulse domproost Engelbert van Berg, broer van graaf Adolf III van Berg. Deze benoeming moet worden beschouwd als een beloning voor de overgang van laatstgenoemde naar het Staufische kamp kort tevoren. Waarschijnlijk was Adolf net te laat voor Frederiks koningskroning in Aken, maar nam hij daar een paar dagen later alsnog het kruis op.[34]

Tot op zekere hoogte voltrok zich een vergelijkbaar scenario in Utrecht. Daar overleed in 1215 bisschop Otto I, die net als zijn vader, graaf Otto van Gelre, tot de Staufisch-gezinden mag worden gerekend.[35] In hetzelfde jaar werd de Utrechtse domproost Otto van Lippe tot bisschop gekozen. Volgens de in de omgeving van de Utrechtse bisschop opgestelde *Quedam narracio* hadden verwante graven uit de omgeving, waaronder zeker de Gelderse graaf, de verkiezing beïnvloed. Herman van Lippe, Otto's broer, zou eveneens hebben gelobbyd.[36] Bernd Ulrich Hucker leidt in zijn studie over keizer Otto IV uit de afwezigheid van bisschop Otto II bij het vierde Lateraans concilie af, dat de elect Welfgetrouw was, zoals gebruikelijk was in het huis Lippe.[37] Het is echter onwaarschijnlijk dat de graven van Holland en Gelre op dit tijdstip voor een kandidaat met die politieke kleur hebben gekozen. Aannemelijker is het juist dat de keuze voor Otto van Lippe samenhing met de overstap naar de Staufische zijde door zijn broer Herman in 1214. Net zoals de overeenkomst in Keulen met Adolf III van Berg, werd Herman daarvoor beloond met een bisschopszetel voor zijn broer. Bovendien meldt de auteur van de *Quedam narracio* dat het wereld-

33 OSU, nr. 623; Zie ook OSU, nrs. 649, 657.

34 F. Tesser, ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 8: De bestuursperiode van de graven van Berg', *Ambt en Heerlijkheid* 143 (2004) 19-36, aldaar 31.

35 Otto I steunde bijvoorbeeld Lodewijk van Loon tegen Willem I van Holland in de Loonse oorlog: *Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus,* H. van Rij ed. (Hilversum 1989) 27-29.

36 *Quedam narracio,* 33-35.

37 Hucker, *Kaiser Otto IV,* 327-330.

lijk gezag over het bisdom onmiddellijk na de bisschopsverkiezing werd toegekend door Frederik II. In een oorkonde uit 1220 noemt hij Otto zijn bloedverwant.[38] De bisschopswijding ontving Otto van Lippe in juni of juli 1216 van de nieuwe Keulse aartsbisschop Engelbert van Berg. Anders dan in de Keulse situatie, nam in Utrecht de bisschop zelf het kruis aan en gaf hij het Sticht tijdens zijn kruistocht in bewaring aan zijn broer Herman.[39]

Die taakverdeling was mogelijk het gevolg van het feit dat de vorige Utrechtse bisschop Otto I de kruistochtgelofte reeds had afgelegd. Waarschijnlijk gebeurde dat bij de kroning van Frederik II in Aken in 1215, waar hij aanwezig was.[40] Otto II kon deze belofte als nieuwe bisschop dus overnemen. Dat niet iedereen in de Utrechtse elite stond te springen om deel te nemen aan Frederiks expeditie, blijkt uit het wonder dat nodig was om de bisschoppelijke rentmeester Everwacker op de kostbare reis mee te krijgen. De cisterciënzer monnik Caesarius van Heisterbach verhaalt in zijn verzameling wonderen die zich tijdens zijn leven voordeden, dat Everwacker al ontevreden was geweest met de aanname van het kruis door bisschop Otto I. Toen de kersverse bisschop Otto II die gelofte overnam, ontstak Everwacker in woede. Hij zou zelfs een pact met de duivel hebben gesloten en een plan hebben gesmeed om de succesvolle kruistochtprediker Olivier van Keulen te vermoorden. Na een Danteske hellereis toonde hij echter berouw en beloofde hij zich bij de kruisvaarders te voegen.[41] Al met al kon een levende Olivier op het Vierde Lateraans Concilie van 1215 tevreden melden dat zijn streefcijfer van 300 schepen met kruisvaarders was gehaald en dat hij 50.000 Friezen op de been had gebracht. Dit waren overdreven en symbolische aantallen, maar het zal zeker om een indrukwekkend aantal schepen en manschappen zijn gegaan.[42] Het was de bedoeling dat Frederik II een leidende rol in de expeditie op zich zou nemen. Het vertrek werd vastgesteld op juni 1217.[43]

NEDERLANDERS TIJDENS HET BELEG VAN DAMIATE

Na het overlijden van paus Innocentius III op 16 juli 1216, hield diens opvolger Honorius III met onverminderd enthousiasme vast aan het tijdpad voor de aanstaande kruistocht. In mei 1217 vertrokken de eerste schepen met kruisvaarders uit de Nederlandse en Duitse kustregio's. Graaf Willem I van Holland was hun aanvoerder.[44] Hierbij voegde zich een vloot uit de omgeving van Keulen onder leiding van Georg van Wied.[45] Olivier van Keulen scheepte ook in.[46] De Utrechtse bisschop nam de boot niet: hij vaardigde nog oorkonden in Utrecht uit nadat de schepen reeds waren uitgevaren. Niet veel later moet hij evenwel

38 'consanguineus noster': OSU, nr. 675.

39 *Quedam narracio*, 35.

40 J.L. van der Gouw, *Everwach. De rentmeester van de bisschop van Utrecht* (Hilversum 1994) 20.

41 J.J. van Moolenbroek, 'De hellereis van Everwacker uit het diocees Utrecht', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum 1999) 222-234.

42 P.B. Pixton, 'Die Anwerbung des Heeres Christi: prediger des fünften Kreuzzuges in Deutschland', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 34 (1978) 166-191, aldaar 177; Moolenbroek, 'Driehonderd schepen', 143.

43 Powell, *Anatomy of a crusade*, 45, 112; R. Röhricht, 'Die Belagerung von Damiette (1218-1220). Ein Beitrag zur Kriegsgeschichte des Mittelalters', in: W.H. Kiehl ed., *Historisches Taschenbuch* 5.6 (Leipzig 1876) 59-98, aldaar 59-60.

44 Powell, *Anatomy of a crusade*, 123.

45 J.J. van Moolenbroek, 'Nederlanders mee op kruistocht in Portugal in 1217', in: idem ed., *Mirakels historisch*, 127-133.

46 Pixton, 'Die Anwerbung des Heeres Christi', 187.

met zijn gevolg over land aan zijn reis zijn begonnen, want hij sloot zich samen met onder anderen de bisschoppen van Münster en Bamberg aan bij de troepen die in de zomer van 1217 onder leiding van Andreas van Hongarije naar het Heilige Land reisden.[47] Zij arriveerden in september te Akko en ondernamen enkele kleine en onsuccesvolle militaire expedities in Palestina. De Hongaarse koning keerde in januari 1218 alweer huiswaarts. Anderen, onder wie de Utrechtse bisschop, overwinterden in het Heilige Land.[48] Toen moest een derde groep kruisvaarders nog vertrekken. Begin 1218 verzamelden zich deelnemers op de burcht Bensburg van graaf Adolf III van Berg, om van daaruit gezamenlijk op te trekken.[49] Ook Sweder I van Dingden behoorde vermoedelijk tot dit gezelschap.[50] De Hollandse en Friese kruisvaarders die over zee reisden, hadden zich ondertussen bij Portugal in tweeën gesplitst. Een gedeelte, onder wie de Hollandse graaf, ging in op het verzoek van de Portugese koning om de Moren in zijn land te helpen bevechten. Een groep Friezen zeilde verder en overwinterde in Italië. In april van het volgende jaar zetten zij voet aan wal in Akko. De kruisvaarders die vanuit Portugal kwamen, druppelden ten slotte in mei binnen.[51]

Nog in dezelfde maand zeilden de kruisvaarders van Akko naar Damiate. De geschiedschrijving over het verdere verloop van de kruistocht is grotendeels gebaseerd op de verslagleggingen van Olivier van Keulen, vooral in zijn *Historia Damiatina*.[52] Zijn lof op de dapperheid van de Friese en Duitse kruisvaarders moet echter met een korreltje zout worden genomen, aangezien hij zelf deze groepen voor de kruistocht had geworven. Wel zal hun numerieke inbreng een stempel op het verloop van het beleg hebben gedrukt. Vanuit die optiek kon Olivier met recht beweren dat de Keulse kerkprovincie aan de successen van deze kruistocht meer bijdroeg dan andere Duitse gebieden.[53] Aan zichzelf schreef hij het lumineuze idee toe om twee schepen aan elkaar te bevestigen en daarop een aanvalsplatform te bouwen. Daarmee veroverden vooral 'zijn' Friezen en Duitsers op 24 en 25 augustus de toren die de toegang tot de Nijl bewaakte. De ketting tussen de toren en de stadsmuur zou hierbij gebroken zijn.[54] Volgens Olivier stonden de Friezen en Duitsers onder leiding van de 'vir nobilis et potens' (de nobele en machtige man) graaf Adolf van Berg. Als dat daadwerkelijk het geval is geweest, dan enkel tijdens het begin van de operatie. Adolf sneuvelde blijkens zijn optekening in memorieboeken namelijk op 7 augustus.[55]

47 H. Hoogeweg, 'Der Kreuzzug von Damiette', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 8 (1887) 188-219, aldaar 189; Röhricht, 'Die Belagerung von Damiette', 61; Dirks, *Noord-Nederland en de kruistogten*, 120; Olivier van Keulen, *Historia Damiatina*, H. Hoogeweg ed., in: *Die Schriften des Kölner Domscholasticers, späteren Bischofs von paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina* (Tübingen 1894) 159-280, aldaar 162-163.

48 Powell, *Anatomy of a crusade*, 127-135.

49 T.R. Kraus, *Die Entstehung der Landesherrschaft der Grafen von Berg bis zum Jahre 1225* (Neustadt a.d. Aisch 1981) 100.

50 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 189.

51 Hoogeweg, 'Der Kreuzzug von Damiette', 190; Moolenbroek, 'Driehonderd schepen', 152-153.

52 Bijvoorbeeld door Powell in zijn *Anatomy of a crusade*.

53 R. Haass, 'Die Kreuzzugsbewegung und die Ritterorden im Erzbistum Köln während des 13. Jahrhunderts', in: idem en J. Hoster ed., *Zur Geschichte und Kunst im Erzbistum Köln. Festschrift für Wilhelm Neuss* (Düsseldorf 1960) 89-101, aldaar 91.

54 Olivier van Keulen, *Historia Damiatina*, 179; Powell, *Anatomy of a crusade*, 142-144.

55 Kraus, *Die Entstehung der Landesherrschaft der Grafen von Berg*, 46; In de literatuur wordt soms vermeld dat Adolf in juli 1218 overleden zou zijn. Dit gaat terug op Oliviers *Historia Damiatina*: G. Smets verwijst bijvoorbeeld naar '*Historia Damiatina*, dans Eccard. 2.1403': G. Smets, *Henri, Duc de Brabant 1190-1235* (Brussel 1908) 162.

Op de verovering van de toren van Damiate volgde een lange belegering van de stad, tot die op 5 november 1219 viel.[56] Het kruisvaarderskamp was onderwijl opgedeeld in groepen die elkaar konden verstaan of de heenreis samen hadden ondernomen. Aan de zuidkant waren Fransen en de tempeliers gelegerd. In het oosten verbleven Spanjaarden, Provençalen en johannieters en in het noorden de pauselijke legaat Pelagius met Italianen en Friezen. Mogelijk waren dit de Friezen die in de winter van 1217/1218 in Italië voor anker hadden gelegen. De westkant van het kamp, aan de overzijde van de Nijl, was gereserveerd voor de grote groep overige kruisvaarders uit het noordwesten van het rijk en de Duitse Orde.[57]

SCHENKINGEN AAN DE DUITSE ORDE DOOR NEDERLANDSE KRUISVAARDERS

Door de kampopstelling had het merendeel van de Nederlanders uitgebreid de tijd om met de Duitse Orde kennis te maken. Dat beviel klaarblijkelijk goed, want in de jaren 1218-1220 schonken zij gul aan de orde. Adolf van Berg zette als leidende figuur de toon op 15 juni 1218, toen men nog bezig was met het opbouwen van het kamp, met de schenking van zijn hof in het Gelderse Dieren. Dit is de eerste goederenverwerving van de Duitse Orde in de Nederlanden. Opmerkelijk detail is dat de vroegere keizer Frederik I (Barbarossa) dit domaniale goed in 1168 aan Engelbert van Berg had geschonken ter beloning van zijn uitstekende diensten.[58] Nu gaf Engelberts zoon Adolf het, naar het zich laat aanzien in de context van zijn hernieuwde trouw aan het Staufische vorstenhuis, aan de Duitse Orde. Frederik II bevestigde in december 1218 de schenking tezamen met eigen donaties.[59] Volgens de meest geciteerde versie van Adolfs schenkingsoorkonde verkeerde de graaf toen al in een zorgelijke toestand.[60] In een kortere versie ontbreekt die vermelding. Daarin staat enkel dat hij zijn hof in Dieren aan de Duitse Orde schonk voor het zielenheil van zichzelf en zijn nageslacht.[61]

Voor de verschillen tussen de twee oorkonden is geen zekere oorzaak aan te wijzen, maar een mogelijke verklaring valt wel te geven. Volgens De Geer is de kortere versie een 'minder nauwkeurige redactie' van de eerste oorkonde, die hij in zijn bronnenuitgave heeft opgenomen.[62] Zijn kwalificatie houdt niet alleen verband met de uitgebreidere inhoud, maar ook met de juistere schrijfwijze van de persoonsnamen in de door hem uitgebrachte versie.[63] Frits Tesser vermoedt daarentegen dat de langere versie later is geschreven, toen er meer tijd was om fraaie bewoordingen te kiezen.[64] Deze volgorde is aannemelijk, hoewel tevens om andere redenen. De passage over de toestand van de graaf kan erop duiden dat de langere oorkonde is opgesteld toen diens overlijden nabij of reeds geschied was, terwijl zijn levenseinde bij de eerste opmaak nog niet vaststond. Ook is het opvallend dat de volg-

56 Powell, *Anatomy of a crusade*, 162-163.
57 Hoogeweg, 'Der Kreuzzug von Damiette', 250.
58 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden* I: 779-1200, T.J. Lacomblet ed. (Düsseldorf 1840) nr. 427.
59 Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 32.
60 'presentis vite statum instabliem premeditates': De Geer, *Archieven*, nr. 462.
61 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nr. 72.
62 De Geer, *Archieven*, nr. 463 n.1.
63 Het laatste punt wordt door Lacomblet opgemerkt in: *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nr. 72 n.4.
64 Tesser, 'De bestuursperiode van de graven van Berg', 35.

orde van de getuigen veranderd is. In de langere oorkonde is een zekere Hendrik van Vileke verdwenen. Hendrik van Schönrode daarentegen is van de 27e en laatste plaats naar plaats elf opgeklommen. Graaf Adolf van Dassel is zelfs uit het niets op de eerste plaats gezet, ten koste van Hendrik, de kapelaan en notaris van de graaf van Berg, die een plaatsje moest opschuiven. Dergelijke verschuivingen op de getuigenlijst hebben betekenis. Het ligt voor de hand de bewerking van de oorkonde in de omgeving van de graaf van Dassel te zoeken. Kennelijk moest hij op de getuigenlijst en verdiende iemand van zijn statuur een plaats boven zelfs een geestelijke als Hendrik. De reden hiervoor is mogelijk te vinden in de toevoeging in de uitgebreidere oorkonde, dat alle bij de hof behorende mensen, wateren, bossen, gecultiveerde en ongecultiveerde gronden, bij de schenking inbegrepen waren. In het licht van de vele pauselijke vermaningen in de dertiende eeuw om de rechtmatige bezittingen van de nog jonge Duitse Orde te beschermen, was deze specificatie van de reikwijdte van de dotatie geen overbodige luxe. Hierover kan na Adolfs overlijden een geschil zijn ontstaan, bijvoorbeeld omdat hij niet de enige rechthebbende was op dit omvangrijke goed.

Zo werd een hoeve land behorend bij de hof te Dieren ten tijde van de schenking van Adolf van Berg in leen gehouden door Sweder I van Dingden. Deze leenman van Adolf was te Damiate getuige bij de schenking. In 1219 stond hij de hoeve, inclusief de mensen en al het overige dat erbij hoorde, af aan de Duitse Orde.[65] In feite droeg hij dit goed op aan zijn nieuwe leenheer; Adolf had de gehele hof immers het jaar tevoren aan de orde geschonken. Sweder liet het hier niet bij, maar doneerde ook een hof (*curia*) in Lankern en een hoeve land (*mansus*) in Schalkwijk. Het valt op dat deze goederen geografisch ver uit elkaar lagen.[66] Lankern ligt bij Dingden, in de buurt van Bocholt, het herkomstgebied en de machtsbasis van Sweders familie. De hoeve in Schalkwijk was het eerste bezit dat de orde in het Nedersticht verwierf (zie afbeelding 1.1). Verderop in dit hoofdstuk kom ik terug op de duiding van deze schenking. Daarvoor is van belang om eerst in te gaan op de verdere schenkingen door Nederlanders tijdens het beleg van Damiate en hun motieven.

Graaf Willem III van Gulik begunstigde de Duitse Orde eveneens in 1219, tijdens zijn deelname aan de kruistocht, en wel met het rijksleen Bergstein en de kerken van Nideggen en Siersdorf.[67] In Siersdorf ontstond een commanderij die later in de dertiende eeuw onder de ordenederzetting in Biesen in het graafschap Loon kwam te vallen. Die situatie lijkt te zijn voortgekomen uit een soort embryonaal ordedistrict in de Zuidelijke Nederlanden zonder vaststaand hoofdkwartier, dienend voor het beheer van goederen die grotendeels tijdens de vijfde kruistocht waren geschonken. Daaraan heeft de Mechelse tak van de Brabantse adellijke familie Berthout in grote mate bijgedragen. Meerdere familieleden reisden naar Damiate en beloonden de werken van de Duitse Orde aldaar met schenkingen.[68] Door

65 'Mansum quoque, quam de curti Dieter feodali jure possedi, liberam etiam cum hominibus et omnibus pertinentibus ad eam magistro et fratribus predictis resignavi': De Geer, *Archieven*, nr. 463; ARDOU, inv.nr. 1718; Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 35.

66 Klaus van Eickels impliceert in zijn studie naar de economische ontwikkeling van de balije Koblenz ten onrechte, dat al deze landerijen in de buurt van Dieren waren gelegen: K. van Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz und ihre wirtschaftliche Entwicklung im Spätmittelalter* (Marburg 1995) 26.

67 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nrs. 82, 132; Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 42.

68 Powell, *Anatomy of a crusade*, 81-82; Pas later in de dertiende eeuw zou de Mechelse commanderij Pitzemburg naar de balije Koblenz worden overgeheveld.

Afb. 1.1 Oorkonde uit 1219 waarin Sweder I van Dingden vanuit Damiate in Egypte goederen in Lankern, Schalkwijk en Dieren schenkt aan de Duitse Orde. Bron: ARDOU, inv.nr. 1718.

een goede overlevering heeft dit de aandacht getrokken van ordehistorici. De datering van de oorkonden en de vele overeenkomende namen van telgen van het Berthoutse geslacht heeft daarbij echter voor verwarring gezorgd. Er wordt bijvoorbeeld vaak verwezen naar Klaus van Eickels, die het belang van de schenkingen van de Berthouts opmerkt en er het volgende over schrijft:

> Zusammen mit Egidius Schönbart war im September 1219 auch sein Neffe Walter zum Heer der vor Damiette liegenden Kreuzfahrer gestoßen. Sein Vater Walter V. Berthout, der ältere Bruder des Egidius Schönbart, war kurz zuvor gefallen oder starb bald darauf, so daß sein gleichnamiger Sohn ihm als Herr von Mecheln nachfolgte.[69]

69 Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 26-27.

Wie met deze namen de genealogische puzzel probeert te leggen, raakt al snel in de knoop. Blijkens de gedetailleerde studie van Godfried Croenen naar de familie Berthout, overleed Wouter V in 1287 en kan hij nooit aan het beleg in Damiate hebben deelgenomen. Waarschijnlijk wordt Wouter III, heer van Mechelen bedoeld, die omstreeks 1220 overleed.[70]

Met behulp van deze genealogie en de schenkingsoorkonden, kan de volgordelijkheid van de donaties aan de orde als volgt worden gereconstrueerd. De familierelaties zijn in figuur 1.1 weergegeven. Als eersten schonken te Damiate in september 1219 Gillis Berthout, genaamd 'met de baard', heer van het Vlaamse Oudenburg, en zijn echtgenote Catharina hun gasthuis en kapel aldaar, alsmede alle daartoe behorende inkomsten.[71] Dit kan alleen het echtpaar Gillis I Berthout en Catharina van Belle zijn. Deze Gillis was een zoon van Wouter II Berthout en Guda van Loon, een dochter van graaf Lodewijk I van Loon. Gillis' broer Wouter III vulde de schenking, net als Adolf van Berg vanaf zijn sterfbed op het slagveld te Damiate, naar eigen zeggen nog in goede mentale gezondheid, samen met zijn zoons Wouter IV en Hendrik I, alsook met de genoemde Gillis, aan met gronden onder Schriek en rechten in het Waverwoud. De oorkonde geeft 1226 als jaar van uitgave, maar toen was de kruistocht al lang voorbij. In navolging van J.Th. de Raadt en Wauters corrigeert A. Jamees dit in zijn publicatie van de oorkonde naar 27 januari 1221, uitgaande van de paasstijl.[72] G. Croenen stelt echter terecht dat waarschijnlijk de bij de Duitse Orde gangbare kerststijl is gebruikt. Hij komt daardoor op nog een jaar eerder uit, waardoor de schenking vier maanden na die van Gillis I en Catharina zou zijn gerealiseerd.[73]

Bij die eerste schenking van Gillis en Catharina was Gilbert van Zottegem getuige, die toen dus ook in Damiate was. Enige tijd na zijn terugkomst schonk hij zelf in 1225 land bij Massemen aan de Duitse Orde.[74] Zijn moeder Beatrijs van Massemen en schoonmoeder Mathilde van Dendermonde hadden reeds in 1221 en 1222 hun duit in het zakje gedaan met schenkingen van goederen in de omgeving van Massemen en Willemskerke.[75] Mathilde van Dendermonde was familie van de Grimbergse tak van de Berthouts via het tweede huwelijk van haar moeder Adelize van Buischere met Gerard III van Grimbergen. Deze Gerard was een neef van de genoemde Gillis. Mathilde was een dochter uit Adelizes eerste huwelijk, met Wouter van Dendermonde. Van Eickels leidt hieruit af dat de familierelatie met de Van Berthouts onderschikt was aan de kruistochtdeelname van haar schoonzoon.[76] Dat is mogelijk, maar de schenking aan de Duitse Orde zou evengoed als een bevestiging van het aanhalen van de banden tussen de families Dendermonde en Berthout na het huwelijk van Adelize en Gerard gezien kunnen worden. Hoe dit ook zij, er zijn genoeg telgen uit het geslacht Berthout voorbijgekomen om te kunnen stellen dat er sprake was van een omvangrijke familiaire begunstiging van de Duitse Orde tijdens de vijfde kruistocht en in de nasleep daarvan.

70 G. Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven 2003) 290-291.

71 A. Jamees, *De oorkonden van Pitsenburg, commanderij van de Duitse Ridderorde te Mechelen (1190-1794)* I (Antwerpen 1990) nrs. 9-11.

72 Jamees, *De oorkonden van Pitsenburg* I, nr. 16.

73 Croenen, *Familie en macht*, 38 n.60.

74 Jamees, *De oorkonden van Pitsenburg* I, nr. 51.

75 Ibidem, nrs. 17-18, 44.

76 Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 28 n.47; Croenen, *Familie en macht*, 33-34.

Mogelijk gaan ook de wortels van de commanderij Vught terug op een schenking van een loot van de familie Berthout tijdens de vijfde kruistocht. In het necrologium van de balije Biesen wordt Diederik Berthout namelijk genoemd als stichter van deze commanderij.[77] Volgens dezelfde bron schonk edelman Rutger van Gemert het goed te Gemert aan de orde. Dat zou dan rond 1220 gebeurd moeten zijn. Ook daar ontstond in later tijden een commanderij. Het ontbreekt aan meer bewijzen die de mogelijke band van de ordevestigingen in Vught en Gemert met het beleg van Damiate onderbouwen. Duidelijk is echter wel, dat de komst van de Duitse Orde naar Vlaanderen en Brabant werd aangezwengeld door schenkingen van deelnemers aan de vijfde kruistocht uit die gebieden en dat familieleden die schenkingen aanvulden.

Met Guda van Loon, moeder van Gillis Berthout, is in het voorgaande de naam van iemand uit het gravengeslacht van Loon gevallen. Arnold III van Loon, zoon van Guda's broer Gerard van Loon en dus haar neef, was als kersverse graaf eveneens deelnemer aan de vijfde kruistocht.[78] Na de graven van Berg en Gulik voegde Arnold zich in 1220 bij het rijtje landsheren die de Duitse Orde begunstigden. Samen met zijn zus Mechteld van Are gaf hij de kapel van het in zijn graafschap gelegen Biesen.[79] Deze kapel was enkele jaren daarvoor door hen opgericht op land van de abdij Munsterbilzen, waarvan Mechteld abdis was. Arnolds regering in deze periode kenmerkte zich door een herpositionering in het politieke landschap in de Nederlanden. Hij continueerde de aanspraken die zijn broer Lodewijk op het graafschap Holland had gemaakt niet, maar herstelde de betrekkingen met de naburige Brabantse hertog Hendrik I, die Willem van Holland had gesteund in de Loonse oorlog. Dit deed Arnold onder meer door te trouwen met Hendriks dochter Adelheid.[80] Ook zijn schenking aan de Duitse Orde, die aansloot op de gelijktijdige donaties van de familie Berthout waarmee hij verwant was, kan als een uiting van deze strategie gezien worden. De ordevestiging die er in Biesen kwam, groeide in de dertiende eeuw uit tot een regionaal bestuurlijk centrum van de Duitse Orde. De vroege stichting en expansie was mede te danken aan Arnolds leenman Godfried van Leeuw, die in 1221 goederen in Kleine-Spouwen schonk.[81]

Een laatste Nederlandse schenking ten tijde van de vijfde kruistocht mag aan dit overzicht niet ontbreken. Dirk III, heer van Altena, doneerde aan de Duitse Orde in 1220 het personaat[82] van de kerk in Schelluinen, het gerecht, de tienden en overige bezittingen van Dirk aldaar, alsook diverse goederen en rechten in de nabije plaatsen 'Hotgenisse' (ver-

77 A. Otten, *De vestiging van de Duitse Orde in Gemert* (Gemert 1987) 12.

78 Croenen, *Familie en macht,* 58.

79 M. van der Eycken, *Inventaris van het archief van de balije Biesen van de Duitse Orde* I: *De centrale administratie van de balije de landcommanderij Alden Biesen en de commanderijen Nieuwen Biesen te Maastricht, Sint-Gillis te aken en Bekkevoort* (Bilzen 1995) 38; Door verwarring tussen de graafschappen Loon (Frans: Looz) en Lohn in de Achterhoek wordt soms ten onrechte een nauwe verwantschap tussen Sweder van Dingden en de grafelijke familie van Loon verondersteld, bijvoorbeeld: Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores', 180.

80 Smets, *Henri I. Duc de Brabant,* 161.

81 Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores', 181.

82 'personatum ecclesie'; De Geer vertaalt dit met: 'de kerk' (De Geer, *Archieven,* nr. 489). Zuidervaart schrijft 'het patronaatsrecht': *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen,* 14; Correct is Van Moolenbroek in zijn *Mirakels historisch,* 232: 'de pastoorsinkomsten van de kerk'.

FIGUUR **1.1** VERWANTSCHAPSRELATIES TUSSEN SCHENKERS AAN DE DUITSE ORDE IN BRABANT, LOON EN ALTENA, TEN TIJDE VAN DE VIJFDE KRUISTOCHT

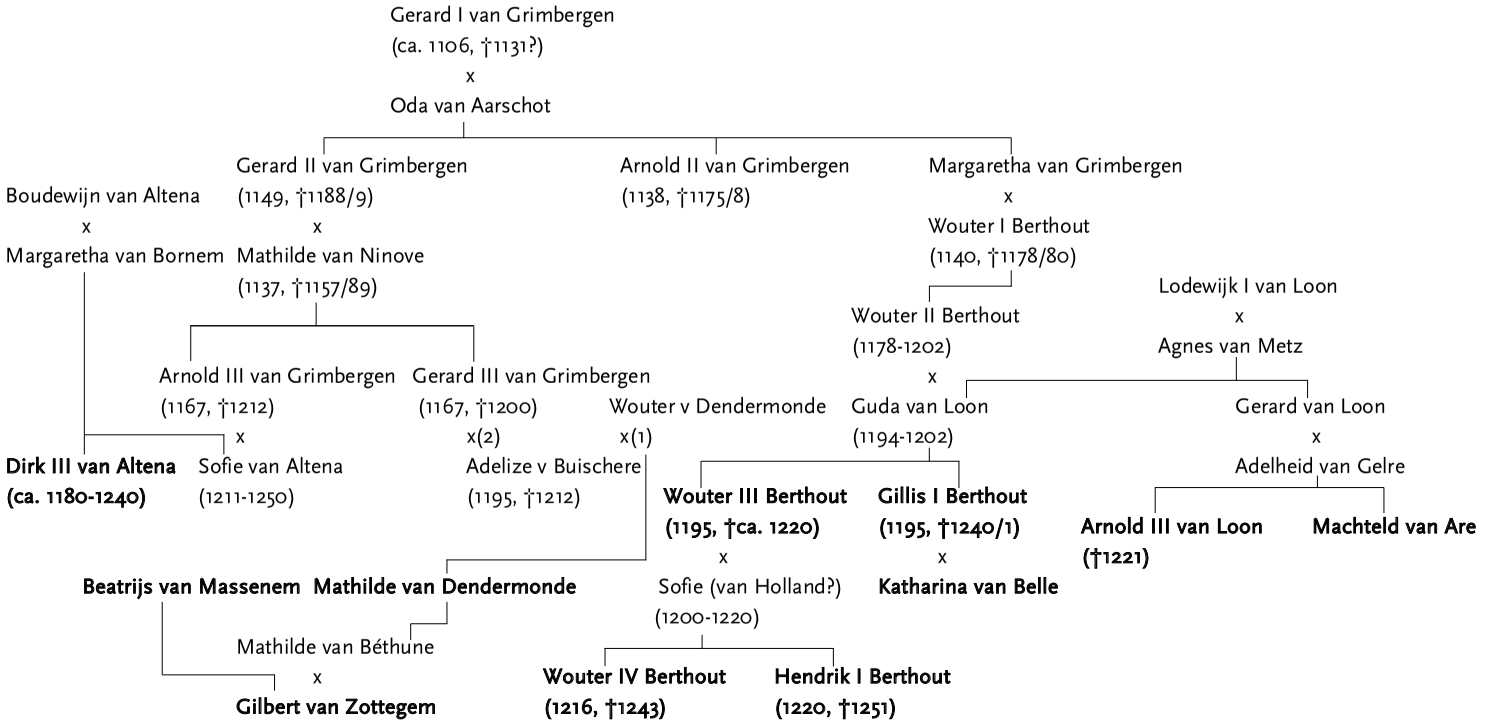

Begunstigers van de Duitse Orde zijn vetgedrukt weergegeven. Gedeeltelijk gebaseerd op de stambomen in: Croenen, *Familie en macht*, 24-25, 290-291.

moedelijk Oud-Giessen) en Wolpheren.[83] In de oorkonde wordt de motivatie voor deze gulle donatie niet expliciet gemaakt. Er staat alleen dat het een eerbetoon is aan de heilige maagd Maria en Sint Nicolaas. Van Moolenbroek legt dit uit als een plan om een ordehuis te stichten met een dubbel patronaat, waarbij Maria als patrones van de Duitse Orde gold en Sint Nicolaas als patroon van de kerk.[84] Een link met Damiate is hierin niet zichtbaar, noch staat het vast dat Dirk aan deze kruistocht deelnam.[85] Wel is er een onmiskenbaar verband met de kruistochtdeelname van een voorvader van Dirk aan het beleg van Askelon in 1153. Daarnaar vernoemde hij het plaatsje *Scalun* dat hij thuis stichtte.[86] Dirk handelde dus zeker in een familietraditie aangaande dit dorp.

De motivatie voor zijn donatie aan de Duitse Orde kan verder worden verklaard in de context van het politieke spanningsveld waarin de heren van Altena zich bevonden. Het land van Altena was een kleine speler tussen de grote buren Brabant en Holland. Dat moet een benarde positie zijn geweest, vooral als Dirk van Altena tijdens de Loonse oorlog Lodewijk van Loon en de Staufische partij had gesteund, zoals Klaversma aannemelijk maakt. Een Loonse connectie in deze periode uitte zich in elk geval in het optreden van Wouter Berthout, zoon van Guda van Loon, als eerste getuige in een oorkonde van Dirk van Altena in 1214. Beide heren waren ook familie van elkaar door het huwelijk van Dirks zus Sophie met Arnold III uit de Grimbergse tak van het huis Berthout. Na de vijfde kruistocht werd de strijdbijl begraven en trad Dirk weer op als getuige voor de Hollandse graaf en in 1230 droeg hij zijn kasteel van Altena en alle daartoe behorende goederen aan hem op, om het samen met Willem van Horne in leen terug te krijgen.[87] Deze verzoening ging gepaard met een gulle donatie aan de Duitse Orde, zoals ook de Loonse graaf bij het herstellen van de banden met Brabant en Holland de orde had begunstigd.

Aldus kwam er in de Nederlanden in de jaren 1218-1225 een golf van schenkingen aan de Duitse Orde voort uit de massale deelname van Nederlanders aan het beleg van Damiate. De religieuze beleving van de kruistocht als bedevaart was daarbij ongetwijfeld van groot belang. Daarnaast werd een deel van de schenkers door de militaire en verplegende werken van de Duitse Orde aangezet tot hun donaties. Sweder I van Dingden leidde in 1219 zijn schenking in met de mededeling dat hij onder de indruk was van de 'graves expensas, quas faciunt fratres domus Theutonicorum in Hierusalem tum in infirmis, tum in militibus.'[88] Vergelijkbare bewoordingen gebruikten Gillis Berthout en zijn vrouw Katharina in hetzelfde jaar bij hun schenking.[89] Wat de schenkers met elkaar verbond was de aansluiting die zij zochten bij de veranderde machtsverhoudingen in het Heilige Roomse Rijk zonder bestaande coalities te verbreken. Daarbij paste een schenking aan de

83 De Geer, *Archieven*, nr. 489.

84 Moolenbroek, *Mirakels historisch*, 232.

85 Voor Huib Zuidervaart staat deze deelname 'zo goed als vast', maar J.A. Mol is terughoudender en noemt het 'niet onmogelijk': Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 14; Mol, 'Vechten of verplegen?', 28.

86 Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 15-17.

87 T. Klaversma, 'De geslachten Altena en Horne tot ca. 1300', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg = Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 114 (1978) 7-67, aldaar 16, 26-28; Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 14; OHZ, nr. 504.

88 ARDOU, inv.nr. 1718; De Geer, *Archieven*, nr. 463.

89 Jamees, *Oorkonden Pitsenburg*, nr. 11: 'graves expensas quas faciunt fratres Hospitales Domus Theutonicorum in Hierosalem vidissemus.'

Duitse Orde. Deze ridderorde had immers eveneens de patronage van de Staufische keizer Frederik gevonden.

Opmerkelijk genoeg waren het niet de meest vooraanstaande vorsten of de fanatieke Welfenaanhangers in de Nederlanden, zoals de Brabantse hertog of de graven van Gelre of Holland, die de Duitse Orde het meest begunstigden, maar het maatschappelijke niveau daaronder: de graven van Loon en kleinere landsheren zoals de graven van Berg en bezitters van kleine heerlijkheden zoals Altena, ongeacht hun eventuele voormalige Welfische gezindheid. In deze onzekere politieke tijden haalden zij de banden met elkaar aan middels een gezamenlijke begunstiging van de Duitse Orde. Daarbij speelden familiebelangen onmiskenbaar een grote rol. De schenkers uit Brabant en de daaraan grenzende gebieden Loon en het land van Altena waren met elkaar verwant.

1.3 DE STICHTING VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT

GRENSHEER SWEDER VAN DINGDEN EN DE STICHTSE MINISTERIALITEIT

Sweder I van Dingden behoorde niet tot het bovenstaande familienetwerk rond de Berthouts, maar hij had wel het profiel van een begunstiger van de Duitse Orde als leenman van een territoriale vorst en de potentie of ten minste een mogelijke ambitie om zich tot een territoriale landsheer te ontwikkelen. Alp Buitelaar typeert hem als een telg uit een 'geslacht met onduidelijke antecedenten, althans in het Sticht Utrecht.'[90] Duidelijk is evenwel dat Sweder zich noemde naar de machtsbasis en herkomstplaats van zijn familie. Het nabij Bocholt gelegen Dingden lag in een uithoek van het bisdom Münster, met aan de noordwestzijde het bisdom Utrecht en aan de zuidkant het graafschap Kleef. Tevens grensde het aan de graafschappen Gelre en Lohn. Van dit kleine territorium werd Sweder van Dingden in een document uit 1201 de vrijgraaf genoemd. Hij bezat er de hoge rechtsmacht in leen van de bisschop van Münster.[91]

Dergelijke heren van kleine gebieden in de periferie van grotere vorstendommen waren een veel voorkomend fenomeen in de late middeleeuwen, hoewel ze in verschillende verschijningsvormen bestonden. Ze waren er bijvoorbeeld in het grensgebied van Engeland en Schotland, in Normandië en tussen Frankrijk en de Nederlanden. In de literatuur worden ze soms met de toepasselijke verzamelterm *borderlords* of grensheren aangeduid. Kenmerkend voor deze heren was dat zij hun territoria bestuurden en militair konden verdedigen vanuit een burcht. Het voortbestaan van hun macht was echter afhankelijk van de bescherming van een krachtige naburige vorst. Daarbij was het essentieel om de grote heren tegen elkaar uit te kunnen spelen, bijvoorbeeld door over te kunnen lopen naar een andere beschermheer in de omgeving indien de vorige vorst poogde het grensland voor zich te winnen.[92]

90 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 339.

91 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 119.

92 B. Holden, *Lords of the Central Marches. English Aristocracy and the Frontier Society 1087-1265* (Oxford 2008); H. Cools, 'Nobles on the borderline. The nobility of Picardy, Artois and Walloon Flanders and the Habsburg-Valois conflict, 1477-1529', in: W. Prevenier e.a. ed., *Secretum scriptorium. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven 1999) 371-382, aldaar 373; D. Power,

Het vinden van de patronage van een vorst ging gewoonlijk gepaard met het worden van diens vazal. Hierdoor was de maatschappelijke positie van een grensheer enigszins vergelijkbaar met die van een burggraaf. Toen de Berthouts hun heerlijkheid niet langer konden verdedigen tegen de groeiende macht van de Brabantse hertog door middel van oorlogvoering en toenadering tot de graaf van Vlaanderen, accepteerden zij vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw de hertog van Brabant als hun suzerein. In 1238 droeg Wouter IV Berthout, heer van Mechelen, al zijn allodiaal bezit in leen op aan de hertog.[93] Dirk van Altena ervoer de druk vanuit Brabant eveneens en vond in 1220 de protectie van de graaf van Holland door hem zijn *castrum* te schenken en in leen terug te ontvangen.[94]

In vorstendommen waar de militaire elite, zoals burggraven en ridders, deel uitmaakte van de zogeheten ministerialiteit, kon een grensheer bij het aangaan van zijn vazallitische verhouding zelfs zijn juridische vrijheid opgeven door in de ministerialiteit te treden. De term *ministerialis* werd in de Karolingische tijd voor allerlei koninklijke ambtsdragers en dienaars gebruikt. Vervolgens werd hij in het Heilige Roomse Rijk toegepast voor diverse vormen van voornaam dienstmanschap. Deze heterogeniteit maakt het beschrijven van de algehele ontwikkeling van de ministerialiteit, zeker in relatie tot adel en ridderschap, tot een onmogelijke exercitie. Er zijn immers altijd afwijkende voorbeelden te vinden. Dit laat onverlet dat gedurende de elfde en twaalfde eeuw de ministerialiteit steeds meer werd vereenzelvigd met een elite van militaire dienstlieden van een potentaat, meestal een vorst. *Ministeriales* konden *milites* worden genoemd.[95] De feodale verhouding kon worden uitgedrukt met een dienstleen. In sommige gebieden leidde deze ontwikkeling tot het uitsterven van de ministerialiteit, zoals in Holland waar boeren-ministerialen simpelweg horigen werden en militair inzetbare ministerialen in een nieuw gevormde ridderadel opgingen.[96] Vooral in Duitse prinsbisdommen, waaronder Utrecht, bleven echter ministerialen bestaan. Ministeriale *milites* waren vergelijkbaar met de ridderadel elders. De tegenstelling tussen de ridderschap in Holland en de Stichtse ministerialiteit was in de praktijk daarom minder groot dan in de literatuur wel eens wordt verondersteld.[97] Omstreeks 1200 hield een intrede van een grensheer in de ministerialiteit van een naburige vorst geenszins een daling op de maatschappelijke ladder in. Veeleer was het een logische bevestiging van de nieuwe feodale relatie tussen een grensheer en zijn machtige beschermheer.

Gerlach van Dingden, een voorvader van Sweder, werd uiterlijk in 1169 ministeriaal van de kerk van Münster. De bisschop daar destijds was Frederik van Are, afkomstig uit een voornaam Rijnlands adellijk geslacht. In de periode 1184-1187 was Sweder van Dingden, ook een familielid van de latere Sweder I die naar Damiate ging, meermaals onder de bisschoppelijke ministerialen te vinden.[98] Tegen het einde van de eeuw verdween Sweder uit

The Norman Frontier in the twelfth and early thirteenth centuries (Cambridge 2004) 213-223; P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (Wageningen 1992) 3-15.

93 Croenen, *Familie en macht*, 89-91, 235-239.

94 Klaversma, 'De geslachten Altena en Horne', 28-30.

95 W. Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (München 2010) 27-34; B. Arnold, *German knighthood 1050-1300* (Oxford 1985) 23-52.

96 A. Janse, *Ridderschap in Holland*, 33-35.

97 Van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', 176-180; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 373-379.

98 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 119.

de getuigenlijsten van bisschoppelijke oorkonden. Dit betekent niet noodzakelijk dat zijn relaties met de bisschop waren verslechterd. Aannemelijker is het dat zijn trouw aan het huis Are groter was dan die aan de kerk van Münster. In 1197 werd namelijk Dirk van Are bisschop van Utrecht. Deze bracht verwanten en andere Rijnlandse en Westfaalse vertrouwelingen mee en installeerde hen op invloedrijke posities, in het bijzonder in het kapittel van de Dom. Dirks neef Otto van Lippe werd domproost.[99] Hij zou in 1216 bisschop worden. Andere familieleden werden als kanunnik geïnstalleerd.[100] Dirk van Randerode, afkomstig uit Randerath tussen Roermond en Gulik, was in 1208 nog kanunnik in Keulen, maar in 1217 was hij kanunnik van het Domkapittel in Utrecht.[101] In zijn testament eerde hij bisschop Dirk van Are met een memorieschenking.[102] Volgens Caesarius van Heisterbach was een zekere Gerlach van Dingden kanunnik van de Dom tot 1216.[103]

Gerlachs oom Sweder I bevond zich hoogstwaarschijnlijk eveneens onder deze groep immigranten. In 1200 was hij aanwezig bij de bevestiging door de Utrechtse bisschop van de bezittingen en het lokale immuniteitsrecht van het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Sweder was niet alleen getuige, maar er wordt ook vermeld dat hij in het verleden een halve hoeve land in Silvolde aan het klooster had gedoneerd.[104] De goederen die hij schonk lagen in het graafschap Lohn, dat grensde aan het rechtsgebied van Dingden en eveneens tot het bisdom Münster behoorde. Het klooster Bethlehem zelf lag daar net buiten, in het bisdom Utrecht. Het ligt voor de hand dat de Utrechtse bisschop daarom deze oorkonde uitgaf. Uit deze oorkonde blijkt niet expliciet dat Sweder I toen al een Utrechtse ministeriaal was. Dit wordt ook niet expliciet gemaakt in de oorkonde uit 1207, waarin hij op de getuigenlijst een hoge positie inneemt bij de bevestiging door bisschop Dirk van de eerder door bisschop Godfried gedane schenking van de kerk van Ootmarsum aan het klooster Weerselo.[105]

Een sterkere aanwijzing dat Sweder I voor of tijdens de kruistocht in de Stichtse ministerialiteit is getreden, is zijn schenking aan de Duitse Orde te Damiate in 1219. Opmerkelijk is dat die in feite drie dotaties bevat, namelijk Swederś deel van de hof te Dieren, een hof in Lankern bij Dingden en een hoeve land in Schalkwijk. Dit zou een reflectie kunnen zijn van de leenverhoudingen die Sweder I had met drie kruisvaarders: zijn goederen in Dieren hield hij in leen van de graaf van Berg, tot die het in 1218 aan de Duitse Orde schonk, in Dingden had hij goederen in leen van de bisschop van Münster en zijn landbezit in Schalkwijk kan hij uit handen van Dirk van Are hebben ontvangen, bijvoorbeeld als dienstleen. Dat kan echter niet zonder nadere toelichting worden gesteld.

De getuigenlijst van de schenkingsoorkonde is interessant. Forastus van Vorst was een riddermatig man uit de buurt van Wesel, ten zuiden van Dingden. De Westfaalse Herman van Senden komt voor in oorkonden van de bisschop van Münster uit 1212-1217 en

99 *Quedam narracio*, 35.
100 U. Bader, *Geschichte der Grafen von Are bis zur Hochstadenschen Schenkung (1246)* (Bonn 1979) 349-350.
101 OSU, nrs. 586, 645.
102 OSU, nr. 1126.
103 J.J. van Moolenbroek, 'De bekering van de Utrechtse domkanunnik Gerlacus van Dingden', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum 1999) 31-34.
104 OSU, nr. 542; OGZ4, nr. 1200.07.12; F. Tesser, ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 10: Sweder van Dingden, vrijgraaf en stadsrechter', *Ambt en heerlijkheid* 146 (2005) 5-19, aldaar 15.
105 OSU, nr. 581.

was ministeriaal van de graaf van Dalen. Godfried Monich kwam uit een patriciërsfamilie uit Bocholt.[106] Moeilijker te plaatsen zijn Albertus de Batburk en Reinpoto de Butteberk. In aanmerking komen de plaatsen Budberg (tussen Wesel en Duisburg), Bedburg (in het grensgebied van het bisdom Keulen en Gulik) en het premonstratenzerklooster Bedbur bij Kleef, dat gezien de ligging nabij Dingden niet uitgesloten kan worden.[107] Deze mannen bevestigden als getuigen Sweders schenking van goederen in Lankern. De eerste helft van de getuigenlijst bestaat uit Stichtse kruisvaarders. Hugo Storm was een ministeriaal van de Utrechtse kerk afkomstig uit het Oversticht.[108] De overigen noemden zich naar hun familiaire stamgoed in het Nedersticht: Ernst van Wulven, Andreas van Werkhoven, Frederik van Loerik, Ludolf van Lopik en Werenbold van Werkhoven. Met uitzondering van Lopik gaat het om dicht bij elkaar gelegen plaatsen in het Kromme Rijngebied nabij Schalkwijk waar de hoeve was gelegen die Sweder I schonk. De familie Van Loerik is een voorbeeld van een adellijk geslacht dat verdween toen de bisschoppelijke landsheerlijkheid zich in de twaalfde en dertiende eeuw in hun gebied vestigde.[109] De Van Wulvens ontleenden hun naam aan het stamgoed ten noorden van Houten.[110] In 1196 traden telgen van dit geslacht op als bisschoppelijke ministerialen.[111] In de dertiende eeuw viel de familie uit elkaar in verschillende takken, waarvan slechts een deel zich Van Wulven bleef noemen.[112] Daarvan luisterden meerdere personen naar de naam Ernst. Ze komen in de bronnen vaak voor als ridder of ministeriaal.[113]

Dit sociaal-politieke netwerk verklaart waarom Sweder I in 1219 een stuk land in Utrecht aan de Duitse Orde schonk en waarom de eerste helft van de getuigenlijst bestaat uit ministerialen uit Utrecht, terwijl dit stuk land het kleinste deel van de schenking was. Deze prominente plaats drukte Sweders verbondenheid met de top van de Stichtse ministerialiteit uit. De aantrekkingskracht werkte ook de andere kant op. Dit was de eerste (overgeleverde) gebeurtenis waarbij een Stichtse ministeriaal, namelijk Ernst, zichzelf *dominus* noemde. Deze titel was eigenlijk bestemd voor edellieden van vrije geboorte.[114] Hieruit blijkt treffend de versmelting van de adel onder het niveau van landsheren met de ministerialiteit, welk proces in Utrecht net als elders in het Heilige Roomse Rijk optrad.

Het waren bij uitstek dergelijke vooraanstaande ministerialen die zich konden identificeren met een ridderorde die keizerlijke bescherming genoot en onder leiding stond van Hermann von Salza, die zelf afkomstig was uit een ministerialengeslacht uit Thüringen. Sweders schenking is in dat opzicht vergelijkbaar met de donaties van andere riddermatige kruisvaarders uit de Nederlanden. Kenmerkend daarbij was het getuigen bij elkaars schenkingen. Het is onwaarschijnlijk dat Sweder I met zijn donatie van een stuk land in

106 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt,* 197-198.
107 Bijvoorbeeld: OSU, nr. 841.
108 OSU, nr. 589.
109 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 328-329.
110 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen 1983) 147.
111 OSU, nr. 529; Dekker, *het Kromme Rijngebied*, 147.
112 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 442-443.
113 Onder andere in relatie tot het Duitse Huis te Utrecht: OSU, nrs. 1004 (d.d.1243), 1273 (d.d.1252), 1501 (d.d.1259), 1956 (d.d.1277), 2697 (d.d.1295).
114 Janse, *Ridderschap in Holland*, 83.

Schalkwijk alleen stond. Dat er niet meer oorkonden met Utrechtse schenkingen zijn overgeleverd, betekent niet dat er niet meer donaties zijn geweest. Het is goed mogelijk dat Sweder I zich in Damiate niet enkel aansloot bij de schenking van Adolf van Berg, maar ook bij plannen om een nederzetting van de Duitse Orde in Utrecht te stichten. Anders dan in Vlaanderen, het land van Altena, Brabant, Loon, Kleef, Berg en Gelre, waar de schenkingsgolf leidde tot de eerste commanderijen van de orde in de Nederlanden, kwam het in Utrecht vooralsnog niet zo ver.

STICHTSE STRIJDERS TE DAMIATE EN DE DUITSE ORDE

Als er inderdaad plannen zijn geweest voor het stichten van een ordenederzetting in of bij Utrecht tijdens de vijfde kruistocht of in de jaren daarna, dan is het van belang om verder uit te diepen in hoeverre de steun voor een dergelijk voornemen breder gedragen kan zijn dan alleen door een paar prominente ministerialen. Wat was de houding van andere Utrechtse deelnemers aan de kruistocht ten opzichte van de Duitse Orde?

De belangrijkste Stichtse kruisvaarder was uiteraard bisschop Otto II. In 1224 gaf hij de Duitse Orde toestemming om jaarlijks met een schip geladen met 100 vaten wijn of andere goederen van gelijke waarde tolvrij over de Rijn door zijn gebied te varen.[115] De zeggingskracht hiervan ten aanzien van Otto's steun voor de orde is echter beperkt. De aartsbisschop van Keulen en de graven van Gelre en Holland vaardigden namelijk tegelijkertijd hetzelfde privilege uit in overeenkomende bewoordingen.[116] Het was een gezamenlijk, of wellicht een met keizerlijke hand van bovenaf geredigeerd, initiatief om de Duitse Orde vanuit de wijnbouwgebieden bij de commanderij Koblenz tolvrij goederen over de Rijn te kunnen laten transporteren. Belangwekkender is in dit opzicht een oorkonde (afgebeeld in afbeelding 1.2) die tot nu toe in het onderzoek in de vergetelheid is geraakt. Daarin bevestigt Otto de schenking in zijn bisdom van de hof te Dieren door Adolf van Berg. Bovendien plaatst hij de Duitse Orde onder zijn bescherming.[117] Er staat geen datum onder de oorkonde. Waarschijnlijk werd deze hoogstens enkele jaren na Adolfs schenking in 1218 uitgevaardigd. De *datum ante quem* is Otto's dood in 1227. Hoe het ook zij, bisschop Otto was de Duitse Orde zeer waarschijnlijk goed gezind.

Een tweede kruistochtdeelnemer die de revue al is gepasseerd was de bisschoppelijke rentmeester Everwacker. Hij beleefde volgens Caesarius van Heisterbach na terugkomst uit Damiate weer een wonder. In de kerk van Schelluinen zou hij zijn genezen van 'heilig vuur', beter bekend onder de namen ergotisme, Sint-Antoniusvuur en de kriebelziekte. Daarop zou hij de kerk hebben herbouwd en er een geestelijk gewaad hebben aangetrokken. Aangezien het een contemporain verhaal van de Heisterbacher monnik voor tijdgenoten betreft, vond Everwacker waarschijnlijk daadwerkelijk een geestelijke bestemming in de kerk van Schelluinen. Zoals Jaap van Moolenbroek reeds opmerkt, kan zijn gewaad

115 ARDOU, inv.nr. 97; De Geer, *Archieven,* nr. 43.
116 Holland: ARDOU, inv.nr. 102* (de verwijzing in de inventaris naar De Geer, *Archieven,* nr. 70 is incorrect); Keulen: Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 66; Gelre: Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 377.
117 Historisches Archiv der Stadt Köln, 1 (Altes Archiv), Best. 234 (Katharina (Deutscher Orden)), inv.nr. U1/3.

Afb. 1.2 De Utrechtse bisschop Otto II van Lippe bevestigt de schenking van graaf Adolf van Berg aan de Duitse Orde en neemt deze orde in bescherming, na 1218.

niets anders zijn geweest dan het kleed van de Duitse Orde.[118] Everwacker moet daarom nauw betrokken zijn geweest bij de stichting van een ordevestiging in Schelluinen in samenhang met de schenking van Dirk van Altena in 1220.

Proost Wouter van het kapittel van Oudmunster, een nieuw persoon in mijn verhaal, had zijn kruistochtdeelname waarschijnlijk uitbesteed. Dat blijkt uit het oudste overgeleverde testament uit Utrecht, dat van zijn hand is. Het bestaat uit drie documenten, die de makers van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* alle drie op omstreeks 1220 dateren.[119] Cees Cappon sluit zich hier in zijn proefschrift over het testament in het Sticht Utrecht bij aan en stelt dat de oorkonden kort na elkaar werden opgesteld. Hij vermoedt dat de proost wat onwennig was met de nieuwe, schriftelijke vorm waarin hij zijn laatste wil vastlegde.[120] Het is echter even goed mogelijk dat nieuws uit het Heilige Land hem tot het maken van een codicil aanspoorde. In het document dat vanwege de herhalingen van en toevoegingen op het eerste stuk hoogstwaarschijnlijk later geschreven werd, opent hij namelijk met een bepaling die in de andere twee oorkonden ontbreekt. Daarin stelt hij dat een stuk grond met een huis en aangrenzend erf ter ondersteuning van het Heilige Land moet worden verkocht en de opbrengst plus tien ponden moet gaan naar drie personen die voor hem dienen in het land van Jeruzalem. Tijdens de vijfde kruistocht bleef Jeruzalem buiten schot voor de kruisvaarders, maar hun heen- en terugreis liep wel via de havenstad Akko, dat destijds de hoofdstad van het koninkrijk Jeruzalem was. Mogelijk verbleven Wouters

118 Moolenbroek, 'De hellereis van Everwacker', 222-234.
119 OSU, nrs. 685-687.
120 C. Cappon, *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht* (Deventer 1992) 97-108.

dienaren daar, bijvoorbeeld na afloop van het beleg van Damiate. In Akko stond tevens het hoofdkwartier van de Duitse Orde.

Over een relatie tussen Wouters testamentaire beschikking en de orde zegt dat niet veel. Echter, het door Wouter te koop gezette huis met omliggend terrein was gelegen 'ultra Renum prope civitatem'. De Rijntak waarnaar hier wordt verwezen liep vanuit de Kromme Rijn naar de Oude Rijn via het gerecht dat later in de middeleeuwen het Lijnpad werd genoemd. De naam Lijnpad komt voor het eerst voor in een document uit 1239, toen 'Theodoricus op Linpaet' getuige was bij een oorkonde waarin het Duitse Huis centraal staat.[121] Het Lijnpad was vernoemd naar het bochtige weggetje dat het stadsgerecht buiten de muren doorsneed. Er bestaat onenigheid over de oorsprong van deze weg. Enerzijds is betoogd dat het om het tracé van een oude Rijnloop gaat. Cees Dekker stelt bijvoorbeeld dat het een jaagpad langs een waterweg was.[122] Langs de Waal en Rijn lagen ook dergelijke lijnpaden.[123] Volgens Martin de Bruijn verwijst het Lijnpad naar de lijndraaiers die er hun beroep uitoefenden. Middeleeuwse bronnen zouden volgens hem van een waterweg in dit gebied geen melding maken.[124] De benaming Lijnpad werd echter voorafgegaan door Overrijn, waarmee het gedeelte van het latere gerecht Lijnpad aan de overzijde van de Rijn werd bedoeld. Een vergelijking met de naam Overvecht dringt zich op. Er is dus wel degelijk een rivierloop in de benaming voor dit gebied te herkennen.[125] De naam Overrijn verloor haar betekenis toen het water was drooggevallen. Bodemonderzoek heeft inmiddels herhaaldelijk uitgewezen dat hier inderdaad een oude waterloop ligt.[126] Ik neem daarom deze voorgeschiedenis van het Lijnpad aan. In het gerecht Lijnpad werd het Duitse Huis in zijn beginjaren grootgrondbezitter. Daarop kom ik verderop in dit hoofdstuk terug. Het is derhalve mogelijk dat de schenking van Wouter indirect, wellicht via zijn dienaren in Akko, naar de Duitse Orde is gegaan.

Al met al komt uit de besproken documentatie een breed gedragen steun voor de Duitse Orde onder Utrechtse deelnemers aan de vijfde kruistocht naar voren. De bisschop bevestigde en verdedigde de schenking van de hof te Dieren en werkte mee aan het verlenen van een tolprivilege voor de orde. Zijn rentmeester Everwacker was betrokken bij de beginfase van het Duitse Huis te Schelluinen. Ministerialen bekrachtigden als getuigen de schenking van een hoeve land in Schalkwijk door Sweder I van Dingden. Proost Wouter van het kapittel van Oudmunster deed een schenking die mogelijk bij de Duitse Orde terecht-

121 OSU, nr. 942.

122 C. Dekker, 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw', in: J.B Berns e.a. ed., *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 60-75, aldaar 69.

123 J. Weststrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560* (Hilversum 2008) 268 n.674.

124 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994) 49-50; S. Fzn. Muller, *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht* 3 (Den Haag 1885) 303-304.

125 H. Hardenberg maakte reeds deze vergelijking met Overvecht: H. Hardenberg, 'De historische betekenis van plaatsnamen', *Nederlands archievenblad* 53 (1949) 17-29, aldaar 28.

126 H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht: een fysisch-geografische studie* (Utrecht 1982) 167-168; G.J.A. Bruynel, 'De derde meander. De geografische situering van de rivierlopen rond de stad Utrecht', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (2001) 5-24, aldaar 9-11, 14-17; M. van Dinter, *Living along the Limes. Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times* (proefschrift Universiteit Utrecht 2017) 125.

kwam. Dit versterkt mijn vermoeden dat Sweder I met zijn schenking voor Damiate in 1219 anticipeerde op de animo die er ook in Utrecht was voor de stichting van een vestiging van de Duitse Orde ten tijde van of kort na de vijfde kruistocht.

SWEDER II EN DE SLAG BIJ ANE

Als er rond 1220 stichtingsplannen zijn geweest, dan werden deze niet zo snel verwezenlijkt als in omliggende gewesten. Ernst van Wulven, de Stichtse ministeriaal die getuige was bij Sweders schenking, werd geen ordebroeder, hoewel een nazaat van hem met dezelfde naam in 1265 als maarschalk van de Duitse Orde in Akko verkeerde en in die functie werd herdacht in een *necrologium* van broeders uit commanderijen in de Nederlanden.[127] Sweder I van Dingden trad evenmin in de orde. Na thuiskomst was hij hoogstwaarschijnlijk lekengetuige bij de aankoop van het graafschap Utrecht door bisschop Otto II in 1220. Dat behoeft toelichting, omdat in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* niet zijn naam, maar die van een zekere 'Freder[ic]us de Thinhethe' staat. Deze Frederik komt verder niet voor in het Utrechtse. Was Sweder nog niet terug uit Damiate en verving Frederik hem?[128] Veel waarschijnlijker is het dat de vermelding in het oorkondenboek, die gebaseerd is op een transcriptie van de Utrechtse humanistische geleerde Aernout van Buchel, berust op een verkeerde lezing. In de originele oorkonde kan de eerste letter van de naam voor een F aangezien worden, maar bij nauwkeurige beschouwing blijkt er toch onmiskenbaar een S, en dus Svederus, te staan.[129]

Niet veel later trok Sweder zich uit het publieke leven terug om plaats te maken voor zijn gelijknamige zoon. In 1221 verkeerden beide Sweders tussen andere ministerialen van de bisschop van Münster. Het *oppidum* Bocholt kreeg bij die gelegenheid stadsrechten. De vrijgraaf van Dingden kon natuurlijk niet ontbreken bij deze uitzonderlijke gebeurtenis binnen het rechtsgebied dat hij van de bisschop in leen hield.[130] In september 1222 getuigde een Sweder van Dingden juist weer bij de Utrechtse bisschop Otto II, bij zijn belofte om hertog Hendrik van Brabant en diens zoon tegen iedereen bij te staan.[131] Het zou hier nog om Sweder I kunnen gaan, omdat de gebeurtenis waarschijnlijk valt vóór zijn intrede in het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Dat lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met een oorkonde die Sweder II en zijn vrouw Beatrix uitvaardigden en op 1223 dateerden. Zij schonken hierin de hof Starkenrode bij Winterswijk aan het klooster en verwezen daarbij naar de intrede van Sweder I, die drie jaar daarvoor was ingetreden en daar inmiddels was begraven. Ed Harenberg wijst erop dat de oorkonde pas in 1226 of 1227

127 N.E. Morton, *Teutonic Knights in the Holy Land* (Woodbridge 2009) 205; DOZA, inv.nr. 427C, fol. 15v.

128 OSU, nr. 673. De bisschop zal terug zijn geweest van de kruistocht, omdat de verkoop van het graafschap niet zal hebben plaatsgevonden zonder zijn aanwezigheid. De op diverse plaatsen geuite datum van terugkomst in februari 1222 is daarom onwaarschijnlijk. Zie hiervoor: Dirks, *Nederland en de kruistogten*, 121. Waarschijnlijker is de vermelding in de *Quedam narracio*, dat de bisschop na anderhalf jaar, dus reeds in 1219, weer terug was: *Quedam narracio*, 34. Dit betekent niet dat Sweder met de bisschop terugkeerde, omdat hij kan zijn meegereisd met bijvoorbeeld een andere leenman, de bisschop van Münster of het gevolg van de gesneuvelde graaf van Berg.

129 HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nr. 3379.

130 *Westfälisches Urkunden-Buch* III: *Die Urkunden des Bisthums Münster von 1201-1250*, R. Wilmans ed. (Münster 1871) nr. 174.

131 OSU, nr. 707.

kan zijn uitgevaardigd, omdat bisschop Otto van Osnabrück, die onder de getuigen wordt genoemd, slechts in die jaren bisschop aldaar was. Dit maakt het charter niet verdacht, want de antedatering is eenvoudig te verklaren: De schenking was in feite een bevestiging van de intredeschenking van Sweder I drie jaar eerder, dus in 1223.[132]

Sweder I werd dus broeder van het klooster dat hij zelf had begunstigd. Dit klooster komt later in dit proefschrift (vooral in hoofdstuk 5) nog terug, omdat het tussen 1276 en 1286 aansluiting zocht bij de Duitse Orde.[133] Sweder I was toen echter reeds lang overleden. Toen graaf Herman van Lohn in 1230 een transactie met het klooster afwikkelde, deed hij dat in herinnering aan de overleden Sweder.[134] De goede relatie tussen graaf Herman en het huis Dingden kwam verder tot uiting in het huwelijk van Hermans zus Beatrix met Sweder II. Het was deze Sweder die in de voetstappen van zijn vader trad door samen met zijn vrouw een kruistochtgelofte af te leggen en deze in 1231 in te lossen met een donatie aan de Duitse Orde. Deze schenking leidde direct tot de stichting van het Duitse Huis te Utrecht.[135]

Aan welke expeditie hadden Sweder II en Beatrix beloofd deel te nemen? Uit een chronologisch oogpunt is de zesde kruistocht een voor de hand liggende optie. Namens keizer Frederik II rekruteerde hoogmeester Hermann von Salza in 1224 en 1226 kruisvaarders in het Heilige Roomse Rijk. De eerste keer reisde hij via Frankfurt naar Denemarken; de tweede keer was hij onder meer in Thüringen. De Nederlanden lijkt hij geheel overgelaten te hebben aan Olivier van Keulen, die daar in 1214 zo succesvol was geweest. In 1224 was deze weer terug in de Ommelanden. De groep Friese kruisvaarders die in 1227 per schip vertrok vanaf het Waddeneiland Borkum was veel kleiner dan het aantal deelnemers in 1217. Het verschil werd hoofdzakelijk veroorzaakt door het feit dat er ditmaal niet werd ingezet op een brede volksbeweging, maar op het mobiliseren van geoefende vechters. Ook werd het verboden om een kruistochtgelofte af te kopen en mochten vrouwen niet meer deelnemen.[136] Deze optie valt dus af. Een andere mogelijkheid is de expeditie van de Duitse Orde in Pruisen die startte met de bouw van de burcht *Vogelsang* aan de oever van de Wisła (Vistula/Weichsel) in 1230. Er zijn echter geen vermeldingen overgeleverd van kruisvaarders uit de Nederlanden bij de activiteiten van de orde op die plaats destijds.

Veel aannemelijker is dat de bedoelde expeditie samenhing met destijds binnen het bisdom Utrecht woedende strijd die alle militaire mankracht opeiste. In 1227 liep een langlopende ruzie tussen de machtige Groningse familie Gelkinge en de plaatselijke bisschoppelijke prefect volledig uit de hand, om uit te monden in militair geweld. Nadat de Gelkingers door de prefect uit de stad waren verjaagd, kwamen zij samen met burggraaf Roelof van Coevorden in opstand tegen de bisschop. Zij smeedden een coalitie van mannen die hun machtsaanspraken in het oostelijk grensgebied van het Oversticht wilden doorzetten ten koste van de bisschop. Bisschop Otto II moest daartegen wel in actie komen en wilde de opstand meteen in de zomer van dat jaar neerslaan. In de *Quedam narracio* wordt de indruk gewekt dat hij een groot leger van ministerialen met zich meenam. De

132 OGZ4, nr. 1223.12.32.
133 Mol, 'Vechten of verplegen?', 27-28.
134 OGZ4, nr. 1230.09.28.
135 OSU, nr. 814.
136 Hardenberg, *De Nederlanden en de kruistochten*, 181-182; Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 43-46.

vijanden worden hierin 'geen mensen maar verscheurende beesten' genoemd.[137] De operatie eindigde in een van de grootste drama's uit de historie van het bisdom Utrecht. In moerassig terrein bij het plaatsje Ane, niet ver van Coevorden, werd de bisschop gevangengenomen, gescalpeerd en vervolgens gekeeld. Onder de bisschoppelijke troepen werd een bloedbad aangericht.[138]

Otto's opvolger als bisschop was Wilbrand van Oldenburg, de man die in 1211 in gezelschap van keizer Otto IV en hoogmeester Hermann von Salza naar het Heilige Land was gereisd. In een reeks krijgstochten probeerde hij de opstandelingen te verslaan. In 1228 slaagde hij daarin en gaven de Drenthen en Coevordenaren zich over. Er werd bepaald dat honderd strijders uit hun midden naar Lijfland gezonden moesten worden om daar op eigen kosten een jaar lang de christelijke zaak te dienen.[139] Hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld dat zij aan de zijde van de Zwaardbroeders of de Duitse Orde, die daar destijds actief waren, de christenheid moesten verdedigen. Aan de oproerigheid of tegenstand in het Oversticht maakte dit geen eind. In 1231 lanceerde de bisschop daarom zelfs een heuse kruistocht naar Drenthe. Volgens de *Quedam narracio* werd de deelnemers een aflaat in het vooruitzicht gesteld. Ditmaal werden de tegenstanders vijanden van God en de kerk genoemd. Desalniettemin liep de expeditie uit op een mislukking.[140] In de context van deze burgeroorlog die het bisdom jarenlang verscheurde en uitmondde in een binnenlandse kruistocht, zullen Sweder II en Beatrix hun gelofte hebben afgelegd en deze op 9 april hebben ingelost met een schenking aan de Duitse Orde.

Om een indruk van Sweders positie in dit conflict te krijgen is het zinvol de aandacht weer te richten op zijn patronagebanden. Ik meldde reeds dat Sweder I hoogstwaarschijnlijk ministeriaal in Utrecht werd. Sweder II was dat zeker. In de Stichtse ministerialiteit maakte hij snel carrière. In 1225 was hij de schout van de stad Utrecht, één van de hoogste ambten in het bisdom. De band die de geslachten van Dingden en Van Lippe al generaties hadden, kan hebben bijgedragen aan de benoeming van Sweder II op deze vooraanstaande positie. In maart 1227 was Sweder nog steeds schout. In november blijkt hij echter te zijn opgevolgd door Gerard van Meerlo. Een jaar later wordt Sweder wel nog eenmaal genoemd als ministeriaal zonder verdere ambtsaanduiding, bij een rechtshandeling ten gunste van het klooster Bethlehem.[141] Vervolgens verliet hij het Utrechtse en ging hij op zoek naar andere beschermheren. Samen met graaf Herman van Lohn, zijn zwager, was hij aanwezig bij het sluiten van een verbond tussen graaf Diederik van Kleef en bisschop Ludolf van Münster in 1231.[142] Tot zijn dood, ergens tussen 1245 en 1247, bleef Sweder verkeren in de nabijheid van de graaf van Kleef.[143] In 1243 werd hij tevens vazal van graaf Otto van Gelre en beloofde hij aan diens zijde te blijven tegen iedereen, met uitzondering van de bisschop van Münster en de graaf van Kleef.[144] Utrecht was duidelijk uit beeld geraakt.

137 'non ut homenes, sed ut bestie mordaces': *Quedam narracio*, 48-49.
138 Ibidem.
139 Ibidem, 60-63.
140 Ibidem, 76-81.
141 OSU, nrs. 737, 757, 772, 784.
142 *Westfälisches Urkundenbuch* 3, nr. 292.
143 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 254-255; *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nrs. 258, 265.
144 P. Bondam, *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen* 1 (Utrecht 1789) nrs. 40-41.

Sweders snelle vertrek uit Utrecht moet dus gedateerd worden tussen maart en november 1227. Halverwege die periode vond de Slag bij Ane plaats. Deze partijstrijd destijds in het bisdom kan Sweder II voor een onmogelijk loyaliteitsprobleem hebben gesteld. Als een van de aanzienlijkste ministerialen behoorde hij de bisschop getrouw bij te staan. In de vijftiende-eeuwse kroniek van de graven van Bentheim, waarin over de gebeurtenissen in Ane wordt verhaald, bevindt zich een zekere 'Theodericus de Tinghede', naar het zich laat aanzien een bloedverwant van Sweder II, op een lijst slachtoffers aan bisschoppelijke zijde.[145] Sweder had echter ook nauwe connecties met de tegenpartij. In de *Quedam narracio* wordt namelijk gesteld dat zich onder het leger van Roelof van Coevoerden troepen uit het graafschap Lohn bevonden.[146]

Sweder II heeft enkele jaren geprobeerd deze spagaat vol te houden, aangezien hij nog enkele jaren bisschoppelijk dienstman bleef. Iemand die in verband gebracht kon worden met de vijand kon echter onmogelijk in de positie van schout blijven. Niettemin lijkt het erop dat Sweder en Beatrix later een gelofte hebben afgelegd voor een kruistocht tegen de Drenthen en dat zij die op 9 april 1231 afkochten met een donatie aan de Duitse Orde. Het valt niet te achterhalen in hoeverre Sweders belangenverstrengeling ertoe heeft geleid dat hij in Utrecht niet langer veilig was, maar het opmerkelijke feit dat hij en Beatrix in 1231 vanuit Dingden door middel van hun schenking afstand deden van goederen te Utrecht en dat daar bovendien niemand uit Utrecht bij aanwezig was, vormt een aanwijzing in die richting. Engelbert, pastoor in Dingden, en de plaatselijke priester Constantijn openden als geestelijken de lijst van getuigen. Daarop volgen: 'Jacobus de Arnheym, Gerhardus de Ylhorst, Gerlacus Longus, Stephanus de Monasterio, Arnoldus de Oesten en Ludolfus Strie'. Ook aanwezig waren 'vele anderen en de hele parochie', waarmee de parochianen uit Dingden worden bedoeld.[147] De namen komen in andere Utrechtse oorkonden niet voor, met uitzondering van Steven van Münster, die in Utrechtse oorkonden enkel voorkomt als getuige voor Sweder II.[148] Gezien zijn naam mag aangenomen worden dat zijn wortels niet in Utrecht lagen. Hij was ook aanwezig toen Sweder en Beatrix in 1244 hun goed Wissing aan het klooster Bethlehem verkochten. Bij die gelegenheid hingen naast Sweder ook bisschop Ludolf van Münster en graaf Herman van Lohn hun zegel aan de oorkonde.[149] Steven was dus een vertrouweling van Sweder II. Jacob van Arnhem kwam uit een Gelders ministerialengeslacht.[150] Hijzelf was eveneens als ministeriaal getuige bij de verlening van stadsrechten aan Arnhem in 1233 door graaf Otto II. De eerste getuige daarbij was Herman van Lohn.[151] Het contrast met de schenking van Sweder I aan de Duitse Orde in 1219 is scherp, want daarin was de helft van de getuigen nog afkomstig uit Utrecht. In andere woorden: Sweder II van Dingden had zich in 1231 volledig uit Utrecht teruggetrokken en reeds banden aangeknoopt met de

145 *Een cronike van den greven van Benthem. Edition und Übersetzung einer spätmittelalterlichen Chronik über die Grafen von Bentheim*, F.H. Roolfs, H. Riedel-Bierschwale en V. Honemann ed. (2e druk; Bielefeld 2011) 59, 87.

146 *Quedam narracio*, 47.

147 OSU, nr. 814; De Geer, *Archieven*, nr. 194; De originele oorkonde is verloren gegaan. Een kopie is bewaard gebleven in het tweede deel van het cartularium van het Duitse Huis: ARDOU, inv.nr. 666-2, fol. 226v.

148 Bijvoorbeeld: OSU, nr. 1128.

149 L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, tot op den Slag van Woeringen, 5 juni 1288* (Den Haag 1872-1876) nr. 641.

150 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 146 n.154.

151 *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen*, nr. 564.

landsheren van Gelre en Lohn. Ten slotte gaf hij uiting aan zijn hernieuwde status als grensheer door zichzelf *miles in Ringenberg* te noemen, naar de burcht bij Dingden waarvan de bouw door Sweder I was begonnen en die uiterlijk in 1227 werd voltooid.[152]

GOEDERENCOLLECTE VOOR DE STICHTING VAN EEN COMMANDERIJ VAN DE DUITSE ORDE IN UTRECHT

Naast de kwestie over de expeditie waarvoor Sweder II en Beatrix het kruis hadden opgenomen, roept de schenkingsoorkonde de vraag op of de donatie van het echtpaar voldoende was om een commanderij tot stand te kunnen brengen. Wilde de nieuwe vestiging een groep broeders kunnen herbergen die een gemeenschappelijk leven konden leiden, dan moest deze voorzien zijn van een stabiele bron van inkomsten uit een aanzienlijke hoeveelheid bezit.[153] Een relatief goed gedocumenteerd voorbeeld hiervan is de overheveling van het omstreeks het jaar 1000 gestichte klooster op de Hohorst bij Amersfoort naar de stad Utrecht in of kort voor 1050. Bisschop Bernold stelde dat hij het klooster naast een vestigingsplaats in Utrecht ook van nieuwe bezittingen voorzag.[154] De voortaan als de Paulusabdij door het leven gaande kloostergemeenschap ontving bij die gelegenheid een over de Rijn gelegen *locus* die Papendorp genoemd werd.[155]

De overlevering van een dergelijke startdotatie is uitzonderlijk. Dikwijls werd deze niet in bronnen vastgelegd of zijn de desbetreffende bronnen verloren gegaan. Ellen Palmboom stelt bijvoorbeeld in haar proefschrift over het kapittel van Sint Jan dat de stichting mogelijk alleen gerealiseerd werd op basis van een mondelinge transactie. Wel noemt ze een waslijst aan bezittingen die waarschijnlijk tot de startdotatie hebben behoord.[156] Op vergelijkbare wijze betoogt Peter Henderikx dat een goederenlijst van het kapittel van Sint Pieter uit 1215 de vroegste *dos* weergeeft.[157] De initiator van de oprichting van de drie kapittels was bisschop Bernold. Hij gaf de nieuwe kapittels delen van de omvangrijke Utrechtse kerkelijke domeinen mee. Dat was geen nieuw verschijnsel. Het was onderdeel van de trend in bisdommen in het Heilige Roomse Rijk om het kerkelijk vermogen te verdelen over diverse kerkelijke instellingen. Het aantal domeinen waarover de bisschop direct kon beschikken nam door deze zogenoemde goederendeling op den duur sterk af.[158] Dat laat onverlet dat hij anno 1231 naast een beperkt aantal eigen goederen nog allerlei indirecte rechten op de grond had, zoals leengoederen en tienden. Het is daarom van belang om zijn mogelijk indirecte invloed in gedachten te houden bij het reconstrueren van de startdotatie.

152 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 248-251.

153 U. Arnold, 'De Duitse Orde als economische factor in Noord-West-Europa tijdens de middeleeuwen', in: J. Mertens ed., *Crux et arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bilzen 1997) 155-174, aldaar 155-156.

154 C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Utrecht 2000) 104-105.

155 Ibidem, 420-422; J. Huiting, *Domeinen in beweging. Samenleving, eigendom en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2020) 650.

156 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 99-118.

157 P.A. Henderikx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de 11e en 12e eeuw', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 99-128, aldaar 102-103.

158 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 52-53.

De schenking van Sweder II en Beatrix bestond ten eerste uit een huis en hofstede nabij de parochiekerk van Sint Geertruid, die gelegen was aan de buitenzijde van de stad op de locatie waar het Duitse Huis zou worden gebouwd. Dit puntvormige terrein is afgebeeld op de onderstaande kaart 1.1 uit 1599, toen het convent op een andere plaats binnen de stadsmuren stond. Op de locatie van het oorspronkelijke huis stonden anno 1599 een hofstede en de Sint Annakapel. Enkel de zuidpunt (rechts op de kaart, tot aan het convent) van enkele morgens groot kreeg de orde in 1231.[159]

Daarnaast gaven Sweder en Beatrix een halve hoeve land in Raven. Specifiek moet hiermee de ontginning Westraven zijn bedoeld. Die ontginning grensde aan de noordzijde aan het gerecht Lijnpad. Aan de oostzijde van de Vaartse Rijn lagen weliswaar nog Hoog- en Laagraven, maar in deze gerechten zouden de ordebroeders slechts weinig land verwerven. Bovendien situeerde het Duitse Huis de halve hoeve in het eigen cartularium uit de jaren 1530 in Westraven.[160] De gebruikelijke grootte van een hoeve land was zestien morgen, maar er konden van plaats tot plaats verschillen optreden.[161] Dat gold vooral voor de landerijen in het Kromme Rijngebied die reeds vóór de grote veenontginningen waren gecultiveerd. In de veenontginningen was die variatie in grootte veel kleiner. De Duitse Orde bezat in Westraven meerdere percelen van een halve hoeve die telkens ongeveer acht morgen groot waren. Hiervan zal er een de halve hoeve van Sweder II zijn geweest.

Ten derde doneerde de echtelieden 'omnes areas' die zij bezaten in het Gein, een stuk zuidwaarts gelegen. In de oorkonde wordt geen indicatie van de omvang van dit laatste bezit gegeven. Sporen van deze bezittingen in andere bronnen zijn zeer schaars. In de oudste pachtregisters van het Duitse Huis uit de jaren 1360 komen twee kleine renten in het Gein voor.[162] Tezamen representeerde deze goederen volgens de schenkingsoorkonde een waarde van honderd ponden. Dit was veel geld, maar niet genoeg om er een klooster mee op te richten. Er komen in dit proefschrift wel meer schenkingen van vergelijkbare sommen geld voorbij. Het belangrijkste doel van deze donatie lijkt daarom te zijn geweest om een stuk land beschikbaar te stellen waarop de conventsgebouwen konden worden opgetrokken.

Bij dit startbezit kan de hoeve land in Schalkwijk worden opgeteld die Sweder I in 1219 had geschonken. Wellicht kregen de broeders tevens beschikking over het huis met hofstede dat door proost Wouter van Oudmunster was nagelaten, hoewel het ook mogelijk is dat Sweder II en Beatrix hier destijds de kopers van waren en zij dit goed vervolgens in 1231 aan de Duitse Orde schonken. Zo bezien gaat het dus om enkele gebouwen, een paar percelen land en enige kleine rentes. Het is moeilijk voorstelbaar dat daarmee in korte tijd een convent kon worden opgebouwd en draaiende gehouden. Dat de animator van dat convent een man zou zijn geweest die min of meer op de vlucht was geslagen of zijn schepen achter zich had verbrand is al helemaal onwaarschijnlijk.

159 In 1255 kregen de broeders een stuk land van het kapittel van Sint Marie in erftijns, waarop zij hun conventsgebouwen reeds hadden uitgebreid. Ook in later tijden betaalden de broeders nog tijns en erfpacht aan dit kapittel voor land bij het 'oude Duitse Huis'. Sweder II en Beatrix van Dingden schonken dus slechts een deel van het land dat op deze kaart is afgebeeld.

160 ARDOU, inv.nr. 666-2.

161 Dekker, *Het Kromme rijngebied*, 160-161; Idem, 'Afwatering en scheepvaart', 62-63. Een morgen was een oppervlaktemaat die in Utrecht een grootte had van ongeveer 0,85 hectare.

162 ARDOU, inv.nr. 646-1.

De dramatische uitkomst van de Slag bij Ane en de daaropvolgende kruistocht naar Drenthe creëerden een nieuw momentum om de eerder ontwikkelde plannen voor de stichting van een commanderij van de Duitse Orde nieuw leven in te blazen. In korte tijd hadden Stichtse ministerialen aan twee kruistochten en meerdere krijgstochten moeten deelnemen. Velen van hen waren daarbij omgekomen. Deze doden moesten worden herdacht en de overlevenden verdienden het geëerd te worden voor hun aandeel in de strijd. Een klooster nam dergelijke verantwoordelijkheden gewoonlijk op zich. Nadat bisschop Wilbrand de rebellen had verslagen richtte hij in 1233 het klooster Mariënberg op, in herinnering en ter ere van degenen die bij Ane waren omgekomen.[163] Te midden van de vele kapittels en kloosters in en rond de stad Utrecht was er op dat moment nog geen religieuze instelling die de zorg voor het heil van de Stichtse ridderschap voor haar rekening kon nemen. Vanwege hun juridische onvrije status als ministerialen en hun vechttaak was voor hen in eerdere tijden de toegang tot een geestelijk leven geblokkeerd geweest. De stijgende maatschappelijke status van riddermatige ministerialen en het daarmee samenhangende ontstaan van de geestelijke ridderorden maakten deze scheidslijn echter achterhaald. Sweder II van Dingden was anno 1231 echter niet de juiste persoon om te voorzien in deze lacune door op eigen initiatief een *domus* van de Duitse Orde op te richten. Zijn schenking was daar ook niet groot genoeg voor. Er moeten kortom meer belanghebbenden en meer goederen gemoeid zijn geweest bij de stichting.

Twee oorkonden uit de jaren 1230 wijzen op andere betrokkenen. In juli 1232 nam Henricus, de *magister de Partibus Inferioribus* ofwel meester van de Duitse Orde in de Lage Landen, een donatie in ontvangst van Albert Visser en diens vrouw Fementia. Deze twee burgers van Utrecht overhandigden 42 akkers ('agri') aan de Duitse Orde ter vermeerdering van het zielenheil van hun voorouders.[164] Hiervan waren negen akkers eigen goed; 33 akkers hield het echtpaar in leen én pand van de bisschop. De locatie van de grond wordt niet genoemd. Wel wordt een indruk gegeven van de omvang, hoewel een akker geen oppervlaktemaat was. De grootte ervan verschilde van plaats tot plaats, maar vooral in ontginningen was de variatie beperkt. Dit houdt verband met de breedte en diepte van een akker aldaar. De breedte tussen twee sloten, bezien vanaf de ontginningsas, bedroeg grofweg twaalf tot twintig meter. Zes voorling (circa 1250 meter) was meestal het streefgetal voor de diepte, maar in de praktijk trad daarin een sterke variatie op. Hierdoor kan een bandbreedte in de oppervlakte van een akker in de ontginningsgebieden worden ontwaard van een halve tot enkele morgens. Voorbeelden van bronnen waarin de grootte van een akker valt af te leiden, ondersteunen dit.[165] Op basis hiervan moet de locatie van de akkers van Albert en Fementia het merendeel betreffen van het blok percelen van tezamen ruim 65 morgen (ruim 55 hectare), waarover de Duitse Orde later in de middeleeuwen blijkt te beschikken in het noorden van Westraven, grenzend aan het Lijnpad. Daaronder bevond zich een stuk land van negen morgen dat dwars op de andere percelen lag. Het behoorde tot het gerecht Westraven, maar lag in de brede strook land tussen

163 OSU, nrs. 859-860.
164 OSU, nr. 840; ARDOU, inv.nr. 196.
165 H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955) 164; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 193; OSU, nr. 1845.

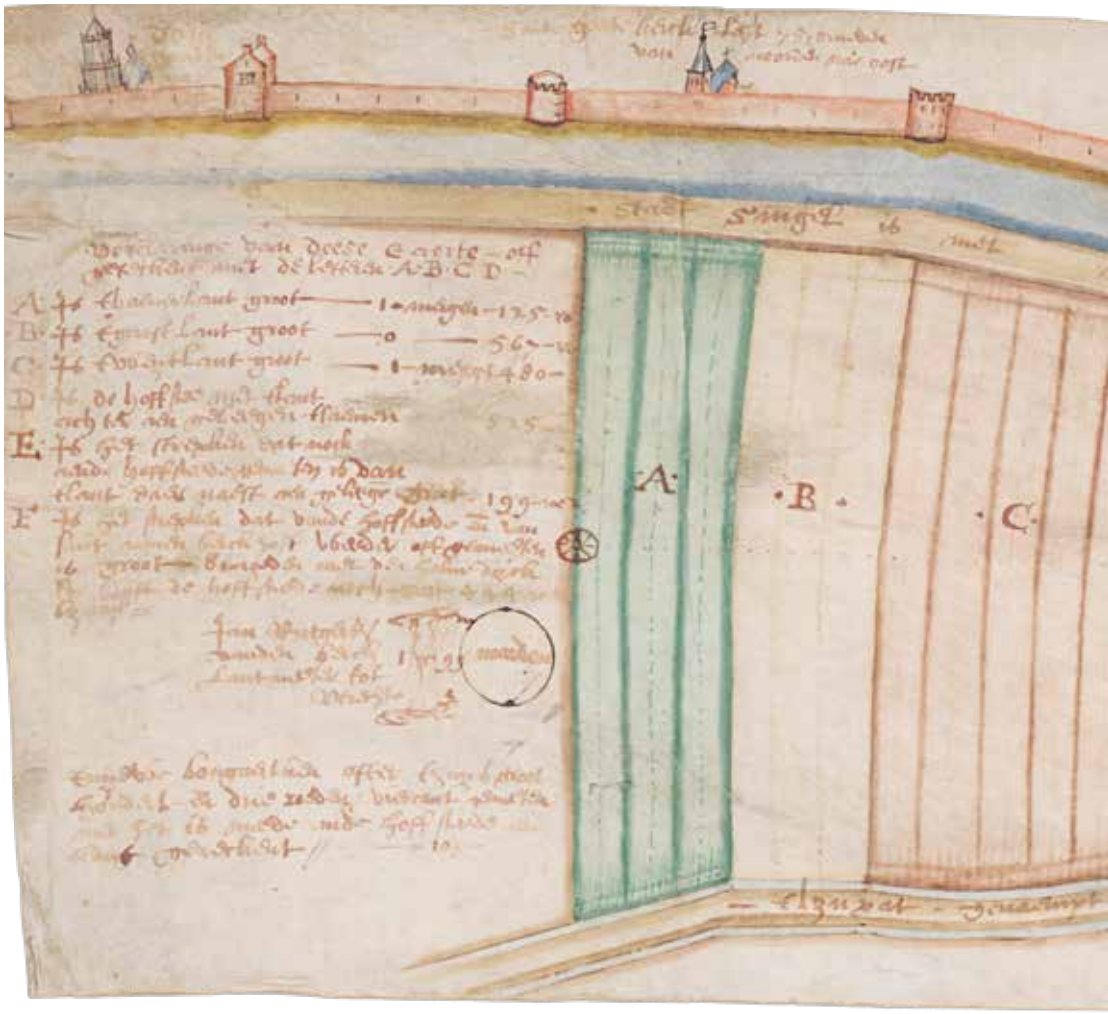

Kaart 1.1 Het landbezit van de Duitse Orde in 1599 op de locatie van het oorspronkelijke Duitse Huis te Utrecht. Bron: ARDOU, inv.nr. 899.K.

Westraven enerzijds en Galecop en Papendorp anderzijds. Mogelijk betrof dit de negen akkers eigen goed.

Dit was een zeer omvangrijke schenking, die een aanzienlijk deel van het startbezit van het Duitse Huis opleverde. Het doel zal dan ook zijn geweest om er de stichting van het Duitse Huis mee van de grond te krijgen. Deze centrale rol van Albert en Fementia Visser in de oprichting van het convent is in de geschiedschrijving, van de balijekroniek tot in de moderne historiografie, sterk veronachtzaamd. Ten tijde van de oprichting was dit anders. Het echtpaar werd bedankt met een geprivilegieerde behandeling. Albert en Fementia hielden het beschikkingsrecht over een gedeelte van de grond, maar ze mochten er ook voor

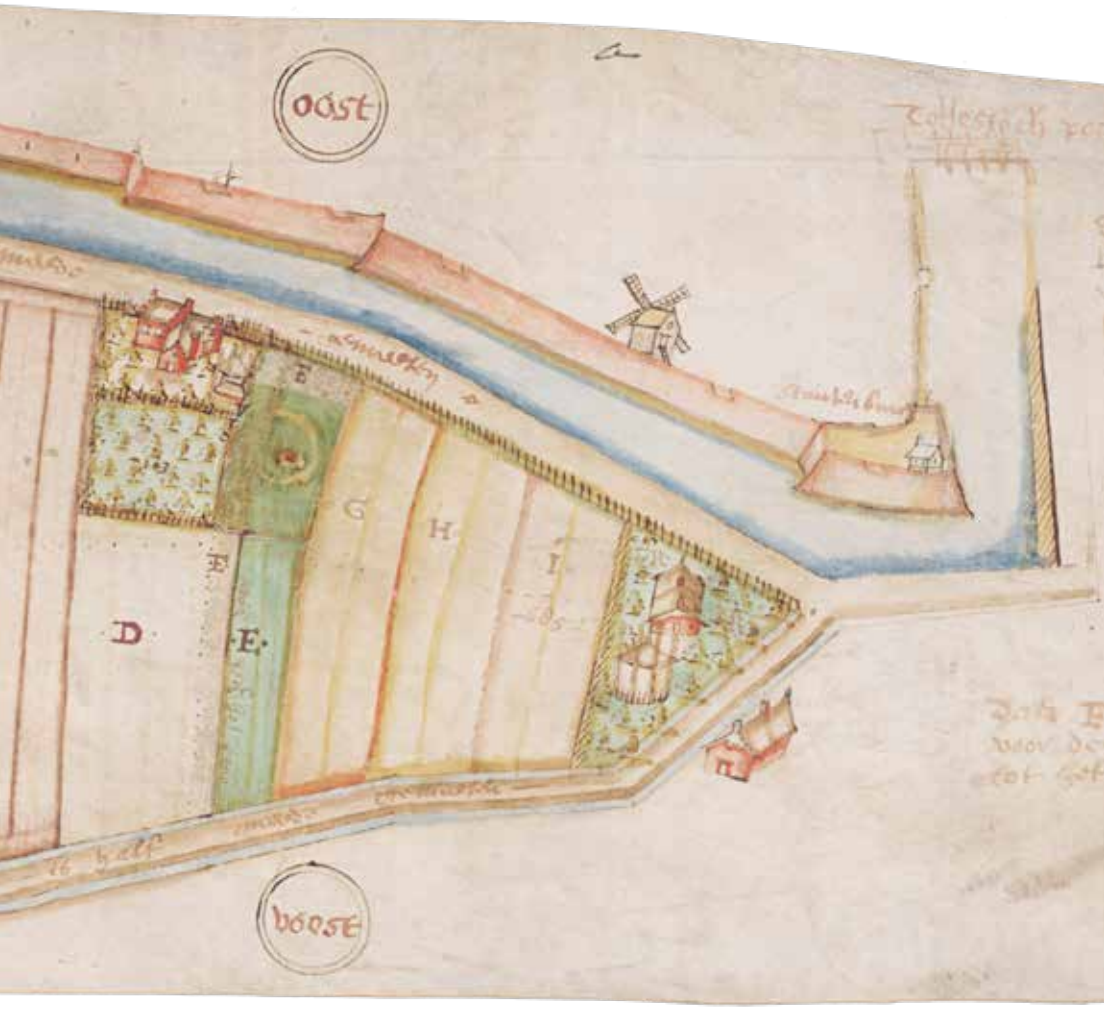

kiezen om in de orde te treden. Ongeacht hun keuze werd hun een plaats op het conventskerkhof en de memorie als broeder en zuster van de orde in het vooruitzicht gesteld.[166] Mogelijk heeft Albert het ordekleed ook daadwerkelijk aangetrokken: in 1245 getuigde bij een schenking aan de Duitse Orde een zekere *dominus Albertus Piscator.*[167]

166 'Quod si in domo sua mori contigerit, eorum exequias, ut fratrorum nostrorum et sororum nostrarum, celebrabimus et in cimiteriis nostris sepeliemus eosdem': OSU, nr. 840.
167 OSU, nr. 1031.

Op het eerste gezicht verschilt de 'patricische' achtergrond van Albert en Fementia met die van de overwegend riddermatige begunstigers van de Duitse Orde. Er was echter geen harde scheidslijn tussen de stedelijke aristocratie en de ministerialiteit. Niet alleen mochten burgers van Utrecht zich erop voorstaan dienstlieden van Sint Maarten te zijn en werd in de veertiende- en vijftiende eeuw de gehele Utrechtse burgerij tot de ministerialiteit gerekend. Ook in de praktijk was dit een fluïde gebied. Voor patriciërs was landbezit een gebruikelijke manier om zich met de ridderschap te verbinden. Burgers en ministerialen uit de ridderschap huwden met elkaar en er zijn gevallen bekend van burgers die een bisschoppelijk dienstleen bezaten. Vermogende burgers konden kortom ministeriaal worden en ministerialenfamilies konden later tot het patriciaat behoren. Een treffend voorbeeld van het laatste is de familie Ouderidder, die zich later Grauwert ging noemen.[168]

Herman Ouderidder was betrokken bij een andere goederentransactie in de oprichtingsfase van het Duitse Huis. In 1235 bevestigde de bisschop Hermans verkoop van een hoeve land aan de Duitse Orde.[169] Herman was in november 1227 schepen van Utrecht.[170] Dat was kort nadat Sweder II van Dingden als schout van dit college was afgezwaaid. De laatste keer dat Herman in een bron als schepen optrad, was bij de bevestiging van bezittingen van het klooster Mariënweerd in 1231.[171] Het was dus wederom een ministeriaal van de Utrechtse kerk die goederen overdroeg aan de Duitse Orde. Hermans feodale relatie met de bisschop kwam tevens tot uiting in een dienstleen. Hij hield het land dat hij verkocht in leen van zowel de bisschop als van de borgmannen, eveneens ministerialen, van het bisschoppelijke kasteel Ter Horst bij Rhenen.[172] Daarom vond de goedkeuring van de transactie plaats op dit kasteel. De eigenlijke verkoop moet eerder hebben plaatsgevonden, ergens tussen 1231 en 1235.

In de oorkonde wordt de ligging omschreven als 'ultra Rhenum prope Trajectum'. In het voorgaande meldde ik al dat de naam Overrijn een voorloper was van het gerecht Lijnpad. Daar lagen op een rij een aantal *mansi* van elk circa zestien morgen. Deze hoeven strekten zich uit van het land dat Albert Visser en Fementia schonken tot aan een perceel aan de Rijnloop, aan de overzijde waarvan het Duitse Huis was gelegen. Door de aankoop creëerden de broeders dus een aaneengesloten goederencomplex bij hun convent-in-opbouw. Uit de pachtregisters van het Duitse Huis uit 1365-1366 blijkt dat zij niet enkel de hoeve bezaten die afkomstig was van Herman Ouderidder, maar ook omliggende hoeven en percelen. In het oudste overgeleverde pachtregister, dat werd aangelegd in 1365, staan ze samen met een aantal andere percelen apart van de overige pachten gegroepeerd onder het kopje: 'Dit is tlant dat thuys van Utrecht plach te bouwen.'[173] Het pachtcontract ging voor de pachters

168 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 316-325; K. van Vliet, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin e.a. ed., '*Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 73-111, aldaar 107; Over de familie Grauwert: J.E.A.L. Struick, 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, aangeboden aan prof. dr R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Utrecht 1964) 85-116.

169 OSU, nr. 883.

170 OSU, nr. 772.

171 OSU, nr. 1954.

172 OSU, nr. 883; S. Muller Fzn., 'De borchluden van Ter Horst', *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 5 (1909) 119-128.

173 ARDOU, inv.nr. 646-1.

van de betreffende percelen op Sint Pietersmis 1366 in en gold negen jaar. De pacht diende jaarlijks in twee termijnen, met Sint Maarten en Sint Petri, te worden betaald. Alleen de kapoenen moesten op een andere datum, op de octaaf van kerstmis, ofwel 1 januari, geleverd worden. Deze collectieve verpachting met overeenkomende pachtvoorwaarden duidt erop dat de kloosterhoeve niet lang voor 1366 nog door de ordebroeders zelf is geëxploiteerd. In die richting wijst ook het feit dat de percelen met hun namen staan vermeld, zoals de 'Heer Heijnencamp', de 'Molenhoeve', de 'Rijncamp' en de 'hoeve bi der steghe' ofwel 'Steghehoeve'. Voor andere landerijen in de pachtboeken was een naam een zeldzaamheid. Overigens kregen de broeders niet het gehele goederencomplex bij het Duitse Huis bij de oprichting in handen. Een belendend perceel van 9,5 morgen aan de overzijde van het Lijnpadtracé werd bijvoorbeeld pas in 1287 door hen verworven.[174] Toch moet het merendeel van het conventshof tot het startbezit van het Duitse Huis hebben behoord.

De precieze ligging van dit land kan worden gelokaliseerd aan de hand van een kaart die landmeter J. van Diepenem in 1645 vervaardigde (zie kaart 1.2).[175] Het merendeel van het goederencomplex staat erop. Aan de zuidoostzijde, dat is op kaart 1.2 aan de onderzijde, grensde het aan de Vaartse Rijn. Het oorspronkelijke Duitse Huis staat niet op de kaart. Dat lag ten noorden van de afgebeelde percelen. De groengekleurde weilanden met daarop de letters O tot en met V betreffen een gedeelte van het land van Albert en Fementia. Rechts daarvan liep een pad dat de grens tussen de gerechten Westraven en het Lijnpad markeerde. In het Lijnpad bevonden zich drie hoeven van ongeveer zestien morgen naast elkaar. De middelste bestaat bijvoorbeeld uit de letters N-H-I-D op de kaart. Één van deze drie moet de hoeve van Herman Ouderidder zijn geweest. In de handen van de broeders van het Duitse Huis veranderde kortom de exploitatievorm, maar de organisatiestructuur als aaneengesloten kerndomein bleef onveranderd.

Deze continuïteit ging verder terug dan de stichting van het Duitse Huis. De meerderheid van dit land lag op de oeverwal van de Rijn en binnen de grenzen van het stadsgerecht Lijnpad. Het zal daarom zijn ontgonnen vóór de start van de massale ontginningen in de elfde eeuw. Op een bepaald moment was het land in bezit van de bisschop gekomen. Karel Martels schenking van het *castrum* Utrecht aan de kerk van Utrecht in 723 zou die gelegenheid kunnen zijn geweest.[176] Deze aanname is gebaseerd op de diverse rechten die de bisschop had op dit goederencomplex. Elke keer als er goederen aan de Duitse Orde werden overhandigd in dit gebied, moest de bisschop erbij komen om afstand van zijn rechten op de betreffende goederen te doen. Zo hadden Albert Visser en Fementia het land dat zij in 1232 schonken in leen gekregen van de bisschop in ruil voor een betaling van honderd ponden in de vorm van een lening. De bisschop behield het recht om zijn eigendom terug te nemen indien hij de lening terugbetaalde. Kennelijk kwam het daar niet van, omdat het Duitse Huis het als een allodium geschonken kreeg en het eeuwen later nog bezat. Volgens één van de twee bewaarde kopieën van de oorkonde – het origineel is verloren gegaan – sloten Albert en Fementia de overeenkomst met bisschop 'O'.[177]

174 De Geer, *Archieven*, nr. 273; Deze hoeven staan afgebeeld op kaart 6.3.
175 ARDOU, inv.nr. 899M.
176 OSU, nr. 35.
177 OSU, nr. 840.

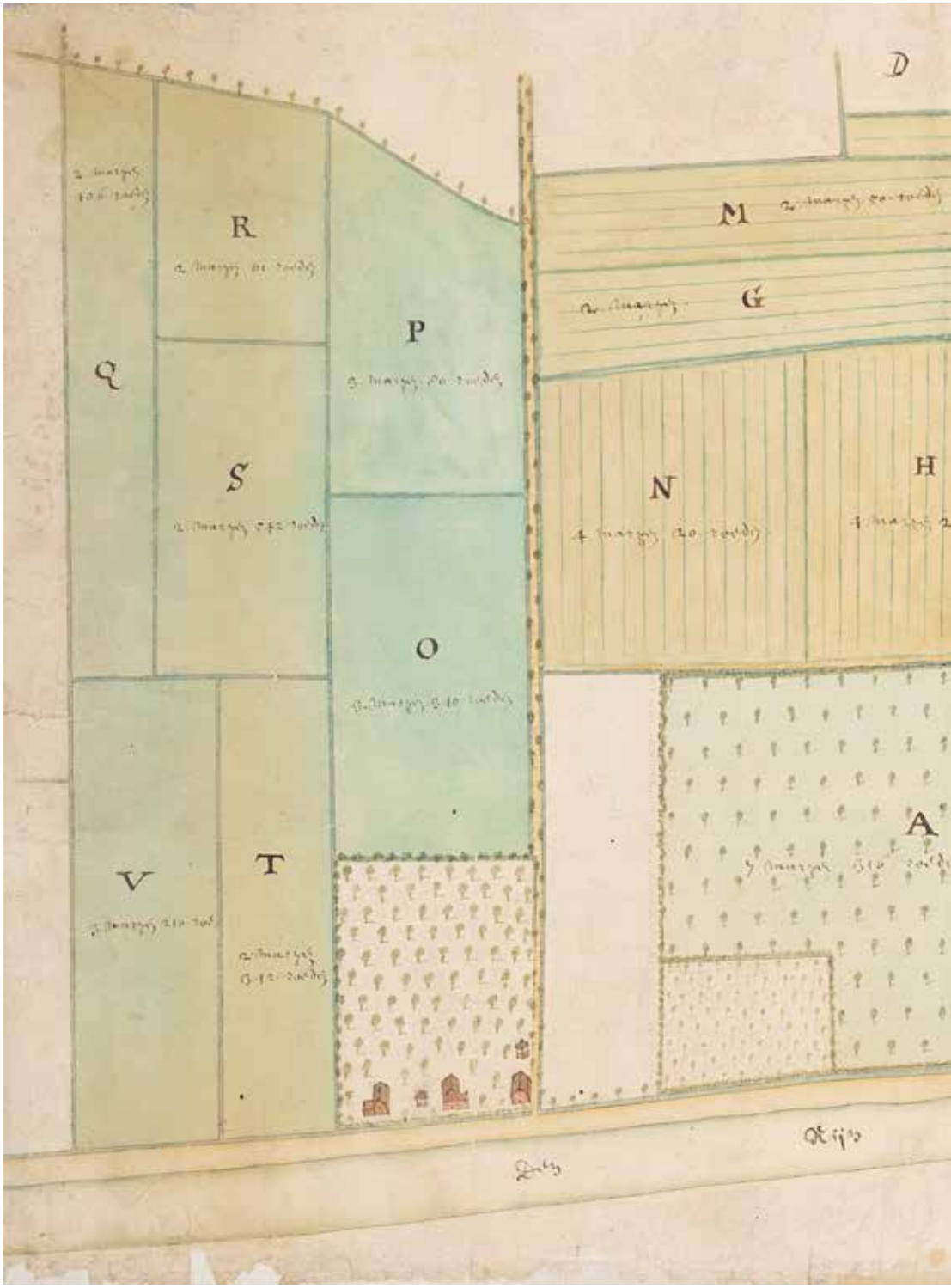

Kaart 1.2 Deel van het goederenbezit van het Duitse Huis in de gerechten Lijnpad en Westraven, door landmeter J. van Diepenem in 1645. Bron: ARDOU, inv.nr. 899.M.

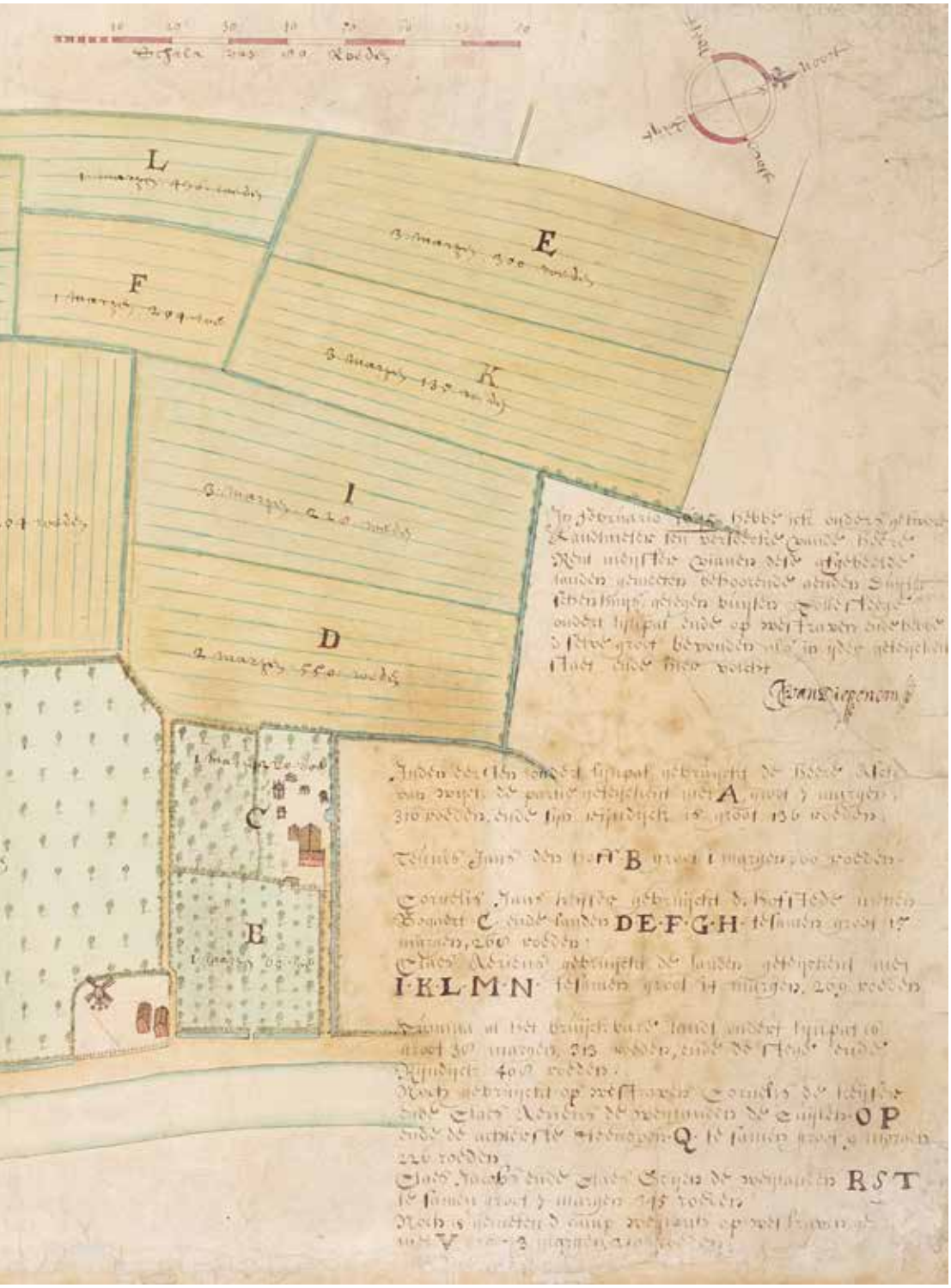
L
E
F
K
I
D
C
B
A
DEFGH
IKLMN
OP
Q
RST

Dit kan enkel Otto van Lippe zijn, die in 1227 is gesneuveld. Het is mogelijk dat hij de deal sloot met het vermogende echtpaar om met de opbrengst uitgaven voor zijn krijgstocht naar Drenthe te bekostigen.

Ook Herman Ouderidder hield het land dat hij aan het Duitse Huis verkocht in leen van de bisschop. Voorts waren het lagere gerecht en de tienden van het gedeelte van Raven ten oosten van de Vaartse Rijn (Hoog- en Laagraven) een bisschoppelijk leen dat een familie met de veelzeggende naam Overrijn erfelijk in bezit hield. Dirk van Overrijn verkocht deze rechten in 1366 aan het Duitse Huis, waarbij de feodale relatie met de bisschop werd beëindigd.[178] Het is mogelijk dat Sweder II van Dingden de goederen die hij aan de Duitse Orde schonk eveneens in leen van de bisschop hield. Bij de vooraanstaande functie die hij als ministeriaal van de Utrechtse kerk bezat, en zeker bij het door hem uitgeoefende ambt van schout, hoorde een dienstleen.[179] Toen Sweder II de Stichtse ministerialiteit verliet, vielen deze goederen terug aan de leenheer, de bisschop. Ondanks een gebrek aan hard bewijs zijn er aldus genoeg aanwijzingen om te concluderen dat de stichting van het Duitse Huis gepaard is gegaan met het samenstellen van een conventshof als startdotatie. Daarbij waren meerdere partijen betrokken. Zij hadden gemeen dat zij rechten hadden op dit goederencomplex, dat mogelijk een voormalig vroonhof van de kerk van Utrecht was. De bisschop stond toe dat zijn leengoederen aan de Duitse Orde werden overgedragen, waarbij dan tevens de leenband werd beëindigd.

De bisschop heeft dus zeker een bijdrage geleverd aan de samenstelling van een startdotatie voor het Duitse Huis, maar om welke bisschop gaat het? Bisschop Otto II nam ten tijde van de vijfde kruistocht de orde in bescherming, bevestigde de donatie van Adolf van Berg en schonk de orde in afstemming met andere landsheren in het Rijngebied een tolprivilege. Ik wees ook op zijn overeenkomst met Albert en Fementia Visser. Eventuele stichtingsplannen destijds lijken derhalve niet door hem te zijn tegengewerkt. Het is mogelijk dat de goederencollecte voor een op te richten Duitse Huis reeds onder zijn leiding werd ingezet, maar dat hij door zijn plotselinge dood in 1227 niet in staat is geweest dit project te voltooien.

Zijn opvolger Wilbrand van Oldenburg was een enthousiaste promotor van religieuze instellingen. In het bijzonder werd hij een beschermer en patroon van de cisterciënzer nonnen van Sint Servaas in Utrecht. Hij werd zelfs in hun klooster begraven. De enige overgeleverde oorkonde van zijn hand die gericht is aan de Duitse Orde, is een bevestiging uit 1232 van zijn voorgangers tolprivilege in overeenkomende bewoordingen.[180] Niettemin staat buiten kijf dat hij de orde gunstig gezind was. Hij prees hoogmeester Hermann von Salza in zijn *Itinerarium Terrae Sanctae* immers meer dan de andere deelnemers aan die reis in 1211.[181] Nadat hij tot bisschop van Utrecht benoemd was stortte hij zich op het bedwingen van de opstand in het Oversticht, organiseerde hij in dat verband een kruistocht naar Drenthe en werkte hij mee aan de oprichting van het Duitse Huis. Ik vermoed

178 ARDOU, inv.nr. 322-328.

179 Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 52-53; K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 311.

180 J.J. van Moolenbroek, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1997) 169-204, aldaar 171-174, 194-195.

181 Wilbrand van Oldenburg, *Itinerarium ... Terrae Sanctae*, D. Pringle ed., 'Wilbrand of Oldenburg's journey to Syria, Lesser Armenia, Cyprus and the Holy Land (1211-12): A new edition', *Crusades* 11 (2012) 109-116.

aldus dat hij het stichtingswerk van zijn voorganger heeft voortgezet of uitgevoerd. Het is echter niet goed te achterhalen hoe ver gevorderd dit proces reeds was.

HET DUITSE HUIS EN EEN RUIMTELIJKE HERINDELING VAN UTRECHT

De Slag bij Ane en de betrokkenheid van diverse partijen bij het stichtingsproces kunnen de oprichting van het Duitse Huis hebben vertraagd, maar er zijn meer factoren die voor uitstel kunnen hebben gezorgd. In de eerste plaats kan er in de heterogene stedelijke samenleving die Utrecht was, verzet zijn gerezen. De johannieters ter plaatse kunnen bijvoorbeeld concurrentie gevreesd hebben. De datering van de komst van deze andere geestelijke ridderorde naar Utrecht is onderwerp van debat. Van Winter betoogt dat zeven *Jerosolimitani* die zich in 1122 in Utrecht bevonden, broeders van het hospitaal van Sint Jan geweest moeten zijn.[182] Deze redenering hangt samen met het feit dat de hoofdzetel van de johannieters in Jeruzalem gevestigd was en de heilige stad, net als bij de Duitse Orde overigens, in de volledige benaming van de orde was opgenomen.[183] Gedurende de twaalfde eeuw zouden de johannieters hun Utrechtse bezittingen hebben vermeerderd. Mol betwijfelt deze vroege datering, maar is er wel van overtuigd dat er in de late twaalfde eeuw een hospitaal met goederenbezit op het Catharijneveld gevestigd was.[184] Andere critici ten opzichte van Van Winters these pleiten eveneens voor een vestiging omstreeks die tijd.[185] Huiting maakt aannemelijk dat het gasthuis van Sint Jan te Utrecht reeds vóór de val van Jeruzalem in 1187 bestond.[186] Dit sluit niet uit dat later een uitbreiding heeft plaatsgevonden. Huiting stelt dat de Hof ter Weyde van de johannieters ten noordwesten van de stad voormalig koningsgoed betreft dat vervolgens bezit werd van de Utrechtse kerk en in de vroege dertiende eeuw aan de johannieters moet zijn overgedragen.[187] De omvang van deze hof was in 1536 met 148 morgen vergelijkbaar met de bouwinge van het Duitse Huis in het Lijnpad en Westraven.[188] De verwerving van een bouwhof nabij de stad, de grootte daarvan, de datering en de bisschoppelijke betrokkenheid vertonen allemaal overeenkomsten met de startdotatie van het Duitse Huis. De johannieters verschilden van de broeders van het Duitse Huis doordat zij geen militaire signatuur hadden, maar zich concentreerden op de verpleging in hun hospitaal. Het Duitse Huis werd daarentegen opgericht in de context van kruistochten en mikte op de Utrechtse ridderschap als doel- en steungroep. Qua taakstelling noch maatschappelijke positionering hadden de johannieters en de broeders van het Duitse Huis in Utrecht een overlap. Het is mogelijk dat de stichting van het Duitse Huis resulteerde in een scherpere afbakening tussen de

182 J.M. van Winter, 'De heren van Sint-Catharijne te Utrecht', in: W. Frijhoff en M. Hiemstra ed., *Bewogen en bewegen. Liber amicorum aangeboden aan Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg 1986) 349-364, aldaar 350-353.

183 Bijvoorbeeld in 1275: 'conventus ordinis beati Johannis Baptiste Jerosolimitani ac domus sancte Katharine in Traiecto': OSU, nr. 1890; De Geer, *Archieven*, nr. 260. Een kortere benaming werd in 1214 gebruikt: 'fratres hospitalis Jherosolimitani': OSU, nr. 618.

184 J.A. Mol en F.W.J. Koorn, 'Netwerken voor het Heilige Land', in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 106-130, aldaar 106.

185 Huiting, *Domeinen in beweging*, 299-301; C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'De stichting van het johannieterklooster in Utrecht': www.broerendebruijn.nl/Johannieter.html (laatst bezocht op 27-12-2020).

186 Huiting, *Domeinen in beweging*, 300.

187 Ibidem, 299-301, 320-324.

188 Ibidem, 611.

twee instellingen, maar er is geen bewijs om die stelling te onderbouwen of te verwerpen. Het is evenwel zeer onwaarschijnlijk dat de johannieters veel weerstand hebben geboden.

De burgerij kan eveneens een tegenkracht hebben gevormd. Vanwege de oprichting van diverse kloosters in en rondom de bisschopsstad sinds de twaalfde eeuw, waren veel gebouwen en landgoederen in bezit gekomen van de geestelijkheid. In de eerste drie decennia van de dertiende eeuw volgde nog een reeks kloosterstichtingen.[189] Er was echter nog ruim voldoende plaats voor nieuwbouw in de stad. Het opvullen van open ruimtes en het opdelen van stedelijke percelen gebeurde in de eerste helft van de dertiende eeuw nog nauwelijks. Zelfs tot in de veertiende eeuw kwam dat nog voor. Er was in 1231 dus geen ruimtegebrek.[190] Potentieel problematischer was het effect van de komst van een nieuwe religieuze leefgemeenschap op de stedelijke financiën. Omdat de geestelijkheid belastingvrijstellingen genoot, viel de belastingdruk voornamelijk op de burgers. Daar staat tegenover dat de bevolking veel sneller groeide dan het aantal geestelijken, van een geschatte 3000 inwoners aan het begin naar (ruim) het dubbele aantal tegen het einde van de dertiende eeuw.[191] Bovendien was het Duitse Huis een geestelijke instelling waarvan de deuren openstonden voor het patriciaat, getuige de bijdragen van Albert Visser en Fementia aan de stichting.

De groei van de stad en de vele bouwprojecten die daarbij hoorden, hadden op een andere manier een effect op het stichtingsproces. De locatie van het convent was, in de woorden van Sweder II bij zijn schenking: 'ad sanctam Geertrudem in Trajecto'. Deze Geertekerk, vernoemd naar de vroegmiddeleeuwse heilige Gertrudis van Nijvel, was één van de drie stedelijke parochiekerken die in de tweede helft van de twaalfde eeuw werden gebouwd. Destijds volstond de centraal gelegen Buurkerk niet meer als de enige parochiekerk voor de groeiende populatie. Een onderscheid werd gemaakt tussen deze oorspronkelijke parochiekerk en de drie nieuwkomers. Deze kregen hun locaties aan de uiteinden van de stad, zodat ze goed bereikbaar waren voor de bewoners van het omliggende platteland. De Geertekerk bediende een stedelijke nederzetting in de zuidwesthoek van de stad, alsook de daarop aansluitende buitengebieden, zoals Overrijn.[192] De ligging aan de stadszijde van een rivieroever was logisch tijdens de bouw van de kerk, vooral indien deze een kapel verving die ouder geweest kan zijn dan de stadswal, toen de Rijntak nog als natuurlijke stadsgrens fungeerde. De rivierarm viel echter droog en bovendien verscheen aan de andere kant van de kerk een steeds hardere stadsgrens. Na de aarden stadswal werd tussen 1122 en 1200 een tufstenen stadsmuur opgetrokken, die vanaf de late twaalfde eeuw geleidelijk werd vervangen door baksteen.[193] Hierdoor kwam de kerk op een steeds kwetsbaarder locatie te staan. Indien de kerktoren hoger was dan de stadsmuur, vormde deze uit defensief oogpunt zelfs een potentiële bedreiging. Tussen 1248 en 1255 werd de kerk dan ook afgebroken en herbouwd op een veiliger locatie binnen de muren. Enkele jaren later werd de voormalige begraafplaats van de kerk overgedragen aan het Duitse Huis.[194]

189 Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 394-395.
190 M. Dolfin, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving* (Zeist 1989) 13-15.
191 Van Vliet, 'De stad van de burgers', 95.
192 M. de Bruijn, 'De "vicus Tastcunt": Het gebied ten noorden van de Geertekerk', *Maandblad Oud-Utrecht* 56 (1983) 244-245.
193 R. de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Amsterdam 2020) 48-57.
194 OSU, nrs. 1175, 1349, 1510.

Door die overdracht waren de broeders in staat om Albert en Fementia een laatste rustplaats op het kerkhof van de orde te bieden. Deze belofte werd niet gedaan zonder te weten hoe die waargemaakt kon worden. Het is aannemelijk dat er een causaal verband bestaat tussen de verhuizing van de Geertekerk en de vestiging van het Duitse Huis. De kwestie van de onwenselijke ligging van de kerk moet zijn betrokken bij het besluit om de broeders van de Duitse Orde op een naastgelegen locatie te huisvesten en ze een groot deel van het land te geven binnen de parochiegrenzen. Voor het Duitse Huis was deze locatie niet ongunstig, omdat de conventshof, die de broeders zelf exploiteerden, naast de deur lag.

De besluitvorming hierover kan niet hebben plaatsgevonden buiten de domproost om. Deze 'tweede man' van het bisdom bezat het patronaatsrecht van de parochiekerken van de stad. Otto van Lippe bekleedde dit ambt tot hij in 1216 tot bisschop werd gekozen. In bronnen uit 1226-1232 komt Dirk van Randerode als de proost voor. Ik noemde hem reeds als Keulse kanunnik die in het gevolg van bisschop Dirk van Are naar Utrecht was gehaald. Otto van Lippe, Gerlach van Dingden en zijn oom Sweder I behoorden eveneens tot deze groep. In de periode van de vijfde kruistocht tot aan de oprichting van het Duitse Huis, bevonden mannen uit deze groep vertrouwelingen zich op sleutelposities in het bisdom. Zij waren hierdoor in staat om grote bouwprojecten en de ruimtelijke ordening van de stad te initiëren of sterk te beïnvloeden.

Een voorbeeld van een dergelijk project betreft de stichting van het nonnenklooster van Sint Servaas te Utrecht. Dit convent kwam tot stand in de jaren 1220, na de vijfde kruistocht, toen Otto van Lippe bisschop was. Aanvankelijk werd het gebouwd in Abstede. Daar, even ten zuidoosten van de stad en binnen de stadsvrijheid, was ook het kernbezit van het klooster gelegen. Vermoedelijk was dit een oude agrarische nederzetting, vergelijkbaar met die in het Lijnpad. De naam *Abbenstade* komt reeds voor in de Annalen van Egmond: Floris de Zwarte viel er in 1133 van zijn paard en werd vermoord.[195] In 1241 stelde de bisschop het Sint Servaasklooster vrij van alle belastingen die hij tot dan toe over de *curtis* Abstede had geheven.[196] In 1249 werd Abstede een *villa* genoemd. De monialen kochten er toen de tienden, die in leen van de domproosdij werden gehouden.[197] Het lijkt erop dat het klooster ten tijde van bisschop Otto is gesticht bij een bisschoppelijke *curtis* in de stadsvrijheid. Nog onder Otto sloten de nonnen, die eerst als een autonome gemeenschap van benedictinessen hadden gefungeerd, zich aan bij de strenge cisterciënzerorde. Deze bisschop was dus ten minste betrokken bij het samenstellen van een goederencomplex voor de nonnen van Sint Servaas als startdotatie voor hun klooster.[198] Zijn opvolger Wilbrand zette de begunstiging voort met schenkingen en had een hoofdrol bij de verhuizing van het convent naar een plaats binnen de stadsmuren, alwaar hij werd begraven. Het werk dat door Otto van Lippe was begonnen, werd dus door Wilbrand van Oldenburg afgerond en mogelijk opgeschaald.

Al met al maakte de stichting van het Duitse Huis te Utrecht in moderne terminologie deel uit van een ingrijpende wijziging van het bestemmingsplan aan de randen van de

195 *Annalen van Egmond,* M. Gumbert-Hepp, J.P. gumbert en J.W.J. Burgers ed. (Hilversum 2014) 180.
196 OSU, nr. 962.
197 OSU, nr. 1196.
198 M.P. van Buijtenen, 'De St.-Servatius-abdij en Utrechts stadsuitleg', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 13 (1971) 317-334, aldaar 329; Moolenbroek, 'Servatius en Johannes', 90-92, 171-174, 194-195.

stad. Er kwam een bakstenen stadsmuur en de Geertekerk werd verplaatst naar een veiliger plaats daarachter. In samenwerking met de bisschop werden delen van agrarische hofcomplexen in Abstede en Overrijn, die gelegen waren binnen de stadsvrijheid, hervormd tot en getransformeerd in conventshoven van respectievelijk de Sint-Servaasabdij en het Duitse Huis. De verwerving van de Hof ter Weyde door de johannieters kan eveneens deel hebben uitgemaakt van dit programma. Daarmee was de oprichting van het Duitse Huis een stuk complexer dan het tot dusver bekende stichtingsverhaal over Sweder II van Dingden.

Concluderend kan om te beginnen worden gesteld dat ridders uit de Nederlanden veelvuldig hebben gevochten en betrokken zijn geweest bij krijgs- en kruistochten in de eerste drie decennia van de dertiende eeuw, zowel in de eigen regio als daarbuiten. De vele regionale conflicten hielden deels verband met de Duitse troonstrijd tussen de huizen Hohenstaufen en Welfen. Het was vooral paus Honorius III die er bij zijn poging om Jeruzalem in christelijke handen te krijgen naar streefde interne vrede te bewerkstelligen door het kruis te laten prediken voor zijn strijd tegen een externe vijand. Deze methode was succesvol: veel kruisvaarders uit de Nederlanden reisden af naar Damiate in het kader van de vijfde kruistocht. De vele strijdtonelen stimuleerden de maatschappelijke stijging van ridders. Dit gold ook indien zij, zoals in Utrecht en veel andere Duitse vorstendommen, ministerialen waren. Zij verbonden zich met edellieden, in het bijzonder met degenen die probeerden territoriale macht uit te bouwen in kleine grensterritoria in de periferie van grotere vorstendommen. Deze samensmelting resulteerde erin dat dergelijke grensheren de titel van ridder gingen voeren en aanzienlijke ministerialen zich als *domini* afficheerden. Deze nieuwe ridderschap was bij uitstek de doelgroep van de Duitse Orde.

In Utrecht droegen twee Sweders van Dingden, vader en zoon, substantieel bij aan de stichting van een nederzetting van de Duitse Orde. Zij maakten deel uit van een patronagenetwerk van mannen die in de vroege dertiende eeuw, vooral onder bisschop Dirk van Are, vanuit gebieden ten oosten van het bisdom werden ingevlogen en op hoge posities in de Utrechtse ministerialiteit en kerk werden gezet. Dit netwerk was vermoedelijk betrokken bij plannen om een commanderij van de Duitse Orde te starten tijdens of kort na de vijfde kruistocht. In een stedelijke context bleken dergelijk plannen echter moeilijker uitvoerbaar dan in de rurale gebieden elders in de Nederlanden waar andere conventen van de Duitse Orde destijds snel konden worden opgericht.

Er ontstond momentum voor de stichting toen een krijgstocht tegen opstandelingen in Drenthe in 1227 uitliep op een fiasco voor de bisschop en de zijnen en toen vervolgens ook een kruistocht tegen de rebellen in 1231 mislukte. Deze gebeurtenissen moeten het draagvlak onder vooral ministerialen hebben vergroot om ruimte te scheppen en een agrarisch goederencomplex te vormen voor het op te richten Duitse Huis. Een conventshof werd samengesteld in samenhang met een bredere herstructurering van de ruimtelijke ordening aan de randen van de stad, waarbij de Geertekerk werd verplaatst en delen van een voormalige hof van de Utrechtse kerk werden herenigd. Bij deze goederencollecte waren meerdere partijen betrokken, waaronder riddermatige belanghebbenden bij de komst van de Duitse Orde naar Utrecht, maar de domproost en in het bijzonder de bisschop hadden een sturende rol in de stichting van het Duitse Huis in 1231.

2 ONDER DE VLEUGELS VAN HET HOLLANDSE GRAVENHUIS (1231-1256)

2.1 INLEIDING

Voordat meester Hendrik van de Duitse Orde in de Nederlanden de schenking van Albert Visser en Fementia in juli 1232 in ontvangst nam, beloofde hij in april van dat jaar voortaan niemand in zijn broederschap op te nemen die een achterstallige betaling van schot (belasting) had bij graaf Floris IV van Holland of op wiens erfenis de graaf aanspraak had.[1] Nergens blijkt wat de directe aanleiding was tot deze verklaring, maar het heeft er alle schijn van dat het Duitse Huis al in aanvaring kwam met de Hollandse graaf over de opname van broeders toen het convent nog in wording was.

Een volgende oorkonde die een indruk wekt van de toestand van het Duitse Huis in de eerste paar decennia van zijn bestaan, is een aflaat die de aartsbisschop van Keulen in 1248 verleende aan iedereen die op bepaalde feestdagen de conventskerk van de Duitse Orde in Schelluinen of Utrecht bezocht, omdat de broeders aldaar voor hun onderhoud afhankelijk waren van aalmoezen.[2] Mol wijst erop dat bij een dergelijke aflaatbrief in werkelijkheid andere belangen dan materiële nood een rol gespeeld kunnen hebben. Desondanks geeft de oorkonde volgens hem, in samenhang met het geringe aantal schenkingen vanuit de Stichtse ministerialiteit en de verhuisplannen die de broeders reeds omstreeks 1250 hadden, een weinig florissante indruk van de vroegste periode van het Duitse Huis. Lichtpunt in deze ogenschijnlijk donkere tijd was de begunstiging door nota bene de Hollandse gravenfamilie.[3]

Opmerkelijk hieraan is dat in het vorige hoofdstuk juist een breed gedragen steun in Utrecht voor de oprichting van een vestiging van de Duitse Orde naar voren is gekomen, terwijl er in Holland ondanks de kruistochtdeelname van de graaf geen spoor van een dergelijk enthousiasme is te vinden. De analyse van de ontwikkeling van het goederenbezit van het Duitse Huis tot 1256 richt zich daarom op deze ogenschijnlijke paradox. Eerst volg ik de begunstiging door Stichtse riddermatige ministerialen. Daarna komen de schenkingen vanuit Holland aan bod. De mogelijke samenhang hiertussen komt vervolgens aan bod in mijn analyse van de vroegste balijevorming. De keuze voor 1256 als eindjaar hangt ten eerste samen met de omslag van stagnatie naar groei die Mol omstreeks 1260 plaatst

1 OSU, nr. 838.
2 OSU, nr. 1171.
3 Mol, 'Vechten of verplegen?', 29-31.

en ten tweede met de grote rol die graaf Willem II van Holland († 1256) had in het versterken van de banden tussen de Hollandse gravenfamilie en het Duitse Huis. Deze patronage was van fundamenteel belang voor de bezitsontwikkeling en de wording van het Duitse Huis tot landcommanderij.

2.2 STICHTSE BEGUNSTIGERS

EEN BESCHEIDEN SCHENKINGSGOLF DOOR STICHTSE MINISTERIALEN

De eerste goederentransactie na de oprichting van het Duitse Huis betrof een tweeledige schenking die werd uitgevaardigd in 1239 en waarvan de clausules tot in 1257 werden afgewikkeld. Het begon in 1239 met de overdracht door een zekere Herman van het vruchtgebruik van zijn moederlijk erfgoed aan zijn vader Rudolf van Bunnik, die broeder was van het Duitse Huis. Mogelijk omzeilde Rudolf met deze constructie het verbod op intredeschenkingen. Daarnaast legateerde Herman het Duitse Huis met honderd mark na zijn eigen overlijden, voor het zielenheil van zijn voorouders en ter ondersteuning van het Heilige Land. Dit geldbedrag moest worden opgebracht uit de inkomsten van dezelfde goederen.[4] In 1243 bepaalde Splinter, ridder en bisschoppelijk rechter, dat Herman zijn rechten op de goederen rechtmatig had geërfd. De juridische procedure kan duiden op een conflict, maar het is evengoed mogelijk dat de erfenis vanwege het overlijden van Hermans moeder Wendelmoed werd vastgelegd. Zij wordt in de oorkonde namelijk 'zijn overleden moeder' genoemd.[5] Ook aan de geldelijke schenking werd getrouw gevolg gegeven. In 1256 verkondigde Aleid, weduwe van Herman, honderd mark en acht Utrechtse ponden aan het Duitse Huis over te dragen op de eerstvolgende Petri ad Cathedram (22 februari 1257).[6] Daarbij werd een wisselkoers van 26 schellingen per mark aangehouden. Uitgaande van de klassieke waardeverhouding van twintig schellingen in een pond, ging het om 138 ponden. Dit was een fors bedrag, groter bijvoorbeeld dan de honderd ponden die tegenover de schenking van Sweder II van Dingden in 1231 stonden. Deze donatie verdient het daarom verder uitgelicht te worden.

In meerdere opzichten was de schenking een continuering van de stichtingsfase. Zo noemt Herman als motief voor zijn schenking de steun aan het Heilige Land. Bovendien was de Utrechtse bisschop net als bij de eerdere goederentransacties op de achtergrond betrokken. Bisschop Hendrik van Vianden bevestigde in 1255 de schenking van de honderd mark, waarschijnlijk omdat Herman kort daarvoor was overleden, maar ook omdat het erfgoed toebehoorde aan zijn *curtis* in Bunnik.[7] In tegenstelling tot de vermoedelijke bisschoppelijke hof in het Lijnpad was die van Bunnik in 1239 nog operationeel. Dit blijkt eveneens uit het hofgerecht waarvoor Herman zijn schenking uitvoerde. Elect-bisschop Otto III van Holland, eigenaar van de hof, trad daarbij op als zegelaar. Als eerste getuige

4 OSU, nr. 942.
5 OSU, nr. 1004.
6 OSU, nr. 1383.
7 OSU, nr. 1355.

was *Everardus villicus*, de hofmeier, aanwezig. Dit betekent niet dat het hofstelsel in zijn klassieke vorm met horigen hier nog volop functioneerde. Cees Dekker maakt in zijn studie over het Kromme Rijngebied aannemelijk dat die exploitatievorm in het Nedersticht in de eerste helft van de dertiende eeuw al grotendeels was ontmanteld. Mogelijk waren er nog halfvrijen verbonden aan de hof en onderscheidde het takenpakket van meier Everard zich enkel nog van dat van een schout door de inning van hofgeld.[8] Van deze bisschoppelijke vroonhof bezat Rudolf van Bunnik niet enkel goederen, hij was zelfs naar de plaats vernoemd. Dat hij tot de top van de Stichtse ministerialiteit behoorde, blijkt uit het feit dat hij in de oorkonde van 1243 *dominus* werd genoemd.[9]

Vervolgens zijn er geen schenkingsacties vanuit de Stichtse ministerialiteit waarneembaar tot 1247. Toen begon een serie van vier goederenoverdrachten aan het Duitse Huis, verdeeld over vijf oorkonden. Deze volgden elkaar in korte tijd op, waardoor de chronologie van de gebeurtenissen en de interpretatie daarvan afhangen van een precieze datering. Een jaarstijl wordt in documenten niet genoemd. De Geer hanteert bij zijn uitgave van de oorkonden de kerststijl, omdat die gangbaar was bij de Duitse Orde. Hij doet dit echter ook bij documenten die niet door de orde werden uitgegeven. Dit levert verschillen op met het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*, waar de regel wordt gevolgd, zij het niet erg consequent, dat de stad Utrecht vanaf 1234 de paasstijl hanteerde en de bisschop zich daarbij in 1246 aansloot.[10] Het nieuwe jaar begon dan op eerste paasdag. Als gevolg hiervan is de datering problematisch van documenten die tussen Kerst en Pasen werden opgesteld, hetgeen hier drie van de vijfmaal het geval is. Het is daarom nodig de datering te herzien. Daartoe neem ik als uitgangspunt dat anno 1247 leden van de Duitse Orde charters uitvaardigden volgens de kerststijl, terwijl bij de Utrechtse bisschop en zijn dienstmannen de paasstijl gangbaar was. Dit levert het resultaat in tabel 2.1 op.

Tabel **2.1** Datering van vier schenkingen aan het Duitse Huis te Utrecht in vijf oorkonden

Transactie nr.	Datering OSU (+ nr.)	Datering De Geer (+ nr.)	Nieuwe datering	Oorkonder
1	1247 juli 2 (1128)	1247 juli 2 (205)	1247 juli 2	Sweder III van Dingden
2	1247 dec. 1 (1151)	1247 dec. 1 (206)	1247 dec. 1	Gijsbrecht van Ruwiel (broeder)
3a	1248 feb. 5 (1160)	1247 feb. 6 (203)	1248 feb. 5	Bisschop Otto III t.b.v. 3b
3b	1247 feb. 13 (1107)	1247 feb. 13 (204)	1248 feb. 11	Gerard van Overvecht
4	1249 dec. 31 (1208)	1248 dec. 31 (212)	1248 dec. 31	Gijsbrecht van Ruwiel (broeder)

Deze consequente datering brengt een goed verklaarbare chronologie naar voren. Zo is het logisch dat de oorkonden 3a en 3b kort na elkaar werden uitgevaardigd. Bisschop Otto III van Holland gaf namelijk eerst toestemming voor de verkoop van een hoeve land door Gerard van Overvecht aan het Duitse Huis, waarop de verkoop binnen een week plaatsvond. De volgorde was niet omgekeerd en er zat ook geen jaar tussen, zoals in het *Oorkon-*

8 Dekker, *Kromme Rijngebied*, 79, 152-153.
9 OSU, nr. 1004.
10 OSU I, XIII.

denboek staat. De Geer komt wel op de juiste volgorde uit, maar dateert een jaar te vroeg omdat hij ten onrechte telkens de kerststijl gebruikt. Daardoor ontbreekt ook bij hem de korte tijdspanne tussen de vijf oorkonden. Uit de nieuwe datering volgt dat eerst Sweder van Dingden op 2 juli 1247 een halve hoeve land aan het Duitse Huis schonk.[11] Daarop volgden in de winter van 1247-1248 een verpanding door Gijsbrecht van Ruwiel en een verkoop door Gerard van Overvecht. Gijsbrecht voegde daar op Oudejaarsdag van 1248 nog een donatie aan toe. Tezamen vormde dit een bescheiden golfje goederenoverdrachten aan het Duitse Huis. Lag hier een gemeenschappelijke oorzaak aan ten grondslag?

De donatie van Sweder is in dit rijtje een afzonderlijk geval, in de eerste plaats omdat deze relatief vroeg geschiedde. Ten tweede gaat het niet om de Sweder II die in 1231 zijn schenking deed, maar om zijn zoon, die eveneens de naam Sweder droeg en daarom als Sweder III aangeduid kan worden. Sweder II overleed ergens in de jaren 1245-1247.[12] Op 21 juni 1247 oorkondde Sweder III als heer van Ringenberg samen met zijn moeder Beatrix.[13] Anders dan zijn vader was Sweder III geen Stichtse ministeriaal. Het land dat hij schonk lag wel in het Nedersticht, omdat hij zich specifiek tot Duitse Huis bij de Geertekerk richtte. Het cartularium van het Duitse Huis situeert het nauwkeurig in de parochie Zeist.[14] Daar bezaten de broeders acht morgen land.[15] Het land was reeds sinds Sweder I in bezit van de familie, blijkens de opmerking van Sweder III dat ene Johannes van Stoetwegen het reeds sinds grootvader Sweder I in leen had. Deze frase markeert tevens de traditie van begunstiging aan het Duitse Huis van Utrecht die Sweders voorvaders hadden ingezet. Zijn schenking zou dan ook in nagedachtenis aan zijn kort tevoren overleden vader geschied kunnen zijn.

De eerstvolgende schenking in de reeks kwam van Gijsbrecht van Ruwiel. Op 1 december 1247 verpandde hij voor vier jaar de tienden van drie hoeven land aan de commanderij vanwege een schuld van zestig Utrechtse ponden die hij bij de broeders had. De intitulatio, het onderdeel aan het begin van de oorkonde waarin de vervaardiger zichzelf introduceert, laat er geen misverstand over bestaan dat 'frater Giselbertus de Ruele miles', zelf broeder was geworden.[16] Zijn schuld zou verband kunnen houden met zijn intrededonatie, maar daarvoor komt ook zijn schenking van twee hoeven land in de Breukelerwaard op 31 december 1248 in aanmerking. Zijn intrede vond overigens al eerder plaats, want op 5 november 1247 werd hij reeds broeder en *conversus* genoemd.[17] De term *conversus*, in het kloosterwezen een term voor een lekenbroeder, duidt erop dat Gijsbrecht geen gewone ridderbroeder was. De Duitse Orde kende verschillende typen lekenbroeders, zoals halfbroe-

11 OSU, nr. 1128.

12 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt,* 258.

13 Landesarchiv Nordrhein Westfalen, Bestand 121.88.00 (Kloster Schledenhorst), Urkunde 3.

14 ARDOU, inv.nr. 666.1.

15 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 29v, 45v.

16 OSU, nr. 1151; De drie hoeven worden gesitueerd tussen de Groeneweg en goederen van heer Hendrik van de Kamp of diens erfgenamen. Volgens De Geer lag dit onder Jutphaas, hetgeen in het OSU is overgenomen. Buitelaar meent daarentegen dat het de Groeneweg betreft die langs de grens tussen de gerechten Zuylen en Zwesereng enerzijds en Westbroek anderzijds liep. Hij onderbouwt dit door te wijzen op een tiende van een hoeve bij de Zwesereng die het Duitse Huis in 1277 nog bezat: Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 266; Deze suggestie is ook waarschijnlijker omdat de bedoelde Groeneweg volgens de oorkonde naar de hofstede van Gijsbrecht van Zuylen liep.

17 OSU, nr. 1143.

ders die veelal arbeid verrichtten op bijvoorbeeld het land van de commanderij waaraan zij verbonden waren. Gezien Gijbrechts riddermatige profiel en het feit dat hij ook simpelweg broeder wordt genoemd, is het aannemelijk dat hij een serjantbroeder was. Serjanten waren volledige broeders die als schildknapen ridders ondersteunden tijdens bijvoorbeeld gevechten.[18] Op 5 november 1247 was Gijsbrecht getuige bij een transactie tussen enerzijds Diederik van Wickerode, die destijds tegelijkertijd domdeken, aartsdiaken én proost van Oudmunster was, en anderzijds ridder Gerard van Overvecht.

Deze Gerard verkocht in februari 1248 aan het Duitse Huis een hoeve land 'situm super Hindensprunc'.[19] Ditmaal lijkt met een hoeve geen oppervlaktemaat van zestien morgen te worden aangeduid, tenzij Gerard de helft van een goederencomplex overdroeg en de aankomsttitel van de andere helft verloren is gegaan (of nooit op schrift is gesteld). De Hennesprong lag nabij Loerik in de parochie Houten. Het Duitse Huis bezat er ruim 31 morgen erfpachtgrond.[20] Gerard van Overvecht bezat dit land in leen van de bisschop, mogelijk vanwege zijn positie als ministeriaal. Zijn familienaam is door Buitelaar herleid tot het ambt van hofmeier in de Vechtstreek. De familie had er de rechtsmacht, tijns en tiende van meerdere aangrenzende ontginningen in handen. Daaruit kan het drostambt zijn voortgekomen, dat Gerard in 1244 in Overvecht uitoefende.[21]

Een reden voor de verkoop wordt in de akte niet genoemd. Het is niet aannemelijk dat Gerard ordebroeder werd. Dit blijkt overigens niet uit het feit dat het niet om een schenking gaat. Ter omzeiling van het verbod op intredeschenkingen zou een verkoop immers gepaard gegaan kunnen zijn met een niet gedocumenteerde gelddonatie ter hoogte van het verkoopbedrag. Dit zou niet de eerste creatieve goederentransactie zijn geweest van iemand die uit andere bron blijkt te zijn ingetreden. Het optreden van Gerard als bisschoppelijk ministeriaal in 1254 en de goederen die hij in 1261 gerestitueerd kreeg na een conflict tussen bisschop Hendrik en de Gelderse graaf Otto, zijn echter wel sterke bewijzen voor de aanname dat Gerard de ordemantel niet aantrok en derhalve privébezit mocht hebben.[22] Een aannemelijker motief voor de verkoop was de negatieve financiële spiraal waarin de familie Overvecht terecht was gekomen. Na een reeks goederenverkopen mondde deze in 1317 uit in de verkoop van het stamhuis Overdevecht aan de abdij Oudwijk.[23] De verkoop door Gerard in 1248 stond aan het begin van deze 'armoedeval'. Niettemin kan hij er het Duitse Huis mee hebben willen ondersteunen. Het is opmerkelijk dat hij net als Gijsbrecht van Ruwiel een goederentransactie met de jonge broederschap aanging om een schuld af te lossen. Kennelijk was het convent kapitaalkrachtiger dan werd voorgesteld in de aflaatbrief van de Keulse bisschop in 1248.

18 Mol, *Friese huizen*, 85; Militzer, *Geschichte des Deutschen Ordens*, 90.

19 OSU, nr. 1107.

20 In het cartularium van het Duitse Huis wordt dit geschonken land ten onrechte gelieerd aan 28 morgen landbezit van het Duitse Huis in de parochie 't Goy. Deze vergissing is wel te begrijpen, niet alleen vanwege de vergelijkbare grootte, maar ook omdat de orde deze 28 morgen in de jaren 1360-1380 verpachtte aan een zekere Korstiaen Sproncsz. Hierdoor zou een verband vermoed kunnen worden met de bisschoppelijk bottelier Gerard Sprunc die in de oorkonde van 1248 voorkomt.

21 OSU, nr. 1019: 'Gerardus dapifer de Ultra Vecht'.

22 Resp. OSU nrs. 1343, 1550.

23 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 245, 252-253, 275.

Na deze bescheiden reeks goederenoverdrachten bleef het gedurende de jaren 1250 betrekkelijk rustig. Afgaand op de overgeleverde documentatie werden er toen slechts enkele bepalingen uit de schenking van Herman van Bunnik uit 1239 afgewikkeld. De eerstvolgende schenking door een Utrechtse ridder is indirect af te leiden uit een verklaring uit 1258 van Sweder, ridderheer van Beusichem. Het Duitse Huis gaf hem goederen in leen in de exotisch genaamde polders Parijs en Paveien, nabij Culemborg en ook niet ver van Beusichem gelegen. Deze goederen waren door Bernard Palcken aan het Duitse Huis geschonken bij diens intrede. Hij had ze op zijn beurt van zijn vader Elias van Parijs geërfd. Over de datum van de schenking laat Sweder van Beusichem zich niet uit.[24] Een vermoeden kan ik wel uiten, omdat de constructie doet denken aan de donatie van Herman van Bunnik, die zijn moederlijk erfdeel nog voordat zij was overleden in 1239 aan zijn ingetreden vader schonk. Naar analogie hiervan is het mogelijk dat bij de intrede van Bernard goederen aan het Duitse Huis werden toegezegd na het overlijden van Elias van Parijs. Toen dit in 1258 gebeurde en het land de ordebroeders toeviel, gaven zij dit aan Sweder van Beusichem in leen.

Opvallend hierbij zijn de verschillende familienamen van vader en zoon. Terwijl Elias zich vernoemde naar de plaats waar de geschonken goederen lagen, wijst de naam Palcken (ook wel als Palick geschreven) op een heel andere herkomst. Bernard Palcken was tussen 1234 en 1240 actief in Emmerik, waar hij als ridder zegelde voor oorkonden ten behoeve van het hierboven reeds meermaals de revue gepasseerde klooster Bethlehem bij Doetinchem. In deze contreien kwam ook een Gerard Palcken als Kleefs dienstman voor.[25] Hij kan een bekende zijn geweest van Sweder van Dingden, die immers uit een naburige plaats kwam en tot de voornaamste begunstigers van het klooster Bethlehem behoorde. Deze suggestie maakt het overigens noemenswaardig dat Sweder van Beusichem met het Duitse Huis overeenkwam dat hij bij teruggave van het leen ter compensatie goederen van het Duitse Huis in het Gein zou krijgen. Zouden dit de goederen in het Gein geweest zijn die Sweder II van Dingden in 1231 had geschonken en die niet zijn te traceren in latere goederenregisters van het Duitse Huis? Als deze relatie er is geweest, dan doet deze ook vermoeden dat de eigenlijke schenking plaatshad in de beginfase van het Duitse Huis of in samenhang met de schenking van Sweder III in 1247.

STICHTSE RIDDERS OP KRUISTOCHT NAAR AKEN

Hoe kunnen de schenkingen door Stichtse ministerialen in 1247-1248 worden verklaard? Eerdere begunstiging vanuit deze groep hing samen met kruisvaartexpedities. Dat was in de jaren 1240 niet anders. De voorgeschiedenis van deze context begint met de kruisopname van de Franse koning Lodewijk IX in december 1244. Vervolgens stonden de voorbereidingen van de reis in het teken van het conflict tussen keizer Frederik II en de paus. Frederik was wegens zijn machtsaccumulatie en het meermaals uitstellen van zijn kruis-

24 OSU, nr. 1438.

25 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 283; J. de Groot, 'Het Palick-probleem belicht', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938) kol. 30; OGZ4, nrs. 1200.07.12, 1234.12.31, 1240.06.30, 1240.11.16.

tochtdeelname geëxcommuniceerd. Om die laatste reden werd hij op het concilie van Lyon in 1245 door de paus afgezet. Frederik erkende dat besluit niet. Daarop zond de paus in juli 1246 Philips, de elect-bisschop van Ferrara, als zijn legaat naar het Heilige Roomse Rijk om geld in zamelen voor een kruistocht tegen de keizer. Hiermee gaf hij een vervolg aan kruistochtexpedities die zijn voorganger Gregorius IX al tegen de Staufische keizer had opgezet.[26] De tempeliers en de johannieters schikten zich naar de pauselijke orders. De Duitse Orde bleef zijn beschermheer Frederik II daarentegen steunen. De Utrechtse bisschop bleef de keizer waarschijnlijk eveneens trouw, want legaat Philips noemde hem in een rij geestelijken die hij daagde voor een pauselijk oordeel vanwege afwezigheid bij de kroning van Hendrik Raspe tot rooms-koning.[27] Deze landgraaf van Thüringen werd door de paus gesteund als alternatief voor Frederik II in het Heilige Roomse Rijk. In dit stadium was het vanzelfsprekend dat de Duitse Orde zich op de vlakte hield en er ook vanuit Utrecht geen stappen werden ondernomen om een leger kruisvaarders op de been te brengen. Dit verklaart de stilte rondom het Duitse Huis van Utrecht in de vroege jaren 1240.

De zaak kreeg een sterke wending toen Hendrik Raspe in februari 1247 overleed en de paus op zoek moest naar een nieuwe kandidaat. Hij moet hebben ingezien dat dit een uitgelezen mogelijkheid was om steun te werven in de Nederlanden. Daar hadden anti-Staufische sentimenten immers tot Bouvines in 1214 overheerst. Kruistochtprediking was toen het succesvolle middel om de weerspannige regio naar de kerkelijke zijde te halen. Deze beproefde methode werd opnieuw ingezet. Innocentius IV benaderde het gebied met zowel een uitgestoken hand als een stok in de andere hand. De stok was de druk die hij in maart 1247 stevig opvoerde door geestelijken in het rijk op te dragen om aanhangers van Frederik II hun kerkelijke leengoederen en ambten te ontnemen. De Duitse Orde bleef pauselijke steun genieten, wellicht omdat Innocentius de ridderorde niet tegen zich in het harnas wilde jagen in de aanloop naar een kruistocht. Zo herhaalde hij in april 1246 en juni 1247 dat er over broeders en kerken van de orde geen ban of interdict mocht worden uitgesproken en dat de orde niet hoefde te beantwoorden aan pauselijke besluiten waarin de orde niet werd genoemd.[28] Van de laatste bepaling gaf de Utrechtse bisschop zijn vidimus.[29] Dat is een indicatie voor de zorgen die de plaatselijke broeders wel degelijk gehad kunnen hebben over de kwetsbare positie van hun orde tussen keizer en paus. Na een hernieuwde oproep om het kruis op te nemen, liet de paus op 4 juni 1247 nog eens op drukbezochte plaatsen in het rijk afkondigen dat aanhangers van de Staufen een vonnis tegemoet konden zien.[30]

Een kleine maand later deed Sweder III van Dingden zijn schenking. Net als bij zijn vader in 1231 kunnen veranderende patronagebanden hierbij een rol hebben gespeeld. In november 1247 gaf Sweder III de burcht Ringenberg in leen aan de Keulse aartsbisschop Koenraad van Are-Hochstaden. Dit was hoofdzakelijk een herbevestiging van de patronageverhouding die reeds voor 1200 tussen de huizen Are en Dingden bestond. Aartsbis-

26 OSU, nrs. 1081-1084; P. Jackson, *The seventh crusade, 1244-1254. Sources and documents* (Farnham en Burlington 2009) 17, 21; J.R. Strayer, 'The political crusades of the thirteenth century', in: Robert Lee Wolff en Harry W. Hazard ed., *A history of the crusades. II: The later crusades, 1189-1311* (Madison, Milwaukee en Londen 1969) 343-375, aldaar 348-356.

27 OSU, nr. 1090.

28 De Geer, *Archieven*, nrs. 66, 68.

29 OSU, nr. 1123.

30 OSU, nrs. 1113, 1121.

schop Koenraad raakte in 1247 nauw bij de kruistocht tegen de keizer betrokken, toen hij zich opwierp als prominente supporter van de nieuwe pauselijke koningskeuze.[31] Sweder III kan deze draai eveneens gemaakt hebben.

Die mogelijke overstap brengt me bij de uitgestoken hand van paus Innocentius IV richting de Nederlandse vorsten. Hij steunde Willem II van Holland als opvolger van Raspe als rooms-koning. Dit gebeurde op voorspraak van hertog Hendrik II van Brabant, die een neef was van Willem. Hoewel verreweg de meeste wereldlijke vorsten in het rijk onverkort de Staufische partij bleven steunen, gingen de Nederlanden nu grotendeels overstag. Op 3 oktober 1247 werd Willem door de Keulse aartsbisschop tot rooms-koning gekroond. Omdat Keulen de stadspoorten gesloten hield, vond de ceremonie plaats in het naburige plaatsje Worringen. Eigenlijk hoorde de kroning afgewikkeld te worden in Aken, maar ook die stad weigerde de toegang.[32] Dit geeft wel aan dat Willem een zeer wankele machtsbasis had. Hij kon niet anders dan deze met geweld proberen uit te breiden.

Zo kon het gebeuren dat een kruisleger op gezag van de paus werd ingezet voor een belegering van Aken. Onder de deelnemers bevonden zich vanzelfsprekend veel Nederlanders, waaronder Utrechters en Friezen. Op 19 november spoorde Innocentius IV de kruistochtpredikers onder de Friezen aan om met zijn legaat Petrus te overleggen over het laten toepassen van de kruistochtgeloften in hun gebieden op de hulp die zij boden aan de rooms-koning.[33] Een dag later stuurde hij de abt van de Antwerpse cisterciënzerabdij Sint Bernard op pad om de aan de kruistochtgeloften verbonden geldsommen uit de bisdommen en steden Luik, Kamerijk en Utrecht te innen.[34] Ook moest hij daar drie jaar lang het twintigste deel van de kerkelijke inkomsten inzamelen ter ondersteuning van het Heilige Land.[35] Mede door deze kruisvaarders viel Aken na een beleg van vijf maanden op 18 oktober 1248. In die stad kroonde de aartsbisschop van Keulen Willem nog eens op de feestdag Allerheiligen (1 november).[36] Hoewel de locatie nu de juiste was, verliep de kroning nog steeds niet helemaal volgens de regels omdat de kroningsinsignia ontbraken. De rijkskroon, de rijksappel en het rijkszwaard lagen ongeveer 270 kilometer ten zuidoosten van Aken in de burcht Trifels, die nog in handen was van de Staufische vijand. Niettemin was het succes groot en bedankte Willem de Friese kruisvaarders met lovende woorden.[37] Abt Menko uit Wittewierum stak eveneens de loftrompet over hun prestaties.[38]

31 *Urkundenbuch Geschichte des Niederrheins* II, nr. 322.

32 E.H.P. Cordfunke en D.E.H. de Boer, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2010) 79.

33 OSU, nr. 1147; Op deze datum werd Elisabeth van Thüringen, patrones van de Duitse Orde, onder meer in Utrecht vereerd, zie paragraaf 2.3.

34 OSU, nr. 1149: 'quatinus redemptiones et obventiones ex quacunque causa provenientes votorum crucesignatorum Leodinensium, Cameracensium et Traiectensium civitatum et diocesium.'

35 OSU, nr. 1150.

36 E.H.P. Cordfunke, *Willem II, graaf van Holland en Roomskoning. Een zoektocht naar het koningsgraf in Middelburg* (Zutphen 2013) 16.

37 'ad defensionem ecclesie sancte Dei et exaltationem imperii armati crucis triumphantis vexillo venerunt ferventius ad pugnandum': D. von Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland: ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Keulen 1977) 365-367.

38 *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum,* H.P.H. Jansen en A. Janse ed. (Hilversum 1991) 365-369; J.A. Mol, 'Friese krijgers en de kruistochten', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 4 (2001) 86-117, aldaar 92; C.T. Maier, *Preaching the crusades. Mendicant friars and the cross in the thirteenth century* (Cambridge 1994) 65.

Van de bovengenoemde twintigste penning was de Duitse Orde vrijgesteld. De paus had dat in juli 1247 nog eens aan zijn prelaten duidelijk gemaakt.[39] De broeders moesten hun werk als geestelijke ridderorde tijdens kruistochten kunnen bekostigen, waardoor zij juist een partij waren die in aanmerking kwam voor het ontvangen van gelden en goederen die voor kruisvaarten bestemd waren. Een voorbeeld daarvan was de kruistochtgelofte die Sweder II van Dingden en Beatrix in 1231 inlosten met een donatie aan de Duitse Orde. Het is aannemelijk dat de goederenoverdrachten aan het Duitse Huis in 1247-1248 door Stichtse ridders zoals Gijsbrecht van Ruwiel en Gerard van Overvecht, verband hielden met de kruisvaart van Willem II van Holland naar Aken. Zij kunnen hieraan bijgedragen hebben met schenkingen aan het Duitse Huis en mogelijk door als ordebroeder deel te nemen aan de strijd.

STEUN VAN BISSCHOP OTTO III VAN HOLLAND

Wederom had een kruistocht het Duitse Huis goederentransacties door ministerialen opgeleverd. Had de bisschop zijn ondersteunende rol bij de stichting behouden? Wilbrand van Oldenburg overleed in 1233. Het kiescollege, bestaande uit de vijf Utrechtse kapittels en mogelijk proosten van kapittels elders in het bisdom, boog zich over de opvolging.[40] De allerminst unanieme keuze viel op Otto van Holland, een zoon van graaf Willem I van Holland en diens eerste echtgenote Aleid van Gelre, een dochter van graaf Otto I van Gelre. Vanwege de weerstand die door toedoen van kanunniken van verschillende kapittels aanhield, vond de bisschopswijding pas in 1245 plaats. De verkiezing is een treffend voorbeeld van de invloed die de Gelderse en Hollandse vorsten hadden op de Utrechtse bisschopszetel. Otto III bleef bisschop tot zijn dood in 1249. Om twee redenen is het nodig beknopt op zijn regering in te gaan. Ten eerste beïnvloedde zijn bestuur de ontwikkeling van de Utrechtse ridderschap en daarmee de voornaamste doelgroep van het Duitse Huis. Ten tweede had hij een rol in het aanhalen van de banden tussen het Duitse Huis en de Hollandse gravenfamilie.

Onder Otto III waaide er een stevige Hollandse wind door het bisdom. Dit blijkt bijvoorbeeld uit Otto's preoccupatie met het aan Holland grenzende Nedersticht, terwijl zijn gezag in het Oversticht gering lijkt te zijn geweest.[41] Bovendien waren zijn diverse hervormingen in het wereldlijk bestuur sterk op Holland geënt. Zo ruimde hij de laatste Utrechtse graaf naast de bisschop in het Nedersticht uit de weg door diens graafschap om te zetten in een ambt naar Hollands model. Tot 1132 waren de heren van het Goy graafvoogd van Utrecht, Lek-en-IJssel, en Opgooi. Het nobele geslacht Van Goy was vernoemd naar het stamslot bij het huidige dorp 't Goy in de Kromme Rijnstreek. Daarna gingen deze wereldlijke rechten over op de heren van Cuyck, die het weer in leen hielden van de bisschop. Het graafschap Opgooi bleef echter in handen van de familie Van Goy, zij het als Cuycks leen en dus als bisschoppelijk achterleen. Toen Albert van Cuyck zijn grafelijke rechten in 1220 aan de bisschop verkocht, bleef alleen het mini-graafschap Opgooi over.

39 De Geer, *Archieven*, nr. 69.
40 J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004) 90.
41 Van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', 179.

Wouter van Goy noemde zichzelf in 1228 nog *comes de Goye*.[42] Zijn zoon Gijsbrechtkomt in 1265 voor als bisschoppelijke maarschalk.[43] Dekker toont op basis van weggekraste stukjes zegeltekst aan dat Gijsbrecht nog tot in de jaren 1240 de graventitel voerde.[44] De overstap naar de ministerialiteit geschiedde dus onder bisschop Otto III van Holland. Daartoe werd voor Gijsbrecht de aloude Utrechtse militaire ambtstitel van maarschalk afgestoft, maar inhoudelijk kreeg deze functie een hoofdzakelijk juridische invulling. Het werd een evenknie van de Hollandse baljuw.[45] Dat ambt werd in Holland omstreeks dezelfde tijd geïntroduceerd: de baljuw komt er vanaf 1244 voor in de bronnen.[46]

Otto onderhield nauwe relaties met zijn broer, graaf Floris IV van Holland. Ze stemden hun waterstaatkundige beleid bijvoorbeeld op elkaar af.[47] In 1234 werd Floris bij een toernooi gedood.[48] Zijn opvolger, zoon Willem II, was toen nog minderjarig. Meerdere personen maakten aanspraak op de voogdijrechten, onder wie Floris' broer Willem. In 1238 kwam ook hij bij een toernooi om het leven. Vervolgens nam Otto het regentschap over totdat Willem in 1239 de meerderjarige leeftijd van twaalf jaar bereikte.[49] Otto was kortom een vooraanstaand lid van de Hollandse gravenfamilie, die als bisschop van Utrecht bijdroeg aan de machtsexpansie van het huis Holland. Het staat buiten kijf dat hij zijn neef Willem II steunde toen ook hij zijn vleugels naar het buitenland uitsloeg. Als Otto zijn macht in Utrecht heeft willen aanwenden om een bijdrage te leveren aan Willems kruisvaart naar Aken, dan moet hij bij de ridders van het Duitse Huis hebben aangeklopt.

Het is derhalve niet verwonderlijk dat Otto III in de jaren 1240 zijn relatie met de Duitse Orde intensiveerde. In 1240 herhaalde hij het tolprivilege dat bisschop Otto II in 1224 had uitgegeven.[50] Van groter belang is dat hij de aanzienlijke kerk van Oldeboorn in Friesland in 1243 aan het Duitse Huis van Nes overdroeg. Die commanderij wordt in deze bron voor het eerst genoemd, maar om een stichtingsdotatie hoeft het niet te gaan. Met de schenking van de kerk aan het naburige Duitse Huis in ruil voor een jaarlijkse rente hoopte hij deze inkomsten uit de handen van lokale potentaten te houden.[51] Dat hij bij deze beschermingsconstructie koos voor de Duitse Orde is een teken van een goede verstandhouding. Vooruitlopend op paragraaf 2.3 moet daarbij worden bedacht dat Willem II zijn oom Otto in 1241 al was voorgegaan met de schenking van de patronaatsrechten van twee eigenkerken aan de Duitse Orde.

Steun van de bisschop kwam het Duitse Huis goed van pas in de turbulente jaren waarin van pauselijke zijde druk werd uitgeoefend om Henrik Raspe als rooms-koning te erken-

42 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 337.
43 OSU, nr. 1657.
44 Dekker, *Kromme Rijngebied*, 388; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 337.
45 A.J. van den Hoven van Genderen en C. Dekker, 'De jurisdictie', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 215-216.
46 Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 22.
47 C. Dekker, 'De waterstaatsorganisatie', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 231-248, aldaar 236; A.A.B. van Bemmel, *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland* (Hilversum 2009) 31-32.
48 H. Bruch, 'Floris IV sneuvelt in een toernooi', *Spiegel Historiael* 19 (1984) 93-96.
49 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 79.
50 OSU, nr. 958.
51 Mol, *Friese huizen*, 26-28.

nen. Otto III vaardigde in die tijd diverse vidimussen uit van oorkonden waarin vroegere pausen de rechten van de orde bevestigden.[52] Vervolgens werkte hij mee aan goederenoverdrachten aan het Duitse Huis die ten tijde van de kruistocht naar Aken en in de nasleep daarvan plaatshadden. In september 1248 stemde Otto in met de verkoop van een hoeve land door het kapittel van Sint Marie aan het Duitse Huis.[53] Volgens de verkoopakte, die een maand eerder werd opgesteld, was de transactie bedoeld ter aflossing van de kruisopname die ten overstaan van de pauselijke legaat had plaatsgevonden.[54] In principe mochten geestelijken niet zelf op kruistocht. Mogelijk besteedden de kanunniken hun deelname daarom uit, zoals proost Wouter van Oudmunster omstreeks 1220 had gedaan. Ze kunnen bijvoorbeeld geld aan het Duitse Huis hebben geschonken om daarmee de uitzending van één of meerdere ridderbroeders te bekostigen en de hoeve land in feite te schenken. Dat er echter ten minste één kanunnik wel degelijk op kruistocht ging, blijkt uit de toekenning in april 1249 aan kanunnik Egidius van het kapittel van Sint Marie van de inkomsten uit een prebende die had toebehoord aan Frederik. Die kanunnik was met het kruis getekend, waarmee werd bedoeld dat hij tijdens een kruistocht was gesneuveld.[55]

In februari 1248 machtigde Otto III Gijsbrecht van Goy om de goederen aan het Duitse Huis over te dragen die een week later inderdaad door Gerard van Overvecht werden verkocht.[56] Deze tussenkomst van Gijsbrecht valt in de periode waarin het onduidelijk is of hij nog graaf van Opgooi was of dat hij reeds bisschoppelijk maarschalk was geworden. Gezien de ligging van het land op de Hennesprong in de destijds nog ongescheiden parochie Houten-'t Goy, het kerngebied van het graafschap Opgooi, kan Gijsbrecht nog als graaf hebben opgetreden. Toch is het waarschijnlijker dat hij reeds als ministeriaal opereerde, ten eerste omdat de bisschop hem opdroeg het land over te dragen en ten tweede omdat het hier een bisschoppelijk leengoed betrof. Gerard van Overvecht noemde het namelijk 'mijn leengoed, maar het eigendom (*proprium*) van de heer bisschop.'

Op de bezitsrelatie tussen de bisschop en de Hennesprong kan ik nog kort nader ingaan. Dekker stelt dat het toponiem teruggaat op een hofstede die via een doorwaadbare plaats in de Rietsloot bereikt kon worden. De naam werd tevens voor de aangrenzende ontginning of het tiendblok gebruikt.[57] Op dit eiland omgeven door voormalige rivierarmen lagen blijkens de GIS-reconstructie van Ad van Ooststroom in de vroege zestiende eeuw naast het landbezit van het Duitse Huis een bisschoppelijk leengoed, een hoeve land van 26 morgen van het kapittel van Oudmunster en een stuk land van het Domkapittel. Samengenomen is dit een goede kandidaat voor de 4,5 hoeven die de Utrechtse kerk in de tiende eeuw in *Helspenni* bezat.[58] Dit goederencomplex van de Utrechtse kerk werd verdeeld over de kapittels van Oudmunster en de Dom. Van het derde deel dat bisschoppelijk

52 OSU, nrs. 1077, 1104, 1120.
53 OSU, nrs. 1176, 1182.
54 OSU, nr. 1175.
55 OSU, nr. 1198.
56 OSU, nr. 1160; Dit is oorkonde 3a in tabel 2.1.
57 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 218-220.
58 Andere overwegingen die op deze oude wortels wijzen, zijn de positionering van Helspenni tussen Houten en Loerik in de vroegmiddeleeuwse goederenlijst van de Utrechtse kerk (de zogeheten *Commemoratio*: OSU, nr. 49) en de overeenkomst met de (latere) benaming Hennesprong.

leengoed werd, verkocht Gerard van Overvecht een hoeve aan het Duitse Huis. Wederom keurde de bisschop de overdracht van een gedeelte van een voormalig bisschoppelijk hof door een ministeriaal aan de Duitse Orde goed en werd dit land door allodialisering definitief aan de Utrechtse kerk onttrokken.

Gezien de waarschijnlijke steun van het Duitse Huis aan de geopolitiek van de Hollandse graaf, komt de coöperatieve houding van Otto III ten opzichte van het Duitse Huis te Utrecht na de kruistocht wat terughoudend over. Een schenking of andere directe vorm van begunstiging had niet misstaan. Misschien is er wel een donatie van zijn hand geweest, maar is daar geen oorkonde van overgeleverd. Het is ook mogelijk dat hij de intentie heeft gehad om te schenken, maar kon hij die niet verwezenlijken voordat hij in de vroege lente van 1249 overleed.

STEUN VAN BISSCHOP HENDRIK VAN VIANDEN

Otto's dood legde opnieuw de verdeeldheid in het electorale college bloot. Een meerderheid van de kanunniken koos Gozewijn van Randerode, de Keulse domdeken en proost van het Utrechtse kapittel van Sint-Jan, als nieuwe bisschop.[59] Hij werd echter niet erkend door de aanhangers van zijn tegenkandidaat, de Keulse domproost Hendrik van Vianden. Volgens Dekker had de controverse misschien te maken met de strijd tussen de paus en keizer Frederik II, maar blijft de precieze reden onzeker.[60] De Nijmeegse mediëvist Reinier Post noemt deze optie veel stelliger in zijn studie over de Utrechtse bisschopsverkiezingen. Hoewel dit boek uit 1933 gedateerd is, plaatst Post de kwestie mijns inziens geheel juist in de context van de aanspraken die de Hollandse graaf op de Duitse troon maakte. Zijn aanhangers in de kapittels, onder leiding van domproost Gobert van Perweis, weigerden Gozewijn van Randerode als bisschop te erkennen, omdat Gozewijn een aanhanger van de Staufen was. Zij schoven daarom hun kandidaat Hendrik van Vianden naar voren.[61] Deze Hollandse partij zal zeker krachtig zijn geweest in het kapittel van Sint Marie, dat immers een bijdrage aan de kruistocht van Willem II van Holland lijkt te hebben geleverd.[62] Het is niet verwonderlijk dat de paus de Hollandse kandidaat steunde. Gozewijn telde zijn knopen en trok zich terug. In augustus 1250 onthaalde Utrecht de nieuwe bisschop.[63]

Nauwelijks had Hendrik zich in Utrecht gevestigd, of hij gaf op 1 december samen met domproost Gobert toestemming aan het Duitse Huis om te bouwen bij de Klaaskerk (ook wel Nicolaïkerk of St. Nicolaaskerk genoemd) in Utrecht. De expliciete vermelding van de ligging van de kerk binnen de stadsmuren wijst op verhuisplannen of -wensen van de broeders vanaf de onveilige plaats buiten de muren naar een stek daarbinnen. Bovendien mochten ze de aanzienlijke parochiekerk, een fors Romaans bouwwerk met dubbel torenfront, in deze nieuwbouw integreren. In ruil hiervoor moesten ze jaarlijks zes Utrechtse

59 J. Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels* (Hilversum 2014) 316.

60 C. Dekker, 'Het kerkelijk bestuur', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 301-312, aldaar 302.

61 R.R. Post, *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933) 69-71.

62 De verkoopakte geeft de gespannen situatie weer: 'Ne gestarum rerum in tempore revolucione temporum fiat oblivio, cautum est et providium rem gestam scripti memorie commendare': OSU, nr. 1175.

63 Post, *Geschiedenis der Utrechtsche bisschopsverkiezingen*, 69-71.

penningen aan de domproost betalen.[64] Hierdoor zou het Duitse Huis tot de grootste conventen van de stad gaan behoren en zouden de parochianen die onder de Klaaskerk vielen voortaan worden bediend door priesterbroeders van de Duitse Orde. Deze voorkeursbehandeling in het Utrechtse kloosterlandschap door Hendrik van Vianden kwam ook tot uitdrukking in 1267, toen de bisschop aan een aantal geestelijke instellingen renten vermaakte voor zijn memorie. Het Duitse Huis kwam daarbij in de lijst direct na de kapittels en de voorname Paulusabdij te staan.[65]

De tegenpartij van de bisschop en de domproost zat ondertussen niet stil. Van meet af aan werd de schenking van de Klaaskerk betwist. Het eerste mogelijke teken van dit conflict dateert al van 21 januari 1251, nog geen twee maanden na de donatie. Hendrik gaf toen op verzoek van het Duitse Huis een vidimus van een pauselijke oorkonde uit 1245, waarin het prelaten werd verboden om een kerkelijke straf tegen de Duitse Orde uit te spreken. Vervolgens werd Albert van Lauingen, de geleerde lector van de dominicanen in Keulen die later bekend kwam te staan als Albertus Magnus, erbij gehaald. Hij bevestigde op 8 september 1251, namens de pauselijke legaat, het Duitse Huis in het bezit van de Klaaskerk. De broeders hadden hem daarom gevraagd. In hun studie over de vroege geschiedenis van het Duitse Huis gaan Martin de Bruijn, Gerard Pouw en Luit van der Tuuk gedetailleerd in op de kwestie. Zij wijzen op een tweede versie van de schenkingsoorkonde van 1250, die vrijwel identiek is aan de eerste. Ditmaal staan tussen de schenkers ook de deken en het kapittel van de Dom, alsof het kapittel unaniem instemde. Die steun was volgens de kapittelstatuten nodig. Dit tweede document is echter een vrij opzichtige vervalsing met een duidelijk doel, namelijk het wegnemen van twijfels over de legitimiteit van de schenking door het duo bisschop en domproost.[66] Deze onrechtmatigheid leidde in 1264 tot een uitspraak van prelaten en provisoren van de Utrechtse kerken, waarbij zij oordeelden dat domproost Gobert zonder goedkeuring van zijn kapittel had gehandeld.[67]

Waarom zou Gobert dat hebben gedaan? Bisschop en domproost motiveerden hun donatie met een verwijzing naar de ondersteuning van het Heilige Land. Dit sluit een verwijzing naar de militaire expeditie van Willem II van Holland niet uit. De door Nederlanders afgelegde kruistochtgelofte voor het Heilige Land was immers ook geldig voor de kruisvaart naar Aken.[68] De timing en de gepolariseerde staat van de Utrechtse samenleving laten er bovendien geen twijfel over bestaan dat Hendrik van Vianden en Gobert van Perweis kort na de machtswisseling in het bisdom de broeders van het Duitse huis te Utrecht beloonden voor hun inspanningen voor de Hollandse zaak met de schenking van de Klaaskerk. Daar konden ontevreden kanunniken en een lokaal gerechtelijk gelegenheidscollege niets aan veranderen zolang de partij van bisschop Hendrik steun van hogerhand genoot. Op 23 november 1252 verklaarde Gobert dat de Antwerpse kanunnik meester Arnold namens hem het bezit van de kerk aan het Duitse Huis had overgedragen. Tevens bevestigden na Albertus Magnus ook de Keulse aartsbisschop Koenraad, en

64 OSU, nr. 1218.
65 OSU, nr. 1717.
66 M. de Bruijn, G. Pouw en L. van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 7-15.
67 OSU, nr. 1610.
68 OSU, nrs. 1146-1147, 1166.

ten slotte in 1254 de pauselijke legaat en kardinaal Petrus het Duitse Huis in het bezit van de Klaaskerk. De laatste spoorde de Keulse metropoliet nog eens aan tot handhaving. Deze oproep en de vele kerkelijke functionarissen die hun steun moesten uitspreken, wijzen er evenwel op dat de tegenstand in de stad fors moet zijn geweest.[69]

Bisschop Hendrik lijkt zich daar niets van te hebben aangetrokken. Hij was de broeders bijzonder goed gezind. Gedurende de rest van de jaren 1250 bevestigde hij alle donaties en privileges die zijn voorgangers voor de Duitse Orde hadden uitgevaardigd. Bovendien deed hij zelf nog twee ruimhartige donaties. In juli 1258 of januari 1259 – de genoemde feestdag in de datering laat beide opties open – gaf hij het Duitse Huis ten eerste het recht om gruit, dat is de gekruide zoete moutpap die bij het bierbrouwen voor de conservering werd gebruikt voordat hop in zwang kam, in Utrecht gratis af te nemen en ten tweede het privilege om aankopen voor lijftocht en kleding vrijgesteld van bisschoppelijke tollen te kunnen aanschaffen.[70] Deze twee zaken hingen nauwer met elkaar samen dan wij nu wellicht zouden denken, omdat de bisschoppelijke gruiter zijn waren verkocht bij landsheerlijke tolplaatsen.[71] Toen hij in oktober 1259 het tolprivilege van zijn voorganger Otto III voor de commanderij Koblenz bevestigde, nam hij de gelegenheid te baat om de speciale gunst voor de Utrechtse broeders, waardoor dit privilege was uitgevaardigd, in herinnering te brengen.[72] Twee maanden later schonk hij het Utrechtse huis bovendien nog het voormalige kerkhof van de oude Geertekerk. Inmiddels was die kerk afgebroken en naar de locatie binnen de muren verplaatst, alwaar ook een nieuwe begraafplaats was gemaakt.[73]

Die laatste schenking maakt echter ook duidelijk dat de verhuisplannen van het Duitse Huis naar de Klaaskerk inmiddels in de ijskast waren gezet. De beslissing om dan maar op de bestaande locatie te blijven werd vermoedelijk al in 1255 of kort daarvoor genomen. In dat jaar gaf het kapittel van Sint Marie aan het Duitse Huis een stukje land in erftijns waarop de broeders hun conventsgebouwen reeds hadden uitgebreid. Daarbij werd nog wel de voorwaarde opgenomen dat het Duitse Huis de goederen weer aan het kapittel kon afstaan.[74] Die optie was door de nieuwbouw op dit land en de verwerving van de voormalige begraafplaats van de Geertekerk echter ver weg en in de praktijk zou het er nooit van komen.

2.3 ONDER DE VLEUGELS VAN HET HOLLANDSE GRAVENHUIS

BIDDEN: DE PATRONAATSRECHTEN VAN VALKENBURG EN MAASLAND

Nu er een verband tussen de bezitsgroei van het Duitse Huis in Utrecht vanaf 1247 en de Hollandse gravenfamilie in beeld is gekomen, wordt het tijd de aandacht te richten op de goederenverwerving in Holland. Hoe kwam de patronageband tussen de Utrechtse broe-

69 OSU, nr. 1267.
70 OSU, nr. 1443.
71 L. Alberts, *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen* (Hilversum 2016) 51-52, 271.
72 OSU, nr. 1505: 'ob dilectionem ac favorem, quem ad commendatorem et fratres Theutonicorum Traiectensis gerimus specialem, gratam et ratam habentes auctoritate presentium confirmamus.'
73 OSU, nr. 1510.
74 OSU, nr. 1350.

ders en de Hollandse dynastie tot stand en hoe verhield die band zich tot de goederenverwerving in het graafschap? De schenking van de patronaatsrechten op de kerken van Valkenburg en Maasland door graaf Willem II op 5 juni 1241 stond aan het begin van een reeks donaties door opeenvolgende graven en hun naaste verwanten aan het Utrechtse convent.[75] Ik begin daarom met een analyse van deze schenking.

Terwijl de Duitse Orde in omliggende gebieden tijdens de vijfde kruistocht allerlei goederen in ontvangst mocht nemen, gebeurde dat niet in het graafschap van Willem I van Holland, die toch een leidende rol had in de expeditie. Hij en zijn opvolger Floris IV boden de orde wel enige steun. Floris werkte in 1224 mee aan een gezamenlijk tolprivilege met andere vorsten aan de Rijn. Hij verleende daarbij vrijdom van tol bij Ammers en Niemandsvriend voor een schip met honderd vaten wijn of gelijkwaardige lading.[76] Toen meester Hendrik van de Duitse Orde in de Nederlanden in 1232 de Hollandse graaf beloofde voortaan geen lieden in zijn orde op te nemen die hem nog belasting (schot) schuldig waren, uitte hij tevens zijn dankbaarheid voor de goede diensten die Floris IV en zijn vader Willem I de orde hadden bewezen.[77] Wat die steun inhield is onduidelijk, maar er is geen enkel bewijs voor een schenking van onroerende goederen. Het tolprivilege en de woorden van meester Hendrik duiden op niet meer dan een welwillende houding van de graaf.

Die goede verstandhouding kan wel een voedingsbodem zijn geweest voor de keuze van graaf Willem II om de Duitse Orde met zijn schenking in 1241 naar Holland te halen. Naast de patronaatsrechten hoorde hier hoogstwaarschijnlijk ook tiendinkomsten in Maasland bij, die later in tot het ordebezit blijken te behoren.[78] Willem beoogde naar eigen zeggen met zijn daad bij te dragen aan de verlichting van de zondelast van zichzelf en zijn voorouders.[79] Deze vrome uitspraak verklaart zijn keuze voor de Duitse Orde en de omvang van de schenking niet zonder meer. In de context van de Gregoriaanse hervormingen werd de kritiek op het bezit van eigenkerken door seculiere heren steeds luider. Door de patronaatsrechten aan een religieuze instelling over te dragen werd een situatie voorkomen zoals bij de kerk van Oldeboorn, waarbij derden zich de rechten op de kerk en de inkomsten daaruit probeerden toe te eigenen. De schenking van die kerk aan de Duitse Orde door Otto III van Holland in 1243 versterkt de indruk dat de grafelijke familie ter discussie staande rechten op eigenkerken overdroeg aan de orde, om die vervolgens een groei-impuls te bezorgen en aan zich te binden.

Opvallend genoeg werd dit initiatief reeds in de vroege jaren 1240 genomen, waardoor de verbintenis tussen graaf en orde geen uitvloeisel van de kruisvaart van 1247 kan zijn geweest. Ook voorbereidingen van Willems gooi naar het koningschap speelden geen rol, omdat het politieke schaakbord er in 1241 nog heel anders uitzag dan zes jaar later. Hendrik Raspe was nog niet eens koning. De Duitse Orde was nog goed bevriend met keizer

75 OSU, nr. 969.
76 OHZ, nr. 440.
77 OHZ, nr. 535.
78 ARDOU, inv.nrs. 392, 1305, 1307, 1417-1418, 2174-2177.
79 OSU, nr. 969: 'Cum Dominus in sancta ecclesia diversa providerit remedia peccatorum, ut, quod propriis meritis non possumus, aliorum auxilius consequamur, nos ad nostrum et antecessorum nostrorum, ut speramus, salutare remedium, ecclesiae contulimus.'

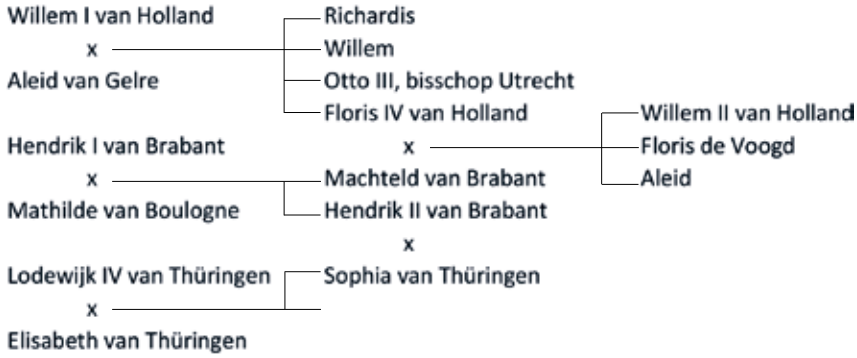

Fig. 2.1 Vereenvoudigde stamboom met verwantschapsrelaties Hollandse, Brabantse en Thüringse vorstenhuizen.

Frederik II van Hohenstaufen en Willem II van Holland was veertien jaar oud. In 1234-1239 had zijn minderjarigheid nog tot een dreigend machtsvacuüm geleid. Aanvankelijk traden zowel Machteld van Brabant, de weduwe van Floris IV, als Willems gelijknamige oom op als ruwaard (zie figuur 2.1). Machteld deed reeds op 27 mei 1235 afstand van haar rechten als ruwaardes van Zeeland. Ondertussen dong ook Dirk V van Kleef mee naar de positie van voogd. Ten slotte was Otto van Holland, bisschop van Utrecht en een broer van Floris IV, in 1238-1239 nog ruwaard.[80] In deze jaren van ruwaards met een beperkt gezag werd de positie van vooraanstaande edellieden in het graafschap versterkt. Die ontwikkeling droeg bij aan de vorming van een kring van min of meer vaste raadgevers rond de minderjarige graaf Willem II, onder wie Dirk van Wassenaar, Willem van Teilingen en Nicolaas van Persijn. Zij gaven hun invloedrijke posities in nabijheid van de grafelijkheid niet meteen op zodra Willem II in 1239 twaalf jaar en dus meerderjarig werd.[81]

Het bieden van tegenwicht tegen dergelijke binnenlandse potentaten was mijns inziens een belangrijk motief voor de jonge graaf om zijn verwantschap met de machtige Brabantse hertog aan te halen. De banden tussen de Hollandse en Brabantse vorstenhuizen waren hecht door de huwelijken van Willems vader en grootvader met zussen van hertog Hendrik II: Willem I trouwde in 1220 met Maria en Floris IV in 1224 met Machteld. Deze verwantschapsrelaties zijn in figuur 2.1 weergegeven. Willem II kon op de steun van de hertog rekenen, maar kon niet om de Brabantse invloed in Holland heen die, in de woorden van De Boer en Cordfunke, 'na Willems meerderjarigheid [...] spoedig opnieuw toenam.'[82] Zij geven daarbij, naast stimulering van de internationale handel en het verlenen van stadskeuren op Brabantse leest, een sterke religieuze belangstelling en steun aan geestelijke instellingen als voorbeelden.[83] Wat dat laatste betreft is een paar Mariabeelden

80 J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Utrecht 1986) 76.

81 Ibidem, 77-81.

82 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 79; E.H.P. Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', in: D.E.H. de Boer, E.H.P Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 20-37, aldaar 22.

83 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 79.

dat Machteld van Brabant bezat illustratief. Volgens latere overlevering, Jan Gerbrandsz van Leiden verhaalde er in de vijftiende eeuw over, waren de beelden een geschenk van Sophia, de echtgenote van hertog Hendrik II. De twee schoonzussen deelden een innige Mariadevotie. Het ene beeld schonk Machteld vervolgens aan de parochiekerk te 's-Gravenzande en het andere aan het karmelietenklooster te Haarlem.[84]

Andere voorbeelden van Machtelds invloed op het religieuze leven in Holland waren haar stichtingen van het klooster Loosduinen en een begijnhof in 's-Gravenzande, in welke plaats ze ook een parochiekerk liet bouwen waaraan ze het bovengenoemde beeld schonk.[85] De mate waarin Machteld bij machte was zelfstandig te opereren kan worden betwist. Het klooster Loosduinen stichtte ze bijvoorbeeld samen met Floris IV. Uit haar daden kan echter duidelijk vooral op religieus vlak een eigen politiek afgeleid worden. Daarnaast is het veelzeggend dat ze zelfs na de meerderjarigheid van haar zoon als gravin bleef optreden. Op 22 februari 1240 zegelde ze als gravin (*comitissa*) van Holland omdat Willem nog geen eigen zegel had.[86] In mei 1240 hing ze om dezelfde reden haar zegel aan Willems oorkonde als gravin.[87] Zelfs op 7 mei 1242 was ze nog altijd gravin toen ze, samen met haar zoon graaf Willem II, de patronaatsrechten van de kerk van 's-Gravenzande met diverse inkomsten aan de abdij Mariënweerd schonk.[88] Pas in augustus van dat jaar vaardigde Willem II de oorkonde van mei 1240 opnieuw uit, maar dan met een eigen zegel en zonder dat van Machteld.[89] Zij had in deze periode kortom een zekere mate van zeggenschap in het bestuur van haar puberzoon.

Het is daarom de vraag in hoeverre Willem autonoom opereerde toen hij in 1241 zijn schenking aan de Duitse Orde deed. Er is geen politiek motief te bespeuren, laat staan een kruistocht waarbij Willem een rol gehad zou kunnen hebben. Dit was vooraleerst een religieuze schenking. Verschillende naaste verwanten van de jonge graaf kunnen hem ertoe hebben aangezet zich met deze donatie om het zielenheil van zijn familie te bekommeren, maar Machteld is de meest aannemelijke instigator. Zij had destijds immers invloed op de grafelijke macht en hield zich bezig met de begunstiging en stichting van kloosters en andere religieuze instellingen in vooral de omgeving van haar lijftochtgoederen ten westen van Maasland. Verder had ze zeker geen afkeer van het strijdlustige ridderideaal, want op haar zegel prijkte een ruiter te paard. Volgens de dominicaan Thomas van Cantimpré, een tijdgenoot waarmee ze in contact stond, heeft Machteld op het eind van haar leven op een slagveld in 1253 tussen Vlaamse en Hollands-Zeeuwse milities gewonden en stervenden verzorgd en bijgestaan.[90] De duale taakstelling van de Duitse Orde, vechten en verplegen, paste dus uitstekend bij haar.

84 F.W.J. Koorn, *Machteld van Brabant*, J. Hoevenberg ed., in: *Digitaal Vrouwenlexicon van* Nederland: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Machteld%20van%20Brabant (laatst bezocht op 19-12-2020); F.W.J. Koorn, 'De graven van Holland en Zeeland en de begijnenbeweging', *Spiegel Historiael* 18 (1983) 438-443, aldaar 443.

85 Koorn, *Machteld van Brabant*; E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987) 89-95.

86 OHZ, nr. 600.

87 OHZ, nr. 602.

88 OHZ, nr. 618.

89 OHZ, nr. 624.

90 Cordfunke, *Gravinnen van Holland*, 92; Koorn, *Machteld van Brabant*.

Bovendien brengt het bovengenoemde paar Mariabeelden dat Machteld kreeg van Sophia een concrete relatie met de Duitse Orde aan het licht. Sophia had ze namelijk gekregen van haar moeder Elisabeth van Thüringen.[91] Elisabeth was een uiterst bekende vrouw die vanwege haar vroomheid een grote invloed had op het religieuze leven. Ongetwijfeld inspireerde ze haar dochter Sophia en haar schoondochter Machteld. Na haar overlijden in 1231 bleek direct hoezeer Elisabeth werd bewonderd. Reeds in 1235 werd ze heilig verklaard. Het hospitaal dat ze had gesticht in Marburg was toen al een bedevaartsoord geworden. Daar komt de link met de Duitse Orde in beeld, omdat deze het hospitaal verwierf en Elisabeths zwager Koenraad van Thüringen broeder werd. Dit verhoogde de religieuze aantrekkingskracht van de orde zeer. Al na een jaar werd begonnen met de bouw van de Elisabethkerk. Daar werden haar relieken op 1 mei 1236 ondergebracht, de zogenoemde *translatio*. Een groot aantal hoogwaardigheidsbeklederds, onder wie keizer Frederik II, was hierbij aanwezig. Zij werden omgeven door een mensenmenigte. Sophia zal er vanzelfsprekend bij zijn geweest. Nadien droeg ze een rib van haar moeder als relikwie bij zich.[92]

De Duitse Orde nam Elisabeth van Thüringen, naast Maria, als patrones aan. Toen Hermann von Salza in 1239 overleed volgde Koenraad van Thüringen hem prompt op als hoogmeester van de orde. In de balije Utrecht zijn er diverse sporen van Elisabethverering te vinden. Zo was er een vicarie op het altaar van Sint Elisabeth in de kapel van het Duitse Huis te Middelburg. Het Duitse Huis van Utrecht had een Elisabethkapel, die volgens de balijekroniek in opdracht van Johan van de Zande (landcommandeur tot 1419) was gebouwd.[93] Voorts werd Elisabeth blijkens de kalender in de ordinarius van het Domkapittel in Utrecht vereerd op 19 november.[94] Haar sterfdag en derhalve naamdag was twee dagen eerder, maar sinds haar heiligverklaring was ook 19 november, de dag waarop ze werd bijgezet, haar feestdag.[95] Een ander mogelijk relict van het belang van Elisabeth van Thüringen voor de vroegste geschiedenis van de ordenederzettingen in de Noordelijke Nederlanden is een rente die commanderijen van de Utrechtse balije nog halverwege de vijftiende eeuw aan de balije Thüringen betaalden.[96]

Ook de commanderij Maasland kende een traditie van Elisabethverering. Helaas is deze slechts sporadisch na te gaan, omdat er bijzonder weinig bronnen zijn overgeleverd aangaande de kerk en het religieuze leven daar vóór de Reformatie. Ten eerste droeg de commanderij bovengenoemde rente af. In de rekening van de commanderij van 1447/1448 betrof het vijf rijnsgulden.[97] Ten tweede is er een negentiende-eeuwse beschrijving door

91 Koorn, *Machteld van Brabant*.

92 F. Dickmann, *Das Schicksal der Reliquien St. Elisabeths* (Marburg 1981) 6; M. Frase, 'Die Translation der heiligen Elisabeth am 1. Mai 1236: Überlegungen zur Teilnehmerzahl des Festes und zur Problematik des Ölwunders', in: U. Arnold en H. Liebing ed., *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche* (Marburg 1983) 39-51; H. Beumann, 'Friedrich II. und die Heilige Elisabeth. Zum Besuch des Kaisers in Marburg am 1. Mai 1236', in: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog* (Sigmaringen 1981) 151-166.

93 ARDOU, inv.nrs. 181, fol. 9v., 2242.

94 D.P. Séjourné, *L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht* (Utrecht 1920) 43.

95 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens,* 57; Grotefend meldt bij Elisabeth van Thüringen enkel 17 november: H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung* (13e druk; Hannover 1991) 50; Elisabeths herdenking in de Nederlanden op 19 november blijkt voorts uit de naar haar vernoemde Sint-Elisabethsvloed, die plaatsvond op die datum in 1421.

96 Dieren: ARDOU, inv.nr. 1531; Maasland: ARDOU, inv.nr. 2130; Schoonhoven: ARDOU, inv.nr. 2590.

97 'Item der balye van Doringen 5 rijnsch gulden': ARDOU, inv.nr. 2130, fol. 5v.

Driessen van de altaren die eertijds in de kerk van Maasland hadden gestaan. Hij baseert zich op Van Heussen, die in 1720 schreef dat hij beschikte over een handschrift 'raakende het dekenschap van Delfland', waaruit hij opmaakte dat er in de parochiekerk van Maasland 'eene prebende of altijddurende vikarij' van 'den heilige maagd Elisabeth' was geweest, alwaar de vicaris wekelijks twee missen moest lezen.[98] Helaas is dit handschrift inmiddels onbekend, waardoor de melding van Heussen niet gecontroleerd kan worden. Als hij gelijk had met die 'maagdelijkheid', dan ging het niet om Elisabeth van Thüringen, omdat zij kinderen had verwekt, maar om de moeder van Johannes de Doper, dus een nicht van Maria. Zij baarde haar zoon op hoge leeftijd na aankondiging van een engel, waardoor zij net als Maria als maagd kon worden gememoreerd. Toch kan het, gezien de verering van Elisabeth van Thüringen in de Duitse Orde en specifiek ook in de huizen in de Noordelijke Nederlanden, eigenlijk niet anders zijn dan dat deze Maaslandse vicarie aan Elisabeth van Thüringen was gewijd.

De schenking van de patronaatsrechten van de kerken van Maasland en Valkenburg door graaf Willem II van Holland in 1241 geschiedde aldus kort nadat de Duitse Orde de nalatenschap van Elisabeth van Thüringen naar zich toe had getrokken. Deze vrome heilige oefende een grote invloed uit op het religieuze leven van haar schoondochter Machteld van Brabant. Machteld had inspraak in het grafelijk bestuur van haar jeugdige zoon Willem, vooral wat betreft de stichting en begunstiging van religieuze organisaties. Mogelijk geschiedde de schenking in 1241 en daarmee de komst van de Duitse Orde naar Holland op haar voorspraak. Er kan zich ook een breder gedragen waardering voor de biddende taak van deze ridderorde hebben ontwikkeld binnen de grafelijke familie. In ieder geval waren de religieuze overwegingen die graaf Willem II gaf voor zijn dotatie geen verhulling van een ander motief. Deze schenking had ten doel het zielenheil van de graaf en zijn familie te bevorderen en de Duitse Orde in Holland aan het gravenhuis te binden.

VECHTEN: 32 MORGEN IN DELFT

Richardis van Holland, een zus van Floris IV, staat net als haar schoonzus Machteld van Brabant bekend om haar religiositeit. Zoals Machteld geestelijke instellingen stichtte en begunstigde vanuit haar lijftochtgoederen in het Westland, zo ging Richardis even later te werk vanuit haar dowarium in en rond Delft, alwaar zij een huis had.[99] Ze zegelde voor het eerst in november 1243, ter gelegenheid van haar schenking van een rente uit de botermaat te Delft aan de abdij van Rijnsburg. Haar bekendste dotatie betreft de oprichting van het premonstratenzer nonnenklooster Koningsveld, dat werd voorzien van Richardis' goederen te Delft en waar ze in 1262 werd begraven.[100]

Ook de Duitse Orde werd bereikt door Richardis' gulheid. In 1248 schonk ze 32 morgen land bij Delft. Er is geen oorkonde overgeleverd waarin dit gebeurde. Wel zijn een notitie

98 A. Driessen, 'De parochie Maasland-Ambacht en Maasland', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* VI (1878) 85; H.F. van Heussen, *Oudheden en gestichten van Delft en Delfland, mitsgaders van 's Gravenhage* [...] (Leiden 1720) 300.

99 J.F. Niermeyer, *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden 1944) 67-68.

100 OHZ, nr. 635.

van de schenking, die in de veertiende eeuw door een broeder van de Duitse Orde werd gemaakt, en een oorkonde waarin Willem II de overdracht van het land door Richardis goedkeurt, bewaard gebleven.[101] De notitie verhaalt van 32 morgen land dat de orde bezit in Delft en dat Willem als gekozen rooms-koning aan Richardis had gegeven. De schenking zou hebben plaatsgehad te Rijnsburg op 1 maart 1247, welke datum De Geer ook aanhoudt. Toen was Willem echter nog geen koning. Kruisheer wijst erop dat de paasstijl gevolgd moet zijn. Dat levert de aannemelijker datum van 1 maart 1248 op. Die datum sluit ook beter aan op de dagtekening van het tweede overgeleverde document, een oorkonde waarin rooms-koning Willem op 31 oktober 1248 te Aken toestemming verleent aan Richardis om het land genaamd 'Splinters hove' te lossen, dit als eigen goed te bezitten en het vervolgens over te dragen.

Er zijn redenen om te betwijfelen dat de twee documenten over hetzelfde land gaan. Aangezien de standaardmaat van een hoeve zestien morgen was, zou gedacht kunnen worden dat de notitie over twee hoeven gaat en dus niet over (enkel) de Splintershove. Voor een hof is 32 morgen dan weer te klein. We moeten ons echter niet blindstaren op dergelijke standaardmaten. Het kan bijvoorbeeld gaan om een restant van een voormalige *curtis* of er kan met de hoeve in de benaming een bedrijfseenheid zijn bedoeld. Er is daarom geen bezwaar tegen een Splintershove van 32 morgen. Voorts staat in de oorkonde niet waar het land lag, maar kan van Delft uitgegaan worden omdat Richardis' lijftochtgoederen daar lagen. Bovendien memoreerde de Duitse Orde in later tijden alleen 32 morgen in Delft als de schenking van Richardis. Meer bezittingen in Delft waren er niet. Dit goederencomplex van de orde werd onder meer in de pachtboeken gesitueerd in de hof van Delft en specifieker te Popswoude, welke naam later voortleefde als Abtswoude.[102] Dit was de zuidwesthoek van het omstreeks 1100 gestichte grafelijke hof van Delft.[103] Ik concludeer dat de schenking van de 32 morgen door Richardis geschiedde te Rijnsburg op 1 maart 1248, waarna op 31 oktober de overdracht plaatsvond na goedkeuring van Willem II.

Volgens de notitie doneerde Richardis de goederen 'in elemosinam propter Deum'. Daarmee sloot ze aan bij de memorieschenkingen van de grafelijke familie ten behoeve van de Duitse Orde. Hoogstwaarschijnlijk als gevolg van deze schenking werd Richardis in de kerk van het Duitse Huis te Utrecht herdacht. Nog op het einde van de veertiende eeuw betaalde het kapittel van Oudmunster voor deze memorie een jaarlijkse rente aan de landcommanderij.[104] De herinnering aan het gravenhuis werd verder levend gehouden door een rente die de Duitse Orde jaarlijks over de Delftse goederen aan de graaf moest betalen. In 1381 stelde Florens Ghisebrechtsz, de grafelijke rentmeester van Noord-Holland, dat de commandeur van Maasland een achterstallige betaling van twaalf jaren had voldaan vanwege 'mijnre vrouwen van Brabant van horen lande, dat zi hebben in den Hof van Delf legghen.'[105]

101 OSU, nrs. 1109, 1185.
102 ARDOU, inv.nrs. 646.1, fol. 9r, 20r, 880-5, fol. 124r.
103 C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989) 24-25.
104 ARDOU, inv.nrs. 880.1, 880.4.
105 ARDOU, inv.nr. 2162*.

Anders dan de grafelijke schenking van 1241, had de donatie van Richardis meer dan het in de oorkonde vermelde memorie-aspect in zich. In de tussenliggende jaren was de positie van Willem II in de internationale politiek sterk veranderd. Hij was tot rooms-koning gekroond en had met pauselijke steun een kruistocht naar Aken gehouden. Het overgrote merendeel van de vorsten erkende de graaf uit de verre noordwesthoek van het rijk niet, waardoor zijn koningschap aanvankelijk een strijd was om uitbreiding van legitimiteit. In 1254 kreeg hij erkenning van de Rijnlandse stedenbond in ruil voor zijn bescherming. Het jaar daarop veroverde hij de burcht Trifels, waardoor hij alsnog de daar opgeslagen rijksinsigniën bemachtigde.[106] Daarnaast hoopte hij door zijn huwelijk met Elisabeth van Brunswijk, een kleindochter van Otto IV, zijn steun onder de hernieuwde Welfse coalitie te vergroten.[107] Naast de inzet van deze klassieke machtsinstrumenten profiteerde Willem van het wegvallen van tegenkandidaten. Er bleven geen serieuze alternatieven over voor vorsten om te erkennen. Zo overleden Frederik II en Koenraad IV in respectievelijk 1250 en 1254. Voordat Willem van Holland zich tot algemeen erkend rooms-koning of wellicht keizer had kunnen ontwikkelen, werd hij in januari 1256 doodgeslagen tijdens het neerslaan van een opstand door West-Friezen.

Voor de Duitse Orde was dit een warrige tijd. Onder Hermann von Salza was er een hechte band met de Staufische dynastie ontstaan, zonder dat dit ten koste ging van een goede relatie met de paus. Gerard van Malberg, hoogmeester sinds het overlijden van Koenraad van Thüringen in 1240, continueerde deze strategie.[108] Hij werd in 1244 opgevolgd door Hendrik van Hohenlohe, die de keizer zelfs trouw bleef na Frederiks excommunicatie in 1245. Voor de militaire activiteiten van de orde in de Baltische gebieden en in het Heilige Land zocht hij echter de samenwerking met de paus. Deze dubbele loyaliteit, die lange tijd vruchten had afgeworpen, begon in de tweede helft van de jaren 1240 een onhoudbare spagaat te worden. De Duitse Orde moest kiezen tussen keizer en paus.

De eerste tekenen van kentering in de verhoudingen met Frederik II en een toenadering tot Innocentius IV dateren van de korte tijd waarin Hendrik Raspe rooms-koning was. Duidelijker was dit onder koning Willem van Holland. Frederik II confisqueerde in die tijd de omvangrijke en strategisch langs de route naar het Heilige Land gelegen ordebezittingen op Sicilië en in Apulië.[109] Dit was onmiskenbaar een strafmaatregel in reactie op een gebeurtenis op 11 december 1248 die een keerpunt in de verhoudingen markeerde: Willem van Holland vaardigde toen, naar eigen zeggen op verzoek van Albrecht van Hallenberg, de meester van de Duitse Orde in het Heilige Roomse Rijk, een beschermingsoorkonde uit voor de orde. Tevens bevestigde hij alle rechten en bezittingen van de broeders.[110] Uit de daaropvolgende tijd zijn er nog tien oorkonden van Willem voor de Duitse Orde bekend, waarbij de verstandhouding telkens goed bleef. Op 9 november 1255, kort voor zijn fatale reis naar West-Friesland, beloonde hij specifiek de verdiensten van de

106 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 80.

107 Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 23.

108 U. Arnold, 'Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 5 (1990) 57-70, aldaar 65.

109 Morton, *Teutonic Knights in the Holy Land*, 101-104.

110 Arnold, 'Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst', 65; De Geer, nrs. 71-72.

broeders van het Duitse Huis te Utrecht met zijn bijzondere bescherming en met dezelfde vrijheid die burgers van de stad Utrecht genoten.[111]

Deze laatste blijk van waardering laat er geen misverstand over bestaan dat de Utrechtse broeders van de Duitse Orde Willem steunden. De goede wederzijdse verstandhouding ging verder terug dan de patronageband tussen Willem en de hogere bestuurlijke regionen van de orde. Reeds sinds de jaren 1230 onderhield het Duitse Huis te Utrecht immers goede betrekkingen met leden van het Hollandse gravenhuis, onder wie bisschop Otto. Willems schenking in 1241 zal de Utrechtse broeders hebben verheugd. Zijn eerste oorkonde als rooms-koning voor de Duitse Orde, een bevestiging op 26 januari 1248 van het door zijn vader Floris IV verleende tolprivilege te Ammers en Niemandsvriend, was eveneens geen actie die voor de gehele Duitse Orde bestemd was.[112] Willem richtte zich eerst tot de ordenederzettingen langs de Rijn, waaronder die van Utrecht. Zijn macht als roomskoning beperkte zich grotendeels tot de gebieden waarin deze commanderijen lagen. Hij vaardigde de oorkonde uit te Keizersweerd, welke rijksstad aan de Rijn hij op dat moment belegerde. Het ligt voor de hand dat deze begunstiging een wederdienst was voor de steun van de broeders uit de Rijnlandse vestigingen van de Duitse Orde.

De inzet van het Duitse Huis te Utrecht blijkt ook uit de aflaat die de Keulse aartsbisschop Koenraad in mei 1248 verleende aan bezoekers van de huizen van de Duitse Orde in Utrecht en Schelluinen op bepaalde feestdagen. Zoals gezegd noemde hij de armoede van de broeders in beide plaatsen als motief.[113] In het licht van de reeks schenkingen in 1247-1248 is dat uiterst ongeloofwaardig. De broeders van het Duitse Huis te Utrecht steunden de kerkelijke kandidaat voor de Duitse kroon. Het heeft er alle schijn van dat de aartsbisschop een liefdadige dekmantel gebruikte voor wat in feite een politiek gemotiveerde donatie was aan het begin van het beleg van Aken. De donatie was overigens in wezen niet uitzonderlijk. Kerken van de Duitse Orde ontvingen vaker aflaten ter financiering van kruistochtexpedities.[114]

Op 1 maart 1248, toen Willem van Holland reeds in Keulen tot rooms-koning was gekroond maar de belegering van Aken nog moest beginnen, deed Richardis haar schenking. Willem gaf zijn formele goedkeuring voor deze donatie op 31 oktober 1248, de dag voor zijn kroning in Aken. De symboliek spat van deze timing af. Het verband tussen de donatie en Willems koningschap blijkt voorts uit de locatie van de 32 morgen land. Het merendeel van Richardis' lijftochtgoederen bij Delft werd gebruikt voor het stichten van een klooster met de veelzeggende naam Koningsveld. In 1251 keurde Willem dit voornemen als rooms-koning goed.[115] Zodoende werd Richardis' dowarium omgevormd tot een fonds voor de oprichting en begunstiging van religieuze instellingen die het koningschap van Willem kracht bijzetten.

111 OSU, nr. 1365; Utrecht was een vrije stad, waardoor burgers waren vrijgesteld van rijksbelastingen. Hägermann, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland*, 380 e.v.

112 OSU, nr. 1158.

113 OSU, nr. 1171.

114 A. Ehlers, 'The use of indulgences by the Teutonic Order in the middle ages', in: V. Mallia-Milanes, *History and heritage. The Military Orders 3* (Aldershot en Burlington 2008) 139-146.

115 K. Kuiken, *Richardis van Holland*, in: Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/RichardisvanHolland (laatst bezocht op 19-12-2020).

Onder Willem II van Holland werden de banden tussen het Duitse Huis te Utrecht en de Hollandse gravenfamilie verder aangehaald. De ordebroeders herdachten hun voornaamste donateurs tijdens memorievieringen en steunden Willems koningschap, waarvoor ze in een heuse kruisvaart ten strijde trokken. Als wederdienst begunstigden de graaf en zijn naaste familieleden de Duitse Orde met goederen en privileges in Holland en Zeeland. In oktober 1256, een kleine negen maanden na de moord op Willem II, bracht Floris de Voogd, de broer van Willem die als voogd over de minderjarige graaf Floris V het graafschap regeerde, de ontstane patronageband tot uitdrukking met een 'bijzondere gunst' voor de 'eerzame mannen' van het Duitse Huis te Utrecht. Deze broeders, die Floris als zijn 'dierbaren' beschouwde, stelde hij voor het verkrijgen van kleding en voedsel ten behoeve van hun convent vrij van tol in het gehele graafschap Holland.[116] Uit de omvang van dit privilege en de vriendschappelijke bewoordingen blijkt hoezeer de Utrechtse commanderij in het voorgaande decennium onder de vleugels van het Hollandse gravenhuis was komen te staan.

overige begunstigers in holland en zeeland

De begunstiging van de Duitse Orde door leden van het Hollandse gravengeslacht in de jaren 1240 en 1250 is nu opgehelderd, maar de Hollandse ridderschap moet in deze beschouwing nog worden betrokken. Het betreft immers de doelgroep van de orde. De prominentste edellieden in het graafschap, zoals Nicolaas van Persijn, Willem van Teilingen en Dirk van Wassenaar, deden echter geen donatie. Zij hielden het bij een optreden als getuigen bij de schenking van Willem II in 1241. Wel werden er binnen het tijdsbestek van dit hoofdstuk donaties gedaan door Folpert van de Lek, Dirk van Delft, Hendrik van Voorne en Nicolaas van de Putte. Hoe verhield hun begunstiging zich tot die van de grafelijke familie?

Als eerste verleende Folpert van de Lek op 20 mei 1241 de Duitse Orde het privilege om zijn tol vrij te mogen passeren mits er een vat wijn aan het Duitse Huis van Utrecht werd geleverd.[117] De riviertol was voor Folkert naast een inkomstenbron een machtsinstrument voor het behoud van zijn quasi-autonome positie. Hij ontleende zijn familienaam aan de heerlijke rechten die hij bezat in een taartpuntvormig territorium tussen de rivieren Lek en IJssel. Dit was een grensgebied tussen de invloedssferen van de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland. Ook de Gelderse graaf was niet ver weg. De heren van de Lek konden daarom regelmatig van beschermheer wisselen.[118] In de jaren 1240 bevond Folpert zich duidelijk aan de zijde van zijn Hollandse leenheer, getuige zijn aanwezigheid bij oorkonden van graaf Willem II en bisschop Otto III.[119] De vorstelijke rang met bijbehorende titels bereikten de heren van de Lek niet. Folpert noemde zichzelf in 1241 *miles de Lekke*

116 OSU, nr. 1379: 'honorabilis ... preceptori et fratribus ordinis fratrum Theutonicorum domus sancte Marie in Traiecto, dilectis nostris, de speciali gracia concessisse.'
117 OSU, nr. 968.
118 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 329; Janse, *Ridderschap in Holland*, 82.
119 OSU, nrs. 1000, 1125; Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 29.

en in 1243 *dominus de Lecka*. Zijn zoon Hendrik heette in 1249 *Henricus de Lecka, miles*.[120] Folpert en Hendrik voldeden in andere woorden aan het profiel van de grensheer.

In het vorige hoofdstuk bleek dat dergelijke heren, die tot de eerste edellieden behoorden die zich tooiden met de riddertitel, dikwijls aanjagers van dotaties aan de Duitse Orde waren. Ook bij Folpert van de Lek zou dit het geval geweest kunnen zijn. Zijn donatie geschiedde namelijk op 20 mei 1241, ruim twee weken eerder dan de schenking van graaf Willem II op 5 juni. Gezien dit korte tijdsverschil was er mogelijk een verband tussen de twee donaties. Dat zou in overeenkomst zijn met de toenadering die Folpert sinds de jaren 1230 tot de Hollandse graaf zocht. Zo trouwde hij na het overlijden in of kort voor 1233 van zijn eerste echtgenote Odelinde, een dochter van de Stichtse ministeriaal Hendrik van Smithuizen, met Margaretha van Cuijk. De Cuijks, die kunnen worden getypeerd als grensheren met landsheerlijke aspiraties, zochten hun heil in deze periode bij de graaf van Holland.[121] Folpert volgde dit voorbeeld. In 1243 was hij bijvoorbeeld getuige voor de graaf, direct na gravin-weduwe Machteld en nog vóór Willem van Teilingen.[122] Zijn schenking aan de Duitse Orde in 1241 zou opgevat kunnen worden als een aansluiting bij het eerder door graaf Willem II verleende tolprivilege.[123] Een andere aanwijzing is Folkerts motivering voor zijn donatie, namelijk een compensatie voor wereldse tekortkomingen, hetgeen doet denken aan de vermindering van de zondelast die de graaf enkele weken later als motief opvoerde.

Toch ben ik geneigd Folperts schenking hoofdzakelijk los van de grafelijke begunstiging te zien. Indien hij in samenspraak met Willem II schonk, dan zou hij als getuige bij die grafelijke schenking verwacht mogen worden. Dat is niet het geval. Bovendien deed Folpert meer dan een poging om bij de graaf in een goed daglicht te komen. In 1243 schonk hij, samen met zijn zoon Hendrik, ook een geldsom van vijftig ponden aan de Duitse Orde.[124] Waarschijnlijk is hij toen in de orde getreden. Volgens het necrologium van de ordeleden in de Lage Landen overleed op 28 november 'frater Volbertus de Lecke'.[125] Zijn sterfjaar was vermoedelijk 1248, want in augustus 1249 doneerde zijn zoon Hendrik, de nieuwe heer van de Lek, wederom vijftig ponden aan de orde, voor het zielenheil en ter nagedachtenis van zijn vader.[126] De aantrekkingskracht van de Duitse Orde was voor grensheer Folpert dus waarschijnlijk een sterker motief om te schenken dan zijn politieke agenda.

Meer samenhang met de schenking van Willem II van Holland uit 1241 is te zien bij de begunstiging door de grafelijke leenman en ridder Dirk van Delft alias van Coudenhove, die in drie overgeleverde oorkonden met gelijke strekking gedagtekend is op 14 april 1242.[127] Mocht hij de paasstijl hebben gebruikt, dan vond de schenking plaats in 1243,

120 OSU, nrs. 968, 1005, 1203.
121 OSU, nr. 866; OHZ, nrs. 484, 581; Janse, *Ridderschap in Holland*, 278; Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 156.
122 OHZ, nr. 632; Coenen, *Graaf en grafelijkheid*, 77-78.
123 OSU, nr. 968.
124 OSU, nr. 1005.
125 DOZA inv.nr. 427c, fol. 45v.
126 OSU, nr. 1203.
127 OSU, nrs. 978-980.

aangezien eerste paasdag in 1242 op 20 april viel. Samen met zijn echtgenote Hadewijch doneerde hij toen zijn leen- en allodiale goederen, bestaande uit roerende en onroerende goederen, alsook de daaraan verbonden horigen, aan de Duitse Orde. Een locatie van deze aanzienlijke hoeveelheid goederen wordt niet genoemd. Het zou vermoed kunnen worden dat het gaat om het voornaamste familiebezit, de Coudenhove, ten westen van Delft en dus nabij de grafelijke hof van Delft. De goederen die de Duitse Orde daar in later tijden had liggen, waren echter afkomstig van Richardis van Holland. Bovendien kwam de Coudenhove in handen van Dirk van Warmond, die dit goed vóór 1268 aan ruwaardes Aleid verkocht.[128]

In de historiografie heerst de aanname dat Dirk van Coudenhove de schenker is van een goederencomplex aan de Hofdijk, in de Oude Campspolder ten noordwesten van Maasland, alwaar een commanderij gesticht werd.[129] Een plausibele aanwijzing hiervoor is de naam Hofdijk, die net als de door Dirk geschonken goederen met manschappen op een domaniale oorsprong wijst. Het staat vast dat er in dit gebied vroonhoven zijn geweest. Graaf Dirk II van Holland kreeg de kern van het koningsgoed *Masalanda* in de tiende eeuw geschonken. Henderikx toont aan dat Maasland vervolgens de benaming werd voor de plaats met de grafelijke eigenkerk.[130] Waarschijnlijk was er aan dit oude bezit een grafelijke *curtis* verbonden. Dirk van Coudenhove zou deze geheel of gedeeltelijk in leen kunnen hebben ontvangen en vervolgens aan de Duitse Orde hebben geschonken. Een andere aanwijzing voor de koppeling aan de Hofdijk bevindt zich op de achterkant, de dorsozijde, van de drie schenkingsoorkonden van Dirk van Coudenhove. In een laatmiddeleeuwse hand staat daar namelijk 'Maeslant de donatione bonorum feudalium.'[131] Blijkbaar waren de ordebroeders er toen van overtuigd dat het goederen bij Maasland betrof. Dat het om het goederencomplex aan de Hofdijk gaat, staat er echter niet.

In de balijekroniek propageerden de broeders een heel ander verhaal. Graaf Floris V van Holland zou de Duitse Orde zelf met goederen aan de Hofdijk hebben begunstigd en er een commanderij hebben gesticht.[132] Dat is geen uit de lucht gegrepen bewering. Toen de Duitse Orde in 1258 goederen in de buurt van Maasland kocht, werd een ordenederzetting ter plaatse niet genoemd.[133] De eerste mogelijke vermelding van een ordevestiging dateert van 1265, een jaar voordat Floris V meerderjarig werd en in staat geweest kan zijn eigenhandig een convent op te richten. Machteld van Brabant, die destijds wederom ruwaardes was, gaf toen vrijstelling van een betaling aan 'ilii de Hofdike'.[134] Deze lieden waren

128 N.L. van Dinther, 'Het geslacht Van Coudenhoven', *Ons Voorgeslacht* 34 (1979) 456-484; In twee van de drie oorkonden noemt Dirk zichzelf Van Delft en in de derde heet hij 'Theodericus miles Coldenhove', maar dat betreft een latere toevoeging. Gezien de locatie van het familiebezit nabij Delft is er geen reden om te twijfelen aan de juistheid van de aanname dat het om dezelfde persoon gaat.

129 De Geer, *Archieven*, XLII; J.C. Visser, 'De commanderij van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht te Maasland', *Holland* 7 (1975) 443-463; Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitsche Orde in Maasland*, 53-54.

130 Henderikx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwede-gebied in de elfde en twaalfde eeuw', 112-127; Zie ook: J.Ph. de Monté Verloren, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht 1942) 107-157.

131 ARDOU, inv.nr. 2151.

132 ARDOU, inv.nr. 191, fol. 3v.

133 De Geer, *Archieven*, nr. 510.

134 Ibidem, nr. 511.

echter niet noodzakelijk ordebroeders. Het kunnen bijvoorbeeld de vorige bewoners zijn geweest. Mol betoogt dat de commanderij aan de Hofdijk pas na 1272 opgericht kan zijn, onder meer omdat Maaslandse ordegoederen in dat jaar werden beheerd vanuit het Duitse Huis van Leiden.[135] Die commanderij was dankzij schenkingen van Floris V gesticht. In hoofdstuk 5 kom ik tot de conclusie dat deze graaf inderdaad waarschijnlijk met een ruime schenking ook een hand gehad heeft in de stichting van de commanderij aan de Hofdijk.

Waar bevonden de door Dirk van Coudenhove geschonken goederen zich dan wel? Een derde mogelijke locatie is de omgeving van Rijnsburg, waar Dirk diverse bezittingen had. In 1240 schonk hij een erf bij de grafelijke eigenkerk van Valkenburg aan de abdij Rijnsburg.[136] Wellicht speelden Dirks bezittingen daar tevens een rol bij zijn aanwezigheid als getuige bij de verkoop door Ada van Brandenburg aan de abdij van Rijnsburg en de bevestiging daarvan door graaf Willem I in 1205.[137] Een stuk stroomopwaarts aan de Rijn bij Alphen bezat de Duitse Orde 66 morgen land. Het merendeel hiervan lag in de Steektpolder. Opvallend genoeg werd dit bezit, in ieder geval vanaf het moment dat de pachtboeken in 1365 beginnen te spreken, niet door de nabijgelegen commanderij Leiden beheerd, maar door de landcommanderij. Dit zou een indicatie kunnen zijn voor een verwerving door het Utrechtse huis voordat de Leidse vestiging werd opgericht. Dit vermoeden wordt versterkt door de bepaling van Floris V bij zijn schenking van het patronaatsrecht van de Pieterskerk in 1268, dat het Duitse Huis van Utrecht voortaan geen goederen in of rondom de parochie Leiden meer mocht verwerven.[138]

Nog een aanwijzing voor een vroege verwerving van dit land bij Alphen, en een mogelijke link met Dirk van Coudenhove, is de vermoedelijke voorgeschiedenis ervan. De zuidelijke overwal van de Rijn ten oosten van Alphen is zeer oude cultuurgrond, waar reeds bezittingen van de Utrechtse kerk lagen voordat deze gedurende de hoge middeleeuwen in handen van de graven van Holland kwamen.[139] De aanwezigheid van een of meerdere domaniale hoven in deze streek is daarom goed mogelijk, maar nooit aangetoond. De omvang van dit bezitscomplex duidt op een grootgrondbezitter. In dat verband is het vermeldenswaardig dat in 1438, toen de Duitse Orde begon met een stapsgewijze uitbreiding van dit bezitscomplex tot 78 morgen in 1453, het *Gravenveld* als belending werd opgegeven.[140] Tevens staat op de kaart van het hoogheemraadschap Rijnland uit 1687 aan de zuidoostkant van Alphen ' 't Hoff' aangegeven.[141] Het land van de Duitse Orde in de Steektpolder lag grofweg tussen beide toponiemen in. Dirk van Coudenhove zou derhalve een gedeelte van een voormalige grafelijke hof in bezit gekregen kunnen hebben van zijn leenheer. Bij gebrek aan meer gegevens blijft dit speculatief en moet ik concluderen dat de schenking van Dirk vermoedelijk een gedeelte betrof van het ordebezit bij Maasland óf bij Alphen.

135 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 27.
136 OHZ, nr. 603.
137 OHZ, nrs. 273-274.
138 OSU, nr. 1740.
139 W. van Tuyl, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Hilversum 1998) 15-51.
140 ARDOU, inv.nr. 784.
141 Nationaal Archief, Verzameling binnenlandse kaarten Hingman, 16e-19e eeuw (toegang 4), inv.nr. G.

Hoewel de door Dirk van Coudenhove geschonken goederen dus vermoedelijk niet het gehele goederencomplex aan de Hofdijk betroffen, kan zijn donatie wel verband hebben gehouden met de Maaslandse schenking van Willem II. Dirk was een leenman van de graaf. Hij was bij goederoverdrachten aan de nauw met de gravenfamilie verbonden abdij Rijnsburg betrokken. Het motief voor zijn schenking aan de Duitse Orde is eender met de grafelijke schenking die kort tevoren had plaatsgevonden: verlichting van de zondelast van hemzelf en zijn voorouders. Alles wijst er kortom op dat Dirk met zijn schenking aansluiting zocht bij de memorie van de grafelijke familie door de Duitse Orde. Het is overigens mogelijk dat hij zelf ordebroeder werd. Na zijn schenking komt hij in de bronnen niet meer voor. Aldus speelde, in tegenstelling tot de begunstiging in Utrecht, een militaire expeditie of meer in het algemeen de vechttaak van de orde bij de schenkingen door Hollandse ridders tot dusver geen hoofdrol.

Het militaire kenmerk van de Duitse Orde verschijnt wel op de voorgrond bij de schenkingen in Zeeland door Hendrik van Voorne en Nicolaas van Putten. Het geslacht Voorne was Zeeuws, maar had veel bezittingen en familierelaties in Holland.[142] Wederom hebben we te maken met een quasi-autonome heer van een klein territorium aan de rand van een groter vorstendom. Hendrik was als heer van Voorne een invloedrijk edelman. In de positie van burggraaf van Zeeland was hij een machtige steunpilaar van zijn verwant graaf Willem II van Holland bij diens pogingen om het graafschap Zeeland geheel onder zijn gezag te brengen. In het gebied ten westen van de Schelde, waartoe ook het eiland Walcheren gerekend werd, deelden de Hollandse en Vlaamse graven de landsheerlijke rechten: in een zogeheten *condominium*. Gedurende de dertiende eeuw kwam dit gedeelte van Zeeland steeds meer in de Hollandse invloedssfeer terecht, maar formeel bleef het een Vlaams leen. Toen er in Vlaanderen na het overlijden van gravin Johanna in 1244 een successiestrijd losbarstte tussen de geslachten Dampierre en Avesnes, greep Willem II dit als gelegenheid aan om, gesteund door de Brabantse hertog, van de Vlaamse aanspraken op Zeeland af te komen.[143] Zo kom ik weer bij de Hollandse graaf uit.

Hendrik van Voorne schonk in april 1245 alle inkomsten uit zijn heergewaden aan de Duitse Orde.[144] Heergewaden waren de afdrachten die leenmannen moesten doen aan hun leenheer bij een leenverheffing, dus wanneer zij een nieuw leengoed of een andere leenheer kregen. Oorspronkelijk ging het om strijduitrusting, maar anno 1245 was het veelal een geldelijke betaling geworden. Hiermee voldeed de leenman aan zijn feodale plicht om de leenheer militair bij te staan. Hendrik kan vanwege zijn verwantschap met het huis Holland willen hebben bijdragen aan de promotie van het zielenheil van de grafelijke dynastie middels een schenking aan de orde. Uit de donatie blijkt een dergelijk motief echter niet. Het militaire karakter van heergewaden en het moment van de donatie, tijdens een periode van machtsexpansie van de Hollandse graaf in Zeeland, maken het waarschijnlijker dat Hendrik de militaire spankracht van de Duitse Orde met deze sub-

142 Het geslacht Voorne komt dan ook voor in zowel de studie van Arie van Steensel over edelen in Zeeland en als in de studie van Antheun Janse over de ridderschap in Holland: A. van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010) 43, 72, 132, 171, 369; Janse, *Ridderschap in Holland,* 192-193, 209, 231.

143 Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 22-24.

144 OSU, nr. 1031.

stantiële schenking wilde vergroten en daar mogelijk een beroep op heeft willen doen. De connectie met de vechttaak van de Duitse Orde komt voorts tot uitdrukking in de bepaling dat de dominicanen te Utrecht de inkomsten moesten verzamelen. Zij stonden immers bekend als kruistochtpredikers.

De volgende Zeeuwse schenking geschiedde in 1248 door 'Nicolaus de Puteo' ofwel Nicolaas van Putten. Henderikx, Vreenegoor en Jongepier relateren deze donatie aan de prediking voor de kruistocht naar het Heilige Land die in dat jaar van start ging. Tevens zien zij een verband met de strijd van Willem van Holland tegen de Hohenstaufen om het koningschap.[145] Zoals ik in het voorgaande reeds uiteenzette, mochten Nederlanders die een gelofte aflegden voor deelname aan de kruistocht naar het Heilige Land deze vervullen door deel te nemen aan Willems kruistochtexpeditie dichter bij huis. Zeeland nam daarbij een bijzondere rol in. Het conflict over het graafschap bewesten Schelde vormde een belangrijke aanleiding voor Willem om het koningschap te ambiëren. Omdat Vlaanderen gedeeltelijk tot het Duitse Rijk behoorde, was Willem als rooms-koning niet langer slechts leenman van de Vlaamse graaf, maar ook diens leenheer. Dit verschafte hem enige legitimiteit om de Zeeuwse leenband als ondergeschikt te zien en op te heffen. Na 1247 laaide het conflict om Zeeland bewesten Schelde dan ook gelijk weer op. Op hoofdlijnen raakten de Zeeuwse kwestie en Willems koningschap zo met elkaar verweven. Om de schenking van Nicolaas van Putten beter te begrijpen, is het nodig om meer over hem te weten te komen.

In de expansiepolitiek van de Hollandse graaf waren loyale grensheren zoals Hendrik van Voorne van belang. Het zou goed in mijn verhaal passen indien Nicolaas van Putten geïdentificeerd zou kunnen worden als de gelijknamige (grens)heer van Putten. Deze edelman was een leenman van Hendrik van Voorne en waarschijnlijk ook aan hem verwant. Vermoedelijk is de heerlijkheid Putten in de vroege dertiende eeuw via huwelijken van Voorne afgesplitst. Passend bij deze identificatie is de vermelding in de literatuur van 1248 als het sterfjaar van Nicolaas van Putten, omdat hij daarna niet meer in bronnen voorkomt, maar ook omdat in 1249 Ermegard de schenking van Nicolaas aan de Duitse Orde als zijn weduwe bevestigde.[146] Ten slotte trad Nicolaas vanaf 1236, en vooral vanaf 1243, op als getuige en medezegelaar van oorkonden van de Hollandse graven. In die context is een schenking aan de Duitse Orde goed verklaarbaar.

Toch wegen de argumenten tegen het vermoeden dat het om dezelfde persoon gaat zwaarder. Nicolaas en Ermegard noemden zich bij hun schenkingen burgers van Middelburg. Zoals ik in het vorige hoofdstuk reeds vermeldde over Utrechtse patriciërs, bestond er geen strikte scheiding tussen adel en stedelijk patriciaat. Het is niet uitgesloten dat Nicolaas I, heer van Putten, tevens burger was van Middelburg. Van de edelman Nicolaas zijn echter geen bezittingen op Walcheren bekend. De goederen die het Middelburgse echtpaar aan de Duitse Orde schonk, lagen in Noordmunster, Brigdamme en Buttinge, dus juist wel op dit Zeeuwse eiland. Deze locaties worden genoemd in Ermegards oorkonde. Een gro-

145 OSU, nr. 1177; Henderikx, Vreenegoor en Jongepier, 'Middelburg en het Duitse huis in de middeleeuwen', 39.
146 OSU, nr. 1204; Coenen, *Graaf en grafelijkheid*, 77, 79; Uit de bronverwijzingen van Coenen valt op te maken dat hij de Nicolaas die aan de Duitse Orde schonk gelijkschakelt met Nicolaas I, heer van Putten. Het register van het *OHZ* maakt wel een onderscheid.

tere complicatie betreft het zegel dat Nicolaas bij zijn schenking gebruikte. Daarop staat een adelaar afgebeeld, terwijl heer Nicolaas van Putten een wapenzegel hanteerde.[147] Het veranderen van zegel was niet onmogelijk, maar wel ongebruikelijk. Al met al lijkt schenker Nicolaas van Putten niet dezelfde persoon te zijn geweest als de gelijknamige heer van Putten, hoewel dit niet helemaal uitgesloten kan worden. Aannemelijker is het, dat de schenking afkomstig was van een Middelburgs patriciërsechtpaar.

Het zegel van Nicolaas verdient extra aandacht. De adelaar was een symbool van de keizerlijke macht in het Duitse Rijk en kon daarom als steunbetuiging voor Willems koningschap gebruikt worden. De abt van de Middelburgse abdij, die als eerste zegelaar bij de schenking optrad, maakte een vergelijkbaar politiek statement. Op zijn contrazegel vereeuwigde hij in was zijn loyaliteit aan het Hollandse gravenhuis met een klimmende leeuw. De abdij was een trouwe bondgenoot van rooms-koning Willem, die er meerdere keren verbleef en er oorkonden (voor) uitvaardigde.[148]

Dit brengt me bij het motief voor de schenking. Nicolaas stelde dat hij zijn roerende en onroerende goederen doneerde aan het Duitse Huis te Utrecht ten behoeve van het Heilige Land. Deze formulering duidt op een kruistochtexpeditie. Een donatie in 1248 vanwege een kruistocht van een supporter van Willem II van Holland, kan zonder twijfel worden gerelateerd aan de kruistochtexpeditie naar Aken en Keizersweerd door de Hollandse graaf. Dat niet de Duitse Orde in het algemeen, maar specifiek de Utrechtse vestiging de ontvangende partij was, onderstreept dit verband. Binnen de orde waren immers de Utrechtse broeders de hoofdbetrokkenen bij Willem kruisvaart. De Zeeuwse begunstiging in de jaren 1240 hield kortom verband met de donaties van de Hollandse grafelijke familie aan het Duitse Huis te Utrecht in het kader van Willem rooms-koningschap.

DE UTRECHTSE KRING VAN DE DUITSE ORDE IN DE PARTES INFERIORES

Nu duidelijk is geworden dat de Utrechtse ordevestiging betrokken was bij goederenoverdrachten aan de Duitse Orde in Holland en Zeeland in de jaren 1240 en 1250, dringt zich de vraag op in hoeverre de vorming van een Utrechtse balije tot die periode teruggaat. De Utrechtse balijekroniek presenteert 'Anthonis van Ledersake van Pruyssenhagen' als de eerste landcommandeur van Utrecht. In de circa 35 jaar waarin hij deze positie zou hebben bekleed, zou hij niet enkel het Utrechtse convent hebben gebouwd, maar ook de huizen van Middelburg en Schelluinen, evenals de kerken van Maasland en Valkenburg aan de orde hebben gebracht.[149] Of er bij de twee Hollandse kerken al snel een commanderij werd gesticht, of dat deze aanvankelijk vanuit elders werden beheerd, laat de auteur in het midden. Geen twijfel laat hij er daarentegen over bestaan dat er van meet af aan sprake was van een Utrechtse balije met een uiterst succesvol landcommandeur aan het hoofd.

147 In 1235: Nationaal Archief, Archief van de Heren van Putten en Strijen (toegang 3.19.43), inv.nr. 78; in 1241: HUA, Kapittel van Sint Pieter te Utrecht (toegang 220), inv.nr. 258 (OSU, nr. 975 is hiervan een regest).

148 E.C. Dijkhof, 'De relatie tussen de grafelijke kanselarij en het Egmondse scriptorium gedurende de dertiende eeuw', in: G.N.M. Vis ed., *De abdij van Egmond: geschreven en beschreven* (Hilversum 2002) 31-57, aldaar 46-47; H.P.H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland. Een diplomatische, tekstkritische en historische studie* (Hilversum 1989) 55-56.

149 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 5v.

De Geer neemt deze visie over en beschrijft hoe Antonius van Printhagen in Utrecht een convent opbouwde dat het hoofdhuis van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden werd. De schenkingen van Folpert van de Lek en Hendrik van Voorne noemt hij als voorbeelden van de toenemende bezittingen van dit hoofdhuis.[150]

Inmiddels is dit beeld sterk achterhaald. De eerste expliciete vermelding van een landcommandeur van Utrecht dateert van 1303.[151] In de dertiende eeuw maakte het Utrechtse huis onderdeel uit van een ordeverband dat in bronnen telkens wordt gesitueerd in de *Partes Inferiores* ofwel Lage Landen. Sinds decennia breken historici zich het hoofd over de vragen welke bestuurlijke structuur dit district had, welke huizen ertoe behoorden en hoe de overgang naar meerdere balijen in de Lage Landen verliep. Tumler stelt dat de balijen Biesen, Utrecht, Westfalen en Koblenz zich ontwikkelden vanuit een balije in de *Partes Inferiores*.[152] Limburg nuanceert deze these aan de hand van een lijst met 34 vermeldingen van een hoofd van de Duitse Orde in de Nederlanden. Daaruit leidt hij af dat de Nederlandse ordeprovincie gedurende de dertiende eeuw geleidelijk uit elkaar viel in hoofdzakelijk de twee balijen Biesen en Utrecht. Daarnaast werd uit dit verband de commanderij Welheim overgeheveld naar Westfalen, welke balije zich verder autonoom ontwikkelde. Volgens Limburg behoorde ook Koblenz niet tot *Partes Inferiores*, maar kwam er onder Wouter van Burgtor omstreeks het midden van de dertiende eeuw een soort personele unie tot stand.[153] Het is mede de verdienste van Limburg dat de complexiteit van de balijevorming in de Nederlanden inzichtelijker is geworden, maar vanwege zijn nadruk op Koblenz en Westfalen worden we hier wat betreft de positie van Utrecht niet veel wijzer van.

Militzer en Arnold, twee vooraanstaande historici op het gebied van de geschiedenis van de Duitse Orde, hebben vervolgens gepoogd een meer alomvattende kijk op de ontwikkeling van het Nederlandse ordedistrict te bieden. Militzer rehabiliteert in zijn boek over de balijevorming in het Duitse Rijk tot op zekere hoogte de zienswijze van Tumler, door niet uit te sluiten dat Koblenz en Westfalen wel degelijk tot de *Partes Inferiores* behoorden. Daarnaast suggereert hij dat de Nederlanden aanvankelijk onder een landcommandeur in Duitsland gevallen kunnen hebben, maar toen dat ambt in 1227 vermoedelijk vacant kwam, zou er een aparte ambtsdrager voor de orde in de Lage Landen aangesteld kunnen zijn. Dit zou bijvoorbeeld gebeurd kunnen zijn door hoogmeester Hermann von Salza tijdens zijn bezoek aan het Duitse rijk. De optie dat de Duitsmeester de *magistri Partium Inferiorum* in het ambt stelde en er dus toch een hiërarchische relatie tussen de twee meesters bestond, sluit Milizter evenwel niet uit.[154]

Arnold merkt terecht op dat dergelijke gangbare interpretaties van de ordeprovincie in de Lage Landen een finalistisch karakter hebben. In zijn artikel uit 1997 dat specifiek over de *Partes Inferiores* gaat, suggereert hij dat de Duitsmeester en de meester in de Lage Landen zich naast elkaar en in concurrentie met elkaar ontwikkeld kunnen hebben, zonder dat de latere bestuurlijke structuur van de Duitse Orde vaststond. Gedurende de dertiende

150 De Geer, *Archieven*, XL.
151 Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 492.
152 Tumler, *Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Werken*, 624-630.
153 Limburg, 'Partes inferiores', 259-268.
154 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 55-56.

eeuw breidde de macht van de Duitsmeester zich ten koste van andere landmeesters in het Duitse rijk uit, waardoor uiteindelijk ook de meester in de *Partes Inferiores* het onderspit moest delven.[155]

Militzer kiest in latere publicaties een middenweg. Het ordedistrict in de Lage Landen zou eerst in 1228 uit het gezag van de landcommandeur van Duitsland gehaald kunnen zijn, vervolgens een tijdlang een eigen leven hebben geleid, totdat het uit elkaar viel door interne balijevorming en de groeiende macht van de Duitsmeester.[156] Het debat heeft zich kortom toegespitst op ten eerste de hiërarchische verhouding tussen de leidende functionaris in de Lage Landen en de Duitsmeester en ten tweede de vraag onder wie van deze twee meesters de regionale hoofdhuizen van Koblenz en Westfalen behoorden.

De verschillende visies hebben met elkaar gemeen dat ze ervan uitgaan dat de latere balijen Biesen en Utrecht in de eerste helft van de dertiende eeuw een min of meer hecht ordedistrict vormden met Biesen als hoofdhuis. Er wordt in de historiografie nauwelijks aandacht besteed aan de regionale positie van Utrecht in deze periode. Hieraan ligt geen desinteresse ten grondslag, maar een gebrek aan literatuur en onbekendheid met de bronnen. Arnold stelt bijvoorbeeld dat er tussen 1231 en 1274 geen Utrechtse ambtsdrager vermeld wordt, terwijl in deze periode zes keer een overste met naam en tientallen keren zonder naam voorkomt.[157] Militzer beweert ten onrechte dat er tegenstrijdige berichten zijn over de aanvankelijke locatie van het Duitse Huis van Utrecht binnen of buiten de stadsmuren.[158] Wel correct is zijn vertaling van het beeld dat Mol in zijn proefschrift schetst van de eerste drie decennia in het bestaan van de Utrechtse nederzetting.[159] Vanaf de jaren 1260 zou een scheiding der wegen zijn ingezet, mede door de oprichting van aan Utrecht onderhorige huizen.[160] In recenter werk verwoordt Mol dit als de vorming van een bestuurskring binnen het laaglandse ordedistrict.[161] Tot omstreeks 1260 zou Utrecht dus integraal onderdeel zijn geweest van de ordeprovincie der *Partes Inferiores*.

Mol constateert echter ook dat Biesen na 1248 in oorkonden voor de Duitse Orde in het bisdom Utrecht niet meer voorkomt en dat sponsors in de Noordelijke Nederlanden zich sindsdien dikwijls richtten tot de Utrechtse broeders. Hij verbindt hier geen conclusies aan wat betreft de datering van het ontstaan van een Utrechtse kring binnen de *Partes Inferiores*. Er is in dit hoofdstuk echter voldoende aanleiding gebleken om dat wel te doen. Ik heb bijvoorbeeld betoogd dat niet 1260, maar de grafelijke schenking in 1241 een keerpunt vormde in de ontwikkeling van het Duitse Huis. Door de goederenexpansie in Holland en Zeeland, kreeg de Utrechtse ordevestiging bovenlokale betekenis.

Om te bepalen in hoeverre de kiem voor de Utrechtse balijevorming in de jaren 1240 werd gelegd is het nodig de kenmerken van een balije te bepalen. Een vastomlijnde definitie van een balije is er echter niet. Wellicht het meest concrete aspect is de aanwezigheid van een landcommandeur. Militzer is hierover zeer stellig:

155 Arnold, 'De Duitse Orde als economische factor'.
156 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 223-239; Idem, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 47-51.
157 Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores', 190.
158 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 235.
159 Ibidem, 230.
160 Mol, *Friese huizen*, 38-42.
161 Idem, *Vechten, bidden en verplegen*, 190-191.

> Da die Urkunden als einzige zeitgenössische Quelle sich nur an Personen richteten, muss aus dem Titel des angesprochenen Ordensbruders auf die entsprechende Institutionen geschlossen werden. Aus diesem Grunde kann erst von einer Ordensprovinz die Rede sein, wenn der Titel eines Landkomturs nachweisbar ist.[162]

Vervolgens spreekt hij dit argument echter tegen: 'natürlich wurde *commendator* ebenfalls für den Landkomtur benutzt.'[163] Een treffend voorbeeld van de geringe zeggingskracht van de functietitels in deze vroege geschiedenis, is het gebruik van *magister* ter aanduiding van zowel de Duitsmeester in 1248 als van de overste van het Duitse Huis van Utrecht een jaar later.[164] De laatste wisselde bovendien voortdurend van titel. In 1248 was hij *commendator,* in dezelfde oorkonde *preceptor* en daarna dus *magister.* Het jaar daarop noemden de Utrechtse bisschop en domproost hem *preceptor*. Vervolgens heette hij afwisselend *commendator* en *preceptor*.[165] In navolging van Arnold concludeer ik dat de titulatuur in de eerste helft van de dertiende eeuw van ondergeschikt belang was, omdat er nog geen vaste hiërarchische structuur bestond waaraan de betekenis van een titel ontleend kon worden.[166]

Zinvoller is het om na te gaan of de commandeur bestuurlijk actief was in andere ordevestigingen dan zijn Utrechtse convent. Het in ontvangst nemen van goederen voor een andere ordevestiging is daarbij het best te traceren. Meester Hendrik van de Duitse Orde in de *Partes Inferiores* nam bijvoorbeeld de schenking van Albert Visser en Fementia aan het nog in aanbouw zijnde Duitse Huis van Utrecht in 1232 aan. Bij de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242 of 1243 was eveneens een 'Alberno, magistro de Juncis [Biesen] et Partium Inferiorum domus Teuthonice' aanwezig.[167] Gijsbrecht van Ruwiel doneerde zijn goederen op oudejaarsdag 1248 aan Koenraad van Solms, *preceptor* van de Lage Landen. Het Duitse Huis te Utrecht en de ordebezittingen in Holland maakten destijds kortom integraal deel uit van het ordeverband in de Lage Landen met de hoofdvestiging Biesen, vanwaar bestuurders naar de gebieden boven de Rijn kwamen om goederen in ontvangst te nemen.

Het is opmerkelijk dat Antonius van Printhagen bij al deze gelegenheden niet wordt genoemd, terwijl hij als Utrechtse commandeur ten minste als getuige verwacht zou mogen worden bij schenkingen die werden gericht aan zijn ordenederzetting. De balijekroniek wil ons doen geloven dat hij vanaf de stichting van het Duitse Huis ongeveer 35 jaar lang commandeur was, maar daar is geen bewijs voor. Er moet natuurlijk wel iemand aan het hoofd van het convent hebben gestaan. Goederenoverdrachten waren echter steevast gericht aan de orde in het algemeen of hooguit de Utrechtse broeders, maar nooit aan hun lokale overste. Telkens kwam een ordefunctionaris uit Biesen de goederen in ont-

162 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien,* 3.

163 Ibidem, 28-29; In latere publicaties neemt Militzer in de context van Koblenz en Marburg aan, dat de titel van landcommandeur niet nodig was om aan het profiel van een landcommandeur te voldoen: Idem, *Von Akkon zur Marienburg,* 285-287; Idem, *Geschichte des Deutschen Ordens,* 56-57.

164 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien,* 29-30.

165 OSU, nrs. 1204, 1208, 1218-1219, 1240, 1267, 1276, 1349-1350, 1365, 1379, 1383, 1390, 1438, 1473-1474, 1476, 1484, 1505, 1510.

166 Arnold, 'De Duitse Orde als economische factor', 187.

167 De Geer, *Archieven,* nrs. 506-507.

vangst nemen. In 1248 trad *preceptor* Koenraad van Solms voor het laatst in Utrecht op. Bij dezelfde gelegenheid komt Antonius komt voor het eerst in Utrecht voor.[168] Vanaf toen was hij regelmatig de *destinataris,* waarbij hij de ene keer bij zijn naam werd genoemd en de andere keer bij zijn functie van commandeur van het Duitse Huis te Utrecht. De meester van de Nederlanden lijkt zich vanaf toen niet meer met de vestigingen in het bisdom Utrecht bemoeid te hebben. Eerst in de jaren 1280 werd hij weer ingevlogen om het Utrechtse huis bij te staan in een hoog opgelopen conflict over het klooster Bethlehem dat tot de Duitse Orde wenste over te gaan. Het heeft er dus alle schijn van, dat er omstreeks 1248 een overdracht van bevoegdheden vanuit Biesen naar de Utrechtse commandeur plaatsvond.

Dit betekent niet dat het Duitse Huis te Utrecht werd losgeweekt uit het ordedistrict in de *Partes Inferiores*. In dit verband is een suggestie van Mol interessant, namelijk de dirigerende rol van Biesen bij de opstartfase van nieuwe commanderijen in de regio. Antonius kwam uit de Limburgse familie Printhagen. Zijn broer Gerard was in 1248 commandeur van Münster, een jaar later was hij aanwezig in Utrecht met de bijnaam *ledersac*, in 1258 was hij commandeur van Welheim en in de jaren 1260 stond hij aan het roer in Luik en vervolgens in Bernissem. De twee broers waren in Biesen opgeleid en werden vanuit daar naar jonge commanderijen gestuurd om de moeilijke beginjaren te begeleiden.[169] Ongeacht het precieze moment waarop Antonius van Printhagen in Utrecht geïnstalleerd werd, in 1248 of al daarvoor, pas vanaf 1248/1249 werd het Utrechtse convent blijkbaar geschikt geacht om onder zijn leiding op eigen benen te staan.

Hiermee werd Antonius uiteraard nog geen landcommandeur. Enig bestuurlijk optreden buiten zijn eigen convent heb ik immers nog niet aangetoond. Een indicatie in die richting vormen de patronaatsrechten van kerken in Holland. Dirk van Altena schonk in 1220 het personaat van de kerk van Schelluinen aan de Duitse Orde overzee, maar in de praktijk konden priesters onmogelijk vanuit Akko worden benoemd. De commanderij van Biesen zou hiervoor aanvankelijk verantwoordelijk geweest kunnen zijn. De betrokkenheid van de bisschoppelijke rentmeester Everwacker bij de stichting van de ordenederzetting in Schelluinen geeft evenwel blijk van een Utrechtse connectie van meet af aan. Vervolgens is er niets meer over de Duitse Orde in Schelluinen te vernemen totdat er in het pauselijk aflaatprivilege voor de commanderijen Utrecht en Schelluinen in 1248 voor het eerst melding wordt gemaakt van een *domus* van de orde. Hieruit blijkt dat het huis te Schelluinen gelieerd was geraakt aan het convent in Utrecht.

Een vergelijkbare situatie betreft de kerken in Maasland en Valkenburg. Willem II van Holland schonk ze in 1241 niet expliciet aan het Duitse Huis te Utrecht, maar aan de orde in het algemeen.[170] In later tijden was het evenwel de Utrechtse landcommandeur die de pastoors benoemde. Dit deed hij bijvoorbeeld in 1372 voor Maasland.[171] In 1382 presenteerde hij de pastoor van de kerk te Valkenburg.[172] De tienden van Maasland en

168 OSU, nr. 1208.
169 Mol, *Friese huizen*, 41.
170 OSU, nr. 969.
171 ARDOU, inv.nr. 2113
172 ARDOU, inv.nr. 1930.

Valkenburg, die vermoedelijk met de schenking van 1241 zijn meegekomen, stonden in 1366/1367 in het pachtregister van de Utrechtse landcommanderij.[173] Het is mogelijk dat de commandeur van de ordenederzetting aan de Hofdijk bij Maasland aanvankelijk het patronaatsrecht bezat. Eerder in dit hoofdstuk heb ik echter betoogd dat de commanderij aan de Hofdijk tot voorbij 1270 waarschijnlijk nog niet bestond. De dichtstbijzijnde commanderij vanwaar broeders naar Maasland en Valkenburg kunnen zijn gestuurd om daar als pastoor te dienen, stond in Utrecht.

Een convent dat fungeerde als regionaal centrum van waaruit broeders konden worden heengezonden, kan beschouwd worden als een essentieel criterium van een hoofdvestiging van een balije.[174] De inzet van Antonius en Gerard van Printhagen vanuit Biesen is hiervan een voorbeeld. Er is geen naam bekend van een broeder die in de eerste helft van de dertiende eeuw vanuit Utrecht naar een kerk in Schelluinen, Valkenburg of Maasland werd overgeplaatst. Wel zijn er enkele namen bekend van Utrechtse broeders die aanwezig waren bij goederenoverdrachten in Holland en Zeeland. Albert Visser, de Utrechtse patriciër die in 1232 een omvangrijke schenking deed aan het in oprichting zijnde Duitse Huis, was vermoedelijk dezelfde persoon als de *Albertus Piscator* die in 1245 getuigde bij de donatie van de Zeeuwse heergewaden door Hendrik van Voorne. Het lijkt er derhalve op, dat Albert was ingegaan op het aanbod om in de orde te treden. Dat kan overigens niet snel na zijn schenking zijn geweest – tenminste niet als 'volle' broeder – want in 1238 ontving hij nog goederen als privépersoon.[175] Bij de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242/1243 waren, naast meester Albernus van de Duitse Orde in de Nederlanden, Gerard en Gijsbrecht van Ruwiel als *fratres* aanwezig. Nicolaas van de Putte richtte zijn schenking van zowel roerende als onroerende goederen in 1248 rechtstreeks aan het Duitse Huis te Utrecht.[176]

De Utrechtse broeders verkregen aldus inkomsten uit renten en land in Holland en Zeeland en vermoedelijk werden uit hun midden door de commandeur de pastoors geselecteerd voor de kerken in Holland waarvan de orde het patronaatsrecht bezat. Hoewel het bronnenmateriaal te schaars is om een alomvattend beeld te krijgen, zijn er genoeg aanwijzingen om te concluderen dat er in de jaren 1240 een Utrechtse kring van ordenederzettingen ontstond binnen het ordeverband in de Nederlanden waarvan Biesen vooralsnog het hoofdhuis bleef. Deze ontwikkeling was het gevolg van een reeks schenkingen in Holland en Zeeland aan de Utrechtse broeders en de daarmee samenhangede patronageband tussen het Duitse Huis en graaf Willem II van Holland. Deze patronage ontstond vanuit devote motieven van de graaf en zijn familie, maar raakte door de kruistochtexpeditie van Willem naar Aken in 1247-1248 verbonden met de begunstiging vanuit de Utrechtse ridderschap. Hierdoor ontstond een dynamiek die de goederenverwerving van het Duitse Huis tot in de vroege veertiende eeuw sterk zou beïnvloeden.

173 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 1r.
174 Mol, *Friese huizen*, 65.
175 Huiting, *Domeinen in beweging*, 334.
176 ARDOU, inv.nr. 2219.

II EXPANSIE 1257-1365

3 GOEDERENVERWERVING IN 1257-1365

3.1 INLEIDING

Op zondag 23 mei 1361 stelden Johan vom Rotenstein, commandeur van Buckheim, en Ulrich, pastoor te Rothenburg, een verslag op van hun visitatie van de balije Utrecht die zij namens de Duitsmeester hadden uitgevoerd. Ze konden een rooskleurige situatie rapporteren: er was maar liefst 3202 gulden in kas en 471 mud rogge op voorraad. Na aftrek van alle openstaande schulden, lijfrenten en andere verplichtingen, resteerden er altijd nog 1585 gulden en een ruim voldoende hoeveelheid graan.[1] Zonder in detail te treden over de complexe vraag hoeveel deze gulden waard was, is wel duidelijk dat de financiële toestand uitmuntend was.

Dit visitatieverslag is om meerdere redenen belangwekkend. Om te beginnen is het de oudste overgeleverde beschrijving van de staat van de Utrechtse balije. Dit feit hangt samen met de volgende vaststelling, namelijk dat deze balije er anno 1361 was. Het ordeverband in de *Partes Inferiores* waarmee ik het vorige hoofdstuk afsloot, bestond niet meer. Utrecht was uitgegroeid tot de hoofdvestiging van een zelfstandig ordedistrict waarin blijkens het visitatieverslag 52 broeders, twee zusters en vijf proveniers verbleven, verdeeld over de verschillende onderhorige commanderijen en de landcommanderij zelf.

Eveneens onthullend is de opmerking van de visitatoren, dat zij 'haben Rechnung enpfangen in der Balie zu Utricht'. Dit laat in het midden of zij gebruik konden maken van één centrale balijerekening, of dat er bijvoorbeeld rekeningen uit verschillende commanderijen waren ingezameld. Helaas is er geen enkele rekening uit 1361 of daarvoor bewaard gebleven. Wel is duidelijk dát er sprake was van boekhouding op een schaal waarop een visitatieverslag over de hele balije kon worden gebaseerd. Het is onmogelijk te achterhalen of zo'n boekhouding speciaal voor de visitatie werd opgetuigd. Hoewel uit de statuten valt op te maken dat er omstreeks het midden van de dertiende eeuw al schriftelijke administratie werd bijgehouden, kan de visitatie het een en ander op rekenkundig gebied in gang hebben gezet. Dan zou het niet op toeval berusten dat de oudste overgeleverde verslaglegging van de in- en uitgaande renten, hoofdzakelijk de verpachting van land, van 1365 dateert.[2] Ook uit de laatste drie decennia van de veertiende eeuw zijn pachtboeken

1 De Geer, *Archieven*, nr. 321.
2 ARDOU, inv.nr. 646.1.

bewaard gebleven.[3] Daarnaast begint vanaf 1377 een serie rekeningen van allerlei inkomsten en uitgaven van de landcommanderij te lopen.[4] Kortom, vanaf de jaren 1360 is het mogelijk een veel nauwkeuriger beeld te krijgen van het goederenbezit en de economische toestand van het Duitse Huis dan in de tijd daarvoor.

De sterke verandering in de bronnenoverlevering is een op zichzelf staande reden om het jaar 1365 als scheidslijn in het onderzoek te hanteren. De historische ontwikkelingen laten een dergelijk onderscheid eveneens toe. Gebeurtenissen omtrent het midden van de veertiende eeuw vormden de afsluiting van een aantal ingrijpende veranderingen in de geschiedenis van de Duitse Orde in het algemeen en van het Duitse Huis te Utrecht in het bijzonder. Wat betreft het laatste was vooral de verwoesting in 1345 van de conventsgebouwen die na de schenking van Sweder van Dingden in 1231 waren gebouwd een keerpunt. De broeders vluchtten de stad in en bouwden daar een nieuw convent. Deze nieuwbouw kan mede aanleiding zijn geweest om de wording tot hoofdkwartier van een balije bouwkundig af te ronden. In de tweede helft van de dertiende eeuw, vooral in de periode 1260-1280, werd het merendeel van de commanderijen opgericht die later onder de balije Utrecht kwamen te vallen en de vorming van dit district een belangrijke impuls gaven. In 1303 wordt voor het eerst de 'lantcommanduyr van Utrecht' vermeld.[5] Ondertussen boette de functie van meester in de *Partes Inferiores* aan betekenis in. Johan van Hoenhorst was de laatste die deze titel nog voerde, toen hij van 1328 tot in 1334 zowel het Utrechtse district als dat van Biesen bestuurde. Halverwege de veertiende eeuw was de vorming van de zelfstandige balije Utrecht een voltooid proces.

Deze ontwikkelingen stonden ontegenzeggelijk in verband met de scherpe cesuur in de geschiedenis van de ridderorden. In 1291 viel Akko, het laatste kruisvaarders-bolwerk in het Heilige Land waar tot dan toe het hoofdkwartier van de Duitse Orde was gevestigd. De tempeliers en de johannieters verhuisden naar Cyprus, terwijl de Duitse Orde koos voor Venetië, de stad waar veel kruisvaarders naar het Heilige Land zich inscheepten. Na enkele decennia daalde het besef in dat er voorlopig geen hernieuwde vestiging in het Heilige Land zou komen. Voor de geestelijke ridderorden lag hiermee een existentiële crisis op de loer. Hun traditionele bestaansrecht werd immers ondermijnd. Zonder deze zwakte is het moeilijk voor te stellen dat de illustere Orde van de Tempel snel ten onder ging. In 1307 liet de Franse koning de tempeliers in zijn koninkrijk arresteren vanwege allerlei vermeende overtredingen. Er volgde een grootschalig internationaal proces tegen de orde, waarbij uiteraard ook de Kerk betrokken werd. Op 22 maart 1312 verklaarde paus Clemens V de Tempelorde voor opgeheven, hoewel hij de schuldigheid van de broeders niet bewezen achtte.[6]

Deze voor tijdgenoten schokkende gebeurtenis zette andere geestelijke ridderorden aan tot een hernieuwde bewijsdrang.[7] De johannieters vestigden zich op Rhodos en wisten

3 ARDOU, inv.nr. 880.1-3.

4 ARDOU, inv.nr. 646.2.

5 H. Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz* (Bonn en Bad Godesberg 1969) 24; Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 492.

6 Nicholson, *A brief history of the Knights Templar,* 220-253; H.J. Nicholson, P.F. Crawford en J. Burgtorf ed., *The debate on the trial of the Templars (1307-1314)* (Farnham en Burlington 2010).

7 Morton, *The medieval Military Orders,* 136-140.

daar Ottomaanse aanvallen in de vroege veertiende eeuw af te slaan. Daarmee was de legitimiteit van deze orde voorlopig verzekerd. Voor de Duitse Orde was het zaak eveneens een continuering van zijn bestaansrecht aan te tonen. De *unique selling point* van de orde lag in Pruisen. Daar waren de broeders al decennia bezig met de verdediging van de belangen van de christenheid. Het zwaartepunt en werkterrein lagen na 1291 niet langer in het oostelijke Middellandse Zeegebied, maar in het oostelijke Oostzeegebied. In 1309 verplaatste de hoogmeester zijn zetel van Venetië naar de Marienburg (circa vijftig kilometer ten zuidoosten van Danzig). Dit was de laatste stap in de transitie *von Akkon zur Marienburg*.[8]

Vervolgens braken hoogtijdagen voor de Duitse Orde aan, die werden gekenmerkt door territoriale expansie en militaire expedities die de kruistochtgedachte aanwakkerden. Veel West-Europese edellieden poogden hun riddereer en zielenheil veilig te stellen door deelname. Het lijdt geen twijfel dat dit de ontwikkeling van het Duitse Huis van Utrecht heeft beïnvloed. Mogelijk is er een causaal verband tussen de fluctuaties in de schenkingen aan het Duitse Huis en de activiteiten van de Duitse Orde in Pruisen en Lijfland. Een indicatie hiervoor is te vinden in de doctoraalscriptie van Esther Brouwer over de middeleeuwse goederenverwerving en het beheer daarvan in het Kromme Rijngebied door het Duitse Huis. Ze neemt een expansie door begunstiging waar in de tweede helft van de dertiende eeuw, gevolgd door een stilval en in de periode 1375-1425 hernieuwde groei door geldelijke schenkingen.[9]

Daarmee kom ik aan bij de nieuwe bloeitijd van de Utrechtse balije ná 1365. Die is behalve uit een stijging van het aantal schenkingen vooral af te leiden uit de stichting van commanderijen te Katwijk en Schoonhoven in de laatste twee decennia van de veertiende eeuw. Deze gebeurtenissen kenden een eigen dynamiek die een apart hoofdstuk in de geschiedenis van het Duitse Huis waard zijn. Het begin daarvan kan zelfs al in 1366 worden gevonden, met een reorganisatie van de commanderij te Maasland. Volgens de balijekroniek werd het landbezit bij de Hofdijk, een aanzienlijk aandeel van de commanderijgoederen, overgeheveld naar de Utrechtse hoofdvestiging.[10] Wat bleef was een afgeslankte commanderij bij de kerk van Maasland. Al met al is het jaar 1365 een scheidslijn in zowel de bronnenoverlevering als in de geschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht.

In dit hoofdstuk staat derhalve de ontwikkeling centraal van het goederenbezit van de Utrechtse commanderij in 1257-1365. In de vorige twee hoofdstukken volgde ik de goederenverwerving nauwkeurig via chronologisch gerangschikte hoofdstukken die telkens enkele decennia belichten. Voor het analyseren van de ontstaansgeschiedenis mag dat een geschikte aanpak zijn, maar voor het inzichtelijk maken van de daaropvolgende trends is een langetermijnperspectief geschikter. Dit heeft als bijkomend voordeel dat ik een middel kan inzetten tegen de schaarste die een nauwgezette reconstructie in de weg staat. Door te beginnen met een uiteenzetting van het goederenbezit van het Duitse Huis in het goed gedocumenteerde jaar 1365, stel ik een "eindpunt" van de ontwikkeling van dit bezit vast. Daar zet ik vervolgens de bezitsverwerving en ook de vervreemding van goederen vanaf

8 Naar de titel van het standaardwerk van Militzer hierover: Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*.
9 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer van het Duitse Huis te Utrecht*, 34.
10 Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitsche Orde in Maasland 1241-1991*, 65.

1257 tegenover, zodat een indruk ontstaat van wat niet in bronnen is overgeleverd. Vervolgens is het mogelijk om periodes te identificeren waarin uitzonderlijk veel goederen werden geschonken, gekocht, of anderszins verworven. Tevens komen dan de perioden van stagnatie in het vizier. In het tweede deel van dit hoofdstuk zoom ik per periode in op de bezitsontwikkeling van het Duitse Huis en de schenkers die daar een aandeel in hadden.

3.2 HET GOEDERENBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN 1365

HET OUDSTE PACHTBOEK

In de inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht bevindt zich onder nummer 646 een 'manuaal van de renten behorende tot het D.H. te Utrecht', bestaande uit twee delen die de jaren 1365-1373 en 1377-1379 beslaan.[11] Hiermee wordt ten onrechte de indruk gewekt dat beide stukken behoren tot hetzelfde manuaal ofwel register waarin inkomsten en uitgaven volgens een bepaalde ordening werden genoteerd. Dit is echter niet het geval. Het tweede deel betreft een rekening van het Utrechtse convent. Het eerste deel, dat begint met de woorden 'Dit is des huus reinten van utrecht inden jaer van 65', is hoofdzakelijk een register van het verpachte landbezit. In dit deel staan per parochie en per pachter de totale pachtsom, het aantal morgen land dat de pachter in gebruik had en doorgaans ook het startjaar en de looptijd van het pachtcontract genoteerd. In een andere hand zijn de Maaslandse bezittingen toegevoegd die in 1366 onder het beheer van de Utrechtse vestiging waren gebracht. Op deze verpachtingen volgt een veel kortere lijst van de jaarlijks terugkerende inkomende en uitgaande betalingen, zoals tijnzen en lijfrenten. De meest precieze benaming voor een dergelijk document is een legger. Hiermee kon worden achterhaald wat er jaarlijks moest binnenkomen en daardoor welke rekeningen nog openstonden. Deze functie is terug te zien aan de bijgeschreven betaalde pachtsommen en, indien de pachter het gehele bedrag had betaald, de woorden 'solvit totum'. De legger van 1365/1366 is ingebonden samen met de volgende zeven jaarregisters, die dus tot en met 1372/1373 lopen. Daarna ontbreken er twee jaren. Vanaf 1375 wordt de serie met dezelfde structuur gecontinueerd met een boek bestaande uit leggers van wederom elk acht jaren, beginnende bij 1375/1376. Deze leggers zijn gegroepeerd onder inventarisnummer 880, waarin alle pachtregisters van het Duitse Huis tot 1617 zijn verzameld.[12] In feite behoort de legger van 1365 vooraan deze reeks te staan en is het dus het oudste pachtboek dat bewaard is gebleven.

Deze reeks is essentieel voor het maken van een goede bezitsreconstructie. Toch kan ik me niet op deze ene bron baseren. Een nadeel van een legger is de versnipperde wijze waarop het bezit wordt weergegeven. De geografische indeling ervan maakte immers een opdeling noodzakelijk van verspreid gelegen goederen die aan één pachter waren uitgegeven. Grote verpachters gebruikten veelal tevens een rekening-courant, waarin de goederen per pach-

11 ARDOU, inv.nr. 646.
12 ARDOU, inv.nr. 880.1

ter geordend stonden.[13] In de pachtboeken van het Duitse Huis komt voor het overzicht een andere oplossing voor, namelijk het dubbel noteren van dezelfde post onder de parochies waar de betreffende pachter land had liggen. Het simpelweg optellen van alle genoemde goederen is alleen al daarom onbetrouwbaar. Een andere complicerende factor is het feit dat een pachtboek nooit helemaal compleet is. De landerijen die het Duitse Huis zelf exploiteerde, hoorden in principe niet thuis in een legger. Het meest voorkomende probleem is het ontbreken van de grootte van het verpachte land; de naam van een pachter en zijn of haar pachtsom waren immers de relevantste informatie. Om mijn reconstructie zo compleet mogelijk te maken, moet ik daarom aanvullend bronnenmateriaal raadplegen. Voor het controleren en aanvullen van de verpachtingen in 1365 heb ik latere pachtboeken gebruikt. In het pachtregister van 1365 staat bijvoorbeeld: 'Item Dirc die Scriver 16 lb ten naesten jaer 31 lb 17 s 7 d 10 jaer lanc 6 hoenre.'[14] Hier ontbreken een plaatsaanduiding en een grootte van het land. Het pachtregister van 1369 biedt soelaas. Daar staat onder het kopje Benschop: 'Item Dirc die Scriver van 9,5 merghen 35 lb 17 s 6 d ende 6 hoenre in den jaer van 64 daer na 10 jaer.'[15] Op basis van de overeenkomende naam van de pachter, een vergelijkbare pachtsom en het gegeven dat het pachtcontract blijkbaar al in 1364 was ingegaan, mag worden aangenomen dat het hier om hetzelfde land in Benschop gaat. Zodoende kunnen ook de lastige puzzelstukjes worden gelegd.

HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS IN 1365

Landbezit was de belangrijkste vermogensvorm in de middeleeuwen. In de late middeleeuwen wonnen handel en nijverheid aan importantie, maar voor geestelijke instellingen bleef ook toen grond de voornaamste en waardevolste vorm van kapitaal.[16] Het Duitse Huis was allerminst een uitzondering op deze regel. Bij het zoeken naar zoveel mogelijk bezit dat niet in het pachtboek van 1365 staat, vond ik vooral nog meer land. In visitatieverslagen en andere beschrijvingen van de balije waarin een beknopt overzicht wordt gegeven van het goederenbezit, is telkens hoofdzakelijk of zelfs uitsluitend een opsomming van het landbezit te vinden. Ik begin daarom met een uiteenzetting van het landbezit van het Duitse Huis in 1365.

De totale omvang van dit bezit kan vrij nauwkeurig worden benaderd door op bovengenoemde wijze de omissies in het pachtregister op te sporen en de dubbele notities eruit te halen. Zodoende kom ik uit op ongeveer 1140 morgen land in het Nedersticht. Daarvan lag ruim de helft, circa 580 morgen, in het Overkwartier, grofweg ten zuidoosten van de stad

13 B.J.P. van Bavel, 'Pachtboek, pachtcourant, legger, pachtrekening-courant en rekening. Typologie en interpretatie van de laat-middeleeuwse bronnensoorten met betrekking tot de verpachting van grondbezit', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningenmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 99-109, aldaar 101; Volgens Bas van Bavel was een rekening-courant voor grote verpachters praktischer, maar dat kan worden betwijfeld. Een legger had immers een constante structuur die langdurig gehandhaafd kon blijven, terwijl een rekening-courant moeilijk actueel gehouden kon worden bij een groot aantal pachters.

14 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 4v.

15 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 59v.

16 Van Bavel, 'Pachtboek, pachtcourant, legger, pachtrekening-courant en rekening', 99.

Utrecht.[17] Het merendeel hiervan bestond uit strooibezit, een lappendeken van vele zeer kleine tot grote percelen, in het Kromme Rijngebied. De grootste concentratie bevond zich binnen de grenzen van de parochie Houten-'t Goy, waartoe de later afgescheiden parochie 't Goy in 1365 nog behoorde.[18] Daar lag circa 200 morgen land van de Duitse Orde verdeeld over een aantal kleinere percelen, maar bij de bewoningskernen van Houten en vooral 't Goy had de orde ook grote aaneengesloten landerijen liggen.

Een tweede bezitskern werd gevormd door het grote, grotendeels aaneengesloten, cluster percelen in het stadsgerecht Lijnpad en het daaraan grenzende gerecht Westraven. Dit goederencomplex was eveneens circa 200 morgen groot. Ongeveer de helft daarvan werd door de broeders tot en met 1365 zelf geëxploiteerd. Dit landgoed bestond hoofdzakelijk uit hoeven van bij benadering zestien morgen per stuk, die namen droegen als 'de hoeve bij de steeg' en de 'Molenhoeve'. Verder hoorden er nog enkele kleinere 'kampen' land bij, waaronder de 'Brouwerskamp'. In het Nederkwartier en in het land van Montfoort waren de bezittingen veel dunner gezaaid, maar daar ging het in totaal nog altijd om respectievelijk 183 en 177 morgen. Hiervan verpachtten de broeders een pakket percelen van 130 morgen rondom Vleuten, Breukelen en Kortrijk aan Gerrit van Vleuten in een langdurende pacht van dertig jaar.[19] In het Eemland had de Duitse Orde in 1365 geen landbezit.

Buiten het Nedersticht bezat het Duitse Huis een substantiële hoeveelheid land in het graafschap Holland. Naast de goederen in Maasland en in het Westland die hoogstwaarschijnlijk in het pachtregister van 1365/1366 werden bijgeschreven vanwege de overdracht uit de boedel van de commanderij aan de Hofdijk in 1366 en daarom hier buiten beschouwing blijven, gaat het vooral om enkele bezitsconcentraties langs de Rijn: achttien morgen rondom Leiden, 65 morgen bij Alphen aan den Rijn en oostwaarts daarvan bij Zwammerdam nog eens zestien morgen. Een apart geval is een kleine acht morgen land bij Tienhoven, aan de zuidkant van de Lek in het Hollands-Utrechtse grensgebied. De onderhorigheid van deze goederen aan de Utrechtse vestiging laat zich deels eenvoudig verklaren door erop te wijzen dat de commanderijen Katwijk en Schoonhoven in 1365 nog niet bestonden en de Hollandse commanderijen Maasland en Schelluinen niet bij dit land in de buurt lagen. Het opvallende is daarom vooral dat de goederen in het Rijnland niet door de commanderij Leiden werden beheerd. In het vorige hoofdstuk wees ik reeds op de mogelijkheid dat de Utrechtse commanderij dit land verwierf voordat de commanderij in Leiden werd gesticht. In totaal bezat het Duitse Huis ruim 100 morgen land in Holland.

17 De grenzen van de kwartieren in het Nedersticht (naast de stadsvrijheid waren dit het Overkwartier, Nederkwartier, Eemland en het land van Montfoort) waren niet in beton gegoten. Westraven wordt soms tot het Nederkwartier en soms tot het Overkwartier gerekend. In de bronnen van het Duitse Huis worden delen van het landbezit in Westraven vaak samengetrokken bij de goederen in het gerecht Lijnpad, dat tot de stadsvrijheid behoorde. Omdat het goederenbezit in de gerechten Lijnpad en Westraven in 1365 niet geheel uit elkaar te trekken is, reken ik het bezit in Westraven hier bij het bezit in de stadsvrijheid.

18 Dekker dateert de verzelfstandiging van de parochie 't Goy op 'omstreeks 1400': Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 345-346; Op basis van pachtboeken van het Duitse Huis (ARDOU, inv.nr. 880.2) is een nauwkeuriger datering mogelijk, omdat deze op parochies zijn geordend. Tot en met 1384/1385 (fol. 19v) staan de pachten in de parochie Houten en 't Goy bij elkaar. Het deel van 1385/1386 ontbreekt en vanaf 1386/1387 (fol. 36r) zijn het telkens twee aparte parochies. De parochie 't Goy werd dus hoogstwaarschijnlijk in 1385 of 1386 gevormd.

19 ARDOU, inv.nr. 646.1 fol. 4r.

Het landbezit in Zeeland en Gelre is met meer onzekerheid omgeven. In het pachtboek van 1365 staat hierover niets, maar in het deel van 1375 komt een reeks renten uit hofsteden en andere kleine stukjes land (enkele gemeten) op Walcheren voor. Omdat de Utrechtse broeders reeds bij de verwerving van goederen rond Middelburg vanaf de jaren 1240 betrokken waren, rijst de vraag of deze goederen in de tussenliggende periode, en dus ook in 1365, tot de Utrechtse boedel behoorden. Daarnaast komt er vanaf de jaren 1370 in toenemende mate land in Gelre voor in de pachtboeken. Het is niet altijd duidelijk wat de herkomst hiervan is, maar er is geen reden om te vermoeden dat het Utrechtse huis in 1365 al landbezit in dit hertogdom had liggen. In totaal was het bezit in Zeeland en Gelre kortom hoogstens zeer gering. Dat kan overigens een reden zijn geweest voor het ontbreken ervan in de Utrechtse pachtregistratie. Het is voorstelbaar dat deze beperkte inkomsten niet altijd consequent in het Utrechtse pachtboek werden bijgeschreven. Mogelijk bestond hiervoor een aparte, lokale administratie die pas in tweede instantie en onregelmatig in de Utrechtse pachtboeken werd overgenomen.

Al met al kom ik uit op een landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in 1365 van ten minste, en niet veel meer dan, 1250 morgen. Dit is een omvang die verwacht mag worden bij een geestelijke instelling die wat vermogen betreft tot de regionale subtop behoorde. Aan de bovenkant van het spectrum bevond zich onder andere het kapittel van Oudmunster, dat volgens Bram van den Hoven van Genderen rond het jaar 1350 meer dan 3500 morgen bezat.[20] Een nog grotere grootgrondbezitter was de norbertijnenabdij Mariënweerd, met ongeveer 4000 morgen in 1360.[21] Het Duitse Huis kon zich meten met het kapittel van Sint Jan. Dat had volgens Palmboom ongeveer 1350 morgen aan het eind van de veertiende eeuw.[22] Het johannieter convent van Utrecht bezat volgens Huiting ongeveer 3000 morgen, maar dat is inclusief een aantal onderhorige commanderijen waaronder die van Harmelen en Oudewater.[23] Vergeleken met de andere commanderijen van de balije was het Duitse Huis te Utrecht zeer vermogend. De commanderij Tiel bijvoorbeeld, dat na Utrecht de grootste vestiging was, bezat rond 1400 ongeveer 275 morgen.[24]

ERFPACHT EN EIGENDOM

Dergelijke cijfers kunnen de indruk wekken dat het bezit van de ene morgen gelijk is aan dat van de andere. Het grondgebruik en de daaruit voortkomende inkomsten konden echter sterk verschillen: een bosperceel bracht bijvoorbeeld veel minder op dan een graanveld. Verder moet men bedenken dat van de oogst doorgaans allerlei renten werden afgeroomd, zoals tienden, tijnzen en allerlei andere grotere en kleinere, vaste en tijdelijke renten, die in handen van verschillende partijen konden zijn. De grondeigenaar hield hierdoor een

20 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop ed., *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) 197-225, aldaar 209; Over de bezitsontwikkeling van het kapittel van Oudmunster: Idem, *De Heren van de Kerk*, 28-49.

21 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 281.

22 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 484.

23 Huiting, *Domeinen in beweging*, 301-302.

24 B.J.P. van Bavel, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca.1570* (Hilversum 1999) 162.

beperkte bewegingsruimte over in de uitbating van het land. Zijn keuzevrijheid werd in het bijzonder beperkt in het geval van erfelijke verpachting, doordat deze raakte aan bezitsrechten van de grond zelf. De erfpachter bezat rechten die we tegenwoordig onder het eigendom zouden scharen. De verpachter kon bijvoorbeeld geen pachter kiezen en de mogelijkheden om het land te verkopen waren meestal beperkt of zelfs afwezig.

Moeten de erfelijk verpachte percelen daarom niet tot het bezit van het Duitse Huis gerekend worden en dus van het bovengenoemde totaal worden afgetrokken? Daar valt wel iets voor te zeggen. Volgens Van Bavel kan de erfpachter in de praktijk worden beschouwd als de eigenaar.[25] Hij gaat daarbij echter voorbij aan de terechte waarschuwing van Immink en Van der Linden, reeds in de jaren 1940 en 1950 geuit, dat het zinloos is de middeleeuwse erfverpachting op basis van het moderne eigendomsrecht te beoordelen.[26] Martin de Bruijn stelt op basis hiervan voor om 'met moderne noties beladen uitdrukkingen als eigendom en erfpacht' te vervangen door neologismen zoals 'grondlastgerechtigde' en 'grondgerechtigde'.[27] Dat schept echter nog meer verwarring. Jan Huiting stelt in zijn recent verschenen proefschrift dat 'beter middeleeuwse terminologie kan worden gebruikt dan anachronismen'. Desondanks citeert hij een Utrechtse middeleeuwse bron waarin de erfverpachter grond in 'eyghendom' had gekregen, maar noemt hij de erfpachter eigenaar.[28] Afijn, middeleeuwse bezitsverhoudingen en -terminologie moeten niet vanuit het moderne eigendomsrecht, maar vanuit een historische invalshoek worden beschouwd. Dat laat een meer hybride eigendomsbegrip toe dat recht doet aan de middeleeuwse Utrechtse situatie.

Illustrerend voor die situatie is een casus uit 1295. De broeders van het Duitse Huis kochten op 30 augustus van dat jaar zestien morgen land in de Utrechtse Nicolaasparochie van schildknaap Hubert van Wulven.[29] Op dezelfde dag droegen zij dit land weer over aan Hubert 'in pactum perpetuum' voor een jaarlijkse som van acht ponden. Wanneer Hubert of zijn erfopvolger naliet dit bedrag te betalen, dan zouden de grond én de rechten ('ius et proprietas') daarop, weer aan het Duitse Huis toevallen.[30] Tussen 1295 en 1359 werd waarschijnlijk een beroep op deze bepaling gedaan, want vanaf dat laatste jaar verpachtte het Duitse Huis een hoeve land van zestien morgen gelegen in het gerecht Wulven voor een termijn van tien jaar, dus in tijdpacht, aan Goswijn Janszoon voor ruim dertig ponden en twaalf kippen. In het pachtregister van 1369 blijkt het om land in huur bij Goswijn van Wulven te gaan.[31] Dit kan enkel het land zijn dat voorvader Hubert aan het Duitse Huis had verkocht. De erfpacht was dus omgezet in tijdpacht. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat de erfpachter weliswaar de meeste rechten op de grond bezat, maar dat de erfverpachter

25 B.J.P. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (2e druk; Oxford 2016) 170; Idem, *Transitie en continuïteit*, 475.

26 Van der Linden, *De cope*, blz. (365-387); P.W.A. Immink, ' "Eigendom" en "heerlijkheid". Exponenten van tweeërlei maatschappelijke structuur', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 27 (1959) 36-74, aldaar 74.

27 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994) 270-272; Zie ook de lezingen hierover door Martin de Bruijn op: www.broerendebruijn.nl/Eigendom.html (laatst bezocht op 23-12-2020).

28 Huiting, *Domeinen in beweging*, 217.

29 De Geer, *Archieven*, nr. 283.

30 Ibidem, nr. 284.

31 ARDOU, inv.nr. 646.1.

FIGUUR **3.1** AANDEEL VAN EXPLOITATIEVORMEN VAN HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN **1365**

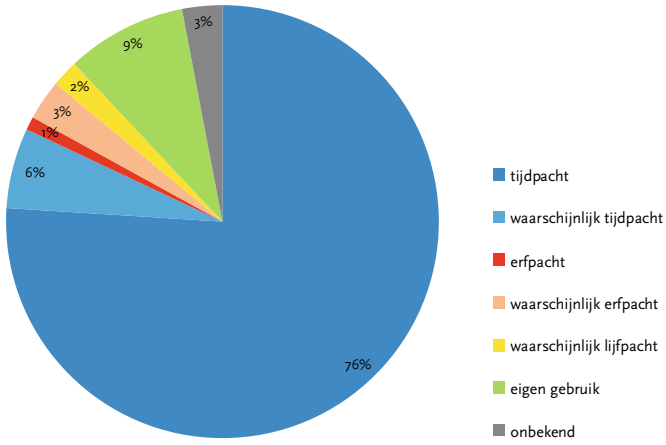

niet geheel gespeend was van enige mate van eigendom. Zijn positie beperkte zich tot wat Hoppenbrouwers 'bloot-eigendom' noemt.[32] Het zou onjuist zijn om de erfpachtgoederen geheel niet tot het bezit van het Duitse Huis te rekenen, maar om recht te doen aan de verschillende bezitsverhoudingen is het nodig het landbezit in 1365 onder te verdelen in exploitatievormen.

Uit het bovenstaande cirkeldiagram blijkt dat dit onderscheid voor 86% van de 1140 morgen land in Utrecht met zekerheid te maken is. Voor nog eens 11% heb ik een inschatting gemaakt op basis van de exploitatievorm later in de veertiende eeuw. Slechts bij de resterende 3% tast ik in het duister. Ruim driekwart van het landbezit werd in 1365 in tijdpacht uitgegeven. De 9% eigen gebruik bestond vrijwel geheel uit de helft van het goederencomplex bij het oude Duitse Huis. De ordebroeders verpachtten dit land vanaf 1366 in tijdpacht, voor een termijn van negen jaar, waardoor het toch in het pachtboek werd bijgeschreven. Erfpachten maakten slechts 1% tot 4% van het totaal uit. Ze betroffen dertien morgen in Breukelen, enkele kleinere percelen rond Houten en mogelijk een gedeelte van nog af te graven land in Oostveen. Een apart geval is de set percelen in Schalkwijk die ene Willem Gerritsz in 1365 in gebruik had, maar waar geen pachtvorm bij staat vermeld. In 1372 blijkt dit land aan Willem (Gerritsz?) van Oostrum te zijn uitgegeven 'tot sinen live, ende na sijnre doet coemende op sinen rechten leen volgher; ende na des doet so coemet ledich weder aen ons'.[33] Lijfpacht was dus een soort tussenvorm tussen erf- en tijdpacht. Het was een constructie die elders vaker voorkwam. Bij het kapittel van Sint Jan bijvoorbeeld was het de meest gehanteerde pachtvorm. Daar was ook de erfpacht veel gebruikelijker dan bij het Duitse Huis.[34] Vergeleken met dit kapittel, dat zich qua morgentalen op

32 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 399-400.
33 ARDOU, inv.nr. 646-1, 106v.
34 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 475-477.

een vergelijkbaar niveau bevond, gaf de Duitse Orde dus relatief veel land in tijdpacht uit en had het dus uitgebreidere bezitsrechten op de grond. Aan dit verschil kan de grotere ouderdom van de kapittels ten grondslag liggen, waardoor exploitatievormen die dominant waren voor de grote verspreiding van de tijdpacht in de dertiende eeuw daar meer voorkwamen.

TIENDEN

Zoals ik hierboven aangaf, rustte er naast de pacht een reeks andere lasten op grond. Het Duitse Huis beschikte over inkomsten uit rechten op verschillende van dergelijke grondlasten. De tienden waren daarvan het belangrijkst. Het Oudtestamentische gebod dat een tiende deel van de agrarische opbrengst, zowel wat betreft oogst als vee, aan God geofferd moest worden, werd in de vroege middeleeuwen, vooral onder Karolingisch bestuur, geformaliseerd tot een kerkelijke belasting.[35] Aanvankelijk waren de tiendopbrengsten voorbehouden aan de Kerk, maar langzamerhand verwaterden de voorwaarden voor toelating tot dit lucratieve bezit. Vooral tijdens de elfde en twaalfde eeuw beschikten steeds meer geestelijke instellingen over tiendrechten.[36] De tienden konden in allerlei soorten worden opgedeeld, maar het belangrijkste onderscheid bestond tussen de grove ofwel grote tiende, waaronder vooral het koren viel en die daarom ook wel korentiende genoemd werd, en de smalle ofwel kleine tiende, waartoe in algemene zin de minder voorkomende cultuuropbrengsten behoorden, zoals die van oliezaden en moeskruiden. Ook de zogenaamde krijtende tiend voor het vee viel hieronder. Een aparte categorie was de novale tiende, die werd geheven over de inkomsten uit pas ontgonnen gebieden.[37]

Omstreeks 1365 beschikte de landcommanderij over vier 'pakketjes' tiendrechten. Het eerste lag in de omgeving van Valkenburg. Ten tweede bezat de orde tienden in Maasland. De administratie hiervan is uiterst lacuneus. Enkele keren worden namen genoemd, zoals de tiende in de Langekamp, de tiende van Heer Petersland en een halve tiende van vierenhalf morgen land. Zoals ik in het vorige hoofdstuk aangaf, waren de tienden van Maasland en Valkenburg hoogstwaarschijnlijk onderdeel van de schenking van Willem II van Holland in 1241 en behoorden ze sindsdien toe aan het Duitse Huis te Utrecht. De commanderij aan de Hofdijk beschikte evenwel over eigen tienden. Onder de goederen die in 1366 naar het Utrechtse huis zijn overgeheveld, staat namelijk de tiende van de Hofdijk.[38]

Beter geïnformeerd zijn we over het derde en vierde setje tienden, namelijk de grove en smalle tienden in de Node bij Rhenen en de tienden van Bemmel. Otto van Bentheim had deze bij of kort voor zijn intrede aan de Duitse Orde geschonken tezamen met de kerk van Bemmel en het patronaatsrecht van de kerk van Rhenen. Zijn zoon Egbert bevestigde deze donatie in 1277. Tot de Bemmelse tienden behoorden ten eerste de grove en smalle tienden van Baarle. Uit een aantekening uit 1529 blijkt dat het tiendblok van Baarle in dat jaar

35 Onder andere in Leviticus 27:30-34.

36 G. Constable, *Monastic tithes from their origins to the twelfth century* (Cambridge 1964) 9-135; M. Lauwers, *La dîme, l'Église et la société féodale* (Turnhout 2012).

37 Van der Linden, *De cope*, 150-151; Huiting, *Domeinen in beweging*, 491.

38 ARDOU, inv.nr. 646.1 fol. 11r, 12r.

een oppervlakte had van 215 morgen en de smalle tiend toen uit vier tot vijf huizen bestond. Het tweede bestanddeel werd gevormd door de zogenoemde Kattelaarse-, Berchemsche-, Holtakkerse- en Dijkse tienden.[39]

De inkomsten uit tienden schommelden op langere termijn mee met wisselende landopbrengsten. Ze waren in het algemeen relatief groot. De tiende in de Node bijvoorbeeld bracht in 1365 niet minder dan 66 Utrechtse ponden op en die van Maasland in 1366 54 Hollandse ponden.[40] Van de andere tienden werd de opbrengst dat jaar niet in het pachtboek geregistreerd. Dat gebeurde wel in 1367 en dan wordt er tevens iets over muntkoersen vermeld: de tienden van Valkenburg leverden 135 Hollandse ponden op, welk totaalbedrag werd getaxeerd op 247 Utrechtse ponden. De Bemmelse tienden waren goed voor 139 Gelderse ofwel 147 Utrechtse ponden. De tienden in de Node waren met 37 Utrechtse ponden veel kleiner. De opbrengst van de tienden in Maasland bedroeg 108 Hollandse ponden. Uitgaande van dezelfde wisselkoers, stond dit gelijk aan 198 Utrechtse ponden. Het totale bedrag van 629 Utrechtse ponden was op een totale inkomstensom van 5185 ponden in dat jaar weliswaar veel lager dan de opbrengsten uit verpacht landbezit, maar in absolute zin allerminst bescheiden.[41]

TIJNZEN

De cijnsen, die in de Utrechtse historiografie naar de gangbare middeleeuwse Utrechtse benaming tijnzen worden genoemd, vormden een veel kleiner vermogensbestanddeel van het Duitse Huis. Deze rente bestond in verschillende soorten en maten en veranderde gedurende de late middeleeuwen van betekenis. Mede hierdoor bestaat er in de literatuur een onduidelijk beeld over. Dit noopt mij tot een positiebepaling. Van Bavel stelt dat een grondbezitter zijn land in erfpacht of erftijns kon uitgeven en behandelt beide renten in dit licht als één categorie.[42] Dat is consistent met zijn interpretatie van de erfpachter als eigenaar, maar juist daaruit blijkt dat deze visie geen recht doet aan de verschillen die er, ten minste in Utrecht, wel degelijk bestonden op dit vlak. Dekker beschouwt de tijns in de Utrechtse context zelfs volledig los van de pacht. Hij ziet de tijns als een belasting waarvan twee vastomlijnde varianten bestonden. Daarbij baseert hij zich op het laatmiddeleeuwse Stichtse landrecht, waarin expliciet onderscheid werd gemaakt tussen enerzijds tijnzen die – vergelijkbaar met leengoederen – op het oudste kind overgingen door deze bij de tijnsheer en tijnsgenoten over te geven en anderzijds tijnzen die via het gerecht waartoe het behoorde als eigen goed werden vererfd. Volgens Dekker was de eerste variant een relict van de feodale hoftijns en de tweede een zeer kleine belasting over nieuw ontgonnen grond die aan de bisschop moest worden voldaan om diens wereldlijk machtsbereik over het gecultiveerde land te erkennen. Deze zogenoemde recognitie- of ontginningstijns is daarom dikwijls goed herkenbaar aan het uiterst kleine te betalen bedrag.[43]

39 ARDOU, inv.nrs. 646-1, fol. 13r, 880.3, 1427, 2308.
40 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 1r.
41 ARDOU 646.1 fol. 25r, 36v
42 Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 475.
43 C. Dekker, 'Heerschappij en ontginning in Woudenberg in de middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2003)

Dekker heeft geen ongelijk, maar de voorgeschiedenis was heterogener en veranderlijker dan het laatmiddeleeuwse wetsartikel dat hij aanhaalt suggereert. Zo droeg het kapittel van Sint Marie in 1255 een stuk land eeuwigdurend aan het Duitse Huis over in een *annuus census*, dus voor een jaarlijks te betalen tijns. De broeders van de Duitse Orde hadden op dit land hun gebouwen reeds uitgebreid.[44] In de veertiende eeuw kwamen dergelijke overdrachten van land in ruil voor tijnsbetalingen niet meer voor, maar de oude bestaande tijnzen werden niet opgeheven. Toen het kapittel van Sint Marie in 1306 een perceel van 4,5 morgen aan het Duitse Huis uitgaf, gebeurde dit als 'perpetuum pactum', een erfpacht dus.[45] Het land grensde aan het bovengenoemde stukje grond, maar daarvan werd de tijns niet in erfpacht omgezet. In 1365 stond er nog altijd een betaling aan het kapittel voor 'de oude boomgaard', die zich op de plaats van het voormalige convent bevond, in het pachtboek van het Duitse Huis onder het kopje 'Dit is die tiins die thuus van Utrecht wtgheeft op Sente Martiins avent.'[46] Hierin valt een hof- noch een ontginningstijns te herkennen. Veeleer lijkt het op een erfpacht, maar waarom werd het dan ook na honderd jaar niet als zodanig, maar als een tijns beschouwd?

De sleutel tot een goed begrip van de tijns en de veranderlijkheid waaraan deze rente onderhevig was, biedt Rolf Hackeng in zijn proefschrift over het middeleeuws grondbezit van het Sint Servaaskapittel van Maastricht in bewoordingen die niet kernachtiger gemaakt kunnen worden:

> Het grote verschil met uitgifte in pacht of erfpacht was, dat de cijnsgever door deze uitgifte in cijns de beschikking kreeg over grondheerlijke rechten ten aanzien van de persoon van de cijnsnemer. Vervolgens kon deze laatste het stuk grond vanuit zijn positie van gebruikseigenaar aan weer anderen in pacht of erfpacht geven of er renten op vestigen, maar hij kon dit niet opnieuw tegen grondcijns uitgeven. Aan het einde van de middeleeuwen was de situatie zo gegroeid, dat de naakte eigendom van de cijnsgever enkel nog uit zijn recht op die grondlast en de hieraan verbonden grondheerlijke bevoegdheden bestond. Indien deze grondlast in geld werd afgedragen, kon deze in de loop van de tijd aanzienlijk in waarde dalen. Daarentegen kon de cijnsplichtige als gebruikseigenaar verder volledig, erfelijk, over de grond beschikken.[47]

Aan het eind van de middeleeuwen was de tijns kortom hoofdzakelijk een geldrente geworden. De uiteenlopende tarieven en verschillende juridische vererving bleven echter als relicten van vroegere tijnsconstructies bestaan. Overigens uitte het karakter van de tijns als geldrente zich in de pachtboeken van het Duitse Huis daarin dat er één jaarlijkse vervaldatum voor werd gehanteerd, terwijl erfpachten gewoonlijk net als tijdpachten in twee termijnen in het voorjaar en najaar konden worden voldaan.

Het Duitse Huis bezat in 1365 een klein aantal tijnzen. In de rubriek 'die tiins die men den huse sculdich is' staan er slechts twee. Willem Stuup moest jaarlijks 16 zwarte Tournooise

124-166, aldaar 124-126; C. Dekker, 'Verhandeling van Kerstiaan van Land over het tijnsrecht te Amerongen', *Verslagen en mededelingen van de Stichting ter uitgave van bronnen van het Oud-Vaderlandse recht,* nieuwe reeks 4 (1984) 73-102.

44 OSU, nrs. 1349-1350; Dat hier met *census* een tijns werd bedoeld, blijkt uit het later in deze alinea vermelde feit dat de broeders van het Duitse Huis in 1365 nog altijd deze tijns betaalden.

45 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 276v.

46 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 10r.

47 R. Hackeng, *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006) 111-112.

penningen betalen en 'Willam Wittinc te Bocsbrach' was de orde 32 zwarten verschuldigd. In latere pachtboeken blijkt het om de goederen Bunsbroek en Menkelaar in het gerecht Wageningen te gaan. Met deze geïdentificeerde namen kan de verwervingsoorkonde worden getraceerd. In 1292 schonk ridder Gijsbrecht van Dolre bij zijn intrede in het Duitse Huis honderd Hollandse ponden die moesten worden opgebracht (*persolvendis*) uit onder meer zijn onroerende goederen genaamd Spurdinclare en Butsebroke, die ene Willem van Menninclare(!) van hem in leen (*iure homagii*) hield.[48] Dekkers aanname dat een relatief hoge tijns op een domaniale herkomst duidt, blijkt in dit geval dus juist te zijn.

Een aparte categorie betreft de zogenoemde huiserventijns. De Bruijn heeft aangetoond dat er in Utrecht tot in de elfde eeuw een huiserventijns bestond die samenhing met de tijns uit domeingoederen en die op of rond Sint-Maarten in zijn geheel moest worden betaald. Het te betalen bedrag bedroeg slechts een penning per perceel of iets meer. Hij vermoedt dat deze tijns in 1122 in de stad Utrecht werd afgeschaft. Vervolgens bleven daar weliswaar tijnzen over huizen en hofsteden bestaan, maar die kregen net als de tijnzen in het algemeen het karakter van een geldrente.[49] De bovengenoemde tijns die het Duitse Huis aan het kapittel van Sint Marie betaalde, was hier een voorbeeld van. De ontwikkeling van tijnzen uit huizen lijkt niet anders geweest te zijn dan die uit land. De Duitse Orde ontving enkele tijnzen uit stedelijke huizen en hofsteden in Rhenen, waar de ontwikkeling van de huiserventijns overigens niet geheel gelijk met die van Utrecht hoeft te zijn opgegaan. Deze tijnzen zijn zeer moeilijk te traceren. In het pachtregister van 1365 staat een lijstje met inkomsten uit hofsteden, landerijen en enkele bij name genoemde goederen in Rhenen zonder vermelding van het soort rente. Mogelijk zaten hier een paar tijnzen tussen. Er is bijvoorbeeld een tijnsbrief uit 1383 ten behoeve van het Duitse Huis te Utrecht van een hofstede buiten Rhenen bewaard gebleven.[50]

RENTEN UIT HUIZEN EN HOFSTEDEN

De meeste renten die het Duitse Huis in 1365 uit stedelijk vastgoed ontving, waren geen tijnzen. De beduidend hogere canon en een spreiding hiervan over de twee betaaldatums Pasen en Sint-Victor (10 oktober) waren eigenschappen van erfpacht.[51] In het pachtregister heb ik er zeventien kunnen vinden. Er staat niet altijd bij of iets een kamer, huis of hofstede was, laat staan wat de locatie ervan was. Slechts één keer is dat het geval, bij een hofstede aan de Zoutmarkt. In het pachtregister van 1387 staan zestien huizen en hofsteden en is de ligging wel merendeels aangeduid. Dan blijkt het te gaan om hofsteden in de Twijnstraat, de Springweg, de Strosteeg, de Zadelstraat (tweemaal), bij de Jacobikerk, bij de Weerdpoort en in het buitengerecht Tolsteeg (tweemaal). Verder waren er nog drie hofsteden zonder locatieaanduiding en enkele kleinere betalingen uit het bezit aan de Zoutmarkt en de zogenoemde Libellenborch. Het laatste geval gaat blijkens het pachtboek van 1413 om kamers achter Libellenborch in de Vuilsteeg (tegenwoordig de Annastraat) bij

48 OSU, nr. 2556.
49 De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 58-65, 258-259.
50 ARDOU, inv.nr. 1441*.
51 De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 267-169.

het Vleeshuis.[52] In latere pachtboeken wordt dit gesitueerd bij de minderbroeders.[53] Uit een erfpachtbrief uit 1371 wordt verder duidelijk dat de orde toen ook een hofstede bezat aan de Oudegracht tussen de Reguliersbrug (tegenwoordig Weesbrug) en de Smeebrug.[54]

Buiten Utrecht ontvingen de broeders ten eerste twee erfelijke renten uit hofsteden bij de kerk van het dorp Houten. De koster betaalde jaarlijks drie kapoenen en de bewoner van een andere hofstede moest dertig schellingen afdragen. Uit de verschillende bedragen valt op te maken dat de tweede een erfpacht kan zijn geweest, maar de eerste niet.[55] In Gasperde lagen twee hofsteden waaruit een kleine rente werd geheven.[56] Daarnaast inden de Utrechtse broeders renten uit huizen en hofsteden in Rhenen. In 1365 waren dit er acht, waaronder hofsteden 'in den dyke', bij het goed te Laar en de zogenoemde 'Pelsers hofstat'. Deze leverden met omstreeks 25 schellingen per stuk een jaarlijks bedrag op dat vergelijkbaar is met de erfelijk verpachte huizen in Utrecht. Ik kan enkel gissen naar de reden(en) voor het beheer van deze goederen door het Duitse Huis van Utrecht, terwijl er in Rhenen een commanderij bestond. Vermoedelijk heeft de orde rondom Rhenen bij de stichting van een commanderij ter plaatse over meer dan voldoende goederen beschikt om de nieuwe vestiging van de benodigde inkomsten te voorzien. Een voorbeeld van dit schuiven met goederen, maar dan in de omgekeerde richting, is te vinden in een overeenkomst uit 1415, waarin het Duitse Huis te Utrecht goederen bij Rhenen naar de plaatselijke commanderij overhevelde om een vierde priester te kunnen bekostigen.[57]

Ook de commanderij Schelluinen beschikte niet over al het ordebezit in de eigen omgeving. De Utrechtse broeders ontvingen in 1365 vijftig schellingen uit twee hofsteden te Woudrichem.[58] Het betrof geen eenmalige of kortdurende rente, want reeds in 1290 waren de hofsteden (toen een huis en een hofstede genoemd) in bezit van de landcommanderij.[59] Daarmee komt het totaal aantal kamers, huizen en hofsteden waaruit het Duitse Huis in 1365 renten ontving op circa dertig. De jaarlijkse opbrengst hieruit bedroeg ruim dertig ponden.

PATRONAATSRECHTEN

In het vorige hoofdstuk kwamen de patronaatsrechten van parochiekerken in Schelluinen, Maasland en Valkenburg naar voren als voornaam bezit van de Utrechtse commandeur. Zijn collatierecht in Schelluinen werd in 1265 door bisschop Hendrik van Vianden bevestigd.[60] In 1245 kregen de bewoners van De Lier toestemming van de bisschop om zich van de moederkerk in Maasland af te scheiden en een eigen kapel op te richten. Later in de dertiende eeuw volgde Schipluiden. Omstreeks 1365 had de landcommandeur het

52 ARDOU, inv.nrs. 646.1, fol. 18r-18v, 880.2.
53 ARDOU, inv.nr. 880.5 e.v.
54 ARDOU, inv.nr. 681.
55 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 43v.
56 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 5r.
57 ARDOU, inv.nrs. 2312-2313.
58 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 5r.
59 OSU, nr. 2451.
60 OSU, nr. 1670.

patronaatsrecht van beide kerken in handen.[61] Daarmee samenhangend moesten jaarlijks enkele betalingen aan het Duitse Huis van Utrecht worden voldaan. De priester van De Lier pachtte land en die van Schipluiden betaalde een rente afkomstig uit zijn prebende. De kerkmeesters aldaar moesten tevens een erfelijke rente uit het kerkengoed afdragen.[62]

Het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk was in 1268 door graaf Floris V van Holland aan de toenmalige commandeur en broeders van het Duitse Huis te Utrecht geschonken.[63] De landcommandeur bleef in later tijden de pastoors benoemen.[64] Omstreeks hetzelfde jaar schonk Otto van Bentheim aan het Duitse Huis te Utrecht het patronaat van de kerk van Rhenen.[65] Er zijn geen akten uit de dertiende-vijftiende eeuw bewaard gebleven waarin de landcommandeur een pastoor in Rhenen benoemt. In 1578 benoemde Jacob Taets van Amerongen, destijds als Utrechtse huiscommandeur de vervanger van de landcommandeur bij diens afwezigheid, een pastoor in Rhenen. Het mag worden verwacht dat de landcommandeur dit recht in de tussentijd uitoefende. Het patronaatsrecht van de kerk van Eelde in Drenthe schonk Gijsbert van Boekhorst in 1289 aan het Duitse Huis bij Utrecht.[66] In 1399 was de landcommandeur van Utrecht nog altijd collator van deze kerk.[67] Er is geen reden om aan te nemen dat hij dat recht in de tussentijd uit handen heeft gegeven.

In Gelre verkreeg de landcommandeur vóór 1365 meerdere patronaatsrechten. In 1286 ontving het Duitse Huis te Utrecht de kerk van Doesburg ter compensatie van het terugdraaien van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde. Het bezit van dit patronaatsrecht werd in 1292 bevestigd.[68] Uit vijftiende- en zestiende-eeuwse oorkonden blijkt dat de Utrechtse landcommandeur de pastoors in Doesburg benoemde.[69] Voorts verkreeg de landcommandeur in 1328-1329 het patronaat van de kerk in Drempt in de Achterhoek (zie afbeelding 3.1) in ruil voor het patronaatsrecht van de naburige kerk van Hummelo. Hij bleef vervolgens de collator. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij in 1618 afstand deed van de collatie van de pastorie van Drempt.[70] Eveneens in 1328 verwierf het Duitse Huis met een aankoopsom van 3000 ponden zwarte tournooisen het patronaat van de Maartenskerk van Tiel en van de kerken in de nabijgelegen plaatsen Drumpt (niet te verwarren met Drempt) en Zandwijk met bijbehorende goederen. Eventuele onroerende goederen moeten zijn overgedragen aan de destijds opgerichte commanderij of zijn afgestoten. De landcommandeur bleef evenwel collator.[71]

Anno 1365 benoemde de landcommandeur geen pastoors van de kerken in Bemmel en Oldeboorn, hoewel de orde daar patronaatsrechten in handen kreeg. De kerk van Bem-

61 Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitsche Orde in Maasland*, 47-50; ARDOU, inv.nrs. 456-466.
62 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 8v.
63 De Geer, *Archieven*, nr. 597.
64 ARDOU, inv.nrs. 2012-2016.
65 ARDOU, inv.nr. 2308; zie voor de datering van deze schenking paragraaf 3.3.
66 OSU, nr. 2400.
67 De Geer, *Archieven*, nr. 672.
68 De Geer, *Archieven*, nr. 635.
69 ARDOU, inv.nrs. 1776-1782.
70 ARDOU, inv.nrs. 450-454; J.S. van Veen, 'Het patronaat der kerken van Hummelo en Drempt', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 43 (1917) 248-250.
71 Op de verhuizing van de commanderij Ophemert naar Tiel in 1328 ga ik in paragraaf 5.4 nader in.

Afb. 3.1 Tekening van de kerk van Drempt door een anonieme vervaardiger uit vermoedelijk de 19e eeuw. Bron: Gelders Archief, Topografisch-historische Atlas Gelderland (toegang 1551), inv.nr. 1942.

mel maakte deel uit van de schenking van Otto van Bentheim, maar collaties door ordefunctionarissen heb ik niet gevonden. Nadat het Duitse Huis van Nes in 1243 de kerk van Oldeboorn geschonken kreeg, droegen de broeders daar het patronaatsrecht niet aan de commandeur van Utrecht of een ander regionaal hoofdconvent over, maar hielden het aan zichzelf. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun verwerving van het patronaatsrecht van de kapel van Luinjeberd, dat tot de parochie van Oldeboorn behoorde. Op verzoek van de broeders herinnerde de Keulse aartsbisschop in 1281 de buren van Luinjeberd aan deze door hen voorgenomen overdracht.[72] In 1315 bevestigde bisschop Gwijde van Avesnes het Duitse Huis van Nes in het bezit van de kerk van Oldeboorn en vier onderhorige kapellen.[73] Deze Friese uitzondering bevestigt de regel elders in de balije dat de patronaatsrechten in handen waren van de landcommandeur. In de praktijk zal hij dit meestal hebben uitgeoefend door ordebroeders te benoemden die reeds aan de plaatselijke commanderij verbonden waren of door priesterbroeders vanuit andere commanderijen in de balije over te plaatsen.

Overigens werden de patronaatsrechten veel betwist. De Utrechtse Klaaskerk komt in dit overzicht niet voor, omdat het bezit ervan vanaf de verwerving door het Duitse Huis in 1250 door andere partijen werd aangevochten totdat de broeders hun rechten op deze kerk in de jaren 1280 daadwerkelijk verloren.[74] In 1369 raakte de orde verwikkeld in een conflict met burgers van Leiden over de patronaatsrechten van de Pieterskerk. De Hollandse graaf Albrecht van Beieren benoemde daarop twee wereldlijk priesters, maar in 1371 herkreeg de landcommandeur het patronaatsrecht en kon hij een nieuwe priester-commandeur aanstellen.[75] Rond 1380 had de orde een kerkelijke ban en een juridisch proces voor de grafelijke raad nodig om een zekere Jan de Ruiter te kunnen verjagen uit de kerk van De Lier die hij in bezit had genomen. De Duitse Orde verklaarde dat de landcommandeur enkele jaren tevoren rechtmatig een priesterbroeder als pastoor had benoemd.[76] Bij dergelijke processen moest de orde zich verdedigen met behulp van de oorkonden waaruit de rechtmatigheid van het bezit bleek. In 1320 verzochten de Utrechtse broeders bijvoorbeeld de hoogmeester om oorkonden op te sturen waarin de Duitse Orde het recht kreeg toebedeeld om eigen priesterbroeders aan te stellen in kerken waarvan het de collatierechten bezat.[77]

OVERIGE BEZITTINGEN

Het Duitse Huis bezat een reeks andere goederen, in de ruimste definitie van het woord, die tezamen een klein tot miniem deel van het totale vermogen vormden. Zo was er het gruitrecht van Rhenen, dat onderdeel had gevormd van de schenking van Otto van Bentheim. Nadat de orde dit eerder in lijfpacht had uitgegeven aan bisschop Johan van Diest, die in 1340 overleed, droegen de broeders het in 1351 in erfpacht over aan de stad Rhenen

72 OSU, nr. 2071; Mol, *Friese huizen*, 51.

73 De Geer, *Archieven*, 526.

74 Op deze kwestie ga ik in hoofdstuk 5 nader in.

75 ARDOU, inv.nrs. 1982-1983*, 1989, 2011-2012; Loopstra, 'De Leidse commanderij', 48-49.

76 ARDOU, inv.nrs. 460-466; ARDOU 461: 'Ende doe zeede die lantcommenduer enen brueder van der duytscher orden daer in dien zien proclamacien ende institucien als ghewoenliken is worden ghedaen.'

77 ARDOU, inv.nr. 85.

voor zes ponden per jaar. Dat bedrag werd ook door de stad betaald in 1365.[78] In de parochie Rhenen lag voorts het goed Schonevelt, dat door Gijsbrecht van Amstel in 1270 met alle toebehoren aan de Duitse Orde was geschonken. Daaronder viel de derde garve. Dit was een pacht *in natura* bestaande uit een derde van de garven, dat wil zeggen bundels geoogst graan. Willem Ludekenszoon moest in 1365 28 mud rogge afdragen uit Schonevelt; vijf anderen voegden daar nog enkele mudden aan toe.[79]

Daarnaast kwamen er elk jaar enkele ponden binnen ter financiering van de gebeden voor het zielenheil van sponsors van de Duitse Orde. Het kapittel van Oudmunster betaalde anno 1365 voor de memorie van de Hollandse graaf Willem II en zijn tante Richardis. De bijzondere relatie met deze voornaamste weldoeners uit de begintijd van het Duitse Huis werd blijkbaar nog altijd in ere gehouden. De johannieters droegen jaarlijks ter nagedachtenis aan twee personen met de onbekende namen meester Pieter van Krabbendijk en jonkvrouw Reysent van den Vliet respectievelijk ruim 26 schellingen en ruim dertien schellingen af. Ten slotte is bij 'Item Harman van den Rijn 10 s toot pietansi Martini et Petri' niet duidelijk of Herman werd herdacht of dat hij betaalde voor de herdenking van iemand anders.[80]

In de pachtboeken van het Duitse Huis rond 1365 staan geen leengoederen vermeld, maar dat betekent niet dat ze er niet waren. Als het Duitse Huis in de veertiende eeuw een aparte leenregistratie bijhield, dan was die reeds omstreeks 1530 verloren gegaan. Landcommandeur Wouter van Amstel van Minden liet toen een register van alle leenakten opstellen. Die gaan terug tot het laatste kwart van de veertiende eeuw. Het oudste document is een leenbrief van de tienden van Bemmel in 1381.[81] Uit een stapeltje aantekeningen uit de jaren 1350 over deze tienden blijkt dat het toen reeds leengoed was. De grove tiende lijkt een aparte positie te hebben gehad, omdat deze in de leenbrief van 1381 niet wordt genoemd.[82] Dat kan een verklaring bieden voor het verschijnen van Bemmelse tienden in de pachtboeken: waarschijnlijk werd de grove tiende verpacht en de rest in leen uitgegeven.

Een aparte categorie inkomsten vormden de heergewaden van Zeeland die Hendrik van Voorne als burggraaf van Zeeland in 1245 had geschonken. De inkomsten hieruit komen niet in pachtboeken voor. In 1320 werden ze evenwel door het Duitse Huis van Utrecht geïnd.[83] De Hollandse graaf Albrecht van Beieren bevestigde de broeders in het bezit ervan in 1391. Daarom is het zeer aannemelijk dat de landcommanderij ook rond 1365 de heergewaden van nieuw aangetreden leenmannen in Zeeland ontving. Vanouds ging het om tastbare objecten van waarde zoals handschoenen of valken. Het is echter mogelijk dat daar in de tussentijd geldbedragen voor in de plaats waren gekomen. Pas onder keizer Karel V werd er een uniform geldtarief voor heergewaden ingesteld.[84]

78 Stapel, 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen', 63-64.

79 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 1v.

80 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 19r-19v.

81 ARDOU, inv.nr. 1378; J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de commanderij van het Duitse Huis in Utrecht, 1381-1664', *De Nederlandsche Leeuw* 115 (1998) 292-295.

82 ARDOU, inv.nrs. 1424-1426, 1430.

83 P.L. Muller, *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwse huis, 1299-1345, die in het charterboek van Van Mieris ontbreken* (Den Haag 1881) 93.

84 ARDOU, inv.nr. 1386; De Geer, *Archieven,* nr. 338; Henderikx, Vreenegoor en Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de middeleeuwen', 38; J.C. Kort, *Repertorium op de lenen van Gaasbeek* (Hilversum 2001) 11.

Al deze vaste inkomsten werden aangevuld met tijdelijke renten. Hoewel de verkoop van lijf- en losrenten niet onder het goederenbezit valt, completeert deze wel het zicht op de vermogenssituatie van het Duitse Huis. Anders dan de tempeliers, staan de broeders van de Duitse Orde niet bekend als bankiers. Niettemin begaven de broeders zich op kleine schaal op de kapitaalmarkt.[85] In het pachtboek van 1365 staat een lijstje met jaarlijks te betalen 'lijfghedinghe', beter bekend als lijfrenten.[86] Het Duitse Huis keerde in ruil voor eenmalige geldbedragen renten uit aan personen zolang degenen leefden op wie de renten gevestigd waren. Dit zou erop kunnen duiden dat de broeders in zekere mate behoefte hadden aan snel kapitaal. Het visitatierapport van 1361 en de omvangrijke inkomsten uit diverse bronnen geven echter blijk van het tegenovergestelde. De reputatie van het vermogen van het Duitse Huis moet zodanig hoog zijn geweest, dat men er een groot geldbedrag aan durfde over te dragen in het vertrouwen dat de lijfrenten daaruit levenslang zouden blijven vloeien. Naast de 42 ponden en vijf oude schilden die de broeders jaarlijks uitkeerden, hadden ze 65 ponden aan lijfrenten op zich genomen die afkomstig waren van de commanderij van Tiel. Met deze uitgifte van lijfrenten was het Duitse Huis wellicht enigszins vroeg in de tijd, maar allerminst uniek voor een geestelijke instelling. Kloosters, kerken en andere geestelijke instellingen investeerden steeds meer in kapitaal.[87]

Ten slotte waren er nog de privileges. In de vorige hoofdstukken bleek dat het Duitse Huis in zijn begintijd veel privileges verwierf, waaronder veel tolvrijstellingen. Deze rechten werden door opeenvolgende graven, bisschoppen, pausen en Duitse koningen en keizers telkens bevestigd. Nieuwe noemenswaardige privileges kwamen er niet bij. De tolvrijstellingen waren vooral voor de balije Koblenz van belang, omdat vanuit daar wijn en in mindere mate allerlei andere goederen via de Rijn en IJssel werden verscheept. De Utrechtse balije lijkt in het bijzonder de privileges over het benoemen van pastoors en de traditie van bescherming door vorsten en kerkelijke autoriteiten gekoesterd te hebben, zoals de voortdurende strijd om het behoud van patronaatsrechten laat zien.

3.3 ONTWIKKELING VAN HET GOEDERENBEZIT TOT 1365

LANDVERWERVING TOT 1365

Het merendeel van het archief van het Duitse Huis bestaat uit middeleeuwse pachtbrieven, schenkingsoorkonden en andere eigendomsakten. Van een klein aantal documenten is de inhoud enkel bekend dankzij het cartularium dat het Duitse Huis in de jaren 1530 aanlegde. Slechts enkele originele aankomsttitels bevinden zich op een andere plaats dan in het huisarchief. Deze rijke overlevering stelt mij in staat de verwerving van land tot de circa 1250 morgen van de landcommanderij in 1365 zo compleet mogelijk te reconstrueren. Een simpele optelsom is dit echter niet, omdat de grootte van land niet altijd in een oorkonde is ver-

85 Sarnowsky, *Der Deutsche Orden*, 75-76.
86 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 23r-23v.
87 C.J. Zuiderduijn, *Medieval capital markets. Markets for* renten, *state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden en Boston 2009) 47-48.

meld. Meestal kan er dan wel een schatting gemaakt worden door bijvoorbeeld geschonken goederen te koppelen aan bezit in de latere pachtboeken of door aanvullende bronnen te gebruiken die inlichtingen bevatten over het goederenbezit van een schenker.

De som van alle expliciet vermelde oppervlaktecijfers met betrekking tot de verwerving van ordeland bedraagt 354 morgen. Dat dit getal zo laag is, ligt voor een deel daaraan dat bij veel schenkingen gegevens over de precieze omvang van goederen ontbreken. Vooral de grote dotaties springen er wat dat betreft uit. Soms is een schatting met een grote mate van zekerheid te maken, zoals bij de schenking van Gijsbrecht van Ruwiel van twee hoeven land in 1248. Omdat deze hoeven niet zonder meer aan specifiek landbezit van het Duitse Huis in 1365 gekoppeld kunnen worden, moet ik een schatting maken. Uitgaande van een standaardmaat van zestien morgen per hoeve is 32 morgen echter een veilige taxatie. Dergelijke schattingen vormen bij elkaar opgeteld ongeveer 167 morgen. Dan resteren de moeilijke gevallen. Een voorbeeld is de dotatie van Albert Visser en zijn vrouw Fementia van een reeks akkers in 1232, waarover ik in het eerste hoofdstuk redeneerde dat het om circa zestig morgen moet gaan. Deze categorie ruwe schattingen omvat nog eens 207 morgen. Dit brengt het totaal op 728 morgen.

Ondanks het relatief grote aantal aankomsttitels, blijft er dus nog een omvangrijke oppervlakte van circa 520 morgen ongedekt. Hieronder vallen in de eerste plaats de goederen in Holland, met als voornaamste onderdeel de tachtig morgen in Alphen en Zwammerdam. In het vorige hoofdstuk stelde ik dat dit goederencomplex mogelijk bij de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242 of 1243 kan zijn verworven. Omdat het eveneens een deel van het goederenbezit bij Maasland kan zijn geweest en nergens blijkt hoe omvangrijk deze schenking precies was, kan ik er geen morgentalen aan verbinden.[88]

Een ander bezitscomplex dat gedeeltelijk in het grote gat van 520 morgen gesitueerd moet worden, is de zogenoemde bouwinge bij het Duitse Huis. Dit land werd grotendeels tijdens de oprichting verworven en werd vervolgens door de broeders in eigen exploitatie gehouden. De omvang van het deel zonder herkomsttitel loopt in de tientallen morgens, maar de marge is te groot om tot een getal te komen. Dan zijn er nog enkele kleinere goederenoverdrachten die wel op perkament of papier zijn overgeleverd, maar waarvan desondanks geen aanknopingspunt voor het maken van een calculatie aanwezig is. Op het totaal is dit een verwaarloosbare hoeveelheid. Mogelijk heb ik enkele grote schenkingen te voorzichtig ingeschat. De dotaties van Gijsbrecht van Goy en Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed zijn wat dat betreft voorbeelden die hierna nog aan bod komen. Toch kan het niet anders zijn, dan dat er meer bronnen verloren zijn gegaan dan het op het oog complete archief en cartularium doen vermoeden. Behalve met het verlies van oorkonden moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat er goederenoverdrachten zijn geweest die niet op schrift werden vastgelegd.

Met deze slagen om de arm kan ik dan een reconstructie op hoofdlijnen maken van de ontwikkeling van de landverwerving. Figuur 3.2 geeft een duidelijke conjunctuur weer. Op de hoeve land te Schalkwijk die Sweder van Dingden in 1219 schonk, volgde in de

88 In paragraaf 5.2 geef ik nog een mogelijke verwervingswijze van de Alphense goederen, namelijk een schenking ter gelegenheid van een intredende buitenechtelijke zoon uit de Hollandse gravenfamilie.

FIG. **3.2** LANDVERWERVING DOOR DE DUITSE ORDE IN UTRECHT IN **1210-1365**, IN MORGENS PER DECENNIUM

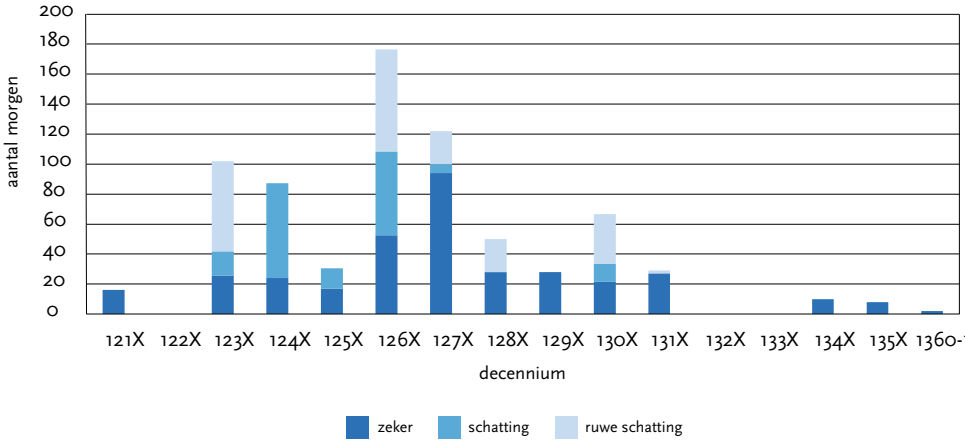

jaren 1230 de grote *dos* ter gelegenheid van de stichting van het Duitse Huis. Deze was in werkelijkheid omvangrijker dan de weergave in het staafdiagram, vanwege het zo-even genoemde probleem dat er geen beredeneerde schatting te maken valt. Wel staat in lichtblauw de geschatte omvang van de grote dotatie van het echtpaar Visser. De schenkingsgolf in de jaren 1247-1248 en in de nasleep daarvan in de jaren 1250 de uitbreiding van het Duitse Huis middels nieuwbouw op land van het kapittel van Sint Marie en de verwerving van de voormalige begraafplaats van de Geertekerk, zijn in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen. De lichte onzekerheid in de berekening voor dit decennium komt grotendeels voort uit bovengenoemde schenking van Gijsbrecht van Ruwiel en de overdracht van een hoeve land op *Hindensprong* van onduidelijke grootte door Gerard van Overvecht. Voor de periode daarna springt vooral de verwervingspiek in de decennia 1260-1270 in het oog.

VETTE JAREN ROND 1267 EN EXPANSIE TOT 1278

Op 21 juli 1259 schonk ridder Dirk van der Velde twaalf morgen land in Heicop aan de commandeur en broeders van het Duitse Huis, om dit land vervolgens in erfpacht terug te ontvangen. De aanzienlijke 'domini, milites' Gijsbrecht van Goy, Ernst van Wulven, Gijsbrecht van Zuylen en Gerard van Overvecht waren als getuigen aanwezig.[89] Een deel van deze mannen was al eerder betrokken geweest bij schenkingen aan het Duitse Huis. Waren dergelijke vooraanstaande Stichtse ridders tevens dragers van een derde golf goederenoverdrachten aan het Duitse Huis, die er in de grafiek in de jaren 1260 en 1270 met kop en schouders uitsteekt? Uit de vele transacties die in deze periode plaatsvonden, licht ik de belangrijkste toe met een korte profielschets van de schenkers en verkopers, omdat deze de expansie van het Duitse Huis het meest bepaalden. Desalniettemin is de lijst lang, wat de importantie van de expansie in deze periode onderstreept.

89 OSU, nr. 1501.

De ministeriaal Amelis Utenweerd doneerde zijn bisschoppelijk leengoed Bulhorn in de parochie Houten, even ten zuiden van zijn stamgoed in een bocht van de Kromme Rijn, dat later naar zijn naam bekend zou komen te staan als Amelisweerd. Deze schenking is bekend dankzij een oorkonde uit 1261 waarin bisschop Hendrik van Vianden de leenband opheft ten behoeve van de Duitse Orde.[90] De grootte van de Bulhorn noemt hij daarbij niet, maar ook die valt te achterhalen. In 1349 blijkt de Bulhorn namelijk veertig morgen te beslaan. Toen was het complex reeds in handen van het kapittel van Sint Jan. Al snel moet het Duitse Huis het dus hebben afgestaan, mogelijk in ruil voor andere goederen in de omgeving.[91] Een volgende aanwinst was de schenking door de bekende ministeriaal Gijsbrecht IV van Amstel van een hoeve land op de Stadsweide in 1265. In 1270 voegde hij daar nog het goed Schoneveld met bijbehorende 'pascui, prati et agri' bij Rhenen aan toe.[92] Het machtsbereik van het geslacht Van Amstel lag in de noordwestelijke grensstreek van het Nedersticht met Holland. Deze positie ontleende hij aan zijn bisschoppelijke dienstgoederen rond Overmeer en het schoutambt van Amstelland. Daar streefde Gijsbrecht via wisselende coalities een autonome positie na.[93] De goederen die hij aan de Duitse Orde schonk, lagen derhalve buiten zijn kernterritorium en lijken voor hem van ondergeschikt belang te zijn geweest.

Dat lag anders bij Gijsbrecht van Goy (welke familienaam ook bekend is als Utengoye), die ter gelegenheid van zijn intrede 88 ponden doneerde. Ook deze schenking is slechts indirect bekend. Na Gijsbrechts overlijden verwees diens zoon Wouter ernaar in juli 1271, toen die het geldbedrag ruilde voor een hoeve land te Oostrum bij het stamgoed 't Goy.[94] Dit was een vrij gebruikelijke intredeschenking, maar van een telg uit een vooraanstaand adellijk geslacht – zijn voorvaderen waren rijksgraven van Utrecht – is een aanvullende dotatie niet uit te sluiten. De vele bezittingen van de Duitse Orde in de parochie Houten-'t Goy in 1365, waarvan de verwerving slechts gedeeltelijk bekend is, versterken het vermoeden dat de begunstiging door het geslacht Van Goy groter geweest kan zijn. Hoe het ook zij, met Gijsbrecht kreeg het Duitse Huis er een voorname broeder bij. Hij maakte dan ook snel carrière. Zijn intrede vond plaats ergens tussen zijn optreden als bisschoppelijke maarschalk op 2 februari 1266 en 24 juli 1269, toen hij als broeder van het Duitse Huis op perkament werd vastgelegd.[95] Reeds in februari 1270 was hij commandeur.[96] In die functie overleed hij op 17 maart 1271.[97]

90 OSU, nr. 1554.

91 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 140, 482.

92 OSU, nrs. 1651, 1781.

93 Th.A.A.M. van Amstel, *De Heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999) 36-45; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 191-195.

94 OSU, nr. 1807.

95 P.G.F. Vermast, 'De heeren van Goye. Deel II. De heeren van Goye (ex Goye, extra Goye, uten Goye) als ministeriales. Hoofdstuk I. S 1. De heeren van Goye als ministeriales in de 13de en 14de eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1949) 330-410; Vermast interpreteert de zinsnede 'fratrem Ghiselbertum, quondam dominum de Goye' op 28 juli 1268 (OSU, nr. 1742) als eerste vermelding van Gijsbrecht als broeder van het Duitse Huis. Het woord *quondam* (eertijds) kan er inderdaad op duiden dat Gijsbrecht inmiddels ordebroeder (*frater*) was. Met *frater* kan echter eveneens simpelweg zijn bedoeld dat Gijsbrecht een broer was van Wouter van Goy, die een hoofdrol speelt in de oorkonde.

96 OSU, nr. 1772.

97 De sterfdatum is gebaseerd op een kalendarium van de Sint Servaasabdij dat Aernout van Buchel heeft gekopieerd: HUA, Verzameling Van Buchel-Booth (toegang 355), inv.nr.6, fol. 114r: 'XV. Kal. [April] dominus Ghiselbertus de Goije miles'.

Hoe beduidend de begunstiging door een intredende vermogende edelman kon zijn, blijkt in het geval van Hugo van Rhenen. De familie Van Rhenen behoorde tot de voornaamste Utrechtse adellijke families. Het toppunt van de macht van dit geslacht lag halverwege de twaalfde eeuw. Toen was Godfried van Rhenen bisschop. Zijn broers Tidricus en Gerlacus waren burggraven van Utrecht. Enkele decennia later stierf het geslacht in mannelijke lijn uit. Hugo moet daarom een bastaardzoon zijn geweest die familiegoederen had geërfd en halverwege de dertiende eeuw op leeftijd begon te raken.[98] Hij en zijn vrouw Wendelmoed bekommerden zich blijkens de volgende bepalingen zeer om hun nalatenschap. In 1258 stelden ze een gedetailleerd overzicht van hun goederenbezit op ter gelegenheid van hun overeenkomst om elkaars bezittingen bij gemis aan wettige kinderen aan de langstlevende van het stel te vermaken. In de parochie Rhenen beschikte Hugo over vrij eigen land zowel op de heuvel als beneden bij Remmerden, de Mars en de Node. Daarnaast bezat hij onder meer een halve hoeve op de Laarberg met twee morgen in de Node, toebehorend aan de hof van Renkum waardoor hij een jaarlijkse tijns aan de abdis van Elten verschuldigd was. Uit de hof van Brakel bezat hij twee hoeven te Remmerden die tijnsplichtig waren aan de thesaurier en het convent van de abdij van Elten. Wendelmoed had rondom Rhenen een halve hoeve en kleine stukjes land in bezit.[99] Ook deze tak van de familie liep dus dood, waardoor er een bestemming voor de bezittingen moest worden gevonden. In 1263 liet het echtpaar gezamenlijk de laatste wil uitvoeren door de commandeur en de broeders van het Duitse Huis te Utrecht, de prior van de predikheren, de gardiaan van de minderbroeders en hun beider biechtvader. Ze lieten na hun overlijden hun huis en alle roerende en onroerende goederen die zij bezaten of 'quasi' bezaten ter ondersteuning van het Heilige Land na aan het Duitse Huis.[100]

Deze testamentaire bepalingen kunnen het vermoeden wekken dat de op leeftijd rakende echtelieden hun levenseinde zagen naderen, maar de dood kwam niet spoedig. Op 24 november 1267 droegen Hugo en Wendelmoed bij leven al hun onroerend goederenbezit in de parochie Rhenen en goederen in 't Goy die jaarlijks twintig ponden en 24 mud graan opbrachten, aan de Duitse Orde over.[101] De goederen worden niet verder gespecificeerd, maar uit de lijst van 1258 kan wel het nodige worden afgeleid. Grofweg niet minder dan tachtig morgen land dat het Duitse Huis in 1365 rondom Rhenen en in 't Goy bezat, is vermoedelijk terug te voeren op de dotatie van Hugo en Wendelmoed. Hugo overleed als broeder vóór 9 juli 1275, toen de johannieters van Utrecht het Duitse Huis een legaat ten bate van de armen kweten, vermaakt door wijlen Hugo van Rhenen.[102]

Deze omzetting van een testamentaire beschikking naar een intredeschenking kan een reactie zijn geweest op de donatie van goederen in onder andere Rhenen ter gelegenheid van de intrede van een andere voorname edelman, graaf Otto II van Bentheim. Omdat de originele akte verloren is gegaan, is het jaar waarin dit gebeurde niet helemaal zeker. Koop-

98 J.A. Coldeweij en J. van Dael, 'Van Renen. Oorsprong en uitsterven van een middeleeuws adellijk geslacht te Rhenen', *Oud Renen* 14 (1994) 33-48; W. van Iterson, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen 1960) 230; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 86 n.241, 239.

99 OSU, nr. 1441.

100 OSU, nr. 1592.

101 OSU, nr. 1728.

102 OSU, nr. 1890.

stra betoogt dat een goederendeling op 25 juli 1267, waarbij Otto al zijn goederen buiten het graafschap Bentheim aan zijn zoon Egbert toebedeelde, een waarschijnlijke gelegenheid was.[103] Dat is inderdaad aannemelijk, omdat Otto zich nog graaf noemde en dus nog niet was ingetreden, en hij diverse bezittingen in het Utrechtse bisdom overdroeg aan Egbert zonder vermelding van de goederen die hij aan de Duitse Orde schonk.[104] Op 5 juni 1277 bevestigde Egbert de donatie van zijn wijlen vader bij diens intrede. Het blijkt dan te gaan om het patronaatsrecht van de kerk van Rhenen met de bijbehorende tienden in de Node en het gruitrecht van Rhenen, alsook de kerk en tienden van Bemmel met alles wat daarbij hoorde en ten derde drie huizen in Twente, te weten Meynardinch te Agelo, een ander huis te Geesteren en een derde met de naam Hobboldynch te Volthe.[105] Paus Nicolaas III bevestigde deze aanzienlijke schenking van kerkelijke goederen in 1278.[106]

De auteur van de balijekroniek weet te melden dat heer Bonifatius van Hummelo het patronaatsrecht van de kerk van Hummelo in 1269 aan de Duitse Orde schonk.[107] Hiervan is geen originele schenkingsakte of ander bewijs bewaard gebleven. Bonifatius heeft verder geen sporen in de archieven achtergelaten. Er is daarom geen aanvullend bewijs. Wel staat vast dat de Duitse Orde het patronaatsrecht van Hummelo bezat totdat de landcommandeur dit in 1328 ruilde voor het patronaatsrecht van de kerk van Drempt.

Mogelijk kan ook de intredeschenking van Frederik Heye tot de aanwinsten rond 1267 worden gerekend. Er is enig puzzelwerk nodig om dat te achterhalen. In 1289 nam Johan Zwart, burger van Utrecht, voor de duur van zijn leven een hoeve land in de Nijendijk onder Werkhoven van het Duitse Huis in ontvangst. Hij vermeldde erbij dat de hoeve afkomstig was van Jacob, zoon van de burgers Frederik en Lisa die, gezien het feit dat ze *dominus* en *domina* worden genoemd, tot de stedelijke aristocratie behoorden.[108] Dit was een verwijzing naar de personen die het land aan de orde hadden gebracht. Op 30 maart 1269 trad Lisa op als weduwe van Frederik Heye, wijlen broeder van de Duitse Orde. Het Duitse Huis nam toen van haar goederen in Utrecht en Jutphaas in ontvangst, in ruil voor een lijfrente en het vieren van haar jaargetijden.[109] Frederiks intrede, met inbreng van een hoeve land, moet dus daarvoor hebben plaatsgevonden.

Een volgende goederentransactie die in dit overzicht niet mag ontbreken is de verkoop door ridder Willem van Rijswijk van twee hoeven land op Atteveld in de parochie Werkhoven in 1277. Daarmee kom ik aan bij een tweede, kleinere piek in deze expansieve periode. Uit de persoonsnaam valt geen zekere herkomst af te leiden, omdat er verschillende families bestonden die naar verschillende Rijswijken waren vernoemd. Bij Van Winter vindt men een Hollandse en een Gelderse familie.[110] Willem behoorde tot de familie met wortels in de Betuwe, maar was tevens een Stichtse ministeriaal met bisschoppelijke leen-

103 Koopstra, *'Weest ritter'*, 23; OSU, nr. 1726.
104 OSU, nr. 1726.
105 OSU, nr. 1940.
106 OSU, nr. 1976.
107 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 4v.
108 OSU, nr. 2404.
109 OSU, nr. 1756.
110 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap*, 307.

goederen in onder meer Abstede en Rijsenbrug in de parochie Zeist.[111] Ook zijn goederen op Atteveld hield hij in leen van de bisschop. Elect Jan van Nassau moest de verkoop daarom goedkeuren en droeg zijn maarschalk Sweder van Beverweerd op de twee hoeven aan het Duitse Huis over te dragen.[112] Een jaar later wees Willem het Duitse Huis ook een tienjarige rente uit goederen in dezelfde parochie toe; het jaar daarop beloofde hij dat zijn gelijknamige zoon afstand zou doen van diens rechten op het verkochte land zodra hij meerderjarig zou worden. In 1306-1307 bleken meer kinderen van Willem aanspraak te maken op dit land, waardoor er een conflict ontstond waarbij de Duitse Orde aan het langste eind trok.[113] In 1365 bezaten de broeders 29 morgen op Atteveld, deels in de parochie Werkhoven en ook een gedeelte in Odijk.[114] Dit lag in de buurt van het goed *Bulhorn*, hetgeen me tot de conclusie brengt dat in korte tijd in het gebied tussen Werkhoven, Odijk en Houten een cluster landgoederen van het Duitse Huis was ontstaan. Ten zuiden daarvan, bij 't Goy, lag een tweede bezitsconcentratie die in dezelfde tijd via met name Gijsbrecht van Goy en Hugo van Rhenen aan de Duitse Orde was gekomen (zie kaart 6.4).

Ten opzichte van al deze goederen in het Kromme Rijngebied vormt de schenking van 42 morgen land te Kortrijk in het Nederkwartier door Bertold Rading in 1278 een bijzonder geval.[115] De meeste goederen bezat het geslacht Rading rond Vollenhove in het Oversticht. Vanaf de twaalfde eeuw traden leden van deze familie als ministerialen van de bisschop op. In het begin van de dertiende eeuw waren ze vaak betrokken bij zaken aangaande het klooster te Ruinen in Drenthe. Net als andere ministerialen gingen telgen van dit geslacht in de loop van de eeuw de riddertitel voeren. Wouter Rading komt vanaf 1230 als *miles* in de bronnen voor. Bertold was ten tijde van zijn schenking knaap, waarmee hij zijn riddermatige afkomst kon benadrukken zonder dat hij zelf de ridderslag had ontvangen. Op een zeker moment beleende de bisschop een ministeriaal uit dit Overstichtse geslacht met goederen rond Kortrijk. Buitelaar vermoedt dat een Rading *coper* was bij de ontginning van Vijfhoeven (gelegen bij Kortrijk), welke naam geen twijfel laat over de grootte, alwaar hij geen *locator* aanstelde, maar de grond zelf als allodiaal bezitter in gebruik nam. Tevens ontving hij het gerecht en de tienden in leen van de bisschop. Zodoende ontstond een klein gerecht waarbinnen de familie Rading alle rechten bezat, met uitzondering van de leenhulde die ze voor een deel van deze bezittingen aan de bisschop moest brengen.[116]

Dit familiaire ministerialengoed werd in stappen grotendeels aan de Duitse Orde overgedragen. Bertold schonk ruim de helft van het land in 1278, naar eigen zeggen ter verlichting van zijn zondenlast en voor het zielenheil van zijn voorouders. Zijn intrede was echter ook een motief, want zes jaar later noemde zijn echtgenote Aleid zich vrouw van broeder Bertold Rading van de Duitse Orde. Ze beloofde toen samen met haar twee zoons

111 OSU, nr. 1816; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 307; F. Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd (1267-1290)', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 12 (1957) 1-25, aldaar 9.

112 OSU, nrs. 1956-1957.

113 OSU, nrs. 1979, 2005; De Geer, *Archieven*, nr. 295.

114 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 3.

115 OSU, nr. 1974.

116 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 217-218; J.F. Benders, 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks 1400', in: J. Mooijweer ed., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-42, 115-126, aldaar 21-25.

Wouter en Bartholomeus eveneens het ordekleed aan te nemen. Klaarblijkelijk was het destijds niet alleen mogelijk om tijdens een intrede nog in de echt verbonden te blijven, maar ook om het huwelijk binnen het Duitse Huis voort te zetten. Het is echter de vraag of zo'n gezinshereniging daadwerkelijk heeft plaatsgevonden. Wouter was nog te jong om te mogen intreden, waardoor werd bepaald dat hij in de wereld zou mogen blijven.[117] Daarnaast mochten vrouwen volgens de statuten van de Duitse Orde niet als volwaardig lid intreden, tenzij in één van de weinige nonnenkloosters van de orde. Elders waren ze alleen welkom als verpleegsters of dienstmaagden, onder het statuut van halfzuster. Dat het Duitse Huis van Utrecht vrouwen huisvestte, blijkt uit dertiende-eeuwse intredeschenkingen van vrouwen zoals die van Aleid. In de jaren 1360 telde de landcommanderij twee zusters: Trude en Agnese. Waarschijnlijk waren zij halfzusters, familiaren of proveniers.[118] Wellicht stond er dan op de kledij van Aleid, en mogelijk ook op die van haar zoons, een half kruis. Het feit dat het drietal enkel tijdelijke bezitsrechten schonk, kan een aanwijzing zijn voor een verbintenis voor bepaalde duur als proveniers. De omvang van deze goederen was er echter niet minder om: Naast de resterende bezittingen in Vijfhoeven, inclusief het gerecht en de tienden, ging het om een reeks goederen in en rond Vollenhove, waaronder de stamgoederen van de familie.[119] De intrede van vader Bertold was zeker niet van korte duur. In 1296 was hij nog commandeur van het Duitse Huis te Zantvoort op Walcheren.[120]

Ondertussen bleef de Hollandse grafelijke familie de Utrechtse broeders begunstigen. Ik noemde reeds het patronaatsrecht van de Pieterskerk in Leiden dat graaf Floris V op 13 juli 1268 aan het Duitse Huis van Utrecht schonk.[121] De Pieterskerk was tot dan toe een eigenkerk die was voortgekomen uit een grafelijke kapel. Deze was gelegen bij het grafelijk hof waar Floris' voorgangers sedert de twaalfde eeuw verbleven. Floris was in Leiden geboren, maar maakte van zijn nieuwe grafelijk hof in Den Haag zijn hoofdverblijf. Het afstoten van het patronaatsrecht van de Pieterskerk maakte deel uit van zijn terugtrekkende beweging uit Leiden. Dat doet niets af aan het belang van deze schenking voor de Duitse Orde. De stad bleef een bestuurlijk en economisch centrum, waarvan de Pieterskerk de enige parochiekerk was. In 1266 bevestigde Floris de stadsrechten van zijn geboorteplaats en breidde deze uit. Tevens beloofde hij, als patroon, de belangen van de Pieterskerk goed te bewaken door na het overlijden van pastoor Gerard een tweede priester aan de kerk te verbinden. Twee jaar later voerde hij deze belofte uit door in de schenkingsakte de voorwaarde op te nemen dat de Duitse Orde volgens het privilege van de Leidse burgers twee priesters, wereldlijk of van de orde, in de kerk moest aanstellen.[122]

117 OSU, nr. 2195.

118 J.J. van Duijl, 'Vrouwen in de Duitse Orde', *Leiden Medievalists Blog* (14-12-2018): https://leidenmedievalistsblog.nl/articles/vrouwen-in-de-duitse-orde (laatst bezocht op 26-12-2020).

119 Benders, 'Uit de schaduw van het kasteel', 21.

120 OSU, nr. 2623; Mogelijk werd Wouter in 1310 vermoord. Op 2 oktober van dat jaar deed de bisschop uitspraak wegens de doodslag op 'Wouter Reedinc' (S. Fzn. Muller ed. *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722-1528)* I (Utrecht 1917) nr. 291.

121 OSU, nr. 1740.

122 OHZ, nr. 1433; Loopstra, 'De Leidse commanderij', 36; A.J. Versprille, 'Het stadsrecht van Leiden', in: *Leids jaarboekje* 58 (1966) 29-40, aldaar 37-38; M. Buitelaar, *Het grafelijk hof van Leiden in de middeleeuwen. De beweegredenen van de graaf van Holland om zich op deze plek te vestigen* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2013) 8-9, 31-34; E. den Hartog e.a. ed., *De Pieterskerk in Leiden* (Zwolle 2011) 13-14.

Floris' tante Aleid van Holland schonk in 1278 of 1279 een jaarlijkse rente uit de tol te Niemandsvriend aan de broeders van het Duitse Huis te Utrecht. Zij deed dit voor de levensduur van haar vroegere kapelaan Johan, die nu priester van Maasland en broeder van de Duitse Orde was.[123] In 1284 voegde Aleid hier nog een rente aan toe voor het vieren van haar jaargetijde.[124] Hieruit blijkt de voortdurende goede verstandhouding tussen leden van de Hollandse gravenfamilie en het Duitse Huis te Utrecht.

In deze reconstructie van de sterke uitbreiding van het goederenbezit van het Duitse Huis tussen 1260 en 1278, springen de jaren rond 1267 eruit. Gijsbrecht van Goy, Hugo van Rhenen en Otto van Bentheim, drie van de voornaamste edellieden met grootgrondbezit in Utrecht, begunstigden het Duitse Huis rijkelijk en traden daar tevens in. Ze vermeerderden niet enkel het aanzien en goederenbezit van het Utrechtse huis, maar legden tevens de materiële basis voor de stichting van de commanderij Rhenen. Het jaar daarop leidde de schenking van Floris V tot de oprichting van de commanderij Leiden. Deze vette jaren waren uitzonderlijk, maar niet zonder voorgeschiedenis. Reeds in de vroege jaren 1260 trokken de broeders schenkingen aan van vooral Utrechtse riddermatige ministerialen. Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed lieten hun goederen al in 1263 per testament na. Na 1267 vonden er eveneens aanwinsten ten gunste van het Duitse Huis plaats, zij het met een veel lagere frequentie dan in de voorgaande periode. Ook waren het deels afwikkelingen van eerder gedane bepalingen. Rond 1277 kan een kleinere en meer op zichzelf staande piek in de goederenverwerving waargenomen worden.

GESTAGE GROEI TOT 1300

Aan deze snelste expansie in de geschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht kwam geen abrupt einde, maar de groei vlakte wel opvallend snel af. De bovenstaande figuur 3.2 laat zien dat omvangrijke schenkingsgolven zich in het vervolg niet meer voordeden. Sterker nog: tot 1300 is een dalende trend waarneembaar. Losse beduidende donaties bleven echter af en toe voorkomen. Die waren deels een vervolg op eerdere schenkingen, zoals bij de schenking van Aleid en haar zoons Wouter en Bartholomeus Rading in 1284 het geval was. Maar ook nieuwe begunstigers verschenen ten tonele. De eerstvolgende meldde zich in 1287.

Op 28 juni van dat jaar deden Jan Leder en zijn wettige echtgenote Lisa een substantiële schenking ter ondersteuning van het Heilige Land. Naast onroerende en niet nader omschreven goederen in de stad Utrecht, ging het om zes morgen land in Reijerscop, zes morgen in Benschop, 6,5 morgen bij de Grote Wade en 9,5 morgen in Overrijn.[125] De Grote Wade was een wiel bij de Vaartse Rijn waar de Duitse Orde in 1365 land aan weerszijden van het water, in West- en Laagraven, bezat. Daarmee werd het grondbezit van het Duitse Huis in deze contreien verder vergroot. Het belang van deze schenking lag echter vooral in het land in Overrijn. Dit kan met behulp van het GIS van Ad van Ooststroom

123 Indien ze de paasstijl hanteerde, vond deze gebeurtenis plaats in maart 1279 (OSU, nr. 2000), indien ze uitging van de bij de Duitse Orde gebruikelijke kerststijl, dan geschiedde het een jaar eerder (De Geer, *Archieven*, nr. 512).

124 OSU, nr. 2177.

125 OSU, nr. 2306.

geïdentificeerd worden als het perceel dat vanuit de stad gezien langs de overzijde van de inmiddels vermoedelijk reeds drooggevallen Rijnloop lag (zie kaart 6.3). Het vormde een wig tussen enerzijds het conventsterrein aan de stadzijde van het voormalige water, waarover het Duitse Huis na de verhuizing van de Geertekerk en de ingebruikname van land van het kapittel van Sint Marie stapsgewijs de volledige beschikking had gekregen, en anderzijds de conventsbouwinge in de gerechten Lijnpad en Westraven. Door deze schenking werden de twee hoofdbestanddelen van het goederenbezit van het Duitse Huis met elkaar verbonden. Bij deze gewichtige gebeurtenis waren de officiaal van de Utrechtse Kerk, de prior van de predikheren, de gardiaan van de minderbroeders en de commandeur van de Utrechtse johannieters aanwezig. Zij waren vertegenwoordigers van de plaatselijke geestelijke instellingen die betrokken waren bij de kruistochten en derhalve dicht bij de Duitse Orde stonden.

Wederom blijkt het om een intredeschenking te gaan. Het Duitse Huis verleende hiervoor namelijk op de dag van de schenking toestemming aan beide echtgenoten.[126] In een oorkonde uit 1300 wordt 'wilendaghes broder Jhans Lederen, onses broders' vermeld. Jans weduwe Lisa kreeg toen de helft van de inkomsten uit de goederen te Benschop en Reijerscop toegezegd. De andere helft moest worden besteed aan de kost die Lisa in het Duitse Huis zou ontvangen. Ook ditmaal was de mannelijke helft van een vermogend donerend echtpaar broeder geworden terwijl zijn vrouw een lossere verbintenis met het Duitse Huis aanging. Het is niet eenvoudig vast te stellen tot welke families de schenkers behoorden. Jan wordt enkel leek genoemd; een ridder- of burgertitel ontbreekt. Mogelijk was hij verwant met Alardus Ledere, die in 1260 als schepen van Utrecht voorkomt.[127] Meer dan een overeenkomende naam is dit niet. Een connectie met het riddermatige geslacht Van de Leede zou vanwege de verschillende schrijfwijzen verworpen kunnen worden, maar een heraldische aanwijzing getuigt van het tegendeel. Toen het familiewapen van de heren van de Leede in de dertiende eeuw ontstond, figureerde een gekantelde dwarsbalk als ladder, ofwel in de woorden van Antheun Janse: 'de Leede werd een *leder*'.[128] Het is daarom mogelijk dat schenker Jan een telg uit dit geslacht was.

De heren van de Leede, waarvan er overigens verschillende Jan heetten, waren aanvankelijk vooral aan de zijde van de Utrechtse bisschop te vinden, maar als echte grensheren zochten ze hun protectie in de tweede helft van de dertiende eeuw geregeld in het westen. Zo beloofden Jan en Harbert van de Leede in 1285 samen met Hollandse edellieden de graaf getrouw met manschappen bij te staan indien Gijsbrecht IV van Amstel zich niet aan de voorwaarden van zijn verzoening met Floris V zou houden.[129] Van Amstel, een moderne naamgenoot van de middeleeuwse ministeriaal, ziet hierin één van meerdere aanwijzingen voor zijn stelling dat Gijsbrecht zijn dochter Elisabeth kreeg uit een huwelijk met een dochter van Jan I van de Leede.[130] Deze onbekende dochter kan een zus geweest zijn van de Jan die samen met zijn vrouw Lisa goederen schonk aan de Duitse Orde. Van

126 OSU, nr. 2307.
127 OSU, nr. 1525.
128 Janse, *Ridderschap in Holland*, 265.
129 OSU, nr. 383; OHZ, nr. 2238; J. de Groot, 'Het geslacht van der Lede', *De Nederlandsche Leeuw* 59 (1941) 466-479.
130 Van Amstel, *De Heren van Amstel*, 102-103.

Jan I is immers nog geen gelijknamige zoon bekend, terwijl de naam in andere generaties telkens wel werd doorgegeven.[131]

Elisabeth Gijsbrechtsdochter zou dus naar haar tante Lisa vernoemd kunnen zijn. Over Lisa's afkomst is een aanwijzing te vinden in een oorkonde van 12 augustus 1287, waarin Gerard van de Wateringe afstand doet van zijn aanspraken op 'Jans Lederen' land, dat hem was aangekomen van zijn schoonvader, de heer van Teilingen.[132] Omdat dit document zich bevindt in het archief van het Duitse Huis, is het aannemelijk dat het gaat om het land dat Jan en Lisa anderhalve maand tevoren aan de Duitse Orde hadden geschonken. Een bloedverwantschap tussen Jan en het huis Wateringe is niet aanwijsbaar. Het is waarschijnlijker dat een gedeelte van de goederen die het echtpaar schonk tot Lisa's lijftocht had behoord en dat Gerard, mogelijk als naast familielid, daarover zeggenschap had gehouden. Dat zou verklaren waarom hij afstand van zijn rechten op deze goederen moest doen toen ze aan de Duitse Orde werden geschonken. Dit sluit aan op de inkomsten die Lisa in 1300 (weer) uit het land in Benschop en Reijerscop kreeg na het overlijden van haar man. Was de Jan Leder die het Duitse Huis begunstigde kortom een zoon van Jan I, heer van de Leede, een schoonzoon van Gerard van de Wateringe en een zwager van Gijsbrecht IV van Amstel? Deze genealogische puzzel past goed, maar de bewijzen zijn te fragiel om zonder meer deze conclusie met zekerheid te kunnen trekken.

In de jaren 1290 verbonden nog enkele Stichtse ministerialen een schenking aan hun intrede. Gijsbrecht van Dolre doneerde bij zijn opname in de orde in 1292 honderd Hollandse ponden, die betaald moesten worden uit zijn goederen op de Veluwe en bij Wageningen. Hieronder bevonden zich de reeds genoemde goederen Spurdinclare en Butsebroke, waaruit het Duitse Huis in 1365 nog tijnzen hief.[133] De ligging van deze goederen ondersteunen Buitelaars vermoeden dat de herkomst van het geslacht Dolre op de Veluwe lag. Minder waarschijnlijk is daarmee de andere door hem gegeven mogelijkheid Twente.[134] Sedert de twaalfde eeuw komen de Van Dolres als prominente ministerialen van de Utrechtse bisschop voor. Gijsbrechts voorvader Gerard en diens zoon Berend waren als zodanig getuige bij bisschoppelijke bevestiging van de verkoop van een hoeve land door Herman Ouderidder aan de Duitse Orde in 1235.[135] Berend bekleedde destijds het hofambt van kameraar van de bisschop.[136] Ten tijde van Gijsbrechts schenking lijkt de familie Van Dolre echter aan invloed te hebben verloren. We vernemen na hem niet veel meer van ze. Een omgekeerde ontwikkeling maakte de familie van ridder Gerard van Rijn door. Gerard verklaarde in 1294 twaalf morgen land in Benschop gedoneerd te hebben 'doe wie in den orde voren'.[137] De activiteiten en bezittingen van het geslacht Van Rijn concentreerden zich rond Jutphaas en IJsselstein. Het familiekasteel Rijnestein bij IJsselstein wordt

131 Een stamboom van de heren van de Leede is te vinden in: M.J. Waale, *De Arkelse Oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990) 37.

132 OSU, nr. 2311.

133 OSU, nr. 2556.

134 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit,* 223-225; In OSU 1206 (d.d. 1249) worden zowel 'Dolre super Veluam' als 'Dolre super Tventam' genoemd.

135 OSU, nr. 883.

136 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 275.

137 OSU, nr. 2647.

pas in 1392 voor het eerst genoemd. Gerrit van Rijn was toen de bewoner. Bij Gerards riddertitel hoorde evenwel een representatief huis. Van dergelijke huizen werden er in de dertiende eeuw vele in steen opgetrokken. Mogelijk was Gerard bij de bouw betrokken. Voorouders van hem zijn nauwelijks bekend. In 1245 komt een zekere 'Henricus de Reno' voor.[138] Nakomelingen waren er des te meer.[139] Gerard lijkt kortom deel te hebben uitgemaakt van een Utrechtse riddermatige familie in opkomst.

Voorts kan de verkoop in 1295 door knaap Hubert van Wulven van een hoeve land in de ontginning Waaien, ten noordwesten van het dorp Houten, niet onvermeld blijven. Hubert ontving het land direct terug in erfpacht.[140] Dat maakt deze transactie ogenschijnlijk niet zeer beduidend. Vanaf 1359 had Goswijn Janszoon deze hoeve echter in tijdpacht voor een marktconforme jaarlijkse som van zestien ponden en twaalf hoenderen. In 1369 blijkt de pachter Goswijn van Wulven te heten, dus naar het zich laat aanzien was het land wel in gebruik van de familie gebleven, maar was de erfpacht omgezet in tijdpacht.[141] De Van Wulvens behoorden tot de top van de Utrechtse ministerialiteit. Ze komen veelvuldig in de bronnen voor. Reeds bij de eerste vermelding, in 1196, stonden 'Alfero et Alberto de Wluinne' bovenaan een lange lijst ministerialen.[142] Huberts eerste vermelding dateert van 1285. Na zijn verkoop aan het Duitse Huis wordt hij pas weer in 1312 genoemd als overleden vader van Alfert.[143] Op de vraag of hij was ingetreden moet ik het antwoord wegens het ontbreken van bewijs schuldig blijven. Leden van het geslacht Van Wulven komen evenwel veelvuldig voor in de dertiende-eeuwse geschiedenis van het Duitse Huis. Ernst van Wulven maakte als broeder binnen de Duitse Orde internationaal carrière en komt derhalve in het volgende hoofdstuk over kruistochten ter sprake. In hoofdstuk 5, over de goederenverwerving in de context van politiek en patronage, passeert de politieke positionering van het geslacht Van Wulven de revue.

Een aparte categorie die vanaf de jaren 1290 in relatie tot de Duitse Orde zichtbaar wordt, maar mogelijk oudere wortels heeft, is het zogenoemde kruisland. Dit was grond waarop een rente werd gevestigd ter financiering van een toekomstige kruistocht. Mol stelt vast dat dergelijke kruislandgelden altijd afkomstig waren van vrouwen uit het patriciaat of van adel. Zij konden hiermee, ondanks de onmogelijkheid om zelf deel te nemen, toch een bijdrage leveren aan een kruistocht. Een mogelijke oorsprong van dit fenomeen is te vinden in een brief uit 1260 die is opgenomen in de kroniek van het klooster Bloemhof. Hierin roept Thomas Agni van Lentini, bisschop van Bethlehem en kruistochtprediker, Friese geestelijken op om vrouwen die het kruis hebben opgenomen ertoe te bewegen niet zelf op reis te gaan maar de vergeving van zonden te verdienen door een plaatsvervanger te sturen of door de verzamelde gelden aan een betrouwbare bode ter financiering van het Heilige Land mee te geven. In het verleden zou het gezamenlijk op pad gaan van zowel

138 OSU, nr. 1061; De familie Van Rijn dient niet te worden verward met het ministerialengeslacht Van Rijningen. De twee families komen in dezelfde periode met consequent verschillende spellingswijzen in de bronnen voor: vlg. onder meer Hendrik *de Reno* in 1245 (OSU, nr. 1061) en de broers Otto en Philippus *de Rininge/Riningen* in 1247 (OSU, nr. 1134) en 1248 (OSU, nr. 1174).
139 Dekker, *Kromme Rijngebied*, 493-494; B. Olde Meierink en e.a. ed. *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 389.
140 OSU, nrs. 2697-2698.
141 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 32r, 107r.
142 OSU, nr. 529.
143 OSU, nr. 2247; Dekker, *Kromme Rijngebied*, 485-486.

mannen als vrouwen namelijk bij herhaling tot onzedelijke praktijken hebben geleid.[144] Een vroeg voorbeeld van zo'n regeling betreft een kruisrente die niet voortkwam uit landinkomsten, maar verder wel de karaktertrekken van kruisland had. In omstreeks 1280 verklaarden de abdis en het convent van het victorinnenklooster Jeruzalem te Biezelinge op Zuid-Beveland, dat zij het geld afkomstig van Dierwigis, een zus van Willem van Oedekenskerke genaamd de Vries, voor een toekomstige kruistocht zouden inzetten. Willem had dit geld bij zijn laatste wil bestemd voor een bloedverwant die aan een toekomstige kruistocht zou deelnemen. Blijkbaar diende een dergelijk familielid zich niet aan, want zijn zus gaf het aan het klooster.[145] Een augustijner vrouwenklooster dat zich noemde naar de heilige stad was een logische partij voor dit beheer.

Ook geestelijke ridderorden waren hiervoor bij uitstek geschikt. Jacob van Zuden, de commandeur van het Sint-Janshuis in Haarlem, was in het begin van de veertiende eeuw bijzonder succesvol in het aantrekken van kruislandgelden en wist mede daardoor een opbloei van diverse johannieter vestigingen te bewerkstelligen.[146] Bij de Duitse Orde kan het beheer van kruisland zoals gezegd wat vroeger aangetroffen worden. Ook dan komen de voorbeelden uit het graafschap Holland-Zeeland, waardoor dit vermoedelijk vooral daar een breder voorkomend verschijnsel was. In februari 1292 (kerststijl) of 1293 (paasstijl) wees Olent van Noordwijk een rente van twintig Hollandse ponden in het ambacht Rijswijk toe aan een knaap die haar kruis zou voeren in een toekomstige kruistocht. De commandeurs van de Duitse Orde in Utrecht en Leiden moesten dit land daartoe verpachten en kregen beiden jaarlijks een pond ter bekostiging van haar memorieviering.[147] Gezien het uitblijven van kruistochten naar het Heilige Land na val van Akko in 1291, is het de vraag of Olents kruis ooit gedragen is. Wel ontving het Duitse Huis van Utrecht tot in de vroege vijftiende eeuw jaarlijks twee ponden uit het goed Ockenburg in het ambacht Rijswijk, dat volgens notities in pachtboeken aan een kapel te Noordwijk toebehoorde.[148]

Een opmerkelijk geval is de verklaring die een zekere 'broeder Wouter, commeldeur des h[eyligen] Duytsen husen van Uutrecht' in 1296 aflegde voor mevrouw Bertraat van de Velde. Hij onthief daarin het land van kruisgeld, opdat zij het land kon verkopen. Dit is een uniek bewijs voor het afstoten van kruislandrenten door de Duitse Orde. Mogelijk gebeurde dit op grotere schaal en heeft het Duitse Huis dus meer kruisland in beheer gehad dan de bronnen laten zien. Wat dat betreft is het relevant dat de verklaring niet is overgeleverd in een archief van de Duitse Orde, maar in dat van het Windesheimer kloosters Sint-Hiëronymusdal te Delft.[149] Hoogstwaarschijnlijk kregen de kloosterlingen de oorkonde als retroacta mee toen zij het land van derden kochten. Dit is af te leiden uit de aantekening dat de reguliere kanunniken een derde deel bezaten van de veertien morgen (kruis)land, die ze in Maasland situeren.

144 *Kroniek van het klooster Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 402; A. Janse, 'Onwillig, ongeschikt en ongewenst. Onverwachte kruisvaarders in de dertiende-eeuwse Kroniek van Bloemhof', *Leidschrift. Met het kruis getekend: Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem* 27 (2012) 41-56, aldaar 53-54.

145 OHZ, nr. 1934.

146 Mol en Koorn, 'Netwerken voor het Heilige Land', 115-117.

147 De Geer, *Archieven*, nr. 281 (d.d.1293) = OSU, nr. 2510 (d.d.1292).

148 ARDOU, inv.nrs. 646.1, fol. 115r, 880.5, fol. 125v.

149 OSU, nr. 2735; Nationaal Archief, Archief van het St. Hiëronymusdal te Delft (toegang 3.18.06), inv.nr. 21.

Tevens is het opvallend dat commandeur Wouter in de archieven van de Duitse Orde in het geheel niet voorkomt. Hij ontbreekt zelfs in de balijekroniek, waaruit blijkt dat hij reeds ten tijde van landcommandeur Johan van Drongelen in de tweede helft van de vijftiende eeuw uit het geheugen van de broeders was gewist. Dientengevolge ontbreekt hij ook in de portretreeks die, zoals Daantje Meuwissen aantoont, in opdracht van landcommandeur Jacob Taets van Amerongen werd gemaakt, vermoedelijk vanaf omstreeks 1578.[150] Hierbij is commandeur Wouter dus herontdekt.

Deze casus illustreert de incomplete dertiende-eeuwse bronnenoverlevering. Vooral documenten aangaande tijdelijke bezittingen of goederen die werden vervreemd, verloren voor het Duitse Huis hun waarde en zullen daarom relatief vaak uit het archief zijn verwijderd. Daarnaast moeten er aanwinsten voor het Duitse Huis zijn geweest die niet schriftelijk werden vastgelegd. Niettemin is duidelijk dat tussen 1280 en 1300 vooral intredeschenkingen van Utrechtse ridders bijdroegen aan een gestage groei van het goederenbezit van het Duitse Huis. Schenkingsgolven, zoals die zich rond 1247 en 1267 hadden voorgedaan en die de vorming van concentraties van bezit of zelfs commanderijen tot gevolg hadden, deden zich niet meer voor. Hoewel donaties in de late dertiende eeuw dus niet geclusterd geschiedden, waren ze per stuk niet kleiner geworden. Een ridder moest nog altijd ongeveer honderd ponden of een hoeve land op tafel leggen voor zijn intrede. De bezitsgroei was dus niet wezenlijk anders dan in voorgaande decennia, maar wel minder omvangrijk.

HET DECENNIUM VAN DE KENTERING

Kort na de eeuwwisseling verwierf het Duitse Huis verschillende goederen die bij nadere beschouwing vrij aanzienlijk blijken. Op het eerste gezicht legde de schenking in 1303 door ridder Herbaren van Drongelen van een erf in Oversliedrecht plus een half vierdeel land, dus ongeveer twee morgen, weinig gewicht in de schaal.[151] In de balijekroniek wordt dit aan de intrede van Herbaren gekoppeld.[152] Dat is juist, want hij komt in 1307 inderdaad als *frater* en van 1313 tot 1319 als commandeur van het Duitse Huis voor.[153] Herbarens familie was nauw verwant met, en stamde in directe lijn af van, het geslacht Van Heusden, waardoor de familiaire bezittingen hoofdzakelijk in en rond het Hollands-Brabants-Gelderse grensland Heusden lagen en de beide families gedeelde geopolitieke belangen hadden. Gedurende de dertiende eeuw groeide de Brabantse invloed. In 1279 leed de heer van Heusden een militaire nederlaag tegen de hertog. Daarna was men voor hulp aangewezen op de Hollandse graaf, maar ook die was niet belangeloos. In 1290 was de heer van Heusden genoodzaakt de stad en stadsvrijheid van Heusden aan graaf Floris V in leen op te dragen. Hierop zocht een deel van de familie Van Heusden weer de steun van Brabant en ging de politieke wind weer vanuit het zuiden waaien. De familie

150 Meuwissen, *Gekoesterde traditie*, 95-106.
151 De Geer, *Archieven*, nr. 289.
152 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6v.
153 De Geer, *Archieven*, nrs. 301, 553; J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937) nrs. 349, 408.

Van Drongelen echter bleef de Hollandgezinde partij trouw tot in de Brabants-Hollandse oorlog om Heusden in 1318.[154]

Ook Herbaren haalde de banden met de Hollandse adel stevig aan. In 1281 beleende Willem van Brederode, een prominente edelman die tot de raadgevers van graaf en roomskoning Willem II had behoord, 'sijnen neve' Herbaren met het huis Crayestein en een hofstede bij Sliedrecht.[155] Dit moet het goed zijn geweest dat Herbaren in 1303 aan de Duitse Orde schonk, zoals de balijekroniek ook suggereert.[156] Dan wordt begrijpelijk waarom de bewoner er blijkens de schenkingsakte jaarlijks het forse bedrag van tien Hollandse ponden voor betaalde. Dit, en de verwerving door het Duitse Huis te Utrecht van negen en 4,5 morgen land in de Grote Waard in respectievelijk 1302 en 1306, wekt de indruk dat er in het begin van de veertiende eeuw is gepoogd een bezitscomplex met huis van de Duitse Orde bij Sliedrecht te creëren.[157] Dat leidde echter tot niets. In 1365 had de orde er geen bezittingen meer. Volgens de balijekroniek werd het door Herbaren van Drongelen geschonken goed verkocht.

In Utrecht vonden er vóór 1310 nog twee grote goederenoverdrachten plaats. In 1305 Schonk Johan Zwart de hoeve die hij in 1289 in lijfpacht had genomen aan de Duitse Orde. Onder de naam Botterskamp komt deze hoeve terug in de pachtboeken. Samen met zijn vrouw Hylla, beiden burgers van Utrecht met een zeer kleine voetafdruk in de bronnen, doneerde hij er nog diverse landerijen in de parochie Werkhoven bij.[158] Deze omvatten twaalf morgen in het gerecht van Ernst van Wulven, vijf morgen in de waard Krekenberg in een lus van de Kromme Rijn, en land in het bisschoppelijk gerecht waarvan door een stuk afgescheurde tekst het aantal morgen onleesbaar is. De belendingen staan er wel op. Die kunnen worden vergeleken met geografische aanduidingen in latere pachtboeken en zodoende worden gelokaliseerd in het historisch GIS van Ad van Ooststroom. Het blijkt te gaan om een perceel van een kleine twaalf morgen. Anno 1365 was Jan die Rose er de pachter van.[159] In totaal kwam hiermee dus 45 morgen land in handen van het Duitse Huis. Dat was ruim voldoende voor een intredeschenking. Toen de bisschop in 1307 uitspraak deed inzake de bovengenoemde kwestie over het door Willem van Rijswijk verkochte land op Atteveld, trad Johan Zwart namens de commandeur op.[160] In combinatie met zijn schenking twee jaar eerder, kan hieruit worden afgeleid dat hij in 1305 broeder was geworden.

Ten slotte komt na enig puzzelen een verwerving in 1308 tevoorschijn. In het pachtregister van 1365 staat dat Gerrit van Vleuten sinds 1348 130 morgen land van het Duitse Huis pachtte. In deze legger wordt het gesitueerd 'te Vloten ende te Maerne'.[161] Zoveel land bezat de orde daar echter niet (zie kaart 3.1).

154 Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 4-5, 579.
155 OHZ, nr. 1975.
156 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6v.
157 AURDOU, inv.nrs. 1294*-1294**.
158 De Geer, *Archieven*, 290; De naam Zwart of Niger komt niet vaak in bronnen voor. Vermoedelijk was Johan vader van Amilius, die bij zijn overdracht van land in Galecop aan het kapittel van Sint Pieter in 1352 zoon van 'Johannes Svarte' werd genoemd (HUA, Kapittel van Sint Pieter te Utrecht (toegang 220), inv.nr. 310). Waarschijnlijk was Johan niet (nauw) verwant met een zekere Ghiselberto Nigro die op basis van zijn voorkomen in het tweede kwart van de dertiende eeuw tot de Hollandse ridderschap gerekend moet worden (OHZ, nrs. 466, 577; OSU, nrs. 740, 1008).
159 ARDOU, inv.nrs. 646-1, fol. 2r, 774.
160 De Geer, *Archieven*, nr. 295.
161 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 4r.

KAART **3.1** RECONSTRUCTIE IN GIS VAN HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TEN WESTEN VAN DE STAD UTRECHT OMSTREEKS **1530**

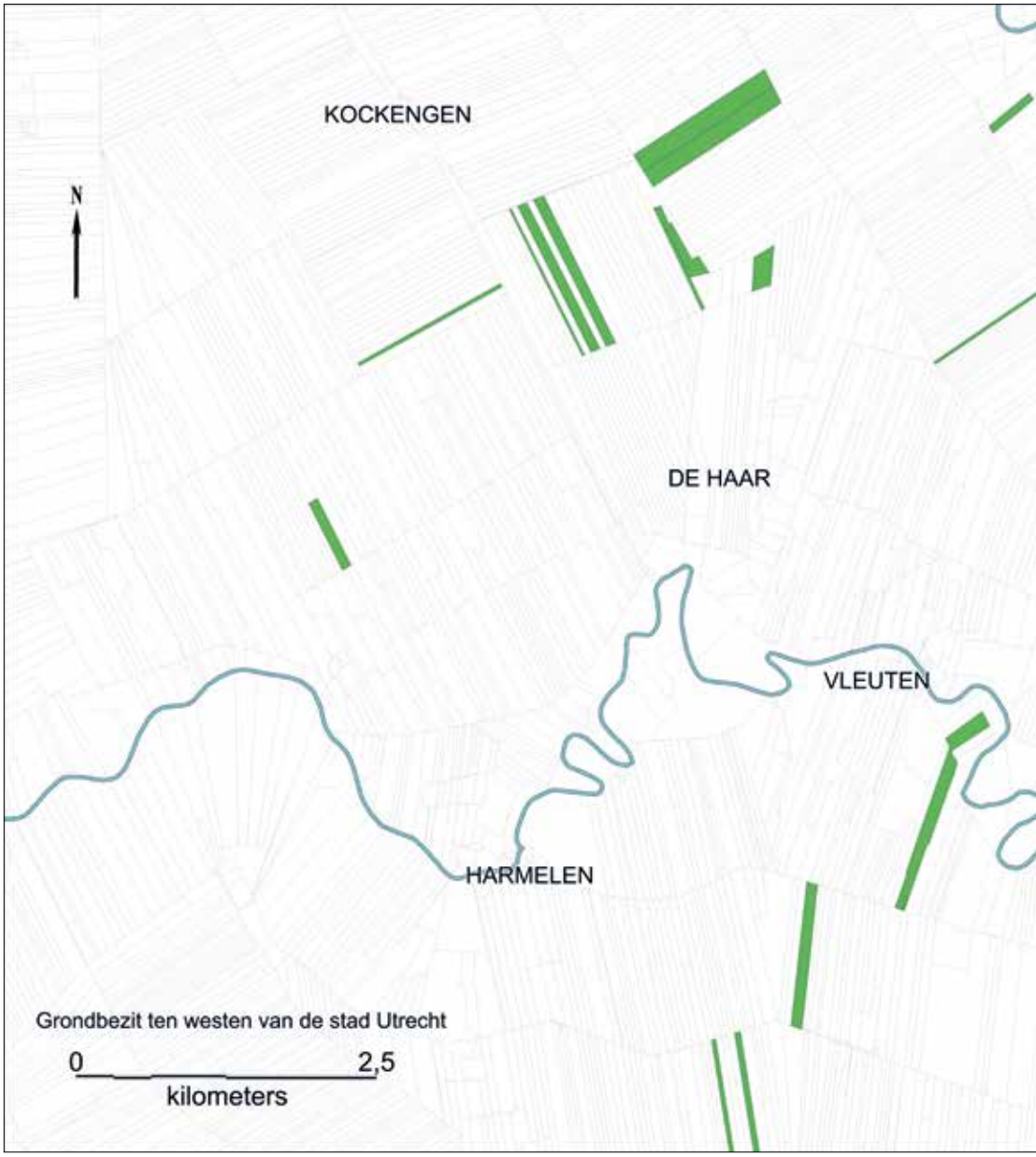

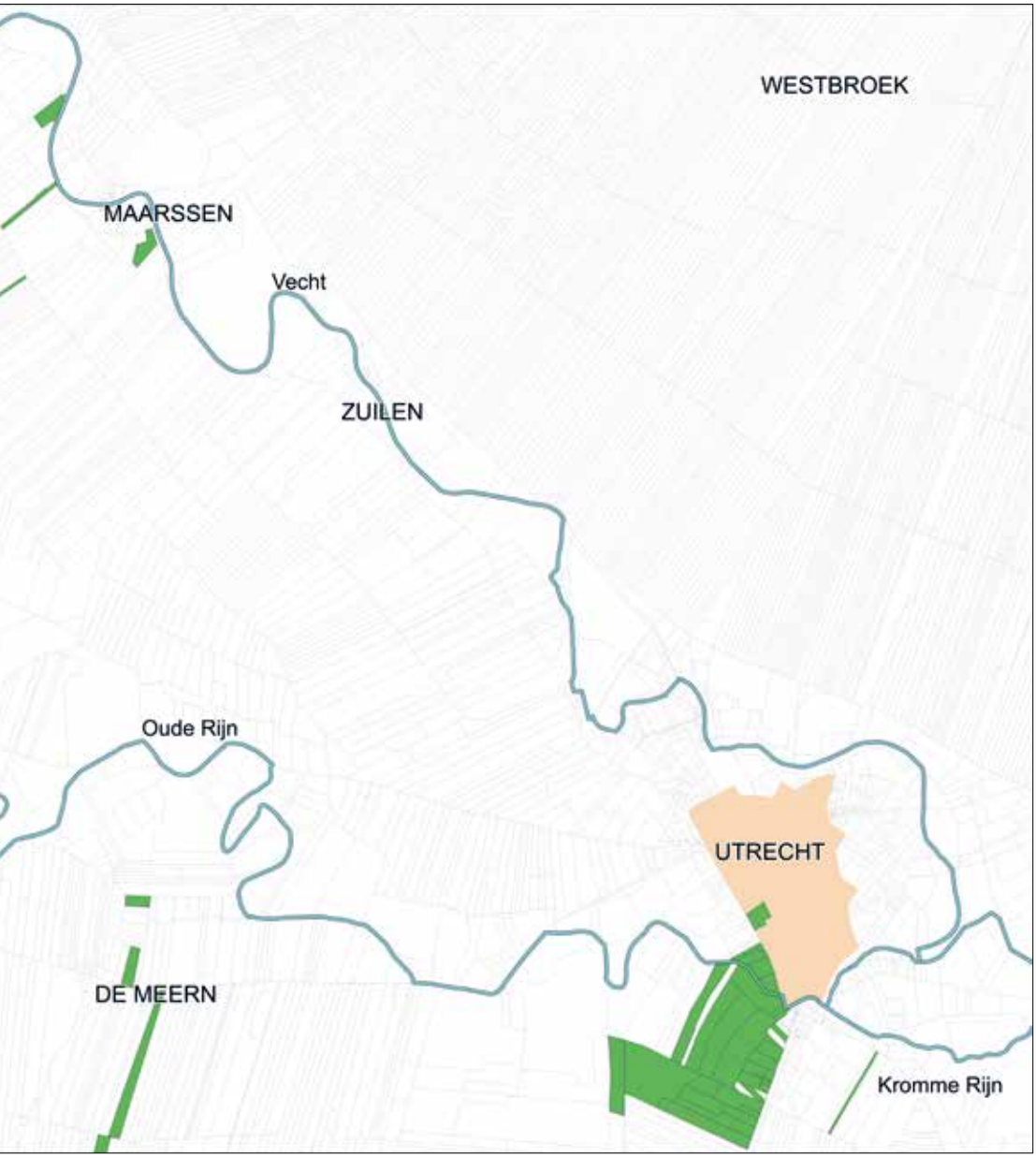
WESTBROEK
MAARSSEN
Vecht
ZUILEN
Oude Rijn
UTRECHT
DE MEERN
Kromme Rijn

In een pachtboek uit 1415 valt dit pakket uiteen in meerdere delen. Dan blijkt slechts 26 morgen in Vleuten te liggen, bij het huis van Hugo van Vleuten om precies te zijn. Van het overige deel worden drie hoeven (48 morgen) te Kortrijk, waarin de schenking van Bertold Rading in 1278 van land in de ontginning Vijfhoeven herkend kan worden, en 14 morgen op Bijleveld bij Heicop, mogelijk afkomstig van de schenking van Dirk van der Velde in 1259, opgesomd. De resterende 42 morgen worden niet verklaard. Zonder twijfel behoorde hiertoe 33 morgen in Laag-Nieuwkoop bij Kockengen, welke ontginning aan de oostzijde aansloot op de ontginning Vijfhoeven. Deze 33 morgen verschijnt vanaf het uiteenvallen van de 130 morgen in delen van vijftien, veertien en vijf morgen in de pachtboeken.

Over hoe en wanneer dit land verworven werd, is in het zestiende-eeuwse cartularium van het Duitse Huis een aanwijzing te vinden. Daarin wordt het namelijk geplaatst bij een vidimus van de abt van de Utrechtse Paulusabdij in 1308 voor een verklaring die graaf Floris V in 1270 aflegde voor Aleid, die hij omschrijft als jonkvrouw (*domicella*) van zijn moeder Elisabeth. Zijn vader Willem noemt hij niet, wat doet vermoeden dat we hier met een tot dusver onbekende halfzus van moederszijde te maken hebben. Ter uitvoering van de haar beloofde huwelijksgift ter waarde van negentig Hollandse ponden, wees Floris voorlopig twee hoed koren uit zijn granen te Nieuwkoop toe aan Aleid en haar kinderen. Op de dorsozijde van de bewaard gebleven originele vidimus staat 'An de orde gebragt a° MCCCLXXX Nycoep'.[162] De schrijver daarvan moet echter in Arabische cijfers hebben gedacht en daarbij de getallen drie en acht hebben verwisseld, want reeds de abt van de Paulusabdij lichtte zijn vidimus in 1308 toe met de opmerking dat Hendrik van Rijnsburg, priester, zijn aandeel in de erfenis van zijn moeder Aleid aan het Duitse Huis te Utrecht overdroeg. Het betrof vermoedelijk de 33 morgen in Laag-Nieuwkoop. Ook dit was een intredeschenking. In 1313 gaf namelijk begijn Wendelmoed Golinne het Duitse Huis van Utrecht al haar goederen te Rijnsburg die weleer hadden toebehoord aan Hendrik van Rijnsburg, die nu priesterbroeder was.[163] Zijn intredeschenking van de goederen te Nieuwkoop vond dus in 1308 plaats.

Samenvattend kan gesteld worden dat zich in het eerste decennium van de veertiende eeuw een kentering in de goederenverwerving van het Duitse Huis heeft voorgedaan. Enkele grote schenkingen gaven weliswaar een impuls aan het goederenbezit, maar de bezittingen in Sliedrecht bleken van korte duur, de dotatie van Johan Zwart kwam deels voort uit een eerdere schenking en vermoedelijk geldt hetzelfde voor de schenking van Hendrik van Rijnsburg. Bovendien valt de afwezigheid van schenkingen door Utrechtse ridders op. Hiermee viel de maatschappelijke groep weg die sinds de vijfde kruistocht de constante factor was geweest in de begunstiging van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden.

MAGERE JAREN NA 1310 EN DE BOUW VAN HET NIEUWE DUITSE HUIS

In figuur 3.2 is te zien dat het landbezit van het Duitse Huis in de jaren 1310 met minstens dertig morgen werd uitgebreid. Vervolgens stond de teller stil tot in de jaren 1330. Nadien

162 ARDOU, inv.nr. 1339; De Geer, *Archieven*, nr. 255; De Geer geeft enkel de tekst uit de oorkonde van Floris V.
163 De Geer, inv.nr. 300.

kwamen er tot het peiljaar 1365 nog slechts minieme hoeveelheden bij. Dit betekent niet dat er niets meer gebeurde. Er vonden wel degelijk veel schenkingen, aankopen en ruiltransacties plaats, maar deze waren vrijwel allemaal klein van omvang. Bovendien lag het zwaartepunt bij stedelijke goederen, zoals huizen en hofsteden. In samenhang hiermee nam het aandeel van burgers in de begunstiging toe.

Deze nieuwe omstandigheden waarin in het Duitse Huis terecht was gekomen, blijkt uit een reeks goederenoverdrachten die in 1311 begon met een schenking door ene Gerrit Pude en zijn vrouw Fije van het huis waarin zij woonden. De donatie werd gedaan voor de schout en burgers van Utrecht, waardoor het aannemelijk is dat het huis in die stad stond. In het cartularium wordt het onder de bezittingen aan de Springweg geschaard.[164] In 1313 doneerde Beatrix, weduwe van een ordebroeder genaamd Simon, een derde van al haar roerende en onroerende goederen aan de Duitse Orde.[165] Drie jaar later kwam er weer een schenking van Beatrix, die ditmaal echtgenote van Simon Twistrate, broeder van het Duitse Huis, wordt genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid betreft het dezelfde personen. De tweede schenking bestond uit tien morgen land in Benschop en een huis met hofstede bij de begraafplaats van de Utrechtse Klaaskerk.[166] Gezien de familienaam gaat het vermoedelijk om het huis dat de orde blijkens onder meer het pachtboek van 1387 in de Twijnstraat bezat.[167] In de tussentijd kreeg het Duitse Huis enkele hofsteden en stukken land in en bij Rhenen geschonken. In 1313 kocht het acht morgen land te Gasperde en voerden de erfgenamen van Albrecht Marcus zijn laatste wil uit met een schenking van zeven morgen land met een hofstede in Nigtevecht en een morgen te Abcoude.[168] Uit dit alles blijkt dat het Duitse Huis tussen 1311 en 1316 steun verwierf onder burgers en landbezitters in Utrecht met een klein vermogen.

Na 1316 vonden decennialang enkel nog incidentele goederenoverdrachten plaats. In de jaren 1320 verkregen de Utrechtse broeders bijvoorbeeld een hofstede en een rente uit een zeer klein stukje land, beide bij Rhenen gelegen.[169] Meer voorbeelden zijn er van het afstoten, ruilen of aankopen van bezit. Het land op de Stadsweide dat Gijsbrecht van Amstel in 1265 had geschonken, stond het Duitse Huis in 1321 af aan de stad Utrecht.[170] In 1328 ruilde de landcommandeur zijn patronaatsrecht van de kerk van Hummelo voor dat van de kerk van Drempt. Bovendien vond in dat jaar de aankoop van goederen in Tiel plaats, teneinde daar de commanderij van Ophemert naartoe te verhuizen. Een volgende ruil, van twee morgen in 't Goy voor een stuk land van gelijke omvang in de buurt, vond plaats in 1340.[171] Vier jaar later kocht het Duitse Huis acht morgen in Schalkwijk.[172] Al met al waren dit vanuit het oogpunt van bezitsverwerving voor de landcommanderij magere jaren. Uit deze periode zijn zeer weinig bronnen met betrekking tot de Utrechtse vesti-

164 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 315v.
165 ARDOU, inv.nr. 902.
166 ARDOU, inv.nr. 1027.
167 ARDOU, inv.nr. 880.3.
168 ARDOU, inv.nrs. 742, 1005*, 1188, 2410, 2436.
169 ARDOU, inv.nrs. 204*, 2437.
170 De Geer, *Archieven*, nr. 305.
171 ARDOU, inv.nr. 1128.
172 ARDOU, inv.nr. 1200.

ging overgeleverd, zeker in vergelijking met andere commanderijen. Het duurde tot 1345 eer het hoofdhuis weer in het centrum van de ontwikkelingen in de balije kwam te staan.

Op 8 juni 1345 verscheen de Hollandse graaf Willem IV met een grote legermacht voor de stad Utrecht. Dit was een reactie op een pact dat de bisschop, de Lichtenbergse factie in de stad en de gilden met elkaar hadden gesloten ten nadele van de Gunterlingse partij, die destijds de kant van de graaf had gekozen.[173] Het Duitse Huis was vanwege de ligging direct buiten de stadsmuur een ideale uitvalsbasis voor een vijandelijke belegeraar. Het werd daarom volgens de balijekroniek in allerijl in brand gestoken en de bewoners vluchtten met het vee de stad in.[174] Vermoedelijk was dit een uitvoering van het zogeheten ruimingsrecht. Oorspronkelijk behoorde dit toe aan de burggraaf, die het in 1220 afstond aan de bisschop.[175] In 1254 verleende bisschop Hendrik van Vianden het stadsbestuur het recht om alle gebouwen buiten de stad die een bedreiging voor de stad konden vormen, indien nodig af te breken. Elect Gwijde van Avesnes herhaalde dit in 1303.[176] In 1307 gaven de ordebroeders het stadsbestuur het specifieke recht om de conventsmuur die langs de stadsmuur stond te slopen in geval van nood.[177]

Na de gebeurtenissen van 1345 werd besloten niet terug te keren naar de oude stek, maar een nieuw convent te bouwen binnen de stadsmuren. Dat was veiliger voor zowel de bewoners van het Duitse Huis als voor de stad. De verhuizing had de nodige voeten in de aarde. Bij het creëren van een conventsterrein binnen de stadsmuren werden de broeders, de bisschop, het stadsbestuur en lokale grondeigenaars betrokken. De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk laten gedetailleerd zien hoe, vanaf de overdracht op 31 augustus 1346 van een perceel aan de Springweg waarop de stal van de bisschop stond, verschillende eigenaars hun perceel aan de Duitse Orde afstonden. In afwachting van een nieuw conventsgebouw moeten de broeders aanvankelijk bestaande bebouwing hebben betrokken. De bovengenoemde drie auteurs maken aannemelijk dat de broeders aanvankelijk verblijf hebben gehouden in het huis van Ermgard, weduwe van Gijsbert van der Vismarkt, en haar vijf kinderen. Dit gezin deed op 30 januari 1347 afstand van rechten op een perceel met *husingen*.[178] De volgende dag gaven de burgemeesters, schepenen, raad en gemene oudermannen van de stad formeel toestemming aan de broeders, 'die buten onser stat mure te wonen plaghen ende die in onsen besitte groten scade leden, in dien dat hore kerke ende hoer cloester gedestrueert wart', om zich op de nieuwe locatie tussen de Strosteeg en de Zwaansteeg te vestigen.[179] De stadsgracht en de Springweg vormden de overige begrenzingen van het terrein.

Waarschijnlijk was dit het startschot van de bouw van het nieuwe Duitse Huis. Uit bouwhistorisch onderzoek door Bart Klück blijkt dat er haastig werd gewerkt. Er werd gebruik

173 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. ed., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189, aldaar 127.

174 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 2r.

175 M.W.J. de Bruijn en M.A. van der Eerden-Vonk, 'Het Utrechtse burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber ed., *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden* (Hilversum 1987) 55-81, aldaar 73-80; De Bruijn, *Husinghe ende hofstede*, 252, 294.

176 OSU, nr. 1335; HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nr. 75.

177 HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nr. 81.

178 De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht*, 27-33.

179 De Geer, *Archieven*, nr. 317.

gemaakt van stenen van het verwoeste oude huis.[180] Op 25 augustus schreven de broeders over twee hofsteden, waaronder een afkomstig van Ermgard van der Vismarkt, 'gheleghen in d'oude Sprincwijc, daer wi nu op wonen'.[181] Vijf dagen later deden Jacob de Houscoemaker en zijn elf kinderen afstand van hun helft van een hofstede die aan beide zijden werd begrensd door 'der heeren erve van den Duytschen Huise'.[182] Al met al lijkt het erop dat de broeders het huis waarin zij een noodverblijf hadden gevonden in circa acht maanden tijd met gebruik van brokstukken van het oude Duitse Huis hebben laten uitbouwen tot hun nieuwe verblijfplaats.

In een rustiger tempo kon vervolgens de bouw van de kerk op de aangrenzende locatie van de voormalige stal van de bisschop ter hand worden genomen. Volgens de balijekroniek werd de eerste steen gelegd op 2 mei 1347 en de laatste elf jaar later.[183] Klück baseert zich waarschijnlijk op deze vermelding wanneer hij hetzelfde aantal jaren noemt. Hij voegt daaraan toe dat de stenen van de sacristie, het enige deel van de kerk dat heden ten dage nog overeind staat, nieuwgebakken waren.[184] Na afloop van de bouw breidden de broeders het terrein verder uit. In 1363 verwierven ze drie perceeltjes die de conventsmuur van het Duitse Huis als belending hadden en daarom vermoedelijk niet tot het oorspronkelijk bedoelde terrein behoorden. Dat was anders bij twee halve hofsteden die in 1367 aan de broeders werden overgedragen. Deze lagen namelijk binnen de muren.[185] Landcommandeur Gosen van Garnaer, wiens bestuursperiode in de balijekroniek (1340-1358) enigszins afwijkt van de jaren 1337-1352 waarin ik hem in de bronnen als landcommandeur heb kunnen traceren, maakte deze afronding van het nieuwe convent niet meer mee. Zijn laatste aanwijsbare optreden dateert van 1352.[186] In 1357 overleed hij.[187] Mogelijk was hij nog wel aanwezig bij de voltooiing of ingebruikname van de kerk. Volgens de balijekroniek werd hij begraven in het midden van het koor.[188]

De bouw van het nieuwe Duitse Huis was het directe gevolg van de belegering door graaf Willem IV, maar hield indirect ook verband met een transformatie die reeds eerder was ingezet. In dit hoofdstuk is naar voren gekomen dat de begunstiging door Stichtse ridders en door de Hollandse gravenfamilie tot in de jaren 1270 in golven aanhield, maar vervolgens afkalfde en omstreeks 1300 verdween. In plaats daarvan werden Utrechtse burgers de belangrijkste donateurs. Een verhuizing naar een plaats in de stad paste bij die verandering. Naar verklaringen voor deze dynamiek ga ik in de volgende twee hoofdstukken op zoek. Daarin plaats ik de goederenverwerving in 1257-1365 in de context van ten eerste kruistochtexpedities en ten tweede de positionering van het Duitse Huis in het regionale politieke krachtenveld.

180 Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, 6-9.
181 De Geer, *Archieven*, nr. 318.
182 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 313v.
183 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 2v.
184 Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, 7.
185 De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht*, 34-37.
186 ARDOU, inv.nr. 1201.
187 De portretreeks van Utrechtse landcommandeurs geeft 1357 als sterfjaar (Meuwissen, *Gekoesterde traditie*, 300); Max Perlbach haalt in zijn artikel over necrologia van de Duitse Orde een citaat aan waarin 27 september 1358 als sterfdatum wordt gegeven (M. Perlbach, 'Deutsch-Ordens Necrologe', *Forschungen* zur *deutschen Geschichte* 17 (1877) 357-371, aldaar 361). Hij verwijst daarbij naar Voigt, *Geschichte des Deutschen Ritter-Ordens*, 670, alwaar echter slechts het sterfjaar 1357 wordt genoemd.
188 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 7v.

4 GOEDERENVERWERVING IN RELATIE TOT KRUISTOCHTEN

4.1 INLEIDING

De vroegste bezitsvorming van het Duitse Huis te Utrecht hield sterk verband met kruistochtexpedities. Zo is gebleken dat de eerste goederenverwerving schenkingen van deelnemers aan de vijfde kruistocht betrof, dat de kruistochtexpeditie tegen opstandelingen in Drenthe een impuls gaf aan de stichting van de commanderij én dat de bezitsgroei van de orde rond 1248 samenhing met de kruistocht van de Hollandse graaf Willem II naar Aken. In hoofdstuk 3 kwamen enkele indicaties naar voren voor een aanhoudend verband tussen kruistochten en de goederenverwerving van het Duitse Huis, zoals het kruisland dat de broeders in de jaren 1290 beheerden. Een andere ontwikkeling die onderzocht moet worden, is het wegvallen van omvangrijke schenkingen vanuit de Stichtse ridderschap na de val van Akko in 1291. Er is dus voldoende aanleiding om te analyseren in hoeverre de goederenverwerving tussen 1257 en 1365 plaatsvond in de context van kruistochten.

In dit hoofdstuk richt ik me eerst op de kruistochten naar de Levant, welke regio in contemporaine bronnen veelal werd aangeduid als het Heilige Land. Dit waren de 'klassieke' kruistochten, maar zoals reeds bleek uit de expedities naar Drenthe en Aken werden er andere bestemmingen gevonden waar de Kerk beschermd diende te worden met een kruisvaart. Tussen grofweg 1320 en 1420 reisden veel Europese edellieden naar Pruisen en Lijfland om daar met de Duitse Orde heidenen te bevechten.[1] Deze Pruisenreizen voldeden aan de essentiële kenmerken van een kruisvaart. Ze werden veelal voorgesteld als defensieve reizen om de bedreigde christenen ter plaatse te helpen. Bovendien stelde Paus Eugenius III in zijn bul *Divinia dispensatione* in 1147 deelname aan de strijd tegen de Slaven gelijk aan de kruisvaart naar Jeruzalem.[2] In het tweede deel van dit hoofdstuk onderzoek ik in hoeverre er een verband bestond tussen deze Pruisenreizen en de goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht.

1 W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels* I (Sigmaringen 1989) 11.

2 J. Riley-Smith, *What were the crusades?* (4e druk; San Francisco, Basingstoke en New York 2009) 17-18; Een kernachtige historiografische analyse van het debat rond de definitie van een kruistocht is te vinden in: N.J. Housley, *Contesting the crusades* (Oxford 2006).

4.2 SCHENKINGEN IN SUBSIDIUM TERRE SANCTE

Toen Hugo van Rhenen het Duitse Huis in 1263 rijkelijk begunstigde, was van zijn intrede nog geen sprake. Die zou immers in 1267 volgen. In eerste instantie lieten hij en zijn vrouw goederen na *in subsidium Terre Sancte*. Ze waren niet de eersten die deze formulering gebruikten. Bij de meeste verwijzingen in schenkingsoorkonden naar het Heilige Land zijn nagenoeg dezelfde bewoordingen gebruikt. Dit blijkt uit tabel 4.1 waarin deze donaties zijn opgesomd. Herman van Bunnik was in 1239 de eerste die zich ervan bediende. De meeste schenkingen in deze categorie deden zich voor in de tweede helft van de dertiende eeuw. Deze min of meer vaste formulering was niet uniek van toepassing op de Utrechtse tak van de Duitse Orde. Koning Hendrik II van Engeland en koning Filips II van Frankrijk schreven bijvoorbeeld in 1184 hun gezamenlijke *Ordinatio de contributione facienda in subsidium Terre Sancte*.[3] Dit gebeurde in aanloop naar de derde kruistocht. De woorden komen vaak voor in pauselijke kruistochtoproepen, zoals in de aankondiging van Innocentius III in 1213 aan de Keulse kerkprovincie van het Vijfde Lateraans Concilie.[4] De bepalingen omtrent de kruistocht die daar werden genomen, omschrijft de kroniekschrijver van het klooster Bloemhof als: 'Ubi principaliter ordinatum est de hiis, que ad subsidium Terre Sancte pertinebant'.[5] Hoe hielden de schenkingen aan het Duitse Huis *in subsidium Terre Sancte* verband met de kruistochten die plaatsvonden in de Levant?

MET HET KRUIS GETEKENDE BROEDERS IN DE JAREN 1260

Bij de kruistocht onder leiding van de Franse koning Lodewijk IX in 1248-1254 ontbrak een contingent uit het noordwestelijk deel van het Heilige Roomse Rijk, omdat degenen die daar de kruistochtgelofte hadden afgelegd, op instigatie van de paus massaal de aflaat verdienden door deel te nemen aan de expeditie van Willem II van Holland naar Aken. Het verband tussen die expeditie en de schenkingen uit 1248 en 1250 in de bovenstaande tabel, toonde ik in hoofdstuk 2 aan. In 1259 of 1260 (afhankelijk van de datumstijl) schonken twee burgerlijke echtparen van Geertruidenberg stedelijk onroerend goed *in subsidium Terre Sancte* aan het Duitse Huis van Utrecht. De aanwezigheid van de dominicanen Willem van Rijke en Hendrik van Antwerpen hierbij doet vermoeden dat het kruis destijds in Geertruidenberg werd gepredikt, maar van een internationale kruistochtcampagne was toen geen sprake.[6] De motieven om in deze jaren een donatie aan de Duitse Orde ter ondersteuning van het Heilige Land te verrichten blijven daarom ongewis.

Grootschalige propaganda voor een volgende kruistocht kwam kort hierna op gang, vrijwel direct nadat de patriarch van Jeruzalem, Jacques Pantaléon, in 1261 tot paus werd gekozen en in die functie voortaan Urbanus IV heette. Hij zond verschillende kruistocht-

3 W.E. Lunt, 'The text of the ordinance of 1184 concerning an aid for the Holy Land', *The English historical review* 37 (1922) 235-242.
4 OSU, nr. 608.
5 *Kroniek van het klooster Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 44.
6 OHZ, nrs. 1229-1230.

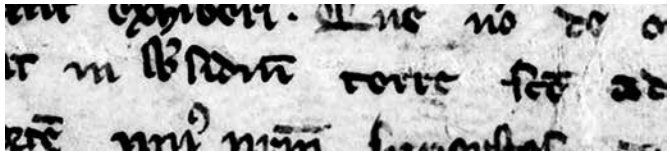

Afb. 4.1 Fragment van de schenkingsoorkonde van Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed uit 1263 met de zinsnede 'in subsidium Terre Sancte'. Bron: ARDOU, inv.nr. 900.2.

TABEL **4.1** SCHENKINGEN AAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT MET VERWIJZING NAAR HET HEILIGE LAND

Jaar	Begunstiger	Citaat met verwijzing naar het Heilige Land
1239	Herman van Bunnik	ad subsidium Terre Sancte
1245	Hendrik van Voorne	Terre Sancte ultra mare, ad hospitale fratrum de dome Theutonica [...] in perpetuum assignavi
1248	Nicolaas van Putten	in juvamen et subsidium Terre Sancte
1250	Hendrik van Vianden en Gobert van Perweis	in subsidium Terre Sancte
<1258	Bernard Palick	in subsidium Terrae Sanctae
1259/60	Gerung en Mabilia	in subsidium Terre Sancte
1259/60	Arnoud Meiland en Imma	in subsidium Terre Sancte
1262	Frederik van Arreth	in Terre Sancte subsidium
1263	Hugo en Wendelmoed van Rhenen	in subsidium Terre Sancte
1264	Nicolaas Schrijver	in subsidium Terre Sancte
1268	Johan van Popkensburg	in subsidium Terre Sancte
1269	Godschalk Schrijver	in subsidium Terre Sancte
1275	Willem van Egmond	in subsidium Terre Sancte
<1277 (ca.1267)	Egbert van Bentheim	in subsidium Terre Sancte
1284	Aleid, echtgenote Bertold Rading, met zoons	in subsidium Terre Sancte
1286	Jan van Nassau	attendentes hospitalitatis piissime et defensionis Terre Sancte
1287	Jan en Lisa van de Leede	ad Terre Sancte subsidium
1293	Olent van Noordwijk	enen knape te gheven, die miin cruce voren sal over meer
1321	Gijsbert Hondertmarc	in subsidium Sancte Terre
1332	Natalie, vrouwe Massen dochter	met enen cruce dat ic selve hebbe ghemaect [...] dat hi dat voeren sal over zee

predikers naar de Duitse gebieden.[7] In 1264 vaardigde hij een reeks oorkonden uit voor het bisdom Utrecht in relatie tot de aanstaande kruistocht. Zo gaf hij in juli de abt van Sint Truiden, de Luikse Domdeken en aartsdiaken Marchvald de opdracht om twintig procent van de kerkelijke inkomsten in de bisdommen Luik en Utrecht in te zamelen ten behoeve van een aankomende kruistocht.[8] Kruisvaarders in deze diocesen ontsloeg hij van de kerkelijke censuur.[9] Het is duidelijk dat er een grootschalige expeditie op touw werd gezet. Voor het welslagen van die onderneming was het echter noodzakelijk dat een vooraanstaand wereldlijk vorst zich opwierp of aangetrokken kon worden om de kruislegers aan te voeren.

Dat momentum kwam er toen koning Lodewijk van Frankrijk op 25 maart 1267 opnieuw het kruis opnam. Stonden de Utrechtse schenkingsgolf rond dat jaar en de donaties *in subsidium Terre Sancte* in de jaren 1260 in verband met deze kruistocht? Om deze vraag te beantwoorden, richt ik me eerst op de deelname vanuit de Nederlanden aan Lodewijks expeditie. Abt Menko van het klooster Bloemhof deed in zijn kroniek uitgebreid verslag van de Friese kruisvaarders die naar Tunis voeren. Zijn dateringen zitten er echter vaak naast.[10] Dientengevolge is er ook in de literatuur enige verwarring te bespeuren. Ik loop de chronologie daarom op hoofdlijnen langs en herzie deze waar nodig.

Via abt Gerbrand van het premonstratenzer klooster te Dokkum nodigde de Franse koning de Friezen, die inmiddels een reputatie op het gebied van kruistochtdeelname hadden opgebouwd, uit om in mei 1270 onder zijn leiding vanuit Aigues Mortes bij Marseille uit te varen.[11] Hij kreeg een enthousiast respons. Velen legden de kruistochtgelofte af. In 1260 was hun al te verstaan gegeven dat vrouwen hun kruistochtgelofte niet zelf mochten vervullen. Wel konden vrouwen de reis van een vervanger financieren of een meer algemene gelddonatie voor de kruistocht doen. Kleinere giften konden de parochianen kwijt in offerblokken die in Friese kerken werden neergezet. Onvermogende kruisvaarders konden daarop een beroep doen. Alleen wie voorzien was van voldoende geld en proviand, mocht mee op reis. Deze gang van zaken was onderdeel van een bredere tendens waarbij het devotionele karakter van de kruistochten bleef bestaan, maar deelname steeds meer gereserveerd werd voor getrainde ridders.[12]

7 Maier, *Preaching the crusades*, 80-81.

8 OSU, nr. 1631.

9 OSU, nr. 1629.

10 Zo plaatst Menko om te beginnen de kruisopname van de Lodewijk in 1268: *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 422-423. Zie ook de onderstaande voetnoten.

11 Volgens Menko kwam de uitnodiging in 1268, zou de Franse koning het jaar daarop in mei zijn vertrokken en op 24 juni de haven van Aigues Mortes zijn uitgevaren (*Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 422-423). H. Hardenberg verplaatst de uitnodiging van abt Gerbrand naar 1269, vermoedelijk om het kroniekverhaal in overeenstemming te brengen met het daadwerkelijke vertrek van de Franse koning in 1270: H. Hardenberg, *De Nederlanden en de kruistochten* (Amsterdam 1941) 189. De redacteuren van de kroniek van het klooster Bloemhof merken daarentegen op, dat Lodewijk op 9 februari 1268 reeds verkondigde dat hij mei 1270 zou vertrekken (*Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 423 n.90). Dus niet het jaar van de uitnodiging, maar dat van het beoogde vertrek is onjuist in de kroniek. Zij ontlenen dit aan Sternfeldt, die zich echter baseert op de kroniek van Menko: R. Sternfeldt, *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunis und die Politik Karls I von Sizilien* (Berlijn 1896) 87. Plausibeler is de tweede bron die Sternfeldt noemt: de zeventiende-eeuwse biografie van Lodewijk door Tillemont. Tillemont haalt een schrijven aan van de pauselijke legaat Simon van Brion van maart 1268, waarin hij de aankondiging van de koning om in mei 1270 te vertrekken uitdraagt: L.S. Le Nain de Tillemont, *Vie de Saint Louis, roi de France* (1679-1694; herdruk dl. 5 Parijs 1849) 62. Het is kortom aannemelijk dat de uitnodiging aan de Friezen in 1268 kwam en daarbij reeds het vertrek uit Aigues Mortes op mei 1270 werd gesteld.

12 J.J. van Moolenbroek, *2000 jaar Nederlanders en hun kruistochten*, Geloof in Nederland 6 (Zwolle 2008) 171-199; S. Lloyd,

Ondanks deze beperkingen vertrokken er volgens de kroniek op 28 maart 1269 vijftig koggen met drieduizend opvarenden vanuit Friesland.[13] Van Moolenbroek dateert het vertrek waarschijnlijk terecht een jaar later.[14] Al bij het Waddeneiland Borkum werden ze bijna twintig dagen door tegenwind opgehouden. Na deze vertraging liepen ze voortdurend achter de feiten aan. Toen ze later dan op het door de Franse koning aangegeven tijdstip de haven Aigues-Mortes bij Marseille binnenvoeren, was de vorst daar al vertrokken. Tevens was de bestemming, om nog altijd niet helemaal opgehelderde redenen, veranderd in Tunis.[15] De Friezen besloten de koning achterna te zeilen. Bij aankomst bleek Lodewijk te zijn overleden. Menko beschrijft in trotse bewoordingen dat de Friezen een slachtpartij aanrichtten op het slagveld bij al-Bahira (4 september 1270), maar afgezien daarvan verzandde de expeditie volledig. De Friezen zetten daarop koers naar Akko. Daar vernamen ze dat de patriarch van Jeruzalem kortgeleden was gestorven. De rust die ze volgens de kroniek brachten, doet vermoeden dat er voor de resterende groep kruisvaarders geen militaire successen te behalen vielen. Wel konden ze meegebracht geld ter ondersteuning van het Heilige Land achterlaten. Op 9 mei 1271 zette de Engelse koning Hendrik III voet aan wal in het Heilige Land om de expeditie onder zijn leiding nieuw leven in te blazen, maar toen waren de Friezen al ingescheept voor de lange terugreis.[16]

Over kruisvaarders uit Utrecht is geen reisverslag overgeleverd. Er zijn echter voldoende bronnen om uit op te kunnen maken dat de kruistochtplannen allerminst aan de bisschopsstad voorbij zijn gegaan. Urbanus IV spoorde op 13 mei 1264 bisschop Hendrik van Vianden persoonlijk aan om het kruis aan te nemen.[17] In juli volgden de bovengenoemde bepalingen over de inzameling van twintig procent der kerkelijke inkomsten; die waren gericht aan de Luikse en Utrechtse *civitates et dioceses*. Op 21 september maakten proost, deken en kapittel van Sint Jan te Utrecht verordeningen bekend betreffende de kanunniken die de pelgrimsstaf wilden aannemen.[18] Of de bisschop gehoor aan de oproep heeft gegeven, is onbekend. Hij overleed in 1267 voordat de reis begon. Dat hij niet zeer weigerachtig tegenover de kruistochtplannen van de plaatsvervanger van Sint Petrus stond, blijkt uit het feit dat de kruistochtcollecte daadwerkelijk plaatsvond. Clemens IV, de opvolger van Urbanus, instrueerde in augustus 1268 zijn legaat Simon van Brie, kardinaal-priester van Sint Cecilia en de latere paus Martinus IV, om deze inmiddels geïnde

'The crusading movement, 1096-1274', in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford history of the crusades* (3e druk; Oxford 2002) 35-67, aldaar 35-36, 47-53.

13 *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 424-425.

14 Moolenbroek, *2000 jaar Nederlanders en hun kruistochten*, 193. Een vertrek in maart 1270 is aannemelijker dan een jaar eerder, aangezien dat in lijn is met de door vertragingen veroorzaakte aankomst van de Friezen in Aigues Mortes toen de Franse koning daar al was vertrokken. Zouden de Friezen in 1269 zijn vertrokken, dan moeten ze wel heel veel vertraging opgelopen hebben.

15 Lodewijk IX vertrok op 2 juli 1270 en arriveerde bij Tunis op 18 juli 1270 (niet op die dag een jaar eerder, zoals abusievelijk vermeld in *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 427 n.98): M. Lower, 'Louis IX, Charles of Anjou, and the Tunis crusade of 1270', in: T.F. Madden, J.L. Naus en V. Ryan ed., *Crusades. Medieval worlds in conflict* (Farnham en Surrey 2010) 173-193. Wat betreft de veranderde kruistochtbestemming M. Lower, *The Tunis crusade of 1270: A Mediterranean history* (Oxford 2018) 144-173.

16 *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 422-445; Janse, 'Onverwachte kruisvaarders', 43-44, 53-55; Lower, *The Tunis crusade*, 102-103.

17 OSU, nr. 1623.

18 OSU, nr. 1639.

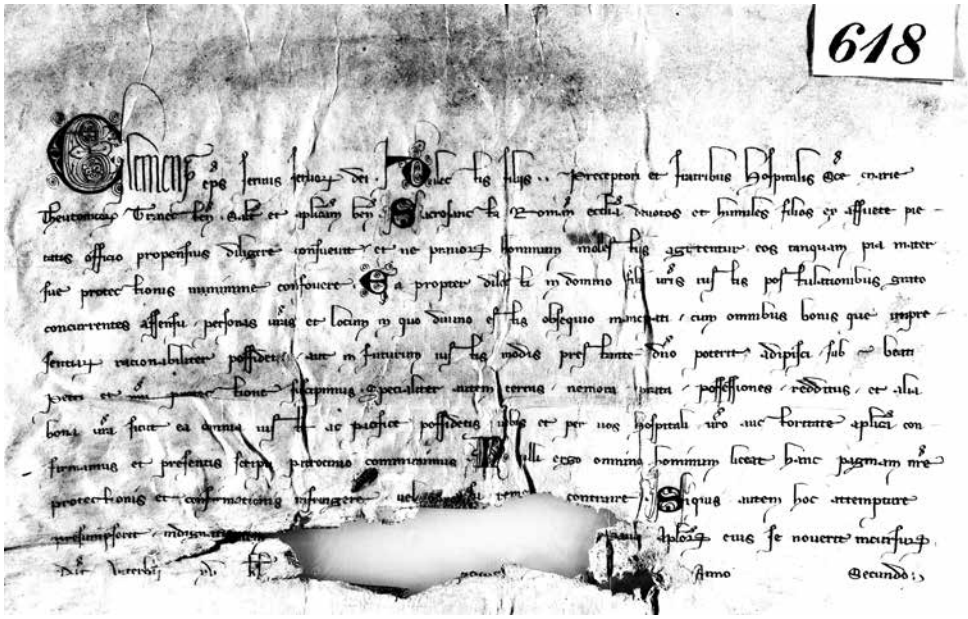

Afb. 4.2 Oorkonde van 17 september 1266, waarin paus Clemens IV de broeders van het Duitse Huis te Utrecht in bescherming neemt. Bron: ARDOU, inv.nr. 618.

gelden aan graaf Gwijde van Vlaanderen over te brengen ten bate van het Heilige Land. Ook hij noemde daarbij zowel het diocees als de stad.[19] De Vlaamse graaf nam inderdaad deel aan de kruistocht.[20]

Mogelijk is Hendriks opvolger, de elect Jan van Nassau, wel met een Utrechtse groep richting het Heilige Land vertrokken. De tijdspanne waarin dit kan zijn gebeurd is echter zeer kort. Tussen 24 april en 29 november 1270 vaardigde hij geen (bewaard gebleven) oorkonde uit. Mocht dit laatste document, waarin hij zijn geschillen met de prelaten en kapittels van de Utrechtse kerken en de Paulusabdij bijlegt, zijn geantedateerd of om een andere reden niet op die datum zijn opgesteld, dan verschijnt de elect eerst vanaf 4 maart 1271 weer in de bronnen.[21] Dat laat nog steeds te weinig tijd open voor een retourreis. Wellicht heeft de elect bij de berichtgeving over het verleggen van de kruistocht naar Tunis in juli 1270, het overlijden van de Franse koning of de opstandige Utrechtse geestelijken rechtsomkeert gemaakt. Het overdragen van de Utrechtse kruistochtgelden in 1268 aan de Vlaamse graaf doet echter vermoeden dat Jan niet aan de kruisvaart heeft deelgenomen, waardoor het geld moest worden doorgesluisd naar een delegatie die wel op reis ging.

19 OSU, nr. 1743.

20 Sternfeldt, *Kreuzzug nach Tunis*, 221. Overigens werd Gwijde van Dampierre formeel pas in 1278 graaf van Vlaanderen. Ten tijde van de kruistocht was zijn moeder Margaretha gravin. Eigentijdse bronnen spreken zowel van gravin Margaretha als graaf Gwijde.

21 OSU, nr. 1775; Dit document is enkel in afschrift overgeleverd. Het is mogelijk dat Ketner de oorkonde onjuist heeft gedateerd.

Het lijdt geen twijfel dat Utrechtse broeders van de Duitse Orde, die het ontstaan, de groeistuipen en daarmee in zekere zin het bestaansrecht van hun convent te danken hadden aan eerdere kruistochtexpedities, allerminst buiten deze ontwikkelingen bleven. Cruciaal voor het begrip van hun rol is de directe steun die ze in deze periode ontvingen van de paus. Urbanus IV verleende in augustus 1264 toestemming aan Alardus van Horst, subdiaken in het bisdom Utrecht, om zijn premonstratenzer klooster te verlaten en terug te keren naar de Duitse Orde (*rediens te ad ordinem hospitales sancte Marie Theutonicorum*).[22] Een dergelijke overstap naar een minder strenge orde was ongebruikelijk. In 1265 bevestigde Clemens IV het Duitse Huis in het betwiste bezit van de Klaaskerk te Utrecht, nadat Hendrik van Vianden dat op 13 maart van dat jaar had gedaan.[23] Bovendien stelde deze paus de Utrechtse broeders en hun bezittingen op 17 september 1266 onder bescherming van Sint-Pieter en van zichzelf.[24] Deze rechtstreekse protectie van de paus voor een regionaal hoofdconvent van een geestelijke ridderorde in een uithoek van het rijk was hoogst uitzonderlijk. Het archief van het Duitse Huis te Utrecht bevat diverse privileges en bevestigingen daarvan door Urbanus IV en Clemens IV voor de Duitse Orde in het algemeen.[25] Daaronder bevindt zich niet de in de jaren 1260 verleende toestemming om kruisvaarders te werven en geld afkomstig van kruistochtgeloften te beheren. Deze privileges waren dan ook specifieker gericht op de strijd in het Baltische gebied.[26] Wat betreft de kruistocht richting het Heilige Land bleef de werving, ook in Utrecht, waarschijnlijk het traditionele domein van vooral de predikheren. De patronageband die in deze jaren tussen de paus en het Duitse Huis ontstond, wijst evenwel op een centrale betrokkenheid van het Duitse Huis in de kruistochtvoorbereiding.

Dat brengt me bij de schenkingsgolf die ten tijde van de kruistocht plaatsvond. Het zicht op een causaal verband tussen die twee elementen wordt enigszins vertroebeld doordat ik een aantal van de betreffende donaties enkel via latere bronnen in plaats van de schenkingsakten zelf heb kunnen reconstrueren. Zo is de dotatie van Gijsbrecht van Goy alleen bekend doordat zijn zoon Wouter er in 1271 naar verwees zonder een motief te noemen. Ook de schenkingsoorkonde van Otto van Bentheim is verloren gegaan. Zijn zoon Egbert kopieerde echter een gedeelte van de tekst bij zijn bevestiging in 1277. Daarin staat dat de schenking *in subsidium Terre Sancte* geschiedde.[27] Hugo van Rhenen, die in 1267 intrad, had deze formule al gebruikt bij zijn schenking vier jaar eerder. Op 21 september 1264 droeg de proost van het kapittel van Sint Jan aan het Duitse Huis de vrije eigendom over van land dat Nicolaas Schrijver van hem in leen had gehouden en bij zijn intrede in de Duitse Orde *in subsidium Terre Sancte* had geschonken.[28] Dit gebeurde niet toevallig op de dag waarop dezelfde proost met de deken en andere leden van het kapittel de bepalingen uitvaardigde omtrent de kanunniken die de pelgrimsstaf wilden aannemen. Vermoedelijk stapte Nicolaas vanwege zijn kruistochtplannen van het kapittel over naar het Duitse Huis.

22 OSU, nr. 1634; Mol, 'Vechten of verplegen?', 32.
23 ARDOU, inv.nr. 916; OSU, nrs. 1654, 1676.
24 OSU, nr. 1697: 'sub beati Petri et nostra protectione suscipimus'.
25 ARDOU, inv.nrs. 73, 78-80, 118; De Geer, *Archieven*, nrs. 96-103.
26 Maier, *Preaching the crusades*, 89-92.
27 OSU, nr. 1940.
28 ARDOU, inv.nr. 901.

De schenkingen aan het Duitse Huis ter ondersteuning van het Heilige Land beperkten zich in deze periode niet tot Utrecht. Johan van Popkensburg doneerde op 9 juni 1268 negentien gemet land in Nieuwpolder, het tegenwoordige Vrouwenpolder op Walcheren, *in subsidium Terre Sancte*.[29] De oorkonde werd mede bezegeld door Hendrik van Werendijke, rector van Oostkerke, die een dag later een hofstede in Middelburg schonk als aalmoes, zonder verwijzing naar het Heilige Land.[30] Waarschijnlijk hingen de twee donaties met elkaar samen, met dien verstande dat Johan in 1292 ordebroeder blijkt te zijn terwijl Hendrik waarschijnlijk rector bleef.[31]

Nog een Zeeuwse schenking voor de Utrechtse commanderij volgde op 27 september 1268. Hugo, schout van Buttinge, vermaakte toen al zijn goederen aan het Duitse Huis. Hij behield daaruit levenslang het vruchtgebruik, maar bestemde dit als fonds waaruit het kruis moest worden bekostigd dat hij zou voeren naar het Heilige Land. Tevens droeg hij zijn gelijknamige zoon op aan de broederschap en verbond daaraan een schenking van tien gemet land in Buttinge en een hofstede in Middelburg.[32] Zijn echtgenote Berta gaf haar formele toestemming voor deze donatie, alsook voor de intrede van haar man in het Duitse Huis.[33] Dit is het meest expliciete bewijs van een intredeschenking door een ridder met de expliciete bedoeling om als broeder van het Duitse Huis te Utrecht deel te nemen aan een kruistocht. De laatste schenking in deze reeks vond plaats op 14 december 1269 en was afkomstig van Godschalk Schrijver en zijn vrouw Volquindis, burgers van Dordrecht. Zij schonken zichzelf, hun roerende en onroerende goederen ter ondersteuning van het Heilige Land.[34] Aldus gingen donaties *in subsidium Terre Sancte* in de jaren 1260, vooral in 1267-1269, meestal gepaard met de intrede van de schenker en, soms vermoedelijk en soms met zekerheid, het voornemen om aan een kruistocht deel te nemen. Een kruistochtgelofte hoeft daarbij overigens niet noodzakelijk geweest te zijn, omdat een intrede als ridderbroeder ook deelname aan de expeditie betekende. De gebeurtenissen getuigen van een voortvarende voorbereiding van de aanstaande kruistocht.

Het is echter onduidelijk wanneer en onder wiens leiding de broeders daadwerkelijk naar het Heilige Land kunnen zijn vertrokken. De kruistochten van koning Lodewijk IX kende geen grote deelname uit de Duitstalige gebieden, laat staan een coördinerende rol van de Duitse Orde. In de jaren 1260 leed de orde zware verliezen in de Levant.[35] De broeders hadden kortom andere prioriteiten dan het bijstaan van de Franse koning in Tunis. Een andere mogelijkheid is dat de Utrechtse bisschop als wereldlijk vorst een contingent aanvoerde. Als dat het plan is geweest, verscheen er een scheur in de campagne toen Hendrik van Vianden overleed.

Zijn opvolger, elect Jan van Nassau, lijkt geen coöperatieve houding ten opzichte van de expeditie aangenomen te hebben. Eventuele plannen om met de Friese kruisvaarders in zee te gaan, vielen eveneens in het water. De schenkingen aan het Duitse Huis liepen

29 OSU, nr. 1738.
30 OSU, nr. 1739.
31 De Geer, *Archieven,* nr. 551.
32 OSU, nr. 1744.
33 OSU, nr. 1745.
34 OSU, nr. 1769.
35 Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 104-117, 124-125.

immers door nadat de Friese vloot Vlaanderen in mei 1269 had aangedaan en daar was ontvangen door gravin Margaretha.[36] Zij kon daarbij afscheid nemen van haar met het kruis getekende zoon, die de Utrechtse kruistochtgelden op zak had. Het was toen voor de Utrechters nog niet te laat om te vertrekken. Wellicht beoogden ze de landroute naar het Heilige Land te nemen, zoals de Utrechtse bisschop en zijn gevolg tijdens de vijfde kruistocht hadden gedaan. Ze konden zich bijvoorbeeld nog aansluiten bij het kruistochtleger van de Franse koning, die op 15 maart 1270 Parijs zou verlaten.[37] Mogelijk stond het Duitse Huis om die reden enige tijd in contact met tempeliers uit Brabant. Toen op 6 augustus 1269 Arnold, heer van Wezemaal en maarschalk van Brabant, het Utrechtse Domkapittel beloofde een achterstallige pacht door tempeliers in Utrecht te laten betalen, zegelde de commandeur van het Duitse Huis te Utrecht. Aangezien niets duidt op enige betrokkenheid van de tempeliers of de Duitse Orde bij deze pacht, lijkt het erop dat Arnold voor zijn geldzending gebruik heeft gemaakt van een bezoek van tempeliers aan het Duitse Huis te Utrecht.[38]

Of deze contacten ergens toe hebben geleid blijft ongewis. Begin februari 1270 verbleef Gijsbrecht van Goy, inmiddels gepromoveerd tot commandeur, nog altijd in Utrecht. Samen met de andere broeders van het convent stelde hij toen de bestemming vast van het geld dat zij hadden ontvangen van hun nieuwe medebroeder Lambert, voormalig officiaal van Utrecht. De officiaal was een zeer aanzienlijke functionaris. Tot zijn bevoegdheden behoorden vooral de rechtspraak in geestelijke zaken.[39] In mei 1267 trad Lambert nog als officiaal op. Hij was toen ook kanunnik van het kapittel van Oudmunster.[40] Zijn overstap naar het Duitse Huis geschiedde dus tussen deze datum en februari 1270. Met deze aanwinst bewogen de broeders richting het centrum van het kerkelijk-politieke landschap van Utrecht. Ze bestemden de donatie voor memorievieringen en de afbetaling van Lamberts schulden. Met de eventueel resterende gelden moesten bouwwerkzaamheden aan de kapel van het Duitse Huis, ornamenten van het altaar en koorboeken worden gefinancierd. Ook hieruit spreekt het belang van de memorievieringen voor de begunstiging van het Duitse Huis. Voorts beloofden de broeders heer Lambert zonder tegenstribbelen de benodigde middelen en paarden ter beschikking te stellen indien hij het nodig achtte urgente berichten aan de pauselijke *nuntius* en legaat te zenden.[41] Deze bepaling is niet

36 *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 424-425.

37 Lower, *The Tunis crusade*, 94.

38 OSU, nr. 1763. Misschien ontstond of bestond dit contact twee weken daarvoor: op 29 juli traden Gijsbrecht van Goy en de andere broeders van het Duitse Huis van Utrecht op als scheidslieden in een conflict tussen enerzijds Jan en Otto van Arkel en anderzijds de deken en het kapittel van de Dom in Utrecht omtrent de tienden en het patronaatsrecht te Oosterwijk en Heukelom (OSU, nr. 1761). Niet ver daarvandaan lag de commanderij Ter Brake van de tempeliers: A.J. Bijsterveld, 'Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312, I', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidskundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 43 (Breda 1990) 77-111, aldaar 90-91; Arnold van Wezemaal trad tussen 15 augustus 1269 en 26 januari 1270 in de Tempelorde en schopte het uiteindelijk tot *magister* van de commanderij Reims: E. van Ermen, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen* I: *Tot de dood van Jan I (1166-1417)* (Leuven 1982) 17-18.

39 J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het bisdom Utrecht*, 150-153.

40 OSU, nr. 1715.

41 OSU, nr. 1772: 'Item si contingat ipsum Lambertum velle ire vel nuncium mittere ad aliquem apostolice sedis legatum vel nuncium pro negociis ipsum urgentibus, circa que indiget consilio, ipsi in expensis et in equis sine protractione et contradictione qualibet providebimus habundanter.'

enkel een extra indicatie voor diplomatieke betrekkingen tussen het Duitse Huis en de Heilige Stoel tijdens de kruistocht, maar laat ook iets zien van de wijze waarop het contact werd onderhouden.

Aangezien het Duitse Huis zich met pauselijke ruggensteun aan de expeditie had gecommitteerd en een deel van de broeders lijkt te zijn ingetreden om op kruistocht te kunnen gaan, is het uiterst onwaarschijnlijk dat het mogelijke talmen van de bisschop, het ontbreken van de Utrechtse kruistochttienden of andere denkbare redenen een streep door de reis hebben gezet. Een eerste aanwijzing voor een vertrek in februari is de langdurige afwezigheid van ordebroeders in de bronnen daarna. Ingeval er sprake was van een gezamenlijk optrekken met de elect, lag het vertrek kort na 24 april. Een jaar later, in april 1271, duiken ze weer op ter gelegenheid van de overdracht van het bestuur van de Klaaskerk door proost en aartsdiaken Gobert van het Domkapittel. Mogelijk was dit bestuur tijdelijk aan hem teruggevallen bij afwezigheid van een groot deel van de broeders van het Duitse Huis. Politieke twisten in Utrecht speelden echter ook een rol, zoals in hoofdstuk 5 zal blijken. Ten tweede zou het overlijden van broeders rond 1271 erop kunnen wijzen dat deelname aan de kruistocht hen fataal werd. Zoals gezegd stierf Gijsbrecht van Goy op 17 maart 1271. Rond die tijd verlieten veel kruisvaarders, waaronder de Friezen, het Heilige Land. Hugo van Rhenen overleed tussen 24 november 1267 en 9 juli 1275 en kan dus ook zijn gesneuveld of om andere reden onderweg zijn gestorven. De meeste broeders die een schenking *in subsidium Terre Sancte* hadden gedaan, komen evenwel na afloop van de kruistocht levend in bronnen voor. Otto van Bentheim keurde in 1272 als leenheer een schenking van goederen aan het klooster Mariënfeld goed. Waarschijnlijk was hij op dat moment broeder van de Duitse Orde, aangezien ik zijn intredeschenking op 1267 heb gedateerd en deze in verband stond met de kruistocht die in 1270 plaatsvond.[42] Op 26 mei 1277 overleed hij.[43] Johan van Popkensburg werd commandeur van Zandvoort en komt voor het laatst in 1292 voor.[44]

Er blijft kortom enige mist hangen rond de vermoedelijke deelname van de deels nieuwe aanwas van het Duitse Huis vanuit Utrecht aan de kruistocht. Anders dan bij eerdere expedities waarbij de commanderij betrokken was, zijn er na afloop geen dankwoorden of lofredes over heldendaden, noch aanvullende schenkingen van kruisvaarders of hun familieleden bekend. Ook van de bijzondere relatie met de paus blijkt naderhand niets. Dat kan een gevolg zijn van tegenvallende resultaten van de Utrechtse kruisvaarders. Een andere mogelijkheid is dat het overlijden van Clemens IV op 29 november 1269 een rol in dezen heeft gespeeld. Al met al ontstaat de indruk dat er wel een Utrechts contingent inclusief broeders van het Duitse Huis op pad is gegaan, maar dat ze nooit in Tunis of het Heilige Land arriveerden of daar dermate weinig uitrichtten dat men het niet waard vond om ze in een enkele bron te memoreren.

42 *Westfälisches Urkundenbuch* 3, nr. 926. Het is vanwege deze activiteit niet onmogelijk, maar wel onwaarschijnlijk dat Otto minstens vijf jaar na zijn intredeschenking nog niet tot het Duitse Huis was toegetreden, zoals Koopstra suggereert: Koopstra, *'Weest ritter'*, 25.

43 De overlijdensdatum van Otto is ontleend aan het necrologium van Biesen (DOZA, inv.nr. 427c, fol. 21v). Het sterfjaar is af te leiden uit de bevestiging van Otto's schenking kort na zijn overlijden door Egbert van Bentheim op 5 juni 1277.

44 De Geer, *Archieven*, nr. 551. Johan van Popkensburg overleed vóór 26 maart 1294, toen er sprake was van 'broeder Jan van Popkineburgh, tiere wilen commenduer aldaer': Ibidem, nr. 552.

Dat betekent niet dat er ten tijde van de kruistocht geen broeders uit het Utrechtse circuit van de Duitse Orde in het Heilige Land en elders in het Middellandse Zeegebied zijn geweest. Het tegendeel is waar. In het necrologium van Biesen zijn meerdere voorbeelden te vinden. Zo staat vermeld dat Ernst van Wulven maarschalk was in Akko, het hoofdhuis van de orde. Ernst was een nazaat van de gelijknamige kruisvaarder die in 1219 aanwezig was bij de schenking van Sweder van Dingden vanuit Damiate tijdens de vijfde kruistocht. Wanneer de jongere Ernst het ambt van maarschalk precies heeft bekleed is niet bekend, maar wel redelijk nauwkeurig te dateren. De *terminus ante quem* is 3 juni 1283, toen Koenraad van Solms als maarschalk optrad. Gezien het feit dat Ernst als maarschalk werd herdacht, kan 14 maart 1265, de dag waarop hij *magnus preceptor* (grootcommandeur) werd genoemd, als *terminus post quem* worden vastgesteld. Grootcommandeur kan hij tot uiterlijk 16 februari 1272 zijn geweest, want toen bekleedde Koenraad van Anefeld dat ambt.[45]

Ten tijde van de beginfase van de kruistocht en de daaraan gerelateerde schenkingsgolf aan het Duitse Huis van Utrecht, was Ernst van Wulven als grootcommandeur bestuurder van het hoofdhuis van de Duitse Orde in Akko en plaatsvervanger van de hoogmeester bij diens afwezigheid in vredestijd. Het was echter oorlogstijd, want niet alleen was er een kruistocht gaande, er vonden ook regelmatig aanvallen van Mammelukse en Mongoolse troepen plaats. In 1271 bijvoorbeeld viel de strategische burcht Montfoort (in Galilea) in handen van de Mammelukken. Deze grote nederlaag kan een functiewisseling onder de grootgebieders van de Duitse Orde ten gevolge gehad hebben, waarbij Ernst van Wulven het ambt van maarschalk opgedragen kreeg. In die positie gaf hij leiding aan de militaire tak van de orde. In oorlogstijd was ook de grootcommandeur onder zijn gezag gesteld.[46]

Over andere broeders van de Duitse Orde omstreeks deze periode in het Heilige Land met 'Nederlandse' wortels is minder bekend. In 1273 was er een ridderbroeder *Florentius* actief. Volgens Militzer wijst deze naam op een Hollandse herkomst. Deze Floris zou dan ook dezelfde persoon kunnen zijn als *Florentius de Hollanda,* die van 1269 tot 1279 als *preceptor* van Sicilië optrad. De Siciliaanse balije was vanwege zijn ligging van groot logistiek belang voor de orde tijdens de kruistochten in het Middellandse Zeegebied.[47] In het necrologium van de balije Biesen wordt daarnaast *Egidius van den Venne* herdacht, met de opmerking dat hij 33 jaar in gevangenschap tussen heidenen doorbracht, vervolgens naar Utrecht ging en daar nog elf jaar leefde.[48] Hij was onmiskenbaar lid van het Utrechtse ministerialengeslacht *de Veno* ofwel Van der Vene, waarvan vooral in de tweede helft van de dertiende eeuw leden in de bronnen voorkomen. Hun stamslot, het huis Ten Vene, was aan

45 DOZA, inv.nr. 427c; Perlbach, 'Deutsch-Ordens Necrologe', 364; Koopstra, *'Weest ritter'*, 47-49; Mol, 'Vechten of verplegen?', 45; Morton, *The Teutonic Order in the Holy Land*, 203-206.

46 Morton, *The Teutonic Order in the Holy Land*, 155-157; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 119-122. Overigens kan Ernst van Wulven de Friese kruisvaarders hebben ontmoet, toen zij volgens de kroniek van het klooster Bloemhof in het najaar van 1270 in Akko aankwamen en daar na achterlating van geld op aanraden van de 'magistrorum ac militum de domo sancti Iohannis et domus Teutonicorum' de terugreis aanvaardden: *Kroniek van Bloemhof,* Jansen en Janse ed., 436.

47 *Tabulae Ordinis Theutonicorum. Ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum*, E. Strehlke ed. (Berlijn 1869) nr. 126; K. Toomaspoeg, 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile (1202-1291)', *Mélanges de l'Ecole Francaies en Rome, Moyen Age* 109 (1997) 443-461, aldaar 461; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 396, 403; Florens van Holland moet niet verward worden met Floris van Avesnes, wiens activiteiten in het Middellandse Zeegebied in de jaren 1280 ik verderop in dit hoofdstuk behandel. De genealogische afkomst van Florens komt in hoofdstuk 5 aan bod.

48 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 29v; Perlbach, 'Deutsch-Ordens Necrologe', 366.

de Veensloot bij Werkhoven gelegen.[49] De heidenen in kwestie waren waarschijnlijk moslims, aangezien het necrologium enkel Utrechtse broeders vermeldt uit de tijd waarin zij voornamelijk in het Heilige Land actief waren en omdat, zoals Mol opmerkt, het langdurig vasthouden van gevangenen ongebruikelijk was bij onchristelijke groepen in het Oostzeegebied.[50] Ten slotte is er in het necrologium sprake van een zekere *Winkinnus quondam dominus de Dytheren*, die op 29 juni van een onbekend jaar in Akko overleed en een gelijknamige zoon achterliet.[51] Met *Dytheren* zal Dieren zijn bedoeld, waar sinds de schenkingen van Adolf van Berg en Sweder van Dingden in respectievelijk 1218 en 1219 een commanderij van de Duitse Orde was gevestigd. Deze voorbeelden tonen aan dat er gedurende de dertiende eeuw broeders vanuit de vestigingen van de Duitse Orde in de Nederlanden naar het Middellandse Zeegebied werden uitgezonden. Vooral in de jaren 1260 en 1270 maakten enkelen van hen daar carrière binnen de orde.

Al met al blijkt dat de reeks goederenschenkingen die de sterkste expansieve periode uit de geschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht bewerkstelligde, direct verband hield met de betrokkenheid van de broeders bij de kruistocht van koning Lodewijk IX van Frankrijk. Verschillende Utrechtse geestelijken maakten de overstap vanuit hun instelling naar het Duitse Huis. Ridders en edellieden wisten de toegang tot het convent eveneens te vinden. Alle nieuwe broeders maakten de gebruikelijke intredeschenking. Sommigen van hen legden de drie kloostergeloften af na eerder het kruis opgenomen te hebben. Deze kruistochtactiviteiten van het Duitse Huis kunnen zijn aangejaagd door de aanwezigheid van broeders uit het Utrechtse circuit van de Duitse Orde in vestigingen van de orde in het Middellandse Zeegebied.

MISLUKTE KRUISTOCHTPLANNEN

Reeds enkele jaren nadat de kruisvaarders waren teruggekeerd kondigde paus Gregorius X op 18 mei 1274 tijdens het tweede concilie van Lyon een volgende algehele kruistocht aan. Hij had toen de vorige expeditie nog vers in het geheugen staan, want in de functie van aartsdiaken van Luik bevond hij zich als kruisvaarder in Akko toen hij in 1271 tot paus werd gekozen. Zijn voorbereiding voor de volgende expeditie kan samengevat kunnen worden als een poging om succesfactoren van eerdere kruistochten te herhalen om zo een samengebalde vuist te vormen die het Heilige Land moest vrijmaken voor de christenheid. Zo werd bij de voorbereiding samengewerkt met de Byzantijnse keizer Michaël VIII.[52] Dit was een onmiskenbare verwijzing naar de eerste kruistocht, het archetype der kruistochten, die begon met een hulproep van de Byzantijnse keizer en eindigde met de verovering van Jeruzalem. Met het verleden als leermeester werkte Gregorius aan zijn grootste missie.

Gregorius X zette de gebruikelijke voorbereidende machinerie met vergrote precisie in gang: op 17 september 1274 verstuurde hij alle bisschoppen alsook de oversten van 32 franciscaanse en elf dominicaanse provincies de bul *Si mentes fidelium*, waarin hij hen

49 Dekker, *Kromme Rijngebied*, 185; OSU, nrs. 1163, 1255, 1672, 1706, 1791, 1792, 1921, 2021, 2057, 2064, 2090.
50 Mol, 'Vechten of verplegen?', 45.
51 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 23v.
52 OSU, nr. 1877; Maier, *Preaching the crusades*, 93; P. Lock, *The Routledge companion to the crusades* (Londen 2006) 185.

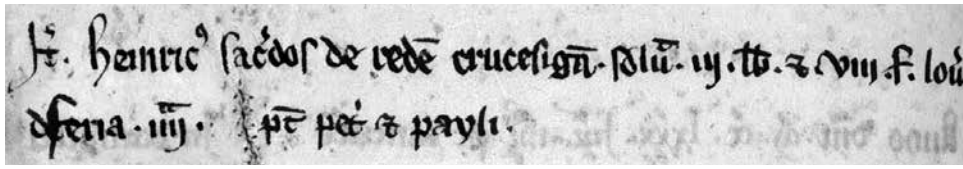

Afb. 4.3 Fragment van de administratie van de geïnde kruistochttienden in 1274-1280, waarin staat dat de met het kruis getekende Heinricus, priester van Rheden, zijn deel heeft betaald. Bron: Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland (toegang 3.01.01), inv.nr. 403.

opriep tot de prediking van het kruis. Verder stelde hij op grote schaal de kruistochttiende in werking. Die moest gedurende zes jaar worden opgebracht. Deze geldinzameling vond ook in Utrecht plaats. In het archief van de graven van Holland bevindt zich de administratie van de geïnde kruistochttienden op naam van Reiner van Orio, collector van de kruistochttienden in het bisdom Utrecht in de jaren 1274-1280. Hieruit blijkt dat de tienden minutieus op lokaal niveau en in zes jaarlijkse termijnen werden ingezameld. Een bijzondere betaler was de priester van Rheden, omdat bij zijn naam staat dat hij met het kruis getekend was.[53] De Duitse Orde staat niet in het register. Paus Gregorius had de orde van betaling uitgezonderd.[54]

Al deze ambitie ten spijt, een schenkingsgolf aan de Duitse Orde in Utrecht bleef ditmaal uit. Weliswaar verwierf het Duitse Huis rond 1277 meerdere goederen, maar daarvan geschiedde alleen de schenking door Willem van Egmond in 1275 van goederen te Ophemert bij Tiel aan de Utrechtse commanderij expliciet *in subsidium Terre Sancte*.[55] Dit bezit kwam nadien logischerwijs onder beheer te staan van de plaatselijke commanderij in Ophemert. Wellicht was een betrokkenheid van de Utrechtse broeders bij de kruistocht voor Willem van Egmond reden om hen als *destinataris* op te geven. De meest substantiële goederenschenking in deze periode die wél rechtstreeks ten goede kwam aan de Utrechtse broeders, gedaan door Bertold Rading in juni 1278, bevat geen verwijzing naar de kruistocht. Bertold beoogde er zijn zielenheil en dat van zijn voorouders mee te vermeerderen.[56] De vervolgschenking van zijn vrouw en twee zoons in 1284 had echter weer wel de steun aan het Heilige Land ten doel.[57] Uitgaand van enige samenhang tussen beide schenkingen, is het mogelijk dat Bertolds bekommering om zijn zielenheil verband hield met zijn verwachte kruistochtdeelname. Op zoek naar een verband tussen de kruistocht en de goederenverwerving van het Duitse Huis in de jaren 1270 kom ik slechts deze kruimels op het spoor.

Dit scherpe contrast met de schenkingenreeks tijdens de vorige kruistocht is vanuit een kruistochtperspectief deels verklaarbaar. De voortijdige dood van Gregorius in januari 1276 maakte een einde aan de ambitieuze plannen ter bevrijding van het Heilig Graf. Zonder geestelijk leider en inspirator bloedde de organisatie dood. Die uitkomst stond

53 Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland (toegang 3.01.01), inv.nr. 403.
54 De Geer, *Archieven*, nr. 108.
55 OSU, nr. 1884.
56 OSU, nr. 1974.
57 OSU, nr. 2195.

echter niet van tevoren vast. Sommige kerkelijke functionarissen poogden de campagne met onverminderd enthousiasme voort te zetten. Zo ook Reiner van Orio. Op 24 september stelde hij het tarief van de kruistochttienden voor de vijf Utrechtse kapittels en de Paulusabdij vast op tweehonderd goede Utrechtse ponden per jaar.[58] Hieraan werd trouw gevolg gegeven. In de kerk van het predikherenklooster te Utrecht hoopte het geld afkomstig van de kruistochttienden zich op.

Elect Jan van Nassau verkeerde ondertussen in ernstige financiële problemen. In 1278 kon hij zich niet bedwingen en nam gewapenderhand het kruistochtgeld in beslag. Enkel een wanhopig kerkvorst kon in staat zijn nota bene een klooster te beroven van geld dat op last van de paus voor de bevrijding van de stad Gods was verzameld. De repercussies waren immers even voorspelbaar als hard en de imagoschade was onherstelbaar. De nieuwe paus Nicolaas III bracht de Keulse metropoliet op de hoogte van de gewelddadige overval en droeg hem op de Utrechtse elect tot teruggave van de tienden te dwingen en in geval van weigering voor de Apostolische Stoel te dagvaarden.[59] Zolang de elect niet betaalde, was hij geëxcommuniceerd.

De Hollandse graaf Floris V maakte behendig gebruik van de situatie, door zijn sterk verzwakte buurman het geld voor te schieten en daarvoor de bisschoppelijke inkomsten uit het Nedersticht als onderpand te nemen. Hierdoor kwam de registratie van de kruistochttienden in het grafelijk archief terecht. Reinier van Orio hief het banvonnis over Jan in 1280 op en in hetzelfde jaar, keurig op tijd aan het einde van de zesjarige looptijd, ontving de deken van het kapittel van Oudmunster kwitantie van de voltooide betaling van de kruistochttienden in het bisdom Utrecht.[60] In het licht van deze ontwikkelingen is het begrijpelijk dat er hoogstens enkele goederenoverdrachten aan het Duitse Huis tussen 1275 tot 1278 in relatie met de kruistochten zijn te brengen. De kruisvaartvoorbereidingen zijn in het bisdom Utrecht stukgelopen nog voordat er een stroom intredeschenkingen van *crucesignati* op gang had kunnen komen. De hoofdoorzaak van deze mislukte expeditie was van politieke aard. Deze casus komt daarom nog aan bod in het volgende hoofdstuk.

DE LAATSTE KRUISTOCHTEN NAAR HET HEILIGE LAND

Pogingen om de plannen voor een algehele kruistocht te revitaliseren regen zich vervolgens aaneen, maar geen van alle bereikte dat doel. Het is niet eenvoudig de schenkingen aan het Duitse Huis in de jaren 1280 en 1290 met een verwijzing naar het Heilige Land (zie tabel 4.1) aan deze veelvoud van kleine kruistochten te relateren. In 1288 voerde Jan van Grailly een legertje Franse kruisvaarders vanuit Akko aan. Hij werd bijgestaan door de daar aanwezige tempeliers en johannieters.[61] Deze expeditie kan onmogelijk schenkingen aan het Duitse Huis te Utrecht hebben aangetrokken. De schenking van Aleid Rading en

58 OSU, nr. 1911.

59 OSU, nr. 1987: 'ad ecclesiam fratrum Predicatorum Traiectensium [...] stipatus armatis accessit et tandem post conceptum dolorem pariens iniquitatem, ipse obvius equitati loci prefati depositi consignatione nequiter violata decimam ipsam de loco ipso educere et secum asportare presumpsit postposita reverentia crucifixi.'

60 OSU, nrs. 2006, 2029, 2043; F.W.N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum 1974) 61-62; Ketner, 'De elect Jan van Nassau'.

61 S. Runciman, *A history of the crusades* III: *The kingdom of Acre and the later crusades* (Cambridge 1951) 406.

haar zoons in 1284 was zoals gezegd mogelijk een voortvloeisel van de begunstiging door haar man Bertold ten tijde van de kruistochtvoorbereidingen in het voorgaande decennium, maar dat sluit een relatie met nieuwe kruistochtactiviteiten niet uit. De formule wijst immers op een kruistochtdeelname of bekostiging van een plaatsvervanger. Er was toen echter geen expeditie naar de Levant gaande en er stond er ook geen in de steigers, omdat de pauselijke aansturing gericht was op de kruistocht tegen koning Peter III van Aragón ter bestraffing van diens verovering van Sicilië. Op basis hiervan kan een verband met de schenkingen in de jaren tachtig ter ondersteuning van het Heilige Land echter niet worden afgeschreven, want de expeditie werd aan de man gebracht als een 'verdediging van het katholieke geloof en ook het Heilige Land'.[62] Daarnaast had de Aragonese kruistocht een Hollandse component vanwege de deelname van Floris van Avesnes, de jongere broer van graaf Jan van Henegouwen.

Sinds Floris' verwerving van goederen in Holland en Zeeland via zijn moeder Aleid van Holland in 1268, werkte hij gedurig aan uitbreiding van zijn macht en bezit. Aanvankelijk liet graaf Floris V zijn gelijknamige neef het bewind over Zeeland voeren, maar toen de familie Avesnes ook in Holland de invloedssfeer uitbouwde, ontstond er in 1277 een breuk tussen beiden die ondanks een verzoening in 1281 niet geheel meer te lijmen bleek. Floris van Avesnes week uit naar het koninkrijk Napels om koning Karel II van Anjou bij te staan in de Aragonese kruistocht.[63] In het voorjaar van 1286 – dat moet kort voor vertrek zijn geweest – stelde hij een testament op waarin hij onder meer de Utrechtse minderbroeders en predikheren goederen naliet.[64] Dit waren niet toevallig de twee bedelorden die in Europa het kruis predikten. Mogelijk was hij de predikheren deze dank verschuldigd, omdat paus Martinus IV de kruistochtgelden die zijn voorganger Gregorius X had ingesteld, waaronder dus naar alle waarschijnlijkheid de beruchte Utrechtse kruistochttienden, aan de Aragonese kruistocht toewees.[65] Floris kan er zodoende de vruchten van hebben geplukt. De aanhoudende betrokkenheid van de dominicanen bij de kruistochten blijkt overigens uit de opdracht die de paus in februari 1286 gaf aan de Utrechtse domproost om het huis van de broeders van Sint Marie in Zierikzee aan de predikheren te verkopen ten bate van het Heilige Land.[66] Kortom: indien Floris van Avesnes zijn reis niet uit eigen middelen bekostigde, dan waren er fondsen beschikbaar waaruit hij kon putten.

Floris kan niet lang gestreden hebben op Sicilië, want in juni 1287 zette hij voet aan wal in Akko om samen met Alice van Blois een legertje kruisvaarders aan te voeren.[67] Hij moet

62 Riley-Smith, *What were the crusades?*, 22.

63 Janse, *Ridderschap in Holland*, 118; Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 31-33; J.F. van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre of "De kunst der liefde". Over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *1299: één graaf, die graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 47-72, aldaar, 54-55.

64 OSU, nr. 2260; Janet van der Meulen toont aan dat het testament niet eerder dan in het voorjaar van 1286 kan zijn opgesteld: Van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre', 55 n.23.

65 J. Richard, *The crusades, c. 1071-c. 1291* (2e druk; Cambridge 2001) 459.

66 OSU, nr. 2263.

67 Riley-Smith, *The crusades: A history*, 240. Hier wordt Floris van Avesnes ten onrechte als graaf van Holland betiteld en (dus) met Floris V verward. Deze claim heeft Frits van Oostrom ertoe aangezet niet uit te sluiten dat Floris V aan de kruistocht heeft deelgenomen, maar hij acht het waarschijnlijker dat het een 'canard' betreft, hetgeen bevestigd kan worden: F. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996) 372.

enige successen hebben geboekt bij zijn expedities, want Karel II van Anjou benoemde hem tot opperbevelhebber van Sicilië. In die hoedanigheid kan hij een rol hebben gespeeld bij de pogingen van Karel om het eiland te heroveren op Aragón. Die betrokkenheid kan echter niet hebben voortgeduurd tot de Vrede van Caltabellotta in 1302, waarbij Sicilië formeel aan Aragón werd toegewezen. Floris huwde namelijk in 1289 Isabella, dochter Willem van Villehardouin, die in 1278 als vorst van Achaea was overleden. Hierdoor nam Floris het bewind in Achaea over. Zijn bestuur wordt in de historiografie in navolging van contemporaine bronnen als wijs en daadkrachtig gekarakteriseerd.[68] Zo wist hij zijn landsheerlijke aspiraties die in Zeeland waren stukgelopen, op de Peloponnesos alsnog met verve waar te maken.

Zowel op de Peloponnesos als op Sicilië bevonden zich rijkelijk bedeelde commanderijen van de Duitse Orde, die vanwege hun ligging langs aanvoerroutes naar het Heilige Land van groot belang voor de orde waren. In deze kruistochttijden stond Floris ongetwijfeld met de orde in contact. Zijn schoonvader was een begunstiger van de Duitse Orde en het *Château Neuf* bij Kalamata dat Floris liet bouwen, kwam na zijn dood in handen van de broeders.[69] In de destijds gecombineerde commanderij Sicilië-Calabrië stond tussen 1281 en ten vroegste 1283 Nicolaas van Twente als *generalis praeceptor* aan het roer. Zijn opvolger Hendrik van Metz van Lotharingen was *vicepraeceptor* tot 1291, in welk jaar hij opsteeg tot *generalis praeceptor*. De Twentse Nicolaas kan derhalve nog in functie zijn geweest tijdens Floris' aanwezigheid.

Via deze weg komt een connectie met de Utrechtse circuit van de Duitse Orde in beeld. De commanderij van Ootmarsum, waar Nicolaas naar alle waarschijnlijkheid uit afkomstig was, behoorde destijds tot dat circuit. Hetzelfde geldt voor de herkomst van een aantal van Nicolaas' voorgangers. Ik stelde reeds dat van 1269 tot 1279 *Florentius de Hollanda* de Siciliaanse commandeur was. Hij verving de Limburgse Dirk van Papenhoven, die in 1265-1267 commandeur van Sicilië was en in 1271 commandeur van Biesen werd. In de jaren 1248-1261 had ene *Todinus de Mitilburg* de leiding, in wiens naam de stad Middelburg herkend kan worden. Militzer suggereert dat ook een volgende commandeur, *Johannes Walchorn* (1262-1264), van Walcheren kwam.[70] Zo werd de commanderij Sicilië vanaf 1248, mogelijk niet toevallig het jaar waarin rooms-koning Willem II van Holland de Duitse Orde onder zijn bescherming stelde en keizer Frederik II dientengevolge het Siciliaans ordebezit probeerde te confisqueren, tot in de jaren 1280 hoofdzakelijk bestuurd door broeders die uit de Nederlanden afkomstig waren. In samenhang met de aanwezigheid van broeders uit de Utrechtse kring van commanderijen in het Heilige Land in de tweede helft van de dertiende eeuw, wordt duidelijk waarom het Duitse Huis van Utrecht in de jaren 1280 schenkingen ter ondersteuning van het Heilige Land aantrok.

68 Tevens werd hij bevelhebber van Corfu: Van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre', 55; *The Old French Chronicle of Morea. An Account of Frankish Greece after the fourth crusade*, A. van Arsdall en H. Moody ed. (Farnham en Burlington 2015); J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Parijs 1949) 74-75; J. Longnon, 'The Frankish states in Greece, 1204-1311', in: R.L. Wolff, H.W. Hazard en K.M. Setton ed., *A history of the crusades* II: *The later crusades, 1189-1311* (Philadelphia 1962) 235-276, aldaar 262-265.

69 Mol, 'Vechten of verplegen?', 35; K. Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer* (Bonn 1967) 72.

70 Toomaspoeg, 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile', 456-457, 460-461; Idem, 'L'Ordine Teutonico in Puglia e in Sicilia', in: H. Houben ed., *L'Ordine Teutonico nel Mediterraneo* (Galatina 2004) 133-160; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 176, 403; Mol, 'Vechten of verplegen?', 44-45.

Het was deze aanwezigheid in het Middellandse Zeegebied waarnaar de Utrechtse elect Jan van Nassau in 1286 mogelijk verwees toen hij de verdediging van het Heilige Land en de werken van de orde overzee opgaf als reden voor de overdracht van het patronaatsrecht van de kerk van Doesburg aan het Duitse Huis van Utrecht. Dit was niet het enige motief, want hij roemde tevens de werken van de orde in Pruisen en Lijfland. Bovendien verwierf het Duitse Huis dit patronaatsrecht ter compensatie van het verbod dat het klooster Bethlehem kreeg opgelegd om zich bij de Utrechtse kring van de Duitse Orde aan te sluiten. Deze zaken komen in hoofdstuk 5 aan bod.[71]

De intredeschenking van Jan en Lisa Leder (in het voorgaande als mogelijk Van der Leede aangeduid) in 1287 *ad Terre Sancte subsidium* is de laatste donatie die bedoeld kan zijn om een kruistochtdeelname in het Heilige Land te bekostigen. Dit vermoeden wordt gesterkt door de aanwezigheid van de prior van de predikheren en de gardiaan der minderbroeders als getuigen.[72] Of Jan daadwerkelijk is uitgezonden is een tweede vraag. Hij komt niet in bronnen voor, totdat er op 1 oktober 1300 sprake was van 'wilendaghes [eertijds] broder Jhans Lederen, onses broders'.[73] Zijn naam zou in het necrologium mogen worden verwacht, maar daarin wordt hij niet gevonden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat Jan richting het Heilige Land is vertrokken en nooit is teruggekeerd. Hij zou bijvoorbeeld deel uitgemaakt kunnen hebben van het legertje kruisvaarders dat zich bij hoogmeester Burchard van Schwanden aansloot toen die langs commanderijen van de Duitse Orde in het Duitse Rijk reisde om troepen te rekruteren voor de strijd tegen de Saracenen en met hen in 1290 vanuit Italië richting Akko in zee stak. Akko, het laatste bolwerk van de kruisvaarders waar destijds de hoofdzetels van de grote drie geestelijke ridderorden gevestigd waren, viel in mei 1291. Volgens de vele verslagen die van deze laatste strijd in het Heilige Land zijn overgeleverd, verdedigden de ridders van de Duitse Orde zich kranig, maar veruit de meesten van hen vonden er de dood en de overlevenden vluchtten weg over zee.[74]

De val van Akko betekende achteraf gezien het definitieve einde van de kruisvaarderstaten in het Heilige Land, maar zo werd het destijds niet ervaren. Het was vooral een *wake up call* voor iedereen in Europa die de herovering van Jeruzalem wilde steunen. Met dat doel bouwden de tempeliers en de johannieters hun nieuwe hoofdkwartier op Cyprus. Het eiland kon goed als toekomstige springplank naar het Heilige Land worden gebruikt. De Duitse Orde had daar eveneens bezittingen, maar vestigde zich in Venetië. De keuze voor de stad van waaruit veel kruisvaarders richting het Heilige Land inscheepten, laat zien dat de voorstanders binnen de Duitse Orde van een aanhoudende focus op de verwachte terugkeer naar de Levant sterker stonden dan degenen die aandrongen op een verhuizing naar Pruisen. De 'Pruisische partij', waar hoogmeester Koenraad van Feuchtwangen deel van uitmaakte, kreeg in 1309 alsnog de zin door de opwaardering van de Marienburg aan

71 OSU, nr. 2282.

72 OSU, nr. 2306.

73 De Geer, *Archieven*, nr. 288. Ordebroeder Jan van der Leede dient, in lijn met zijn genealogische positionering in paragraaf 4.3, niet te worden verward met heer Jan II van der Leede, die bijvoorbeeld in 1288 (OSU, nr. 2333) voorkomt als borg voor Herman van Woerden.

74 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 45-46; Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 142-143.

de rivier Nogat, een zijtak van de Weichsel (Wisła), tot hoofdhuis. Met het uitblijven van een nieuwe kruistocht daalden de inspanningen van de Duitse Orde voor de vestigingen in het Middellandse Zeegebied en verloren deze sterk aan betekenis.[75]

De schenkingen aan het Duitse Huis van Utrecht volgden deze trend. Olent, de moeder van Jan van Noordwijk, stelde in 1292 of 1293 (afhankelijk van de datumstijl) een fonds beschikbaar voor een schildknaap die haar kruis moest voeren bij de volgende 'ghemene vaart' ofwel kruistocht. Hiertoe wees zij inkomsten uit land toe, die door de commandeurs van de Duitse Orde in Utrecht en Leiden moesten worden beheerd.[76] Zoals ik reeds vaststelde, was de Duitse Orde in de jaren 1290 een partij die dergelijk kruisland in Holland en Zeeland beheerde, maar namen de johannieters die rol in het begin van de veertiende eeuw over. Zij bleven immers wel in het Middellandse Zeegebied actief en maakten daar in 1306 faam met de verovering van Rhodos. Paus Clemens verklaarde hun strijd in 1310 tot kruistocht.[77] Dientengevolge meldde zich in dat jaar ook in Utrecht weer de pauselijke collector van de kruistochttienden voor het Heilige Land.[78] Het Duitse Huis liet toen vidimussen opstellen van de ontheffing van betaling van deze tienden, die hen door paus Gregorius X was verleend.[79] Logischerwijs trok deze johannieterkruistocht geen intredeschenkingen van ridders met kruistochtplannen voor het Duitse Huis aan. De opleving van het aantal kleine schenkingen door Utrechtse burgers aan het Duitse Huis in de jaren 1310 kan evenwel zijn voortgekomen uit een verwachting dat De Duitse Orde de activiteiten in het Middellandse Zeegebied zou herpakken. Er bestond immers nog een partij binnen de orde die deze lijn aanhing. Het Duitse Huis te Utrecht kan vanwege de sterke focus op de strijd in het Heilige Land in de dertiende eeuw tot die partij gerekend worden. Die band uitte zich nog in 1339, toen de visiteurs van de hoogmeester vanuit verschillende commanderijen in Utrecht bijeenkwamen om het verslag van hun bezoek aan de ordebroeders in Apulië, Sicilië en Griekenland op schrift te stellen.[80]

Nog tweemaal verkreeg het Duitse Huis een donatie die direct verband hield met het Heilige Land. Gijsbert Hondertmarc schonk in 1321 land te Maasland aan de Utrechtse broeders *in subsidium Sancte Terre*.[81] In dat jaar lanceerde de paus een kruistocht tegen zijn Ghibellijnse tegenstanders in Italië.[82] Dat Gijsbert voor deze expeditie het kruis opnam is zeer onwaarschijnlijk. Omdat hij de herdenking van de wijlen Utrechtse commandeur Dirk van Holland als tweede motief opgaf, lijkt zijn verwijzing naar het Heilige Land veeleer een herinnering aan de (kruistocht)activiteiten die de Utrechtse broeders onder aanvoering van deze commandeur verrichtten in het Middellandse Zeegebied. Mogelijk anticipeerde Gijsbert op een door hem gehoopte terugkeer naar die tijd.

75 Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer*, 193; Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 143; U. Arnold, 'Der Deutsche Orden und Venedig', in: E. Coli, M. de Marco en F. Tommasi ed., *Militia sacra. Gli ordini militari tra Europa e Terrasanta* (Perugia 1994) 145-165; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 147-165; Idem, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 137-140.
76 OSU, nr. 2510.
77 A. Luttrell, 'The Military Orders, 1312-1798', in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford history of the crusades* (3e druk, Oxford 2002) 323-362, aldaar 324; S. Menache, *Clement V* (2e druk; Cambridge 2002) 245.
78 HUA, Kapittel van Oudmunster (toegang 223), inv.nr. 2585.
79 ARDOU, inv.nr. 81-2.
80 M. Biskup en I. Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter* I: 1236-1449 (Marburg 2002) nr. 13.
81 ARDOU, inv.nr. 1319.
82 N.J. Housley, *The Italian crusades* (Oxford 1982) 26-28; Riley-Smith, *What were the crusades?*, 97.

De laatste donatie in dit genre kwam in maart 1332, uitgaande van de paasstijl, van Natalie, dochter van vrouwe Massen en woonachtig te Rugge bij Brielle. Deze bestond uit zestien nieuwe Hollandse ponden en een kruis dat zij zelf had gemaakt voor haar kleinzoon Jacob voor zijn reis 'over zee', een gebruikelijke aanduiding voor het Heilige Land. Mocht hij kinderloos overlijden, dan zou het geld naar de heren van het Duitse Huis te Utrecht gaan.[83] Of het zover kwam valt niet te traceren. De schenking van Natalie is een uitzondering die bevestigt dat het Duitse Huis niet langer een geschikte *destinataris* voor donaties ten bate van het Heilige Land was. Vanaf 1331 werden onder meer in Venetië plannen gesmeed om de strijd tegen de Turken tot kruistocht om te vormen. Dit leidde tot de vorming van een anti-Turkse liga die in 1332-1334 de tegenstander op zee bevocht. In het kader daarvan nam in 1333 een aantal Europese vorsten, onder wie de Franse koning Filips VI, het kruis op. De johannieters hadden een centrale positie in deze kruistocht. De ridders van de Duitse Orde bleven afzijdig.[84] Hun strijdgebied was definitief in Pruisen en Lijfland komen te liggen.

4.3 PRUISENREIZEN

HET DUITSE HUIS TE UTRECHT EN PRUISENREIZIGERS VOOR 1291

Sinds paus Eugenius III de strijd tegen de Slaven in 1147 gelijkschakelde aan de kruistochten in het Heilige Land, vonden er veel kruisvaartexpedities naar de noordoostelijke grensgebieden van de christenheid plaats. Voor de deelnemers lag een verstrekkende aflaat in het verschiet. In 1245 gaf Innocentius IV de Duitse Orde als reactie op een opstand van de Pruisische bevolking toestemming om kruisvaarders voor de strijd in Pruisen te werven buiten de pauselijk gesanctioneerde kruistochtcampagnes om. In 1260 slaagde de orde erin, eveneens met hulp van kruisvaarders, een tweede opstand van de Pruisen na zware verliezen neer te slaan. Geleidelijk breidden de broeders hun territorium uit, totdat in 1283 alle niet-christelijke gebieden in Pruisen waren veroverd. Dat betekent uiteraard niet dat de bevolking definitief was gekerstend. De orde kon hierdoor een blijvende aanwezigheid in Pruisen legitimeren. Daarbuiten bleven de heidense Litouwers gedurig een bedreiging vormen.

Na de verplaatsing van de hoofdzetel naar de Marienburg kwam het zwaartepunt van de activiteiten van de Duitse Orde definitief op de strijdtonelen in het Oostzeegebied te liggen.[85] De kruisvaarten onder leiding van de orde richting Pruisen en Lijfland kregen langzamerhand een regelmatig karakter. Vanaf omstreeks 1320 tot circa 1420 waren de zogenoemde Pruisenreizen, die eveneens naar Lijfland voerden, een begrip in Europa. Ze vonden jaarlijks in de winter en/of in de zomer plaats. In het drassige en dichtbeboste

83 De Geer, *Archieven*, nr. 309. Voor Natalie zegelde Huibrecht, parochiepriester te Rugge, 'daer deze voornoemde vrouwe woonde'. Gezien deze herkomst zou haar familienaam mogelijk als 'Maas' gelezen moeten worden.

84 K.M. Setton, *The papacy and the Levant (1204-1571)* I: *The thirteenth and fourteenth centuries* (Philadelphia 1976) 177-194; N.J. Housley, *The later crusades, 1274-1580: From Lyons to Alcazar* (Oxford 1992) 36.

85 Maier, *Preaching the crusades*, 77-79; I. Fonnesberg-Schmidt, *The popes and the Baltic crusades, 1147-1254* (Leiden en Boston 2007) 25-27; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 67-82; Sarnowsky, *Der Deutsche Orden*, 39-48.

gebied waren in de lente en herfst geen groots opgezette legertochten met paarden mogelijk. De expedities waren met veel ceremoniële rituelen omkleed, waaronder een verblijf op de Marienburg. Voor de adel viel hier niet enkel een kruistochtaflaat, maar ook veel riddereer te behalen. Een Europees edelman behoorde tijdens zijn leven eigenlijk minstens één keer op Pruisenreis te zijn geweest. Ook Nederlandse edellieden waren er lange tijd vol van.[86] Aangezien de kruistochten naar het Heilige Land schenkingen aan het Duitse Huis van Utrecht teweegbrachten, is het de vraag in hoeverre de kruistochten naar het Oostzeegebied en vervolgens de Pruisenreizen hetzelfde effect hadden.

Deze vraag kan deels ontkennend worden beantwoord. Ten eerste zijn er in het archief van de balije Utrecht niet meer dan enkele bronnen uit de dertiende en veertiende eeuw overgeleverd waarin Pruisen of Lijfland überhaupt voorkomt. De documenten waarin deze gebieden wél worden genoemd, handelen bovendien ook over het Heilige Land. Er is één ogenschijnlijke uitzondering: een oorkonde van paus Innocentius IV uit 1249 die handelt over het geld van 'crucesignati Alamanie in subsidium Pruscie et Livonie'. Hoewel de oorkonde is gericht aan de aartsbisschop van Magdeburg, merken de samenstellers van het *Preußisches Urkundenbuch* op: 'Das Original bewahrte die Ballei Utrecht.'[87] In het archief van het Duitse Huis is dit document na nauwkeurig speurwerk echter niet gevonden, ook niet in het privilegeboek uit 1434 waarin afschriften van de pauselijke privileges in het archief van het Duitse Huis ten behoeve van de Duitse Orde staan. De opmerking in het oorkondenboek is daarom hoogstwaarschijnlijk een vergissing.[88] Ten tweede komen expliciete verwijzingen naar de strijd in Pruisen en Lijfland bij schenkingen aan het Duitse Huis, met uitzondering van de overdracht van de kerk van Doesburg in 1286, niet voor. Ten derde bestaat er, in tegenstelling tot de kroniekverhalen over de kruistochten naar het Middellandse Zeegebied, geen beschrijvende bron over 'Nederlandse' Pruisenreizigers in de tweede helft van de dertiende en vroege veertiende eeuw. Mol wijt dit aan een gebrek aan Utrechtse verhalende bronnen.[89] Helemaal verstoken van narratieve bronnen zijn we echter niet: Johannes de Beke en Willem Procurator schreven uitvoerig over Utrecht. Zij hebben echter met de bekende schrijvers Menko, Stoke en Maerlant gemeen dat ze wel over de kruistochten naar het Heilige Land schreven, maar niet over de reizen naar Pruisen in de genoemde periode. Ten slotte zijn er geen namen bekend van broeders uit de Utrechtse kring van ordevestigingen die carrière maakten in de Oostzeegebieden. Pas gedurende de veertiende eeuw kwam daar vooral in de Lijflandse ordetak verandering in.

Desalniettemin reisden er in de dertiende eeuw wel degelijk mensen vanuit de Nederlanden naar Pruisen af. Om te beginnen waren er de honderd Drentse krijgslieden (*bellatores* volgens de *Quedam narracio*) die in de jaren 1230 ter boetedoening voor hun rebellie tegen de bisschop een jaar lang naar Lijfland verbannen werden.[90] Een aantal van hen zou

86 W. Paravicini, 'Die Preußenreisen des europäischen Adels', *Historische Zeitschrift* 232 (1981) 25-38; Idem, *Die Preußenreisen des Europäischen Adels* I, 22-29, 55-72.

87 *Preußisches Urkundenbuch*, I.I: Politische Abteilung: Die Bildung des Ordensstaats, R. Philippi en C.P. Wölky ed. (Königsberg 1882) nr. 230.

88 ARDOU, inv.nr. 118; Met dank aan Henk Hovenkamp van Het Utrechts Archief voor zijn hulp bij deze zoektocht.

89 Deze nuancering wordt reeds door Mol gemaakt: Mol, 'Vechten of verplegen?', 44.

90 *Quedam narracio*, 62-63; Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch ed. (Den Haag 1982) LXIV, r. 49-50.

in dienst kunnen zijn gekomen van de Duitse Orde, maar ook van de Orde van de Zwaardbroeders die in 1237 in de Duitse Orde werd geïncorporeerd. In hoofdstuk 1 is reeds aan bod gekomen hoe door de Slag bij Ane in 1227 en de daaropvolgende kruistochtexpeditie naar Drenthe, bestaande plannen om een commanderij van de Duitse Orde in Utrecht op te richten weer tot leven werden geroepen.

Het waren niet enkel opstandelingen uit Drenthe *cum suis* die in deze tijd naar het oosten vertrokken. In oktober 1232 schonk hertog Wartislaw III van Pommeren op verzoek van zijn 'dilectus amicus Wolterus comes de Goia' leengoed bij Mecklenburg aan de cisterciënzer abdij van Doberan. Vermast identificeert deze Wouter als de graaf van Opgooi en de vader van Gijsbrecht van Goy, die ik reeds als begunstiger en commandeur van het Duitse Huis heb besproken. Het is dus begrijpelijk dat Vermast Wouters verblijf in Pommeren in verband met de Duitse Orde brengt. Die mogelijkheid valt tevens kracht bij te zetten door een relatie te zien met de kruistochtprediking die in 1230 en 1232 in Noord-Duitse bisdommen, waaronder in Pommeren, plaatsvond vanwege de verovering van het Kulmerland door de Duitse Orde. Wouter kan tijdens zijn reis richting Pruisen met de Pommerse hertog in contact zijn gekomen.

Er is een ander, zij het minder waarschijnlijk, scenario mogelijk. Wouter zou deel uitgemaakt kunnen hebben van de zogeheten *Ostsiedlung*. Onder Wartislaw III vestigden zich veel Duitsers in Pommeren. Dat gebeurde onder andere door ontginningen waarbij geestelijke instellingen betrokken waren, zoals blijkt uit het goed onderzochte cisterciënzerklooster Dargun. Ook vanuit de Nederlandse gebieden vertrokken ontginners en ondernemende agrariërs. Wouter is niet de eerste die zijn ontginningskennis uit de Lage Landen in het noordoosten van Duitsland kan hebben ingezet.[91] Als deze in Utrecht op een zijspoor geraakte graaf inderdaad op deze manier zijn heil in Pommeren heeft gezocht, dan was de Duitse Orde niet in beeld. Verwacht zou dan echter mogen worden dat hij zich zou hebben laten voorstaan op zijn nieuwverworven bezit, maar daarvan was geen sprake. Hij werd immers nog steeds graaf van Opgooi genoemd. Het is aannemelijker dat graaf Wouter aan een militaire expeditie deelnam. De intredeschenking van Gijsbrecht van Goy tussen 1266 en 1269 zou dan een vervolg op zijn vaders activiteiten voor de Duitse Orde geweest kunnen zijn.

In de jaren 1260, toen de Duitse Orde in een hevige strijd met Pruisische opstandelingen verwikkeld raakte, komt er opnieuw een 'cluster' Pruisenreizigers in de bronnen voor. Petrus van Dusburg noemt in zijn *Chronicon terrae Prussiae* ene Stenckel van Bentheim als heldhaftige deelnemer aan de Slag bij Pokarwis in 1261.[92] Gezien de familienaam is

91 Vermast, 'De heeren van Goye', 259-313, 330-410, 419-435; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 65; M. North, *Geschichte Mecklenburg-Vorpommerns* (München 2008) 22-24; H. Reimann, 'Die historische Bedeutung des Zisterzienserklosters Dargun für die mittelalterliche Entwicklung eines mecklenburgisch-pommerschen Grenzgebietes', in: W. Schich ed., *Zisterziensische Wirtschaft und Kulturwirtschaft* (Berlijn 1998) 48-63; E. Bünz, 'Die Rolle der niederländer in der Ostsiedlung', in: idem ed., *Ostsiedlung und Landesausbau in Sachsen. Die Kührener Urkunde von 1154 und ihr historisches Umfeld* (Leipzig 2008) 95-142; M. Hardt, Formen und Wegen der hochmittelalterlichen Siedlungsgründung', in: E. Bünz ed., *Ostsiedlung und Landesausbau,* 143-160, aldaar 149.

92 Petri de Dusburg, *Chronica Terre Prussie*, K. Scholz en D. Wojtecki ed. (Darmstadt 1984) 212-213, 218-219; Mol, 'Vechten of verplegen?', 44; Voigt maakt er 'Stenzel von Bentheim' van: J. Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens* III*: Die Zeit vom Frieden 1249 bis zur Unterwerfung der Preussen 1283* (Königsberg 1828) 205. In enkele moderne publicaties wordt er 'Schenkel von Bentheim' van gemaakt, bijvoorbeeld in: H. Wenzel,

een nauwe verwantschap met Otto van Bentheim, die in het Duitse Huis trad, zeer aannemelijk. Een jaar later droeg de Utrechtse bisschop als leenheer goederen in Twente aan de Utrechtse commandeur en broeders over, die zij geschonken hadden gekregen van de bisschoppelijke leenmannen ridder Frederik van Arreth en de Oldenzaalse burger Liffard Pape. Een schenkingsakte is niet overgeleverd en de bisschoppelijke bevestiging is enkel bekend dankzij een afschrift uit de veertiende of vijftiende eeuw dat via het archief van Koningsbergen in het Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz terecht is gekomen.[93] Iemand moet het document met een reden naar Pruisen hebben meegenomen. Frederik was in 1273 broeder van het Duitse Huis in Ootmarsum.[94] Mogelijk hielden zijn schenking en intrede verband met een belofte om het kruis naar Pruisen te dragen. Hij zou bijvoorbeeld deel kunnen hebben uitgemaakt van de groep kruisvaarders die volgens Dusburg in 1262 onder leiding van de graven van Gulik en Mark in Pruisen aankwam.[95]

Omstreeks deze tijd ging ook Edmund van Werth naar de ordegebieden. Deze uit de omgeving van Koblenz afkomstige priester werd in 1263 tot bisschop van Koerland (in het Balticum) gewijd. Zijn bisdom moest toen nog grotendeels door de Duitse Orde veroverd worden. Ten gevolge hiervan trok hij bij gebrek aan werk in 1265 of kort nadien als wijbisschop naar de noordwesthoek van het Duitse Rijk. Udo Arnold wijst er terecht op, dat Edmunds verblijfplaats telkens in de buurt van een commanderij van de Duitse Orde in de *Partes Inferiores* lag. Vermoedelijk kon hij daar als broeder overnachten. Zo verkeerde hij in 1268-1271 in de omgeving van de Friese ordehuizen. Daarna verbleef hij enige tijd in Westfalen. In 1275 was hij in de buurt van Ootmarsum. Vervolgens kwam zijn actieradius langere tijd zuidelijker te liggen, rond de ordevestiging in Koblenz waar hij vermoedelijk aanvankelijk als priesterbroeder was ingetreden, en vooral rond Luik, waar commanderijen lagen die tot de kring van Biesen behoorden. Na een tweede reis naar zijn Lijflandse bisdom overleed hij op 14 december 1292 en werd hij begraven in de kerk van het Duitse Huis te Biesen.[96]

Het valt op dat veel van de bovenstaande Pruisenreizigers afkomstig waren uit de oostelijke randgebieden van het bisdom Utrecht en uit het daaraan grenzende Westfalen en Nederrijnland. Via Ootmarsum en misschien ook via de Friese commanderijen, brachten ze de Utrechtse kring van ordehuizen zijdelings in contact met de strijd in het Oostzeegebied. Een directe betrokkenheid van het Duitse Huis van Utrecht bij de strijd in Pruisen of Lijfland is niet aanwijsbaar.

Hierdoor komen de lovende woorden van elect Jan van Nassau in 1286 over de werken van de Duitse Orde in zowel het Heilige Land alsook in Lijfland, Pruisen 'et aliis mundi partibus' bij zijn overdracht van het patronaatsrecht van de kerk van Doesburg aan het

Höfische Geschichte. Literarische Tradition und Gegenwartsdeutung in den volkssprachigen Chroniken des hohen und späten Mittelalters (Frankfurt am Main 1980) 45.

93 OSU, nr. 1565; E. Joachim en W. Hubatsch ed., *Regesta historico-diplomatica. Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525* Pars I, vol. I, dl. I (Göttingen 1948) nr. 32; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA: Ordensbriefarchiv 1198-1525, inv.nr. 00032. Aan de keerzijde van het document staat: 'Handfest uber das huss Valderin anno 1272'.

94 OSU, nr. 1841.

95 Mol, 'Vechten of verplegen?', 44.

96 U. Arnold, 'Edmund von Werth, priester van de Duitse Orde en bisschop van Koerland', in: J. Mertens ed., *Leden van de Duitse Orde in de balije Biesen* (Bilzen 1994) 189-213; *Kroniek van Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 419.

Duitse Huis van Utrecht, nogal uit de lucht vallen. De formulering is dermate algemeen dat de indruk ontstaat dat er geen specifieke activiteiten in Pruisen of Lijfland aan de goederenoverdracht ten grondslag lagen. De directe aanleiding van de transactie was dan ook een scheidsrechterlijke uitspraak waarbij het patronaatsrecht aan het Duitse Huis werd toegewezen. Anderzijds mag verondersteld worden dat de verwijzing niet zonder reden werd gemaakt. Het meest waarschijnlijk is dat de elect verwees naar de werken van de Duitse Orde in het algemeen. Zo kon hij de compensatie onderbouwen voor het tegengaan van de aansluiting van het klooster Bethlehem te Doetinchem, dat het patronaatsrecht van Doesburg sinds 1228 bezat. In het volgende hoofdstuk komt de regionale politieke context van deze schenking aan bod.

HET DUITSE HUIS TE UTRECHT EN PRUISENREIZIGERS NA 1291

Laat in de dertiende eeuw verschenen Hollanders alsnog op het Pruisische toneel. In 1297 verleende Meinhard van Querfurt, landmeester van de Duitse Orde in Pruisen, stadsrechten aan de 'civitas in territorio Pazlok iure Colmensi, qua secundum primos locatores, qui de Hollandia venerant, Hollant appellavimus'.[97] Deze zin is niet eenduidig over het jaar waarin de groep Hollanders naar Pruisen kwam. Dick de Boer stelt in zijn artikel over dit 'Holland in Pruisen' de vraag of het stadsrecht een soort 'KEMA-keur' ter bekroning van een verstedelijkingsproces van een oudere nederzetting was, of dat het ging om een 'prille plaats die snel ondersteund werd door de voorwaardenscheppende kracht van een stadsrecht'. Hij opteert voor het laatste, waarmee de weg vrijkomt voor zijn betoog dat Vondels relaas over de vlucht van Gijsbrecht van Amstel naar Pruisen om daar de stad Nieuw Holland te bouwen, een waargebeurd verhaal is. Samen met andere betrokkenen bij de moord op Floris V zou Gijsbrecht naar Pruisen zijn verbannen.[98] Gijsbrecht begunstigde ook het Duitse Huis te Utrecht, maar dat gebeurde in 1265 en 1270. Is het mogelijk dat zijn Pruisenreis toen plaatsvond? De naam Pruisisch Holland komt juist in die periode voor in het oorkondenboek van Pruisen, om precies te zijn in regesten van documenten uit 1267. In de betreffende oorkonden zelf komt de plaatsnaam echter niet voor en gaat het enkel over land te Paslok (tegenwoordig Pasłęk).[99] In april van dat jaar bijvoorbeeld kregen enkele inheemse Pruisen van de landmeester grond toegewezen 'czwuschen dem huse Paslok und dem dorfe, bes czu dem heyligen walde, ruret glicherwis an dem wasser, daz do geheussen ist Weyske'.[100] Het stadje Holland lag daar aan dat riviertje de Weeske en ook de naam Paslok/Pazlok bleef in later tijden gangbaar, bijvoorbeeld voor de ordeburcht ter plaatse.[101] Een *Neugründung* was Holland dus strikt genomen niet, maar de verlening van het stadsrecht en de naamsverandering lijken wel onderdeel geweest te zijn van de vestiging van een groep Hollanders in of bij het Pruisische dorp.

97 *Preußisches Urkundenbuch* I.II: Politische (allgemeine) Abteilung: Die Bildung des Ordensstaats, A. Seraphim ed. (Königsberg 1909) nr. 680.
98 D.E.H. de Boer, 'Holland in Pruisen, of: het gelijk van Vondel', *Holland* 31 (1999) 219-234, citaten 224.
99 *Preußisches Urkundenbuch* I.II, nrs. 263, 268.
100 *Preußisches Urkundenbuch* I.II, nr. 263.
101 *Preußisches Urkundenbuch* I.II, nr. 836 (d.d.1305).

Dat brengt me bij een tweede these van De Boer, namelijk dat de eerste *locatores* in kwestie geen Hollandse ontginners waren die zich vroeger in de dertiende eeuw onder de hoede van de Duitse Orde in Pruisen vestigden, zoals oudere Duitse en Poolse literatuur voorschrijft, maar de Hollandse stedenbouwers van 1297 zelf.[102] Hoewel dat niet valt uit te sluiten, zijn er wel argumenten tegenin te brengen. De Duitse Orde trok de gebieden ten oosten van de Weichsel in de jaren 1230 binnen en begon enkele decennia later met de kolonisatie van het veroverde land. Vanaf de jaren 1260 deelde de Pruisische landmeester grond uit in Pasłęk en kunnen ook Hollandse immigranten zich er gevestigd (*locare*) hebben. Het woord *primi* impliceert bovendien dat de Hollanders in 1297 niet de eersten van hun soort ter plaatse waren. Het is vrijwel onmogelijk dat Gijsbrecht van Amstel deel heeft uitgemaakt van die eerste groep emigranten. In die periode was Amstelland nog een Stichts leen en Gijsbrecht dus vooral een leenman van de bisschop, waardoor het enigszins anachronistisch zou zijn om te stellen dat hij zich toen als Hollander in Pruisen begaf. Wel voerde hij destijds een groep opstandelingen uit het Hollandse Kennemerland aan, maar dat bewijst slechts dat hij andere zaken aan zijn hoofd had dan een Pruisenreis. Indien hij daadwerkelijk naar Pruisen is geweest, dan is zijn aanwezigheid bij de stichting van nieuw Holland in 1297 de meest waarschijnlijke gelegenheid. Enige bemoeienis van het Duitse Huis van Utrecht daarbij is niet aanwijsbaar.

Die betrokkenheid is evenmin te bespeuren bij de plaats Mehlsack (Pieniężno), dat in 1312 een privilege verwierf waarbij *Theodoricum de Lichtenvelde*, onmiskenbaar uit het Vlaamse riddermatige geslacht Lichtervelde, als stichter en eerste schout van de stad werd genoemd. De daaropvolgende schouten heetten Frederik (*honestis vir*) en Hendrik (*lanitextor*, wever) en waren overgekomen uit de stad Holland.[103] De in 1304 vermelde 'Wilhelmus scultetus in Sunnemberg dictus de Hollandia' kan ook uit Pruisisch Holland zijn overgekomen, zoals Krollmann suggereert, maar de formulering duidt toch eerder op een familienaam, dus Willem van Holland. Daarop kom ik nog terug bij de bespreking van Hollandse gravenzonen in de Duitse Orde.[104] Dit alles wijst op continuïteit in de aanwezigheid van personen met Hollandse wortels in Oost-Pruisen vanaf de late dertiende eeuw. Het is mogelijk dat zich onder hen ordebroeders bevonden die naar Pruisen werden uitgezonden nadat zij waren ingetreden in een Zeeuwse of Hollandse commanderij. Er is evenwel geen enkele aanwijzing gevonden om aan te nemen dat zij goederentransacties met het Utrechtse convent sloten.

Deze aanwezigheid van Hollanders in Pruisen sluit chronologisch vrijwel aan bij de vroegste Pruisenreizen van edellieden uit de Noordelijke Nederlanden. Die werden gemaakt door opeenvolgende Hollandse graven. Willem III, uit het huis Avesnes en tevens graaf van Henegouwen, annuleerde zijn geplande tocht in 1329. Zijn zoon Willem IV vertrok in 1336 wel en nam een groot gezelschap aanzienlijke Hollandse edellieden mee,

102 De Boer, 'Holland in Pruisen', 223-262.

103 C.P. Woelky en J.M. Saage, *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* I (Mainz 1860) nr. 163; Voigt, *Geschichte Preussens*, 489-490; F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)* (Gent 2011) 426.

104 Woelky en Saage, *Codex diplomaticus Warmiensis*, nr. 126; C. Krollmann, 'Die Herkunft der deutschen Ansiedler in Preußen', *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 54 (Gdansk 1912) 1-103, aldaar 92; Sonnenberg lag in Ermland in Oost-Pruisen.

onder wie Jacob en Simon van Benthem, Jan van Drongelen en Hendrik van de Lek; familienamen die in het voorgaande onder de begunstigers van het Duitse Huis de revue zijn gepasseerd. In 1343 en 1344 ging Willem IV weer op Pruisenreis. Zijn zoon Willem V ondernam de tocht in 1353-1354.[105] Hoewel het Duitse Huis deze reizen zal hebben verwelkomd en wellicht heeft ondersteund met manschappen of middelen, is van geen van de deelnemers een intrede of schenking aan de Duitse Orde bekend, laat staan aan een commanderij in hun herkomstgebied.

Ondertussen moet een niet onaanzienlijk aantal broeders vanuit de balije Utrecht naar Lijfland zijn uitgezonden, omdat alleen dat kan verklaren waarom er vanaf circa 1320 broeders uit Gelre en het Oversticht op hoge posities in de Lijflandse ordegeledingen werden gekozen. Johan van Hoenhorst behoorde tot een adellijk geslacht dat het huis Hoonhorst bij Dalfsen als stamgoed bezat en over leengoederen van de graven van Bentheim en de Utrechtse bisschoppen beschikte. Als voogd van Jerwen (tegenwoordig Järva in Estland) was hij in 1322 zelfs kandidaat om Landmeester van Pruisen te worden, maar beschuldigingen van diefstal noopten hem tot terugkeer naar de balije Utrecht, alwaar hij van 1325 tot 1334 als landcommandeur navolgbaar is.[106] Het ambt van voogd van Jerwen kwam hierdoor vacant en werd tussen 1330 (mogelijk eerder) en 1334 door de uit Doesburg afkomstige Reiner Mom van Kell bekleed. In 1328, 1330 en 1338 was hij commandeur van respectievelijk Leal, Weißenstein en Fellin.[107]

In deze reconstructie valt op dat er nauwelijks Utrechtse namen voorkomen. De relaties van het Duitse Huis te Utrecht met Lijfland liepen hoofdzakelijk via mannen uit het oosten van het bisdom die onderdeel waren van het Westfaalse rekruteringsgebied van de Duitse Orde in Lijfland. Een direct verband tussen de activiteiten van de Duitse Orde in het Oostzeegebied en de goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht heb ik echter niet kunnen vinden. De niet meer dan zijdelingse betrokkenheid van de Utrechtse landcommanderij bij enerzijds de Hollandse Pruisenreizigers en anderzijds de Overstichtse en Gelderse Lijflandgangers, steken schril af bij de vele activiteiten die broeders uit de balije in het Middellandse Zeegebied ontplooiden en de goederenverwerving die daarmee samenhing.

105 J.A. Mol, 'Om riddereer of zielenheil? De Pruisenreizen van de Noord-Nederlandse adel in de veertiende eeuw', *Leidschrift. Met het kruis getekend: Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem* 27 (2012) 113-128; Janse, *Ridderschap in Holland*, 318-321; Paravicini, *Die Preu*ßenreisen des Europäischen Adels I, 55-59.

106 *Preußisches Urkundenbuch* II: 1309-1335, M. Hein en E. Maschke ed. (Königsberg 1932-1939) nr. 384; De Geer, *Archieven,* nr. 602 (vermelding 1325); ARDOU, inv.nrs. 2828, 3021 (vermeldingen in 1325); L. Fenske en K. Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens* (Keulen, Weimar en Wenen 1993) 329; Mol, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland', 171-172; M. van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen (1220-1809)', in: J. Mertens ed., *Leden van de Duitse Orde in de balije Biesen* (Bilzen 1994) 11-188, aldaar 75; Voigt, *Geschichte Preussens*, 319-320.

107 Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, 451.

5 POLITIEK EN PATRONAGE

5.1 INLEIDING

> Kersten man, wats di gesciet?
> Slaepstu? Hoe ne dienstu niet
> Jhesum Cristum dinen Here?[1]

Met deze woorden opent de Middelnederlandse poëet Jacob van Maerlant zijn gedicht *Vanden lande van Oversee*, dat hij schreef als reactie op de val van Akko in 1291. Luttele jaren eerder had hij de eerste kruistocht hét gouden tijdperk van de wereldgeschiedenis laten inluiden in zijn meesterwerk *Spiegel historiael*. Maerlant stond, in de woorden van zijn hedendaagse biograaf Frits van Oostrom, 'voor het kruistochtideaal in vuur en vlam'.[2] Op het einde van zijn productieve schrijverscarrière kon een reprimande vanwege het echec van 1291 niet uitblijven. Zijn beschuldigende vinger wees vooral naar wereldlijke machthebbers: 'Coningen, graven ende hertogen, die op andren orlogen', toekijkend hoe het land waar Christus' bloed had gevloeid verloren ging, kregen het er flink van langs.[3] Naar de kruistochttienden, de expeditie naar Tunis en de Aragonese kruistocht verwees hij specifiek:

> Hoert ghi heren, gi baroene,
> Wes die kerke u vermoene:
> Zi zeit, zi hevet tiende ghegheven
> Daer zi noyt af teharen doene
> Profijt ghecreech van enen boetoene
> Dat zijt weet of heeft beseven.
> Wat dadi in Tunes, in Arrogoene,
> Jeghen wien waerdi daer coene?
> Wat eren hebdi daer beweven?[4]

Als het aan Maerlant lag, dan schuwden vorsten niet Kerk en christenheid met het zwaard te verdedigen. Grote bewondering had hij derhalve voor Willem II van Holland, die met

1 Jacob van Maerlant, *Vanden lande van oversee*, I. Biesheuvel ed., *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998) 568-579, aldaar 568.
2 Oostrom, *Maerlants wereld*, 354.
3 Maerlant, *Vanden lande van Oversee*, 576.
4 Ibidem, 573.

pauselijke zegen een kruisvaart naar Aken had ondernomen om zijn koningschap te verdedigen. Niet voor niets noemde hij in 1284 de opdrachtgever van zijn *Spiegel historiael* 'grave Florens, coninc Willems sone'.[5] Het is onduidelijk hoe en wanneer zijn invloed op het grafelijk hof zich begon te ontplooien, maar onder hedendaagse onderzoekers is de consensus ontstaan dat de wederzijdse klik is terug te voeren op een rol in de opvoeding van de jonge Floris V.[6]

Eenmaal volwassen is Floris naar alle waarschijnlijkheid nooit met het kruis getekend geweest. Zijn karakter was er strijdlustig genoeg voor. Wellicht bleef zijn deelname uit, omdat hij nog minderjarig was toen de kruistochtprediking in de jaren 1260 op gang kwam. Toch hield Floris de kruistochttraditie van zijn voorouders hoog. Op allerlei wijzen spande hij zich voor deze zaak in. Zo schoot hij de kruistochttienden van het bisdom Utrecht voor en liet hij kruisvaartenthousiasteling Maerlant zijn visie op de wereldgeschiedenis uitschrijven. Kenmerkend voor de kruisvaartondersteuning van de grafelijke familie was de begunstiging en bescherming van religieuze instellingen die zich voor het Heilige Land inzetten. Sinds Machteld van Brabant en haar zoon Willem II viel in het bijzonder het Duitse Huis te Utrecht deze steun ten deel.

Deze patronageband tussen vorst en convent was allerminst uitzonderlijk. Commanderijen van ridderorden en vooraanstaande adellijke families wisten elkaar veelvuldig te vinden. De Britse historicus Nicholas Morton verwoordt de wederzijdse aantrekkingskracht kernachtig als volgt:

> Often regional establishments rose to prominence through the patronage of a leading family who might then encourage their neighbours and followers to imitate their example. Offering support to religious institutions was a fundamental aspect of noble life and reflected an individual's piety and status.[7]

Omdat de broeders van het Duitse Huis te Utrecht al vrij snel na de oprichting van hun convent bescherming en begunstiging van de Hollandse grafelijke familie vonden, is er aanleiding om nader te onderzoeken in hoeverre ook de goederenverwerving tussen 1257 en 1365 verband hield met de patronageband met het huis Holland. Dit causale verband is reeds zijdelings aan de orde gekomen bij mijn bespreking van kruistochten en Pruisenreizen. In dit hoofdstuk verplaats ik het perspectief naar het politieke speelveld waarin de patronage van de grafelijke familie en de daarmee samenhangende begunstiging zich voordeed. Het thema balijevorming, dat ik in hoofdstuk 2 in samenhang met de wording van de patronageband met het huis Holland aansneed, pak ik in het laatste deel van dit hoofdstuk weer op.

5 Oostrom, *Maerlants wereld*, 116.

6 Ibidem, 113-136; F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam 1992) 212-213; Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 27-28.

7 Morton, *The medieval Military Orders*, 115-116.

5.2 HET DUITSE HUIS EN HET HUIS HOLLAND

VRIJGEVIGHEID IN DE VETESTRIJD

De patronageband tussen de Hollandse grafelijke familie en het Duitse Huis te Utrecht was probleemloos zolang de bisschop op de hand van Holland was en een stevige positie in het Utrechtse stadsbestuur had. Dit was het geval tijdens het episcopaat van Otto III van Holland, die de scepter zwaaide tijdens de groeistuip van het Duitse Huis rond 1247/1248. Dat Hendrik van Vianden in 1250 met Hollandse goedkeuring als winnaar uit de omstreden bisschopsverkiezing kwam, legde het Duitse Huis, zoals ik in hoofdstuk 2 vaststelde, eveneens geen windeieren. In Utrecht roerde zich ondertussen de verliezende partij. Johannes de Beke verhaalt over een verbond dat Gijsbrecht III van Amstel en Herman V van Woerden sloten tegen de door hen ongewenste bisschop en dus hun leenheer. Zij waren aanvoerders van een Utrechtse clan waartoe ook de families Van Goy en, in een lossere verhouding, Van Wulven behoorden. Hun pendant was de clan bestaande uit de families Van Abcoude, Van Beusichem, Van Rijswijk en aan het hoofd de Van Zuylens.[8] Zij hadden de bisschop aan hun zijde, maar de Amstel-clan vond steun bij de graaf van Gelre. In 1252 kwam het tot een militair treffen op de Veluwe, waarbij de bisschop zijn Utrechtse tegenstanders versloeg. In het stamgebied van de rebellerende leenmannen aan de westzijde van het Nedersticht bouwde bisschop Hendrik het kasteel Vreeland, die de vrede onder dwang moest bewaren.[9] Zijn macht was voorlopig hersteld.

Van Amstel en Van Woerden *cum suis* legden zich hier echter niet bij neer. Hun volgende zet was een herschikking van bondgenootschappen. De uitkomst hiervan tekende zich af op 12 juni 1257, toen de bisschop en Floris de Voogd inclusief medestanders van beide kanten zich op de Hollands-Stichtse grens in Bodegraven met elkaar verzoenden.[10] In de historiografie wordt dit verdrag vooral beschouwd als machtsherstel van de twee vorsten en vernedering van hun beider opstandige aanhangers.[11] Dit is niet onjuist, maar het biedt mijns inziens een onvolledige weergave van hetgeen zich daarvoor had afgespeeld. De vredesbepalingen spreken hierover duidelijke taal. Gijsbrecht IV van Amstel bevond zich aan de zijde van Floris de Voogd tegenover de bisschop, die hoofdzakelijk werd bijgestaan door de stad Utrecht. De partij Van Amstel was dus overgelopen van de Gelderse naar de Hollandse graaf. De graaf had op zijn beurt de bisschop en de stad die Willem II het ereburgerschap had verleend de rug toegekeerd.

Deze politieke verhoudingen zijn in onderstaande schematische weergave van de coalities in 1252 en 1257 te zien (tabel 5.1). Dergelijke overzichten van bondgenootschappen rond een bepaald jaar geef ik vaker in dit hoofdstuk. Hierbij heb ik niet naar een volledige

8 Van Amstel, *De heren van Amstel*, 114-117; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 254-255; Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', 4-6.

9 Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, 130-134.

10 OSU, nr. 1413; Floris de Voogd heb ik in hoofdstuk 2 kort geïntroduceerd. Hij was een zoon van graaf Floris IV van Holland en heeft zijn naam te danken aan het feit dat hij enige tijd grafelijke bevoegdheden uitoefende als voogd van de minderjarige Floris V.

11 H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland 1256-1296* (Gent 1907) 68-72; Hugenholtz, *Floris V*, 28.

weergave van alle betrokken partijen gestreefd, maar heb ik enkel de hoofdactoren en de positie van het Duitse Huis vermeld. Zo blijkt in één oogopslag welke partijen van kant wisselden.

Het 'verraad' van Holland kan een antwoord zijn geweest op de steen die Willem II in 1255 tijdens zijn bezoek aan Utrecht naar zijn hoofd gegooid zou hebben gekregen, maar dat zou een overreactie zijn. Obreen heeft gelijk als hij stelt dat het incident voor de pro-Hollandse partij een stok was om de vijand mee te slaan.[12] Klaarblijkelijk was de situatie in 1255 reeds gespannen. De volgorde kan daarom ook omgekeerd geweest zijn en de aanslag dus een reactie op de reeds voltrokken coalitiewisselingen. Nader onderzoek op basis van getuigenlijsten zou wellicht preciezer kunnen uitwijzen wanneer de alliantiewisseling plaatsvond. Hoe het ook zij, Willem II werd in 1256 doodgeslagen in West-Friesland voordat hij militair wraak kon nemen. Blijkens het verdrag van 1257 liep de vete daarna alsnog uit op een Hollands-Stichts treffen. Ondanks de verzoening was de verstandhouding tussen Hendrik van Vianden en de graven van Holland bekoeld. Van langduriger impact was de regelmatig terugkerende steun die de Amstel-clan van de Hollandse westerburen kreeg. De politieke kaarten waren opnieuw geschud.

TABEL **5.1** SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE BONDGENOTEN VAN DE RIVALISERENDE UTRECHTSE CLANS AMSTEL EN ZUYLEN IN **1252** EN **1257**

1252		**1257**	
Amstel-clan	*Zuylen-clan*	*Amstel-clan*	*Zuylen-clan*
Otto II van Gelre	Hendrik van Vianden	Floris de Voogd	Hendrik van Vianden
	Willem II van Holland	Duitse Huis	
	Duitse Huis		

In deze context is de begunstiging van het Duitse Huis in de volgende jaren goed te begrijpen. Hendrik van Vianden lijkt zich enigszins op de vlakte te hebben gehouden. Weliswaar deed hij in 1258 twee beduidende privilegeschenkingen, maar dat steekt toch enigszins schril af bij zijn rijke begunstiging van het Duitse Huis kort nadat hij tot bisschop was verkozen. Verdere bisschoppelijke schenkingen bleven uit totdat Hendrik op 15 mei 1267, enkele weken voor zijn overlijden, bij zijn overdracht van het slot Vreeland aan de Utrechtse Kerk een rente vermaakte aan het Duitse Huis voor zijn memorieviering. Daarenboven gaf hij de broeders nog een bedrag mee om uit te keren aan de minderbroeders en predikheren ten behoeve van de jaargetijdevieringen voor zijn zielenheil.[13] De kruistochtsferen op het einde van zijn leven kunnen zijn toenadering tot het Duitse Huis hebben versterkt.

De positie van de Utrechtse commanderij in het politiek-maatschappelijke landschap veranderde vooralsnog echter niet. Goederentransacties met families uit de Zuylen-clan kwamen in het geheel niet voor. Het tegendeel geldt voor de 'Hollandse partij'. Het Duitse

12 K. van Vliet, 'De stad van de burgers', 100; Obreen, *Floris V*, 69.
13 OSU, nr. 1717.

Huis bleef de graaf tijdens het conflict trouw en werd daarvoor naderhand beloond. Floris de Voogd stak in oktober 1256 de loftrompet over de broeders.[14] Op 1 januari 1257 kregen zijn *dilecti nostri* bescherming en geleide toegewezen voor het vervoer van levensmiddelen in zijn gebied.[15] Hans Mol wijst bovendien op de aanwezigheid van een groot deel van de aanzienlijke donateurs van het Duitse Huis in deze periode bij het zoenverdrag van juni 1257 als partijgenoten van de Hollandse graaf. Het causaal verband wordt nog duidelijker door de constatering dat Herman van Woerden niet in het verdrag voorkomt en evenmin een donatie aan het Duitse Huis deed. Onder de 'coadiutores domini Florentii' bevonden zich Hendrik van Almelo, Gijsbrecht van Amstel, Hendrik van de Lek, Ernst van Wulven en Gijsbrecht van Goy. Zij verschilden in twee opzichten van de anderen in de groep: ten eerste behoorden ze tot de Stichtse elite en ten tweede schonken ze allen aan het Duitse Huis.[16] Enkel Philippus uit het Stichtse riddermatige geslacht Van Rijningen wijkt van deze regel af; van hem is geen schenking aan het Duitse Huis bekend.

Hendrik van Almelo droeg in 1262 goederen in leen op aan de bisschop ter compensatie voor de schenking door Frederik van Arreth en Liffard Pape van bisschoppelijke leengoederen aan het Duitse Huis.[17] Hiermee leverde hij een bijdrage aan de stichting van de commanderij Ootmarsum. De schenkingen van Gijsbrecht van Amstel in 1265 en 1270 zijn de revue reeds meermaals gepasseerd, maar de verklarende context van zijn donatie dient zich nu aan. Hendrik van de Lek behoorde tot een familie van begunstigers van de Duitse Orde en deed in 1265 zelf ook een donatie van tien Hollandse ponden per jaar.[18] Ernst van Wulven maakte carrière als ordebroeder in het Heilige Land en moet een niet overgeleverde intredeschenking hebben gedaan. Gijsbrecht van Goy trad eveneens in. Hetzelfde geldt voor Otto van Bentheim. Ook hij wordt overigens in een apart artikel van het verdrag van Bodegraven als Hollandse partijgenoot genoemd. Het Bentheimse bondgenootschap met Holland kwam voort uit de nauwe familieband: Otto's grootvader, graaf Otto I van Bentheim, was een broer van graaf Floris III van Holland (1157-1190).[19] Blijkens het zoenverdrag was Otto door de bisschop gevangengenomen, maar zou hij worden vrijgelaten en vervolgens leenhulde brengen aan de bisschop.[20] Samen met de donatie van Hugo van Rhenen droeg Otto van Bentheim in 1267 met zijn intredeschenking bij aan de stichting van de commanderij Rhenen. Floris V zelf bekroonde de reeks in 1268 met de schenking van het patronaatsrecht van de Pieterskerk te Leiden onder verwijzing naar zijn vader Willem II. Uit deze dotatie kwam de commanderij Leiden voort.

De vraag rijst waarom deze collectieve begunstiging niet meteen in 1257 of 1258 plaatsvond, maar pas circa tien jaar later. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren.

14 OSU, nr. 1379; zie ook paragraaf 2.3.
15 OSU, nr. 1390.
16 De medestanders van Floris V die niet aan het Duitse Huis schonken, heetten: Gerard Spiering, Hubert Cats, Philip van Rijningen, Simon van Haarlem en Arnold van Foreest.
17 OSU, nr. 1565.
18 OSU, nr. 1664.
19 J.M. Van Winter, 'De landsheren van de noordelijke gewesten: de bisschop van Utrecht en de graven van Gelre, Kleef en Bentheim', in: D.E.H. de Boer, E.H.P Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 55-67, aldaar 57, 64-65.
20 OSU, nr. 1413.

Floris V was in 1257 minderjarig. Nadat hij in 1266 meerderjarig werd, duurde het enkele jaren totdat hij zijn raadgevende vooraanstaande Hollandse edelen de baas was.[21] De schenkingenreeks kan zijn uitgesteld totdat de graaf volledig handelingsbekwaam was en bij machte om zelfstandig te regeren. Een andere oorzaak kan zijn geweest dat er werd gewacht totdat Otto van Bentheim uit het gevang was gekomen. Misschien speelde het overlijden van Hendrik van Vianden in 1267 een rol. Bovendien was er het causale verband met de kruistocht. Zoals gezegd is het onwaarschijnlijk dat Floris V het kruis aannam, maar via deze actie kon hij wel zijn bijdrage leveren. Ik stelde ook reeds dat de schenking van Otto van Bentheim *in subsidium Terre Sancte* geschiedde. De Stichtse edelen kunnen verbannen zijn tot een zuiverende reis naar het Heilige Land, maar omdat hierover geen melding in het zoenverdrag of een andere bron is te vinden en een deel van de groep het bij een donatie lijkt te hebben gelaten, is het aannemelijker dat enkele mannen van deze 'Hollandse partij' gezamenlijk een bijdrage leverden aan de kruistocht met schenkingen aan het Duitse Huis. Door dit gezamenlijk te doen, in enkele gevallen zelfs in te treden én bij hun collectieve actie gesteund te worden door Floris V, zetten zij de veranderde politieke stellingname van de coalitie kracht bij. De strategie doet denken aan de schenkingen door verwanten en bondgenoten van kruisvaarders tijdens de vijfde kruistocht. Deze verschillende opties sluiten elkaar overigens elkaar niet uit; een combinatie van factoren kan de aanjager van de schenkingen zijn geweest.

DO UT DES

De aanhoudende patronageband met de Hollandse gravenfamilie was een wederkerige relatie: het Duitse Huis kreeg goederen en steun, maar gaf ook het nodige terug. Allereerst dienden het groeiende vermogen en het aanzien van de commanderij devotioneel-dynastieke belangen. De bekommernis om het zielenheil, die reeds bij de schenking van de patronaatsrechten van Maasland en Valkenburg in 1241 duidelijk naar voren kwam, bleef een motief van onverminderd belang. Floris V versterkte de religieuze binding tussen dynastie en convent door het patronaatsrecht van de Leidse kerk, de voortijds grafelijke kapel waar zijn vader en hijzelf waren gedoopt, aan het Duitse Huis te schenken. De rente die Aleid van Holland, een dochter van graaf Floris IV, in 1278 of 1279 aan de Utrechtse broeders schonk, is zeer illustratief voor deze devotionele hechting van de gravenfamilie aan dit convent van de Duitse Orde. De rente was naar eigen zeggen een dankzegging aan de Maaslandse priesterbroeder die voorheen haar kapelaan was, maar was gericht aan de broeders in Utrecht. Zij ontvingen van haar in 1284 nog een rente ten behoeve van haar memorie 'inter commendatorem et fratres antedictos'.[22] Het is opmerkelijk dat beide schenkingen van Aleid plaatsvonden in de periode waarin zij en haar zoon Floris van Avesnes weliswaar gebrouilleerd raakten met Floris V, maar de relatie nog niet dermate was verstoord dat Floris van Avesnes naar het koninkrijk Napels was uitgeweken. De uiteindelijke breuk in de familie lijkt gevolgen gehad te hebben voor de memorievieringen

21 Coenen, *Graaf en grafelijkheid*, 96-97; Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 29.
22 OSU, nrs. 2000, 2177.

door de ordebroeders. In hoofdstuk 3 bleek dat Willem II van Holland en zijn tante Richardis in 1365 nog altijd in het Utrechtse convent werden herdacht. Dit geldt niet voor de herdenking van Aleid. Klaarblijkelijk was haar memorieviering opgeheven.

De hechting tussen dynastie en convent geschiedde tevens middels de opname van telgen uit de gravenfamilie. In 1287 komt broeder 'Theodericus de Hollandia' voor het eerst in een bron voor. Hij was toen reeds commandeur van Utrecht.[23] Volgens de balijekroniek was Dirk een bastaardzoon van Willem II van Holland. Die zou samen met jonkheer Floris – de latere Floris V – de jonge Dirk in de orde hebben voorgedragen vanwege diens 'groten syn totter Duytscher Oirden'. Deze gebeurtenis zou hebben plaatsgevonden toen Willem koning werd, dus in 1247. Voor de intrede van deze buitenechtelijke zoon verleende paus Innocentius IV dispensatie.[24] Aangezien Dirk tot 1317 in bronnen voorkomt, zou hij bij zijn intrede in 1247 of 1248 een kind zijn geweest met een leeftijd die het toelaat om 'zin' te hebben in de Duitse Orde. Dat is hoogst onwaarschijnlijk, omdat vader Willem 21 jaar oud was toen hij in Aken de koningskroon ontving. Klaus van Eickels gaat daarom uit van een intrede van Dirk als kind in de vroege jaren 1250.[25] Het is echter schier onmogelijk dat het Duitse Huis bij wijze van uitzondering een jong kind tot het convent toeliet. Mol vermoedt dat Dirk in de jaren 1260 of 1270 in Utrecht werd ingekleed.[26] Daarmee valt echter het hele verhaal van de doorgaans goed geïnformeerde kroniekschrijver in duigen. Toch kunnen beide historici deels gelijk hebben: vermoedelijk werd Dirk omstreeks 1248, maar in ieder geval tijdens het pausschap van Innocentius IV (1243-1254), als baby of jong kind door zijn vader Willem II aan de Duitse Orde opgedragen en trad hij als puber tijdens het grafelijk bestuur van zijn halfbroer Floris V daadwerkelijk in. Een dergelijke procedure volgden ook de kinderen van Aleid Rading.

Een tweede gravenzoon was Floris van Holland, die in het vorige hoofdstuk reeds aan bod kwam als overste van de balije Sicilië tussen 1269 en 1279 en mogelijk te identificeren is als de ridderbroeder *Florentius* die in 1273 in Akko verkeerde. Toomaspoeg uit het vermoeden dat Floris iemand 'proche du noyau familial et non pas d'un bâtard' was.[27] Dat laatste lijkt uit de lucht gegrepen en gezien de intrede van bastaardzoon Dirk van Holland helemaal geen onmogelijkheid. Volgens Mol suggereert Toomaspoeg dat Floris een zoon geweest kan zijn van Floris de Voogd, maar helaas ontbreekt hierbij een verwijzing.[28] Ik vermeld dit toch, omdat het de meest aannemelijke optie is. Willem II valt af, want hij had de naam Floris reeds vergeven. Hergebruik van een naam gebeurde gewoonlijk enkel wanneer die naam 'vrijkwam' door het overlijden van een kind. Floris V was te laat geboren (1254) om de vader van de ordebroeder te kunnen zijn. Van Floris de Voogd is nog geen gelijknamige zoon bekend. Waarschijnlijk betreft het dus een bastaardzoon van hem, die net als de bastaardzoon van zijn neef onderdak vond bij de Duitse Orde.

23 De Geer, *Archieven*, nr. 274.
24 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6r.
25 Von Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 139-140.
26 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 36.
27 Toomaspoeg, 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile', 456.
28 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 37 n.72.

In het vorige hoofdstuk stuitte ik tevens op 'Wilhelmus dictus de Hollandia', die in 1304 schout was van Sonnenberg in Pruisen. Naam en toenaam wijzen waarschijnlijk op een telg uit de Hollandse dynastie. Er zijn enkele plaatsen in de stamboom mogelijk. Van Floris V is een talrijk nageslacht bekend. Onder zijn buitenechtelijke kinderen bevond zich één Willem. Deze wordt genoemd in Hollandse en Zeeuwse grafelijke bronnen uit 1318-1343.[29] Onder andere komt hij voor in een oorkonde van graaf Willem III, de man die een jaar later zijn voorgenomen Pruisenreis annuleerde.[30] Een andere mogelijkheid is dat Willem een bastaardzoon was van graaf Willem II en dus een (half)broer van Dirk, die ordebroeder werd. Van Willem II is geen gelijknamige zoon bekend. Dit betekent uiteraard niet dat die er niet geweest is. Zoon Willem zou bijvoorbeeld buiten de Hollandse bronnen gebleven kunnen zijn door zijn vertrek naar Pruisen.

Hoewel er verschillende scenario's denkbaar zijn, is het welhaast uitgesloten dat Willem de ordemantel aantrok. De schout was namelijk een ambt voor een dienstman of vazal. Niettemin kan Willem als vermoedelijk buitenechtelijk geboren zoon uit het Hollandse gravengeslacht een eervolle positie hebben nagestreefd bij de Duitse Orde, waar enkele andere familieleden reeds onderdak hadden gevonden. Sinds de val van Akko lag een carrière in het Middellandse Zeegebied niet meer in het verschiet. Naar Pruisen was dan het logische alternatief. Willem zou bijvoorbeeld na de moord op Floris V naar Pruisen kunnen zijn gegaan, daar bij de stichting van Pruisisch Holland betrokken zijn geweest en vervolgens tot schout van Sonnenberg zijn benoemd. De heer van Sonnenberg was in 1304 Hendrik, de domproost van Ermland. De vorming, verovering en kolonisering van dit bisdom gebeurde in nauwe samenwerking tussen geestelijkheid en Duitse Orde. Het is in dat verband veelzeggend dat Sonnenberg uit een dorp met burcht bestond.[31] De aanwezigheid van Willem van Holland in Pruisen kan een motief zijn geweest voor graaf Willem III om aan een van eerste Pruisenreizen te willen deelnemen. Er zijn dus logische mogelijkheden te bedenken, maar in feite is de precieze gang van zaken niet te achterhalen. In ieder geval is het aannemelijk dat Willem naast Dirk en Floris een zoon uit het huis Holland was die zich bij het werk van de Duitse Orde aansloot. Daarmee werd de band van deze dynastie met de Duitse Orde, die met het uitsterven van het huis Holland in rechte lijn in 1299 het karakter van een grafelijke patronageband verloor, in gewijzigde vorm voortgezet.

Met de intrede van Floris en vooral Dirk, moet een representatieve schenking gepaard zijn gegaan. Mogelijk heeft ook Willem een donatie gedaan, hoewel hij waarschijnlijk geen ordebroeder werd. Mol suggereert dat de goederen aan de Hofdijk bij Maasland aan de orde geschonken kunnen zijn bij de intrede van Dirk, omdat de kroniek meldt dat deze tijdens zijn commandeurschap aan de orde werden gebracht door Floris V.[32] Dat is mogelijk, maar het verhaal in de kroniek impliceert dat de goederen van de Hofdijk ná Dirks intrede door Floris V werden geschonken. De intrede van graaf Floris' gelijknamige neef is daarom een aannemelijkere gelegenheid voor deze donatie. Het patronaat van de Leidse

29 A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4e druk; Zaltbommel 1966) 17.
30 Obreen, *Floris V*, 23-25; Hugenholtz, *Floris V*, 46-47.
31 Sarnowsky, *Der Deutsche Orden*, 38-39; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 72-77.
32 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 37.

Pieterskerk is in dat geval als mogelijke schenking ter gelegenheid van de intrede van Dirk te beschouwen. Er resteert nog een derde en laatste mogelijke grafelijke dotatie en dat is het landbezit van de Duitse Orde bij Alphen. Ik stelde reeds dat dit omvangrijke en deels aaneengesloten goederencomplex enkel afkomstig kon zijn van een grootgrondbezitter én dat de vele grafelijke bezitsrechten ter plaatse op een dotatie uit de grafelijke omgeving wijzen. Er zijn kortom drie schenkingen aan te wijzen voor drie bastaardzonen uit de Hollandse gravenfamilie, waarvan er ten minste twee in de orde traden. Ondanks deze aanwijzingen houd ik de nodige slagen om de arm bij het trekken van conclusies. Immers, in geen enkele bron wordt expliciet gewag gemaakt van een intredeschenking. Er zijn zelfs geen aankomsttitels van de bezitscomplexen aan de Hofdijk en te Alphen overgeleverd, aangezien de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242/1243 waarschijnlijk slechts een deel van de goederen in Maasland omvatte. Hier komt de problematiek van het ontbreken van schriftelijke vastlegging van een startdotatie, waarop ik reeds wees bij de ontstaansgeschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht, weer om de hoek kijken.

Intredende gravenzonen en hun politieke bondgenoten hadden ten slotte een groeiende invloed van de Hollandse gravenfamilie op het Duitse Huis tot gevolg. Dit aspect in de *do ut des*-relatie tussen graaf en convent uitte zich duidelijk toen Willem II de militaire capaciteiten van het Duitse Huis bij zijn kruisvaart naar de koningskroon benutte. Op religieus vlak was de wederzijdse toenadering eveneens verzekerd: onder commandeur Dirk van Holland zal de memorie van zijn familieleden een centraal onderdeel van de liturgische kalender van het Utrechtse convent zijn geweest. De patronageband was onbedreigd zolang de machthebbers in Utrecht zich niet tegen Holland keerden. Die kwetsbaarheid deed zich in de jaren 1270 gelden.

5.3 EEN VERANDERLIJK SPEELVELD

VERDEEL EN HEERS

Jan van Nassau was een zoon van Machteld van Gelre. Het is niet verbazingwekkend dat hij in 1267 tot bisschop werd gekozen onder druk van zijn neef graaf Otto II van Gelre. In de politieke verhoudingen van die tijd was dit een overwinning voor de Zuylen-clan op de nog altijd Hollandgezinde partij onder aanvoering van de Amstel-clan. Toen in 1273 een opstand uitbrak in Kennemerland, zag Gijsbrecht van Amstel kans om zijn tegenstanders te verdrijven. De Kennemer rebellen werden door Floris V in eigen land verslagen, maar Gijsbrecht importeerde de onrust naar het Amstelland en omliggende gebieden door zich aan het hoofd van de rebellen te stellen en hen naar de stad Utrecht te leiden. In 1274 zetten zij met behulp van de ambachtsgilden het patricische stadsbestuur af en vestigden een gildenregime. Twee jaar later kon de bisschoppelijke maarschalk Sweder van Beusichem de stad heroveren, maar tot een geheel herstel van de oude orde kwam het niet. Zo moest Jan van Nassau later in het jaar het kasteel Vreeland en de versterkte plaats Montfoort uitgerekend aan respectievelijk Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden verpanden. De greep van de elect in de kruistochtkas in het voorjaar van 1278 laat zien hoe wanhopig

hij op zoek was naar geld. Ketner vermoedt in zijn gedateerde maar nog altijd gezaghebbende artikel over Jan van Nassau waarschijnlijk terecht dat Van Zuylen *cum suis* 'hun' elect aanzetten tot de geldroof om de macht van de tegenpartij te breken.[33]

Aan het grafelijk Hof in Holland kan het bondgenootschap van Gijsbrecht van Amstel met Kennemer opstandelingen en het machtsvertoon dat daarop volgde niet onopgemerkt zijn gebleven. Op 28 augustus 1278 sloot Floris V in het geheim een verbond met Sweder van Zuylen, Sweder van Beusichem, Willem van Rijswijk, de Zuylen-clan dus, en de Utrechtse patricische families De Vries, Zoudenbalch en Vrenk. De nieuwe allianties en de positie van het Duitse Huis hierin staan in tabel 5.2 weergegeven. De Hollandse graaf was kortom wederom van partij gewisseld. Spoedig bracht hij een legermacht onder leiding van Nicolaas van Cats op de been die Utrecht binnenviel en het stadsbestuur afzette. Jan van Nassau was zodoende niet door zijn Gelderse neef, maar door zijn rivaal Floris V gered en daar hing een prijskaartje aan. De gekozen bisschop had geen andere keus dan zijn inkomsten uit het Sticht aan de Hollandse graaf te verpanden en zijn reeds verpande kastelen Ter Horst, Vreeland en Montfoort eveneens aan hem te overhandigen. Die moest daarvoor wel de pandhouders verdrijven. Dat gebeurde in 1280: Gijsbrecht van Amstel werd door de graaf gevangengezet en Herman van Woerden sloeg volgens Melis Stoke op de vlucht.[34] Door regelmatig van kant te wisselen had Floris V de tweestrijd tussen de dominantie facties Van Zuylen en Van Amstel in Utrecht decennialang opgevoerd en uitgebuit, totdat deze verdeel en heers strategie hem de controle over beide Utrechtse partijen had opgeleverd.

TABEL **5.2** SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE BONDGENOTEN VAN DE RIVALISERENDE UTRECHTSE CLANS AMSTEL EN ZUYLEN IN **1267** EN **1278**

1267		**1278**	
Amstel-clan	*Zuylen-clan*	*Amstel-clan*	*Zuylen-clan*
Floris V	Jan van Nassau	Ambachtsgilden	Patriciaat (De Vries/Zoudenbalch/Vrenk)
Duitse Huis			Jan van Nassau
			Floris V
			Duitse Huis

De Utrechtse factie die het Duitse Huis had begunstigd in het kader van een toenadering tot de Hollandse graaf, was nu door Floris V verlaten en verslagen. Leidde dit tot interne spanningen in het convent? Gijsbrecht van Goy, Hugo van Rhenen en Otto van Bentheim overleden vóór het sluiten van de coalitie tussen Holland en de Zuylen-clan in 1278. Ernst van Wulven zat in het Heilige Land en had daar genoeg andere zorgen aan zijn hoofd. Toch is het mogelijk dat zich in het convent aanhangers van de Amstel-clan bevonden

33 Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', 3-12; J.W.J. Burgers, 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 106 (1991) 1-32, aldaar 14-15.

34 Hugenholtz, *Floris V*, 60-68; Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', 12-15; Van Vliet, 'De stad van de burgers', 108-109; J.M. van Winter, 'Het opdringen van de graaf van Holland', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 181-186, aldaar 185-186.

die zich nu begonnen te roeren. De positie van commandeur Dirk van der Horst is moeilijk te bepalen. Hij kan een familielid zijn geweest van een van de vele 'Horsten' in Gelre en Kleef, die deels vertakkingen waren van ten eerste de heren van de Horst aan de westzijde van de Maas en ten tweede een Gelders ministerialengeslacht dat zich vernoemde naar het goed Ter Horst bij Zeddam en gegoed was rond Zutphen en op de Veluwe.[35] Een waarschijnlijker afstamming, die de Gelderse connectie overigens niet helemaal uitsluit, is een zijtak van de familie Van Wulven. Buitelaar stelt op de ene plaats dat deze familietak zich 'omstreeks 1300' met de naam Ter Horst tooide als vernoeming naar het bezit van het kasteel Ter Horst bij Rhenen, maar elders schrijft hij dat dit 'in de 13e eeuw' gebeurde.[36] Indien Dirk tot deze familie uit de Amstel-clan heeft behoord, kan hij in 1277-1278 voor het dilemma zijn komen te staan om te kiezen voor zijn familie of voor Floris V als beschermheer van het Duitse Huis.

De politieke stellingname van Dirk van der Horst kan worden gepeild aan de hand van zijn daden. Ten tijde van zijn eerste vermelding als commandeur in 1272 was de Amstelclan nog niet met Floris V gebrouilleerd, waardoor er geen reden is om aan te nemen dat Dirk partij moest kiezen.[37] Dat was evenmin het geval in 1275, toen Willem van Egmond goederen bij Ophemert aan het Duitse Huis van Utrecht schonk. In april 1277 gaf Dirk van der Horst in zijn commandeursambt vidimus van een oorkonde van de abt en het convent van Egmond. Daaruit valt een duidelijke positionering nabij het grafelijk hof op te maken.[38] In het volgende jaar moet het hem heet onder de voeten zijn geworden toen de graaf openlijk de kant van de Zuylen-clan koos. In 1284 en 1285 komt hij voor als landcommandeur van de Nederlanden in bronnen aangaande de ordekring van Biesen.[39] In Utrecht is van hem na 1277 niets meer te vernemen. Waarschijnlijk is hij naar Biesen uitgeweken en daar in de rangen opgeklommen.

Vervolgens is het een tijdlang onduidelijk wie er in het Duitse Huis aan het roer stond. Eerst in 1287 wordt er weer een commandeur genoemd, namelijk Dirk van Holland.[40] Veelzeggend over de positie van het Duitse Huis in deze onbestemde jaren is de verkoop van land aan de commanderij in december 1277 door Willem van Rijswijk, nota bene iemand uit een familie uit de Zuylen-clan. Jan van Nassau gaf hiervoor als leenheer van het land zijn consent. Opmerkelijk is evenwel de aanwezigheid van kopstukken uit de Amstelclan als getuigen: Gijsbrecht van Amstel en zijn broer Arnold, Alferd en Ernst van Wulven en Herman van Woerden.[41] Deze goederenoverdracht illustreert het kortdurende wankele evenwicht in het stadsbestuur sinds de Zuylen-clan met aristocratische aanhangers in 1276 het gildenbestuur dat door Van Amstel in het zadel was geholpen afzette maar geen gehele restauratie wist door te voeren.[42]

35 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 270-271.
36 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 192-193, 255-256.
37 Limburg, *Die hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, 192.
38 OHZ, nr. 1779.
39 J. Grauwels, *Regestenlijst der oorkonden van de landcommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen* (Brussel 1966) nrs. 79, 1347; Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 79.
40 De Geer, *Archieven*, nr. 274.
41 OSU, nr. 1956.
42 Van Vliet, 'De stad van de burgers', 109.

Op 30 juli 1278 wees Willem van Rijswijk een tienjarige rente toe aan het Duitse Huis. Ditmaal werden er geen getuigen opgetekend.[43] Een maand later trad hij samen met Zweder van Zuylen en Zweder van Beusichem in het geheim 'in vriendschap' met Floris V.[44] Op 5 september bedankte de graaf dit drietal voor het binnenlaten van zijn troepen in de stad en sloot hij met hen en het stadsbestuur een verdrag van wederzijdse bijstand.[45] Nu moest het Duitse Huis wel kiezen tussen de partijen Amstel en Zuylen. In juli 1279 verklaarde Willem van Rijswijk in bijzijn van onder anderen Zweder van Beusichem het Duitse Huis beloofd te hebben afstand te doen van al zijn rechten op het door hem verkochte land zodra zijn zoon Willem meerderjarig was.[46] Het lijkt erop dat de broeders van het Duitse Huis in 1277 probeerden in lijn met de machtsbalans in het stadsbestuur een neutrale houding ten opzichte van de twee dominante facties aan te nemen, maar dat ze door de acties van hun beschermheer Floris V in het najaar van 1278 min of meer gedwongen werden om mee te deinen richting de Zuylen-clan. De schenking van de Overstichtse bisschoppelijk ministeriaal Bertold Rading in 1278 is hier eveneens een indicatie van. Ook daarbij zegelde Zweder van Beusichem.[47] Dit moeten complexe jaren voor het Duitse Huis zijn geweest. In deze context is het begrijpelijk dat de kruistochtprediking die in de jaren 1270 gaande was niet tot een schenkingsgolf leidde zoals die zich in de late jaren 1260 had voorgedaan. Daarvoor bestond er te veel onenigheid in de stad en mogelijk ook in het Duitse Huis.

KOP VAN JUT

De broeders van het Duitse Huis bleven Hollandse kleur bekennen toen de politieke kaarten in het Sticht opnieuw werden geschud. In het voorjaar en de zomer van 1285 sloten Floris V en Jan van Nassau een reeks overeenkomsten waarin de graaf in feite de financiele huishouding van de elect en het bisdom dicteerde. De graaf van Holland had het bisdom stevig in zijn greep. Op lokaal niveau, het stadsbestuur van Utrecht, zat de driehoek elect, Zuylen-clan en het patriciaat echter weer stevig in het zadel. In maart 1286 was Dirk Vrenk bijvoorbeeld schout en Gerard de Vries en Frederik Zoudenbalch waren schepenen.[48] Sinds de beëindiging van het gildenbestuur en de restauratie van 1278 was een groot aantal burgers de stad uit verbannen.[49] Hiermee was de machtsbasis van de Amstel-clan in de stad tijdelijk weggevallen.

Gijsbrecht van Amstel verzoende zich in oktober 1285, slechts enkele maanden nadat elect en graaf tot een overeenkomst waren gekomen, met Floris V en werd diens leenman. Onder degenen die daarbij beloofden de graaf militair bij te staan ingeval Gijsbrecht van Amstel zich niet aan de voorwaarden zou houden, bevond zich Jan II van de Leede. Jan

43 OSU, nr. 1979.
44 OSU, nr. 1983.
45 OSU, nrs. 1985-1986.
46 OSU, nr. 2005.
47 OSU, nr. 1974.
48 OSU, nr. 2268.
49 J. Smithuis, *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)* (proefschrift Universiteit Leiden 2019) 68.

stelde zich tevens borg voor de schuld van 2000 ponden die Gijsbrecht bij de graaf had uitstaan.[50] Twee jaar later schonk *Johannes Leder* veel land aan het Duitse Huis bij zijn intrede. Ik heb deze Jan reeds genealogisch gepositioneerd als vermoedelijk een neef van Jan II van de Leede. Daarbij zijn ook de mogelijke verwantschapsrelaties met zowel het Hollandse geslacht Van de Wateringe als de Van Amstels ter sprake gekomen. Wellicht is het niet toevallig dat bij deze schenking in 1287, tien jaar na de laatste vermelding van een commandeur, Dirk van Holland in die functie optrad. Na een klein decennium waarin het Duitse Huis met enige tegenzin de toenadering van de graaf tot de Zuylen-clan volgde, konden de broeders nu weer in de door hen gewenste richting aansluiting vinden bij de Amstel-clan.

De constellatie vanaf 1285 zoals die in tabel 5.3 is gerangschikt, toont ogenschijnlijk een terugkeer naar de verhoudingen tussen omstreeks 1257 en 1278. De realiteit was echter genuanceerder en minder statisch dan in dit schema gevangen kan worden. De Hollands-Stichtse betrekkingen onder Hendrik van Vianden waren immers veel minder vijandig en verziekt dan onder de latere regeringsjaren van Jan van Nassau.

Tabel **5.3** Vereenvoudigde schematische weergave van de bondgenoten van de rivaliserende Utrechtse clans Amstel en Zuylen in **1285**

1285	
Amstel-clan	*Zuylen-clan*
Floris V	Delen patriciaat
Duitse Huis	Jan van Nassau

In de politieke context van de jaren na 1285 waren omstreden bezittingen van het Duitse Huis een kwetsbaar mikpunt voor anti-Hollandse sentimenten in de stad Utrecht. Na lange tijd ongeschonden in de Stichtse verdeeldheid gebleven te zijn, waren de elect en het stadsbestuur nu bij machte hun gram te halen. Deze ontwikkeling laat zich illustreren aan de hand van twee casussen, namelijk het verlies van de Klaaskerk en het tegenhouden van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Utrechtse kring van de Duitse Orde. Ik bespreek deze twee aderlatingen voor het Duitse Huis beknopt en sluit af met de reactie van de traditionele beschermheer Floris V.

De Utrechtse Klaaskerk was sinds de schenking door Hendrik van Vianden en domproost Gobert van Perweis in 1250 een omstreden bezit van het Duitse Huis. Bevestigingen van het rechtmatige bezit in de jaren 1251-1254 door onder anderen Albertus Magnus en kardinaal-diaken Petrus wijzen op pogingen om de schenking aan te vechten.[51] In 1263-1265 moesten de pausen Urbanus IV en Clemens IV eraan te pas komen om het bezit en het patronaatsrecht te bevestigen.[52] Waarschijnlijk was de Klaaskerk het Duitse Huis afgenomen tijdens de voorgaande turbulente jaren en werd ze in het kader van de verzoening tussen Hendrik van Vianden en de graaf van Holland en niet te vergeten de kruistochtvoorbereidingen van het moment, aan de broeders teruggegeven. Gobert van Perweis, die

50 Ketner, 'De elect Jan van Nassau', 19-21; OSU, nrs. 2247-2248.
51 OSU, nrs. 1240, 1276, 1333-1334.
52 De Geer, *Archieven*, nr. 98; OSU, nr. 1676.

in 1265 nog erkende de kapittelgoederen 'minus iuste' vervreemd te hebben – het collatierecht lag immers niet bij de domproost, maar bij het kapittel – werd een maand later door Hendrik van Vianden *overruled* met een opdracht aan de proost van Sint Jan om het Duitse Huis in het bezit van de kerk te handhaven.[53] Gobert legde zich hierbij neer, want in 1267 stelde hij op voordracht van de commandeur en broeders van het Duitse huis priesterbroeder Bertram als pastoor van de Klaaskerk aan.[54] Vier jaar later droeg hij ook de rechten op de zielzorgtaken en relieken over, onder voorbehoud dat de broeders hem in geestelijke zaken verantwoording schuldig bleven. In 1280 droeg hij deze rechten op aan de priesters Jacob Soudekin en Arnoud.[55] Van het oorspronkelijke plan de kerk bij een nieuw te bouwen Duitse Huis te incorporeren, lijkt enkel het patronaatsrecht te zijn overgebleven of gerestitueerd. Dit waren de jaren waarin het Utrechtse stadsbestuur niet op gespannen voet met Holland stond.

Volgens De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk was Jacob Soudekin waarschijnlijk identiek met Jacob Zoudenbalch, omdat in april 1297 broeder Jacob Soudekin van het Duitse Huis optrad en in de maand daarop werd Jacob Zoudenbalch kerkheer van de Klaaskerk genoemd.[56] Dit is vermoedelijk een misverstand op basis van een toevallige vermelding van twee verschillende personen met dezelfde voornaam kort na elkaar. Ten eerste was Jacob Zoudenbalch in 1282 kapelaan van de Buurkerk te Utrecht en dus geen priester bij de Klaaskerk.[57] Ten tweede is het onwaarschijnlijk dat een Zoudenbalch omstreeks 1280 in het Duitse Huis trad. Weliswaar stond de Zuylen-factie, die werd gesteund door de Zoudenbalchs, destijds niet vijandig tegenover het Duitse Huis, maar intrede aldaar was toch een stap te ver richting een onomkeerbare verbintenis met de politiek van de graaf. Ten derde is het zeer de vraag of de Klaaskerk in 1297 nog door priesters van de Duitse Orde werd bediend. Op 2 mei 1282 trad Jacob (zonder toenaam) nog als priester van de Klaaskerk en broeder van het Duitse Huis op. Hij meldde toen dat hij namens pauselijke rechters samen met clericus Gerard van Breda naar Keulen was gereisd om aartsbisschop Siegfried van Westerburg te dagvaarden vanwege diens excommunicatie van Floris V, maar dat Jacob en Gerard die dagvaarding wegens tegen hen geuite bedreigingen niet in de Keulse Dom durfden voor te lezen.[58] Na 1282 is er niets meer over activiteiten van ordebroeders in relatie tot de Klaaskerk te vernemen. Ten tijde van de eerste goederenadministratie van het Duitse Huis in de jaren 1360 blijkt noch het patronaatsrecht, noch de kerk zelf tot het bezit van de landcommanderij te behoren. Gelet op de verzoening tussen Van Amstel en Floris V in 1285, de daaraan voorafgaande vetestrijd in het Sticht en het gegeven dat Jacob Zoudenbalch in 1297 priester van de Klaaskerk was, kom ik tot de conclusie dat tussen 1285 en 1297 het Duitse Huis zeer waarschijnlijk alle rechten op de kerk

53 OSU, nr. 1654.
54 OSU, nr. 1712.
55 De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht*, 13.
56 Ibidem, 14-15; OSU, nrs. 2812, 2818.
57 OSU, nr. 2123.
58 OSU, nr. 2104; Op 13 juni 1282 (OSU, nr. 2116) werden onder anderen de niet bij name genoemde 'presbyteris sancti Nicholai in Traiecto' opgedragen de Keulse metropoliet opnieuw te dagvaarden. Dit moeten de twee priesters van de Duitse Orde zijn geweest, onder wie Jacob Soudekin. Dit is in feite de laatste vermelding van priesterbroeders van de Duitse Orde in de Klaaskerk.

is afgenomen en er vervolgens aanhangers van de Zuylen-factie in de priesterambten zijn geïnstalleerd.

Het reguliere kanunnikenklooster Bethlehem bij Doetinchem en het Duitse Huis bij Utrecht hadden met Sweder I van Dingden dezelfde *founding father*.[59] Uit de overdracht van goederen te Ede door broeder Frederik van Rheden uit het Duitse Huis te Dieren aan Bethlehem in 1232 valt een goede verstandhouding tussen de twee religieuze instellingen op te maken.[60] Volgens Milis' geschiedwerk over de congregatie van Arrouaise der reguliere kanunniken, probeerde Bethlehem zich in 1268 los te maken van die congregatie en zich bij de Duitse Orde aan te sluiten.[61] Bij dat jaartal gaan er alarmbellen rinkelen: toen leidden kruistocht, patronage van de Hollandse graaf en algehele gunstige politieke omstandigheden voor het Duitse Huis immers tot een forse uitbreiding van het convent en dito goederenbezit. Klaarblijkelijk voelden de kanunniken zich nog dermate verbonden met de Utrechtse kring van de Duitse Orde, dat zij het wenselijk en toelaatbaar achtten om middels aansluiting deel te hebben aan deze bloei van de Utrechtse commanderij. Voor deze overstap was toestemming van hoge kerkelijke autoriteiten nodig. Die toestemming kwam op 24 juni 1276 van de Keulse aartsbisschop Siegfried van Westerburg.[62] Ook Jan van Nassau gaf blijkens een ongedateerde en verloren gegane oorkonde zijn zegen.[63] De toenadering in 1277-1278 tussen het Duitse Huis en de Zuylen-clan als aanhangers van de elect ging hier vermoedelijk aan vooraf. In juni 1278 komen de 'fratres Theutonice domus sancte Marie in Bethlehem' voor het eerst in een bron voor.[64]

Op 15 maart 1281 herriep de elect onder dreiging van excommunicatie zijn besluit, omdat de broeders hem zouden hebben voorgelogen dat ze nog niet volgens een erkende regel leefden, maar, zo schrijft hij: 'die valsheid ontdekten we al snel'.[65] Na tussenkomst van hoogmeester Hartmann van Heldrungen van de Duitse Orde, verleende het Utrechtse Domkapittel op 17 juli 1282 onder voorwaarden toch goedkeuring aan de overstap.[66] Jan van Nassau hield echter voet bij stuk en hernieuwde twee dagen later zijn banvonnis. Hij wist zich daarbij gesteund door een deel van het Bethlehemse convent, want eerder in het jaar ontving hij het bericht dat enkele kanunniken wilden gehoorzamen aan zijn oproep om terug te keren. Hun ban werd opgeheven.[67] De politieke wind die in 1285 in Utrecht opstak, kan hebben bijgedragen aan een uitweg uit deze impasse. Op 12 juni 1286 ver-

59 Dit is in hoofdstuk 1 behandeld.

60 OGZ4, nr. 1232.12.31.

61 L. Milis, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise. Son histoire et son organisation, de la fondation de l'abbaye-mère (vers 1090) à la fin des chapitres annuels* I (Brugge 1969) 259-261.

62 De Geer, *Archieven*, 623.

63 OGZ4, nr. 1276.12.31.

64 OGZ4, nr. 1278.06.13.

65 OGZ4, nr. 1281.03.15(=OSU, nr. 2065): 'falso nobis suggerentes, quod nullum ordinem approbatum recepissent nec haberent, super huiusmodi licentia litteras nostras inpetrarunt, sed nos celerius ea falsitate comperta.'; De vooraanstaande Nederlandse historici Nijhoff en Ketner hebben over deze kwestie geschreven. Nijhoff interpreteert de oorkonde als een trage reactie van een 'in zingenot weggezonken bisschop': I.A. Nijhoff, *Klooster Bethlehem of Bielheim* (Arnhem 1853) 14-15. Door alles aan de incompetentie van Jan van Nassau te wijten, versterkt Nijhoff op ongegronde wijze het onvermogen van de elect. Ketner geeft een genuanceerder en gedetailleerder beeld van de gang van zaken: F. Ketner, *De oudste oorkonden van het klooster Bethlehem* (Utrecht 1932) 122-123.

66 OSU, nrs. 2112, 2122.

67 OSU, nrs. 2106, 2125.

klaarden zowel het klooster Bethlehem als de Duitse Orde zich te onderwerpen aan de gerechtelijke uitspraak van de proost en deken van de Utrechtse Dom en de proosten van Deventer en Oldenzaal.[68] In hun vonnis van 1 juli bepaalden zij dat de broeders van Bethlehem het habijt van de augustijner koorheren weer moesten aantrekken. Ter compensatie wezen ze de kerk van Doesburg, dus voor alle duidelijkheid niet enkel het patronaatsrecht daarvan, toe aan het Duitse Huis te Utrecht.[69] De zaak kreeg toen nog een staart, want het klooster Bethlehem en het Duitse Huis raakten direct met elkaar verwikkeld in een juridische strijd omtrent vooral goederen in Doesburg.[70]

Het Domkapittel had bakzeil gehaald, maar het Duitse Huis mocht zich verheugen in het bezit van de Doesburgse kerk. Mogelijk werden de broeders van Bethlehem die zich wilden aansluiten bij de Duitse Orde naar Doesburg gezonden, zodat voor iedereen een oplossing werd gevonden. Ed Harenberg opperde deze mogelijkheid in een ongepubliceerde lezing in 2014.[71] De verwijzing naar de werken van de Duitse Orde in het buitenland door Jan van Nassau toen hij de kerk enkele dagen na de gerechtelijke uitspraak overdroeg, moet eveneens betekenis hebben gehad. Die referentie stond niet in het vonnis. Er zijn legio motieven voor Jans opmerking te bedenken. Misschien was hij persoonlijk begaan met de verdediging van de christenheid of sneed hij dat thema aan om zijn positie als kerkvorst waar te maken. Specifieker in de politieke sfeer is het verleidelijk een verband te zien tussen de verwerving van deze kerk en het verlies van de Klaaskerk. Bisschop Jan kan tevens duidelijk hebben willen maken dat de Utrechtse broeders het niet aan zichzelf, maar aan hun internationale collega's te danken hadden dat ze de Doesburgse kerk kregen. Dat is echter onwaarschijnlijk in het licht van de activiteiten van juist de Utrechtse broeders in het Heilige Land en de traditie van schenkingen aan het Duitse Huis *in subsidium Terre Sancte*. Bovendien kan de verdediging van de christenheid wel degelijk een rol hebben gespeeld in het vonnis. In februari 1286 bepaalde paus Honorius IV dat de Utrechtse domproost het huis van de broeders van Sint Marie in Zierikzee aan de predikheren moest verkopen *in Terre Sancte subsidium*.[72] De uitkomst van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Utrechtse kring van de Duitse Orde illustreert dat kruistocht en politiek als verklarende factoren voor de goederenverwerving van het Duitse Huis met elkaar samenhangen.

TRANSITIE

Misschien zou de positie van het Duitse Huis verder verzwakt geraakt zijn indien de kopstukken van de vetestrijd in de jaren 1290 niet één voor één uit het veld werden geslagen. Paus Nicolaas IV zette in 1290 Jan van Nassau af en installeerde het jaar daarop zijn pauselijke kapelaan Jan van Sierck als bisschop. Met hem was er eens geen vertrouweling

68 OSU, nrs. 2275-2276.
69 OSU, nr. 2280.
70 OSU, nr. 2304.
71 E. Harenberg, 'Het ontstaan van de commanderij van de Duitse Orde te Doesburg en een overzicht van haar behuizing en inrichting in de vijftiende eeuw' (ongepubliceerde lezing 14-10-2014) 2.
72 OSU, nr. 2263.

van een naburige vorst benoemd.[73] Bekes beschrijving van de regering van deze bisschop beperkt zich vooral tot de verdrijving van Van Amstel en Van Woerden uit Vreeland en Montfoort. De Amstel-clan kreeg 'uut Hollant een machtich heer [leger]' toegeschoven, met behulp waarvan Steven en Frederik van Zuylen werden omgebracht. Volgens Beke wist de geestelijkheid van Utrecht vervolgens Floris V over te halen om Gijsbrecht van Amstel te ontzetten, die zich op zijn beurt aansloot bij Zeeuwse opstandelingen en dat met gevangenneming moest bekopen. Na een aanvankelijke verzoening zou Herman van Woerden Gijsbrecht hebben overtuigd dat de graaf moest worden afgezet en vervangen door hun bondgenoot Jan van Cuyck.[74]

Met zijn herhaalde vernedering van de Amstel-clan, maar ook door zijn overlopen van de Engelse naar de Franse koning en zijn daaraan gerelateerde strijd tegen Vlaanderen om Zeeland bewesten Schelde, lokte Floris V een samenzwering van boze edelen tegen zich uit. Toen hij als onderhandelaar tussen Gijsbrecht van Amstel en Zweder van Zuylen in Utrecht was, werd hij gevangengenomen en naar zijn eigen Muiderslot gebracht. Voordat hij daar achter slot en grendel kon worden gezet, verschenen lieden uit de lokale bevolking die hem probeerden te bevrijden. In de chaos die toen ontstond, werd Floris V op 27 juni 1296, hoogstwaarschijnlijk onbedoeld, vermoord.[75] Er bestaan zeer uiteenlopende theorieën over de plaats waar Gijsbrecht van Amstel na deze mislukte staatsgreep verbleef.[76] Voor mijn verhaal is het enkel van belang dat de politieke rol van de Amstel-clan was uitgespeeld.

Eveneens in 1296 plaatste de paus Jan van Sierck over naar het bisdom Toul en werd Willem Berthout, wiens voorouders ten tijde van de vijfde kruistocht tot de eerste begunstigers van de Duitse Orde in de Nederlanden hadden behoord, de nieuwe bisschop van Utrecht. In zes jaar tijd was de bezem stevig door het politieke speelveld gegaan. Dit resulteerde ontegenzeggelijk in een verzwakking van alle partijen die in de voorgaande decennia in een Utrechtse machtsstrijd waren verwikkeld. In dit dreigende machtsvacuüm lagen nog ingrijpender politieke omwentelingen in het verschiet.

Die veranderingen dienden zich zowel in Holland als in Utrecht rond de eeuwwisseling aan. Direct na de dood van Floris V werden de toch al moeizame relaties tussen de Avesnes en de Hollandse tak van de gravenfamilie problematisch. De partijen werden geleid door respectievelijk de pro-Franse Jan van Avesnes, zoon van Aleid van Holland, en de aan het Engelse hof verblijvende zoon van de vermoorde graaf, Jan van Holland. Laatstgenoemde werd als graaf Jan I gehuldigd, maar was sterk afhankelijk van de edelen die hem steunden en hem daarom tot hun speelbal maakten. Jan overleed kinderloos in 1299, waarna Jan van Avesnes op de troon kon komen omdat de Hollandse dynastie in rechte lijn was uitgestorven.[77] Jans moeder Aleid had voorheen toenadering gezocht tot de Hollandse familie waaruit zij geboren was – haar begunstiging van het Duitse Huis was daar

73 J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305* (Utrecht 1923) 55-57.

74 Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant,* 149-152.

75 J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996) 135-154; Hugenholtz, *Floris V,* 90-102.

76 Zie voor een overzicht van deze theorieën: Amstel, *De heren van Amstel,* 178 n.18; Hij voegt hier zijn eigen these over een vlucht naar Brabant aan toe. In hetzelfde jaar verscheen het in paragraaf 4.3 besproken artikel van De Boer over de vermeende rol van Gijsbrecht van Amstel bij de stichting van Pruisisch Holland.

77 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland,* 93-95.

een uiting van – maar sinds de breuk met Floris V was zij met haar zoons in het kamp Avesnes terechtgekomen (zie paragraaf 4.2). Het Duitse Huis te Utrecht verloor hierdoor de familie waarmee het sinds de jaren 1240 een sterke patronageband had opgebouwd en die een aanzienlijke bijdrage aan de expansie van de Duitse Orde in Holland had geleverd. Nog eenmaal, in 1308, kwam er een goederenverwerving uit deze relatie voort, toen Hendrik van Rijnsburg de 33 morgen in Laag-Nieuwkoop die zijn moeder Aleid in 1270 had gekregen van zijn vermoedelijke halfbroer Floris V, bij zijn intrede schonk aan het Duitse Huis.[78] Het is overigens de vraag of Hendrik van Rijnsburg hier de vrije hand in had. Floris V had immers slechts tijdelijk de inkomsten uit deze goederen aan Aleid en haar kinderen toegezegd. Wat de bestemming daarna moest zijn, kan hij tevens hebben bepaald. Zijn relatie met het Duitse Huis van Utrecht laat een dergelijke gang van zaken toe. Een andere mogelijkheid is dat deze goederenverwerving gerealiseerd werd door graaf Jan II van Holland uit het huis van Avesnes, als erfgenaam van de goederen van Floris V, in samenspraak met zijn broer Gwijde van Avesnes, die van 1301 tot 1317 bisschop was in Utrecht.

Tijdens de regering van deze Gwijde brak in Utrecht een opstand uit. Het patriciaat kon vanwege de sterk verzwakte ridderschap de macht aan zich trekken, maar raakte daarbij intern verdeeld tussen twee facties die werden aangevoerd door de families De Vries enerzijds, welke partij daarom Fresingers werd genoemd, en Lichtenberg anderzijds. Terwijl bisschop Gwijde in 1304 in Zeeland gevangenzat vanwege zijn partijkeuze voor de Hollandse graaf tegen de rivaliserende Vlaamse gravenfamilie Dampierre, greep de pro-Vlaamse Lambert de Vries de macht met behulp van de gilden. Die kregen daar een stevige positie in een radicaal hervormd stadsbestuur voor terug. Lambert zelf werd voorzitter van de schepenbank. Toen de bisschop het jaar daarop werd vrijgelaten, kozen de gilden eieren voor hun geld door zich met hem te verzoenen in ruil voor het verbreken van de alliantie met de Fresingers. Lambert de Vries en vijftien van zijn aanhangers werden verbannen. Na de ridderschap was nu ook een deel van het patriciaat verzwakt en triomfeerden de gilden.[79]

Deze politieke transitie weerspiegelt zich in de begunstiging van het Duitse Huis in zowel Holland als Utrecht. De nauwe band van het Duitse Huis met het Hollandse gravenhuis kan een reden zijn geweest voor het beheer van kruisland in Holland door de orde. Ik noemde al dat de schenking van Olent van Noordwijk in 1292 de laatste verwerving in deze categorie was en dat de Utrechtse commandeur Wouter vier jaar later afstand deed van zijn rechten op kruisland te Maasland. Vervolgens kwamen de johannieters in Haarlem in de gunst van de graven te staan en werden zij de aangewezen partij die kruisland in Holland beheerden. Herbaren van Drongelen had een evidente politieke agenda toen hij in het begin van de veertiende eeuw in Sliedrecht een bezitscomplex van de Duitse Orde probeerde te creëren in een tijd waarin zijn familie de Hollandse graaf bleef steunen terwijl zijn verwanten van Van Heusden hun heil in Brabant zochten. Zoals gezegd liep die politiek stuk op de Brabants-Hollandse oorlog om Heusden in 1318. Het is daarom niet

78 Deze goederentransactie is in paragraaf 3.3 aan bod gekomen.

79 Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 19-26; Smithuis, *Urban politics*, 69-72; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 113-121.

verwonderlijk dat de Duitse Orde de bezittingen in Sliedrecht volgens de balijekroniek verkocht. Zo maakte het Duitse Huis een terugtrekkende beweging uit Holland. Op de gevolgen hiervan voor de verhouding met de commanderijen in Holland en Zeeland kom ik in de volgende paragraaf terug.

In Utrecht droogde ondertussen de begunstiging vanuit de ridderschap op. Bij de intredeschenking van Gijsbrecht van Dolre in 1292 zegelden Gijsbrecht van Goy en zijn gelijknamige zoon.[80] Zij kunnen aangemerkt worden als exponenten van de in de verdrukking zijnde Amstel-clan. Toen Gerard van Rijn in september 1294 zijn intredeschenking in een oorkonde vastlegde, vermeldde hij geen getuigen of medezegelaars. De politieke positionering van zijn familie valt evenwel af te leiden uit de aanwezigheid van 'Heimeric van den Rine ende Heinric van den Rine, knapen' bij het verbond dat Floris V met de Zuylen-clan sloot op 25 oktober 1294.[81] Nam Gerard een andere positie in dan zijn naaste verwanten of wisselde het Duitse Huis even gemakkelijk van politieke kleur als de graaf? Herman van Woerden, kopstuk uit de Amstel-clan, schonk in 1293 de kerken van Harmelen en Waarder aan de Utrechtse johannieters. Als getuigen werden Gijsbrecht van Amstel en de Hollandse edelman Dirk van Brederode genoemd.[82] Het lijkt erop dat de broeders van Sint Jan te Utrecht in deze fase (in meerderheid) sympathiseerden met de Amstel-clan terwijl het Duitse Huis aansluiting vond bij de partij Zuylen. Als dat inderdaad gebeurde, dan was het van zeer korte duur. In 1295 kochten de broeders van de Duitse Orde juist weer land van Hubert uit het Amstelgezinde geslacht Van Wulven. Misschien maakte de hoge politieke druk de aloude scheidslijnen tussen bepaalde Stichtse geslachten vloeibaar en uitte zich dit in een gemêleerd begunstigingspatroon van geestelijke instellingen in de jaren 1290. Het beeld van de politiek-maatschappelijke positionering het Duitse Huis in deze jaren is even wisselvallig als de algehele verhoudingen in Utrecht destijds.

De analogie tussen politieke ontwikkelingen en begunstiging zette zich voort met de toename van schenkingen vanuit de burgerij. In april 1305, een jaar na de gildenopstand, vermaakte burger Johan Zwart met zijn echtgenote Hylla circa 45 morgen land. Dit zou nog kunnen worden uitgelegd als een burgerlijke schenking 'van de oude stempel'. Het Duitse Huis had immers wel vaker donaties van echtparen uit de stad in ontvangst genomen, bijvoorbeeld van Albert en Fementia Visser in 1232 en Frederik en Lisa Heye rond 1267. Daarbij ging het telkens om zeer vermogende burgers die hun sociale stijging toonden door een riddermatige levensstijl aan te nemen, zoals het vergaren van veel grond. Een intrede in het Duitse Huis zou daar wel in passen. Johan Zwart was reeds pachter van het Duitse Huis en grootgrondbezitter. Hij voldeed volledig aan het klassieke profiel van de omhoog strevende burger.

Anno 1305 was er echter niet enkel sprake van burgers die aansluiting zochten bij de ridders van de Duitse Orde, maar was de toenadering wederzijds. Toen bisschop Gwijde van Avesnes zich in november van dat jaar verzoende met de stad en Lambert de Vries met de zijnen de stad werden uitgezet, hingen de abt van de Paulusabdij, de commandeur

80 OSU, nr. 2556.
81 OSU, nr. 2655.
82 OSU, nrs. 2573, 2599, 2601, 2625-2626.

van het Catharijneconvent en de commandeur van het Duitse Huis op verzoek van de bisschop hun zegel aan de desbetreffende oorkonde.[83] Bij een dergelijk beladen document kan dit enkel betekenen dat de drie geestelijke instellingen een bemiddelende rol hadden in de verzoening. Zo kunnen de financiële diensten die Lambert en de orde elkaar verleenden, een rol hebben gespeeld. In 1290 stond Lambert samen met Rikout van Noordeloos borg voor 2000 Hollandse ponden die Floris V schuldig was aan het Duitse Huis te Koblenz.[84] Uit een oorkonde van 5 augustus 1303 blijkt dat het Duitse Huis van Utrecht schuldbekentenissen van de bisschop ten opzichte van Lambert de Vries en Alart van Buren bewaarde.[85] Vanaf de vroege veertiende eeuw was de commanderij vaker bewaarplaats van geld of schuldpapieren van derden. In 1309 bepaalde bisschop Gwijde bijvoorbeeld dat enkele geldbedragen in het kader van een verzoening moesten worden voldaan in het Duitse Huis.[86] De klaarblijkelijk financiële betrouwbaarheid van het Duitse Huis uitte zich tevens in de lijfrenten die lokale burgers er vestigden en waarvan de eerste sporen in de pachtregistratie van 1365 zichtbaar worden.

Deze rol op de kapitaalmarkt maakte het Duitse Huis aantrekkelijk voor de burgerij. Na de dotatie met riddermatig karakter van de aristocratische Johan Zwart kwam vanaf 1311 de begunstiging op gang door klein vermogende burgers die luisterden naar minder vooraanstaande namen, zoals Gerrit Pude en Simon Twistrate. Hun schenkingen betroffen dan ook vooral stedelijk onroerend goed, aangevuld met kleine stukjes land. Naast een intredeschenking, waren dit vooral 'goede doelen donaties' en wellicht speelde schuldaflossing een rol. Met het terugkeren van de rust in de stad na enkele jaren, verviel ook de bemiddelende positie van het Duitse Huis en in 1316 eindigde de reeks goederenoverdrachten van Utrechtse burgers. Wat resteerde was het uitgeven van lijfrenten.

De broeders vervulden hun bankiersfunctie niet zonder winstoogmerk. Door in 1313 acht morgen land te Gasperde te kopen en meteen weer aan de bezitter Reinier van Gasperde in erfpacht uit te geven, investeerden ze geld dat ze blijkbaar in de kluis hadden liggen in een erfelijke rente. Zoals ik in het vorige hoofdstuk constateerde, nam de bezitsverwerving door aankoop en ruil in de volgende decennia toe, terwijl zich geen noemenswaardige schenkingen meer voordeden. Wat betreft het verkopen van land zou er sprake kunnen zijn van een vertekend beeld, omdat eigendomspapieren van land konden worden weggegooid nadat het betreffende land was verkocht. Gezien de uitzonderlijk rijke bronnenoverlevering in het archief van het Duitse Huis vanaf de veertiende eeuw en het feit dat er sporen van veelvuldige verkoop verwacht zouden mogen verwachten in de archieven van kopende partijen, is het echter waarschijnlijk dat het Duitse Huis vrijwel geen land verkocht. Er lijkt dus sprake geweest te zijn van een surplus aan kapitaal dat op zeer kleine schaal werd ingezet voor de aankoop en afronding van bezit.

De aantallen transacties zijn uiterst gering in vergelijking tot die van de goed onderzochte abdij Mariënweerd in dezelfde periode. Dit grote klooster kocht in de eerste vier decennia van de veertiende eeuw honderden morgens land aan. Het verschil kan niet aan

83 P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis* (Utrecht 1969) nr. VII.
84 Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 7.
85 Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht,* nr. 37.
86 Immink en Maris, *Registrum Guidonis,* nrs. 37-38.

een deplorabele economische positie van het Duitse Huis worden toegeschreven, aangezien die positie juist florissant lijkt te zijn geweest. Dat beeld wordt versterkt als bedacht wordt dat ook de Duitse Orde moet hebben geprofiteerd van de toenemende inkomsten uit land die werden veroorzaakt door langdurige bevolkingsgroei in grote delen van Europa. Net zoals cisterciënzer en norbertijner abdijen hun rechtstreekse exploitatie onder druk van stijgende arbeidslonen verruilden voor de steeds lucratiever wordende verpachting, stapte de commanderij in 1365 over op verpachting van de conventsbouwinge, het agrarische kernbezitscomplex.[87] Misschien was het aanbod van land in de urbane regio Utrecht schaarser dan in het Gelderse rivierengebied waar Mariënweerd voornamelijk gegoed was. In combinatie met de groeiende markt voor kredietverlening die vanuit de Zuidelijke Nederlanden rond 1300 ook Utrecht bereikte, kan dit het voor het Duitse Huis een impuls zijn geweest om zich middels de uitgifte van lijfrenten op de kapitaalmarkt te begeven.[88] Door de beperkte schaal van deze uitgifte is het wegblijven van de broeders van de markt voor land hierdoor echter onvoldoende verklaard.

Hogere afdrachten richting Pruisen en Lijfland kunnen evenmin opgevoerd worden als dé oorzaak voor het uitblijven van een landaankoopbeleid. In dat geval zou een algemeen onvermogen tot het kopen van land zichtbaar moeten zijn bij balijen in het Duitse Rijk. De Hessische landcommanderij Marburg kocht in de periode 1302-1333 echter 143 keer goederen en tussen 1334 en 1371 vonden er 106 aankopen plaats. Pas daarna nam dit aantal sterk af.[89] Van de balije Koblenz zijn uit de eerste helft van de veertiende eeuw niet minder dan 82 koopcontracten bewaard gebleven.[90]

De hoofdreden voor het uitblijven van landaankopen moet wel de aankoop in 1328 zijn van alle goederen en rechten van het seculiere kapittel in Tiel, waaronder de Walburgkerk en het patronaat van de Maartenskerk. Het Duitse Huis te Utrecht draaide hierbij op voor het enorme bedrag van 3000 ponden zwarte tournooisen. De goederen werden dan ook in eerste instantie overgedragen aan het Utrechtse huis. Dat moet het hebben doorgegeven aan de nieuwe commanderij in Tiel, waar de broeders uit Ophemert naartoe verhuisden. Enkel het patronaatsrecht van de Maartenskerk viel, zoals ook bij

Afb. 5.1 Huiszegel van de commanderij Tiel uit 1415, waarop St. Walburgis de naar haar vernoemde kerk in Tiel overhandigt aan een knielende ridder, zijnde waarschijnlijk de landcommandeur ten tijde van de overdracht in 1328, Johan van Hoenhorst. Bron: ARDOU, inv.nr. 2313.

87 Van Bavel, *Mariënweerd (1129-1592)*, 220-222.

88 Van Bavel, *Manors and markets*, 182-187; J. Melles, *Bisschoppen en bankiers. De eerste Lombardiers van de Lage Landen ± 1260* (Rotterdam 1962) 31.

89 U. Braasch-Schwersmann, *Das Deutschordenshaus Marburg*, 48-50.

90 Von Eickels, *Die Deutschordenballei Koblenz*, 86.

andere patronaatsrechten in de balije, aan de Utrechtse landcommandeur.[91] Deze gebeurtenis is verbeeld op het huiszegel van de commanderij Tiel uit 1415 (afbeelding 5.1). Daarop overhandigt St. Walburgis de naar haar vernoemde kerk aan een knielende ridder, waarmee waarschijnlijk Johan van Hoenhorst – de landcommandeur in 1328 – is bedoeld.

5.4 DE WORDING VAN DE BALIJE UTRECHT

HET ORDEVERBAND DER PARTES INFERIORES

In hoofdstuk 2 constateerde ik dat de oprichting van het Duitse Huis te Utrecht aan de zijde van de Duitse Orde werd aangestuurd vanuit de hoofdvestiging van de orde in de Lage Landen te Biesen in het graafschap Loon. Een sterke hiërarchische structuur met een vastomlijnd bestuurlijk begrippenapparaat had de Duitse Orde in de eerste helft van de dertiende eeuw echter niet. Ik heb daarom betoogd dat de vermelding van een landcommandeur in de bronnen niet de enige graadmeter mag zijn om te bepalen in hoeverre de vorming van een Utrechtse balije tot die tijd teruggaat. Een andere factor die moet worden meegewogen, is het optreden van Utrechtse broeders bij zaken buiten de eigen commanderij. Het gaat dan om het in ontvangst nemen van goederenschenkingen ten behoeve van een andere commanderij en in het bijzonder donaties die ten grondslag liggen aan de oprichting van een commanderij. Een essentieel kenmerk van een landcommanderij is bovendien de functie van het hoofdconvent als centrum van waaruit broeders naar onderhorige commanderijen kunnen worden heengezonden.

Op basis van deze criteria stelde ik dat de Utrechtse commanderij gedurende de jaren 1240 kenmerken van een dergelijke regionale hoofdvestiging kreeg. Schenkingen in Holland en Zeeland werden aan de broeders in Utrecht gericht en soms namen zij deze goederen in ontvangst. De patronaatsrechten van kerken in Valkenburg en Maasland lijken vanaf de verwerving in 1241 aan de Utrechtse commandeur te zijn toegevallen. De eerste commandeur die in de bronnen voorkomt, Antonius van Printhagen, was afkomstig uit Biesen. Pas in 1248 wordt hij voor het eerst vermeld. Vanaf toen verrichtte hij taken die voorheen door de meester in de *Partes Inferiores* werden uitgevoerd, zoals het in ontvangst nemen van goederen namens de orde. Ik heb daarom gesteld dat zich omstreeks die tijd een Utrechtse kring van nederzettingen van de Duitse Orde vormde. Een balije was dit zeker niet: de ordenederzettingen aan de noordzijde van de Rijn bleven onderdeel van het district der *Partes Inferiores*. Wel vormde dit een basis van waaruit zich de balije Utrecht kon ontwikkelen. In het resterende deel van dit hoofdstuk analyseer ik eerst de vorming van balijen in de ordeprovincie in de *Partes Inferiores*. Daarna komt benader ik dit thema vanuit het interne perspectief van de balije Utrecht.

Ten tijde van de stichting van het Duitse Huis van Utrecht was Biesen de hoofdvestiging van de Duitse Orde in de Nederlanden en de standplaats van de *magister in Partibus*

91 ARDOU, inv.nrs. 1590, 1806, 2920; De Geer, *Archieven*, nrs. 469-470, 571-573; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht,* nrs. 825-827, 849.

Inferioribus. Met de groei van het aantal nederzettingen in zijn gebied ontstonden onder zijn gezag meerdere bestuurlijke circuits. In 1234 was een zekere Egidius procurator van de ordegoederen in Brabant en de Vier Ambachten. Een deel hiervan kwam te vallen onder een *preceptor* van de Vier Ambachten, die zich vervolgens ontwikkelde tot commandeur van Pitsenburg met het hoofdhuis in Mechelen.[92] Het andere deel blijkt in 1270 onder een *commendator domus Theutonicorum in Brabantia et Flandria* te vallen.[93] De autonome ontwikkeling van de Friese ordehuizen past eveneens in dit beeld. Het in hoge mate zelfstandig opererende Duitse Huis van Nes verkreeg vanaf de stichting van twee dochternederzettingen in Schoten en Steenkerk in periode 1280-1290 een regionale centrumfunctie.[94] De vorming van een Utrechtse kring stond dus niet op zichzelf.

Het ontstaan van dergelijke subgroepen uitte zich eveneens in een functiescheiding vanaf omstreeks het midden van de dertiende eeuw tussen de commandeur van Biesen en de meester van de Lage Landen. Laatstgenoemde was niet langer altijd afkomstig uit Biesen. Zo komt in 1253 en 1254 de commandeur van Koblenz, Wouter van Burgtor alias Wouter van Koblenz, voor als meester van de Lage Landen.[95] In 1260 zat Herman van Rijkel op die post, terwijl Hendrik van Werden commandeur van Biesen was.[96] In 1265 en 1267 stond Gerard van Printhagen in Biesen aan het roer en in 1268 was Lodewijk van Konswilre daar de plaatselijke commandeur.[97] Het jaar daarop blijkt Herman van Rijkel wederom of nog steeds de provinciale overste te zijn.[98] Ook in 1273-1274 bekleedde hij dit ambt.[99] In de tussentijd (1270-1271) mocht Mathias van Frankfurt zich meester van de Lage Landen noemen, terwijl Wouter Scoupe (1270) en Dirk van Papenhoven (1271) commandeurs van Biesen waren.[100] De actieradius van al deze meesters beperkte zich evenwel tot de Zuidelijke Nederlanden. Vanaf de eerste vermelding van een Utrechtse commandeur op Oudejaarsdag 1248, samen met de meester van de Lage Landen, komt de provinciaal drie decennia niet meer voor ten noorden van de Rijn. Hoewel een gebrek aan bronnen een helder zicht op de loop der dingen ontneemt, ontstaat de indruk dat het district der Lage Landen in de tweede helft van de dertiende eeuw bestond uit verschillende kringen van nederzettingen rond een convent dat binnen de eigen kring enige mate van autonomie bezat, maar nog altijd behoorde tot de familie van ordehuizen in de Nederlanden.

Illustratief voor die aanhoudende verwantschap is het necrologium uit het circuit van Biesen. Hierin staan veel namen van broeders uit het Utrechtse convent, zoals Folpert van de Lek en een 'frater Theodericus de Traiecto', die geïdentificeerd kan worden als een pries-

92 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 47; E. van Ermen, 'De vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: J. Mertens en M. van der Eycken ed., *Miscellanea baliviae de Juncis* (Bilzen 1995) 30-47, aldaar 34-35.

93 Limburg, 'Partes inferiores', 267.

94 Mol, *Friese huizen*, 51-53, 97-103.

95 Rijksarchief Brugge, Oorkonden met blauw nummer, inv.nr. 678; *Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien*, H. Beyer, L. Eltester en A. Goerz ed. (Koblenz 1865) nrs. 1248, 1254; Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, 33.

96 *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, S. Bormans en E. Schoolmeesters ed. (Brussel 1893) nr. 571.

97 Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 164; DOZA OR, inv.nr. 635/8.

98 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nr. 596.

99 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nrs. 64, 1344.

100 Ibidem, nr. 60; Stadsarchief Mechelen, Archief van de Commanderij van Pitzemburg (Pitsenburg), inv.nr. 40; Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 164.

terbroeder die in 1325 pastoor van de Pieterskerk in Leiden was.[101] Tevens bevat het necrologium informatie over mobiliteit tussen ordevestigingen. Zo staat er dat Alardus van der Horst, een Utrechtse subdiaken die in 1264 met pauselijke toestemming terugkeerde naar het Duitse Huis, priester-commandeur van Gemert werd. Inderdaad trad hij van 1270 tot 1293 in die hoedanigheid op.[102] Zijn familielid Dirk van der Horst week, zoals gezegd, na 1277 uit naar Biesen, alwaar hij in 1284-1285 optrad als meester van de Lage Landen.[103]

Een ander voorbeeld is de twist aangaande de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde. Deze casus biedt een goede inkijk in de bestuurlijke structuur van de orde destijds. Nadat elect Jan van Nassau en de top van de Utrechtse geestelijkheid zich aan het begin van de jaren 1280 tegen de aansluiting keerden, riep de proost van Bethlehem de hulp in van de hoogmeester van de Duitse Orde. De proost verklaarde daarbij reeds in contact te staan met de meester van de Lage Landen.[104] Op 6 juni 1282 wees de hoogmeester broeder Mathias, *preceptor Alemanie* ofwel de Duitsmeester, en broeder Egbert, *provinciali Parcium Inferiorum*, aan als zaakgelastigden namens de orde in dit conflict.[105] Klaarblijkelijk behoorde het oplossen ervan tot de competenties van beide mannen.

Wat dat betreft is het opmerkelijk dat de twee met verschillende titels, *preceptor* en *provincialis*, werden aangeduid. Omdat in de begintijd van de Duitse Orde ambtstitels veranderlijk werden toegepast, kan hier niet zonder meer een conclusie aan verbonden worden. In 1278 was Nicolaas van Horn bijvoorbeeld 'preceptor seu commendator' van de orde in de Lage Landen.[106] Toch lijkt de hoogmeester met de door hem gebruikte titels in de oorkonde van 1282 een hiërarchie aangeduid te hebben. Dezelfde rangschikking is namelijk ook zichtbaar in de getuigenlijst. Deze begint met de hoogste bestuurder van de orde in het Duitse Rijk, de *preceptor Alemanie*. Hij wordt gevolgd door de onderliggende laag van landcommandeurs met de titel provinciaal. De eerste van hen is de *provincialis Parcium Inferiorum*, gevolgd door zijn evenknie in Thüringen en Saksen en als laatste is de *provincialis Hyspanie* aan de beurt. Daarna komt de *commendator* van Marburg en zijn gelijke in Frankfurt. Ten slotte worden enkele broeders met een lagere rang, zoals de kapelaan van de hoogmeester, bij hun naam genoemd. De *magister in Partibus Inferioribus* stond op de bestuurlijke ladder van de Duitse Orde dus een trede lager dan de Duitsmeester.

Deze hiërarchie is eveneens zichtbaar in het vervolg van de kwestie aangaande Bethlehem. Op 12 juni 1286 verklaarde Koenraad van Mandern, 'commendator [...] per Partes Inferiores', zich bij het nog te vellen gerechtelijk oordeel neer te leggen.[107] Toen dat oordeel twee weken later werd uitgesproken, waarbij de commanderij Utrecht de kerk van Doesburg kreeg toegewezen, werden de betrokken partijen omschreven als de Duitse Orde 'in

101 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 7v, 45v; De Geer, *Archieven*, 602.

102 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 49r; Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 79.

103 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nrs. 79, 1347; Volgens Van der Eycken overleed Dirk van der Horst blijkens het necrologium op 4 augustus 1289 en kan hij derhalve tot dat jaar als landcommandeur van Biesen aangemerkt worden: Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 79, 164. In het necrologium (DOZA, inv.nr. 427c, fol. 30v) staat echter enkel een sterfdatum; een jaartal is er niet uit af te leiden.

104 De Geer, *Archieven*, nr. 626: 'commendator Partium Inferiorum et commendator domus nostre in hoc nobiscum concordaverunt, ut omnem causam nostram in arbitros relinquamus.'

105 OSU, nr. 2112.

106 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 69f.

107 OSU, nr. 2276.

Alemannia' enerzijds en het klooster Bethlehem anderzijds.[108] Dit was geen vergissing of slordige formulering, want ook in 1287 stonden Bethlehem en de Duitse Orde 'per Alemanniam' tegenover elkaar.[109] Koenraad van Mandern vertegenwoordigde dus in de Lage Landen het ordeverband in het Duitse Rijk. Daarom kon hij zich 'commendator provincialis ordinis nostri per Partes Inferioris Alemannie' noemen toen hij zijn zegel hing aan de goedkeuring van de Utrechtse commandeur voor de intrede van de donateurs Jan Leder en zijn vrouw Lisa in 1287.[110] Koenraads functie was blijkens zijn optreden geen sinecure; dat paste ook niet bij zijn positie van zwaargewicht binnen de Duitse Orde. Na zijn intrede in Hessen was hij in 1263-1266 en in 1268 landmeester van Lijfland.[111] Als uit dit alles een coherente visie gedestilleerd moet worden, dan kom ik tot de conclusie dat de *magister in Partibus Inferioribus* in dit stadium een stadhouder was van de Duitsmeester, onder wiens gezag de ordenederzettingen in de Nederlanden formeel vielen.

Deze representatieve functie was bij uitstek geschikt voor iemand met de statuur van Dirk van Holland. Van 28 juni 1287 tot en met 26 maart 1294 is hij in de bronnen te volgen als commandeur van Utrecht.[112] In 1297 duikt hij op als commandeur van Koblenz, in welke functie hij actief bleef tot zeker 1304.[113] Zijn overstap vond ten vroegste plaats na de dood van commandeur Matthias van Lonnich in 1295 en uiterlijk op 7 januari 1296, toen hij in Utrecht was vervangen door commandeur Wouter, die ik in dit onderzoek uit de vergetelheid als commandeur haalde.[114] De volgende Utrechtse commandeur in 1300-1301 heette Ludolf van Bunne.[115] Kort na 1301 nam Dirk van Holland de bestuurstaken in Utrecht weer over zonder Koblenz te verlaten. In 1303 was hij derhalve 'commanduyr van Covelentz' en 'lantcommanduyr van Utrecht'.[116] Deze titulatuur is opmerkelijk. Sinds 1258 werd de Utrechtse overste steevast commandeur genoemd.[117] Ook ná 1303 was dit bij Dirk het geval.[118] Het is daarom niet helemaal met zekerheid te stellen dat hij in 1303 wilde aangeven dat hij landcommandeur van een balije Utrecht was of dat hij bedoelde dat hij in Utrecht resideerde als landcommandeur der Lage Landen. In het laatste geval zou Dirk (vrijwel) direct na het aftreden van Wouter van Papenhoven als provinciaal zijn geïnstalleerd. Op 10 juni 1308 komt Dirk voor het eerst met zekerheid in die functie voor.[119] Zijn

108 OSU, nr. 2280.
109 OSU, nr. 2304.
110 OSU, nr. 2307.
111 F. Benninghoven, 'Mandern, Konrad von', in: *Neue Deutsche Biographie* 16 (Berlijn 1990) 12.
112 OSU, nrs. 2307, 2623.
113 Limburg, *Die Hochmeister und die Ballei Koblenz*, 41-45, 187. Op 10 november 1304 komt Dirk van Holland voor het laatst als commandeur van Koblenz in een bron voor: Ibidem, 42 n.54. Dirk kan in die functie zijn gebleven tot uiterlijk 1309, in welk jaar een zekere Jakob als commandeur wordt vermeld: Arnold, 'Partes Inferiores', 192.
114 OSU, nr. 2735; Het zou kunnen gaan om Wouter van Papenhoven uit de kring van Biesen. Hij was meester van de Lage Landen in 1300-1302 en commandeur van Bernissem in 1306: Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 104. Een andere mogelijkheid is Wouter Rading, die in 1284 als minderjarige jongen bij de schenking van zijn moeder Aleid tot een leven als ordebroeder werd voorbestemd.
115 OSU, nrs. 2982, 3022.
116 ARDOU, inv.nr. 2037.
117 Met uitzondering van de titel *preceptor* in enkele oorkonden die door de pauselijke kanselarij werden opgesteld, alwaar men zich op verouderde bronnen kan hebben gebaseerd: OSU, nr. 1676 (d.d.1265) en ARDOU, inv.nr. 2308.3 (d.d.1278).
118 ARDOU, inv.nr. 1745; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nr. 56; De Geer, *Archieven*, nrs. 296, 553.
119 Joachim en Hubatsch ed., *Regesta Historica Diplomatica*, Pars I, vol. I, dl. I, nr. 415.

laatste aanwezigheid in een bron dateert van 1317.[120] Dit betekent niet dat hij kort daarna is overleden. Zijn sterfjaar schat ik op basis van twee schenkingen op 1321. Herman van Are, dienstknaap van Dirk van Holland, en Gijsbert Hondertmarc, schonken in dat jaar goederen te Maasland aan het Duitse Huis te Utrecht. Zij deden dit in goede herinnering aan de wijlen de *commendator provincialis*, Dirk van Holland, terwijl hun bestemmelingen kortweg de commandeur en broeders van het Duitse Huis te Utrecht waren.[121] Mijns inziens overleed Dirk kort voor deze gezamenlijke schenking in het duale ambt van commandeur van Utrecht en meester in de Lage Landen.

Rond deze tijd werd de kring Koblenz uit het Nederlandse ordedistrict losgemaakt. Omstreeks het overlijden van hoogmeester Karl van Trier in 1324 werd diens broer Jakob als commandeur van Koblenz geïnstalleerd. Vermoedelijk tijdens zijn bestuur werden dat huis met bijbehorende nederzettingen tot kamergoederen van de hoogmeester gemaakt, zoals dat later in de veertiende eeuw steeds duidelijker blijkt.[122] Hierdoor werd Koblenz uit het gezag van de Duitsmeester en dus ook diens stadhouder in de Nederlanden weggehaald. De commanderij Pitsenburg te Mechelen maakte deel uit van deze overheveling. De redenen voor die verbondenheid van Pitsenburg met Koblenz zijn nog altijd niet helemaal opgehelderd. Mogelijk waren beide commanderijen al vroeg bestuurlijk aan elkaar verbonden (geweest) doordat Koblenz en de Vlaamse goederen tot de vroegst verworven bezittingen in het beneden Rijngebied behoorden. Het is tevens mogelijk dat Wouter van Koblenz zijn positie als meester in de *Partes Inferiores* omstreeks 1253-1254 aanwendde om de Mechelse bezittingen aan het Duitse Huis van Koblenz onderhorig te maken.[123]

De kringen van Biesen, Utrecht, Friesland en het restant van de ordenederzettingen in Brabant bleven vervolgens nog enige tijd tot het ordeverband in de Lage Landen behoren. De eerste twee staken daar in omvang ver bovenuit. De auteur van de balijekroniek meldt dat de Friese nederzettingen onder Dirk van Holland bij de orde kwamen. Volgens Mol doelde de kroniekschrijver hiermee op de onderschikking aan Utrecht. Dit sluit goed aan bij het proces waarbij de grote commanderijen in de Nederlanden de kleinere kringen naar zich toe trokken. Of dit in het geval van de Friese huizen daadwerkelijk onder Dirk van Holland gebeurde, laat zich evenwel niet met aanvullend bewijsmateriaal toetsen. Nog in de late veertiende eeuw bezaten de Friese commanderijen bestuurlijke voorrechten ten opzichte van andere commanderijen van de Utrechtse balije.[124]

De datering van het overlijden van Dirk van Holland is van belang voor de reconstructie van zijn opvolger als provinciaal van de Nederlanden. Van 1313 tot 1319, toen Dirk dus nog in leven was, stond in Utrecht Herbaren van Drongelen aan het roer. Hij trad altijd

120 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 124; Limburg trekt de juistheid van deze overlevering in twijfel, omdat de tekst in kwestie een afschrift uit de achttiende eeuw betreft en Herbaren van Drongelen in 1313 commandeur van Utrecht was: Limburg, *Die Hochmeister und die Ballei Koblenz*, 42 n.54. Het eerste argument is echter geen bewijs en het tweede sluit niet uit dat Dirk nog een tijdlang meester in de Lage Landen is gebleven.

121 OSU, nrs. 1319, 1320.

122 Limburg, *Die Hochmesiter und die Ballei Koblenz*, 45-46.

123 K. van Eickels, 'De overgang van de Vlaamse en Brabantse bezittingen van de Duitse Orde van de balije *Partes Inferiores* naar de balije Koblenz', in: J. Mertens en M. van der Eycken ed., *Miscellanea baliviae de Juncis* (Bilzen 1995) 48-68, aldaar 65; Limburg, 'Partes Inferiores', 267; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 56-57.

124 Mol, *Friese huizen*, 103.

op als commandeur.[125] Zijn opvolger Lodewijk van Konswilre, die gezien het tijdsverschil vermoedelijk niet dezelfde persoon was als de commandeur van Biesen in 1268 maar een familielid, heette tot en met 14 december 1321 eveneens commandeur. Op 22 december van dat jaar liet hij zich echter als landcommandeur betitelen. In 1323 was hij provinciaal van het Duitse Huis. Beide keren betrof het een aangelegenheid van de Utrechtse bisschop, waardoor niet evident blijkt of de titel een grotere reikwijdte dan de Utrechtse kring van ordenederzettingen had.[126] Volgens mijn reconstructie kan hij kort na het overlijden van Dirk van Holland tot meester in de Lage Landen zijn opgeklommen. Het necrologium herdenkt hem echter als niet meer dan 'quondam provincialis balie Traiecti inferiorum'.[127] Het is daarom aannemelijk dat Lodewijk zich vanaf het moment dat er geen meester in de *Partes Inferiores* meer was, landcommandeur van het district Utrecht ging noemen.

Zijn opvolger Johan van Hoenhorst werd herinnerd als 'provincialis baliarum de Junctis [Biesen] et de Traiecto inferiori'.[128] Inderdaad was er onder zijn bewind sprake van twee aparte balijen van Biesen en Utrecht. Zo was hij in 1325 'landcomelduer van der balyen van den Duytschenhuse tUtrecht'.[129] Niettemin kon hij zich door zijn personele unie met Biesen provinciaal der Lage Landen noemen. Dat deed hij tussen 1328 en 1334 vijf keer. Één keer was hij in Biesen en éénmaal in Luik.[130] De overige drie keren deed hij het in verband met zaken aangaande het Duitse Huis te Tiel. Daar was hij in 1328 als *provincialis Partium Inferiorum* betrokken bij de verhuizing van de commanderij vanuit het nabijgelegen Ophemert door de aankoop van goederen van het kapittel in Tiel op kosten van het Duitse Huis te Utrecht.[131] Het lijkt er kortom op, dat Johan van Hoenhorst de titel van meester in de Lage Landen gebruikte bij zwaardere bestuurlijke dossiers.

Samenvattend kan worden gesteld dat het Duitse Huis te Utrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw één van de conventen binnen de ordeprovincie der *Partes Inferiores* bleef. Naast de huizen in Biesen en Koblenz was het een hoofdvestiging binnen dit district. Dergelijke hoofdconventen hadden een bestuurlijke relatie met kleinere nederzettingen, waardoor de balije bestond uit kringen van ordehuizen en aanverwante bezitsclusters. Blijkens de mobiliteit van broeders waren deze kringen niet gesloten van elkaar; men kon heen en weer overgeplaatst worden. Aan het hoofd van dit district stond een meester van de orde in de Lage Landen. Hij trad in zijn gebied op als een soort stadhouder van de Duitsmeester, onder wiens gezag hij viel. De standplaats van deze provinciaal was veelal Biesen, de hoofdvestiging in het Nederlandse ordedistrict. Met het groeien van de kringen rond Koblenz en vooral Utrecht, nam het overwicht van Biesen af. Gedurende het eerste kwart van de veertiende eeuw viel het ordeverband in de Nederlanden stapsgewijs uit elkaar. Onder Dirk van Holland en zijn opvolger Lodewijk van Konswilre was Utrecht

125 De Geer, *Archieven*, nr. 301; Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, nr. XVII; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nrs. 349, 408.

126 Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nrs. 491, 554.

127 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 29r.

128 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 15r.

129 De Geer, *Archieven*, nr. 602.

130 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 158; J.H. Hennes, *Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum* II (Mainz 1861) nr. 441.

131 De Geer, *Archieven*, nr. 573; ARDOU, inv.nrs. 2828, 3021.

naar alle waarschijnlijkheid een balije binnen de *Partes Inferiores*. Omstreeks 1324 werd Koblenz een kamerbalije van de hoogmeester. Utrecht en Biesen bleven vervolgens met elkaar verbonden door dezelfde landcommandeur, Johan van Hoenhorst. Hij kon zich derhalve nog enkele malen meester in de Lage Landen noemen. Na hem bleek de splitsing definitief.

INTERNE VORMING VAN DE BALIJE UTRECHT TOT OMSTREEKS 1300

In hoofdstuk 2 kon ik niet met voorbeelden aantonen dat broeders vanuit Utrecht in de eerste helft van de dertiende eeuw naar onderhorige huizen werden heengezonden. Dit essentiële criterium van een landcommanderij is wel aanwijsbaar in de tweede helft van de eeuw. De duidelijkste voorbeelden van mobiliteit van broeders tussen het Utrechtse huis en haar onderhorige vestigingen in de dertiende eeuw, hebben betrekking tot de commanderij Zandvoort op Walcheren. De eerste met naam bekende commandeur aldaar was Johan van Popkensburg in 1290.[132] Ik verhaalde reeds over zijn schenking van goederen bij Vrouwenpolder bij zijn intrede in het Duitse Huis te Utrecht in 1268. Jan spendeerde dus zijn eerste jaren als ordebroeder in het Utrechtse convent, waarna hij de leiding kreeg over de Zeeuwse commanderij die hij met zijn schenking zelf mede had vormgegeven. Op 26 maart 1294 was Bertold Rading, de ridder uit Vollenhove die in 1278 met een grote schenking in het Duitse Huis van Utrecht trad, commandeur van Zandvoort.[133] Zijn verhuizing had niks te maken met een eerdere schenking of een Zeeuwse herkomst, maar kan enkel worden verklaard door de verbondenheid van de commanderij Zandvoort met het Duitse Huis van Utrecht. Een derde voorbeeld aangaande deze commanderij, zij het in het decennium na de eeuwwisseling, betreft Jan van Leiden. In 1307 werd deze priesterbroeder van het Duitse Huis te Utrecht in het bezit gesteld van de helft der Noordmonsterkerk in Middelburg.[134]

De loopbaan van Johan van Popkensburg, die eerst een tijd doorbracht in het Utrechtse convent alvorens commandeur te worden van de ordenederzetting nabij de door hem geschonken goederen, was vermoedelijk geen unicum. Andere aanwijzingen hiervoor zijn echter impliciet. In 1262 bevestigde de bisschop van Utrecht een schenking van goederen in Twente door Frederik van Arreth aan het Duitse Huis te Utrecht.[135] Bij de eerste vermelding van een commanderij in Ootmarsum in 1273 was Frederik één van de bewoners.[136] Hij moet daarvoor, vermoedelijk ten tijde van zijn schenking, in een convent zijn ingetreden en dit zal gezien de *destinataris* van zijn schenking hoogstwaarschijnlijk het Duitse Huis van Utrecht zijn geweest. Een andere indirecte aanwijzing is de vermelding van Ludolf van Bunne als commandeur in Utrecht in 1300-1301. Koopstra wijst hem aan als hoofdpersoon in de stichting van de commanderij in het Drentse Bunne.[137] Hoewel niet

132 OHZ, nr. 2531.
133 De Geer, *Archieven*, nr. 552.
134 Ibidem, nr. 554.
135 OSU, nr. 1565.
136 OSU, nr. 1841.
137 Koopstra, 'De Duitse Orde in Drenthe', 271-283; Mol volgt dezelfde redenatie over Ludolf van Bunne in: Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 27.

vaststaat dat Ludolf de commanderij heeft bewoond die hij zelf (mede) heeft opgericht, is dat wel aannemelijk. Bovendien blijkt uit Ludolfs Utrechtse commandeurschap dat het huis Bunne in verband stond met de Utrechtse vestiging. Bij deze voorbeelden die blijk geven van een Utrechtse kring ordenederzettingen, moet bedacht worden dat ik eveneens gewezen heb op broeders die zich vestigden in huizen die behoorden tot de kring rond Biesen. Dit sluit aan bij het beeld dat de kringen van ordevestigingen in de Lage Landen geen gesloten circuits waren, maar tot de vroege veertiende eeuw een familie bleven vormen.

Een ander kenmerk van een hoofdvestiging van een balije is het in ontvangst nemen van goederendonaties die aan de basis van een commanderijstichting lagen. Zoals gezegd nam de meester der *Partes Inferiores* tot 1248 regelmatig goederen ten noorden van de Rijn aan. Daarna waren de commandeur en/of broeders uit Utrecht aanwezig bij bezitsoverdrachten die leidden tot de oprichting van een huis. De bouw van een commanderij in Ootmarsum kan op zijn vroegst zijn begonnen na de schenking van Frederik van Arreth en Liffard Pape aan het Duitse Huis te Utrecht in 1262. De testamentaire donatie van Hugo van Rhenen en zijn echtgenote Wendelmoed in 1263 bezorgde het Duitse Huis te Utrecht een goederencluster in en nabij Rhenen. Toen Otto van Bentheim in 1267 onder andere het patronaatsrecht van de parochiekerk van Rhenen schonk, was ruim aan de voorwaarden voor het oprichten van een priestercommanderij voldaan. Deze kan snel zijn opgebouwd en inderdaad geldt 1267 in de historiografie als stichtingsjaar van de commanderij.[138] Door de schenking van Otto van Bentheim kwamen hier goederen in de omgeving bij. De schenking van het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk door Floris V was eveneens gericht aan de Utrechtse broeders.[139] Zij waren ook de bestemmelingen van de goederenschenkingen op Walcheren in 1268. In 1271 gaf Floris V toestemming voor het bouwen van een huis van de Orde op het Zeeuwse eiland.[140] Twee jaar later stond dat huis er in Zandvoort.[141] De stichting van de commanderij Doesburg kwam voort uit de toewijzing van de kerk van Doesburg aan het Duitse Huis te Utrecht in 1286 ter compensatie van het terugdraaien van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde. Het Duitse Huis te Utrecht bleef ondertussen eigenaar van de kerk.

In hoeverre Utrecht ook betrokken was bij de stichting van de commanderij aan de Hofdijk bij Maasland is ongewis. Ik stelde in hoofdstuk 2 in navolging van Mol dat de Hofdijk pas ná 1272 opgericht kan zijn, vooral omdat de Leidse commanderij in dat jaar nog goederen bij Maasland beheerde. Eenzelfde beheersrelatie met Maaslands ordebezit had de commanderij Utrecht. In 1272 gaf Floris V veertien morgen land in Burgersdijk (ten noorden van Maasland) in leen uit aan Mourijn van Burgersdijk, die deze goederen van het Duitse Huis te Utrecht had ontvangen en vervolgens aan de graaf had opgedragen.[142] De aanhoudende verbondenheid van het Utrechtse convent met Maasland blijkt uit de schenking van Aleid van Holland in 1279 van een rente aan de broeders van het Duitse Huis van Utrecht voor de levensduur van priester Johan te Maasland, die eertijds haar kapellaan was

138 Bijvoorbeeld in: Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 27; Stapel, 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen', 62-62.
139 OSU, nr. 1740.
140 De Geer, *Archieven*, nr. 546.
141 Ibidem, nr. 547.
142 OSU, nr. 1832.

en nu 'hun medebroeder'.[143] Kennelijk was hij intussen in het convent te Utrecht opgenomen of verbleef hij namens dat convent in de pastorie van Maasland, waarvan het patronaatsrecht toekwam aan de Utrechtse commandeur.

Daarmee kom ik aan bij de patronaatsrechten van de Utrechtse commandeur als derde aspect van de interne balijevorming. Als collator plaatste hij broeders naar de betreffende commanderijen en pastorieën. In 1265 verklaarde bisschop Hendrik van Vianden dat de Utrechtse commandeur en broeders de rechtmatige bezitters van het patronaat van Schelluinen waren.[144] Op het einde van de veertiende eeuw oefende de Utrechtse landcommandeur dit recht nog altijd uit.[145] De patronaatsrechten van de kerken in Maasland en Valkenburg kwamen sinds de grafelijke schenking van 1241 toe aan de Duitse Orde. Hetzelfde geldt voor de Maaslandse dochterkerken in De Lier en Schipluiden. Volgens de balijekroniek behoorde de kerk van Maasland tot het convent aan de Hofdijk.[146] Dat kan tijdelijk het geval zijn geweest. In het Utrechtse pachtboek van 1365 staan de tienden van Maasland echter niet bij de goederen van de Hofdijk, maar bij de tienden die vanouds aan de commanderij Utrecht toebehoorden. Uit de prebenden van de pastoors in Schipluiden en De Lier vloeide een kleine rente naar de landcommanderij.[147]

Het patronaatsrecht van de Pieterskerk in Leiden schonk Floris V in 1268 aan de commandeur en broeders van Utrecht. Het patronaatsrecht bleef daarna bij de landcommandeur.[148] De commanderij Rhenen was hoofdzakelijk voortgekomen uit de schenking van het patronaatsrecht en de bijbehorende tienden aan het Duitse Huis te Utrecht in 1267. De landcommandeur bleef dit recht tot voorbij het einde van de onderzoeksperiode van dit proefschrift uitoefenen. Jacob Taets van Amerongen beriep zich er als landcommandeur bijvoorbeeld op in 1578.[149] Ik stelde reeds dat de landcommandeur het patronaatsrecht uitoefende van de kerk van Eelde die in 1289 door Gijsbert van Boekhorst aan het Duitse Huis te Utrecht was geschonken.[150] Ten slotte was het Duitse Huis te Utrecht sinds 1286 eigenaar van de parochiekerk van Doesburg. In 1292 werd het daarin bevestigd.[151]

Al met al was het Duitse Huis te Utrecht in de periode 1260-1290 betrokken bij een reeks commanderijstichtingen in Zeeland, Holland, Utrecht, Gelre en het Oversticht. Veelal kwamen deze stichtingen voort uit schenkingen die gericht waren aan de Utrechtse broeders. De verworven patronaatsrechten kwamen toe aan de commandeur van Utrecht. Hij kon zijn collatierecht uitoefenen door priesterbroeders naar bepaalde commanderijen of pastorieën te sturen. Het convent in Utrecht was een geschikte plaats om de eerste periode na intrede door te brengen, alvorens naar een andere commanderij gestuurd te worden. Deze these wordt ondersteund door voorbeelden van dergelijke loopbanen. De Utrechtse kring binnen het ordeverband in de *Partes Inferiores* had aldus omstreeks 1300

143 OSU, nr. 2000.
144 OSU, nr. 1670.
145 ARDOU, inv.nrs. 2486-2487.
146 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 3v.
147 ARDOU, inv.nrs. 460, 646.1.
148 ARDOU, inv.nr. 2011 e.v.
149 ARDOU, inv.nr. 2316.
150 OSU, nr. 2400.
151 De Geer, *Archieven*, nr. 635.

alle kenmerken van een balije. Het is daarom niet verwonderlijk dat in de vroege veertiende eeuw een verzelfstandigingsproces optrad. Hierbij ligt echter een finalistische blik op de loer. Er waren ook tendensen richting een andere uitkomst dan de balije Utrecht zoals die uiteindelijk vorm kreeg.

PLANNEN VOOR EEN HOLLANDS-ZEEUWSE KRING ORDENEDERZETTINGEN

Bij zijn schenking van het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk in 1268, bepaalde Floris V dat de broeders uit Utrecht niet nog meer goederen of land ('bona sive predia') mochten verwerven in de Leidse en omliggende parochies.[152] Hieraan kunnen allerlei motieven ten grondslag hebben gelegen. Wellicht kwam Floris tegemoet aan een wens die vanuit de parochies was geuit. Hij kan ook zelf hebben gewild dat de commanderij Utrecht geen nog grotere speler in de omgeving zou worden. In ieder geval kan uit deze bepaling geen breuk tussen graaf en broeders worden afgeleid. De schenking getuigt immers van het tegendeel. Zoals gezegd ontstonden er pas scheuren in de verstandhouding na het verbond dat Floris V in 1278 sloot met kopstukken van de Zuylen-clan. Ik vond diverse aanwijzingen voor een bekoelde relatie, waarbij het Duitse Huis weliswaar naar buiten toe met de graaf meebewoog, maar dat er in het convent aanhang moet zijn gebleven voor de Amstel-clan. Toen Floris V zich in 1285 weer verzoende met Gijsbrecht van Amstel, draaide het Duitse Huis dan ook mee terug. Tot een herstel van de beschermende patronageband kwam het echter niet. Aan deze verzwakte positie van het Duitse Huis relateerde ik het verlies van de rechten op de Klaaskerk na 1285 en de uitspraak in 1286 waarbij de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde werd teruggedraaid. Dat de graaf destijds zijn handen van de Utrechtse commanderij aftrok, blijkt bovendien uit zijn plannen om een kring van ordenederzettingen in Holland en Zeeland te creëren.

Het Duitse Huis te Zandvoort bij Middelburg was door begunstiging van Floris V ontstaan. In 1271 gaf hij toestemming voor het bouwen van een huis van de orde op Walcheren. Hiervoor verleende hij vrijdom van schot voor vijftig gemet land op het eiland.[153] Twee jaar later was het huis van de Duitse Orde te Zandvoort een feit.[154] Aan dit huis schonk Floris V op 3 augustus 1284 het patronaatsrecht van de Noordmonsterkerk te Middelburg. Hij deed dit naar eigen zeggen ter nagedachtenis van zijn voorouders. Zo gaf hij gevolg aan zijn persoonlijke en familiaire begunstiging van de Duitse Orde. Tegelijkertijd brak hij met die traditie door zijn dotatie niet te richten aan het Utrechtse convent waar zijn ouders werden herdacht, maar aan een plaatselijke commanderij. Bovendien bepaalde hij dat uit de inkomsten van de kerk een convent moest worden opgebouwd waaraan alle nederzettingen van de Duitse Orde in Holland en Zeeland onderhorig moesten worden.[155] Hij trok hiermee openlijk een grote hoeveelheid goederen en rechten uit het bereik van de commanderij in Utrecht. Het kan geen toeval zijn dat dit gebeurde in een periode waarin de Utrechtse broeders vanwege het wisselvallige politieke klimaat tijdelijk in een moeizame

152 OSU, nr. 1740.
153 De Geer, *Archieven*, nr. 546.
154 Ibidem, 547.
155 OHZ, nr. 2168.

relatie tot de graaf stonden. Er was in Holland een zwaartepunt aan ordenederzettingen ontstaan die een bestuurlijke clustering mogelijk maakten. De graaf zal zich vanwege het grote aandeel dat zijn voorouders en hijzelf in deze expansie hadden, gerechtigd hebben gevoeld om aan te sturen op een Hollands district van de Duitse Orde dat hij verder aan zijn invloed kon onderwerpen.

Of Floris gerechtigd was het patronaatsrecht van de Noordmonsterkerk te schenken is echter de vraag. De van hem afhankelijke Jan van Nassau keurde de overdracht in 1285 goed, nadat eerder dat jaar ook de elect van Metz en de Utrechtse domproost dit hadden gedaan. Zij merkten daarbij op dat ene clericus Jan, zoon van Bela, de kerk tot voor kort wederrechtelijk in bezit hield.[156] De twist kwam vermoedelijk voort uit het gegeven dat het patronaatsrecht vanouds bij het Utrechtse kapittel van Sint Pieter lag. De kanunniken hebben dit recht op een bepaald moment vermoedelijk gedeeltelijk aan de graaf afgestaan en zich vervolgens verzet tegen de volledige usurpatie en vervreemding daarvan door Floris V. Duidelijk is dat het Duitse Huis te Zandvoort terechtkwam in het getouwtrek aangaande het patronaatsrecht. Rond 1300 heeft dit vermoedelijk geleid tot een compromis dat bij een priesterbenoeming in 1308 zichtbaar wordt: het kapittel van Sint Pieter droeg toen als patroon van de kerk priesterbroeder Jan van Leiden van het Duitse Huis te Utrecht voor als nieuwe bezitter van een halve cure van Noordmonster. Twee jaar later gaf het kapittel de strijd kennelijk op en droeg het alle tienden en het betwiste patronaatsrecht van niet genoemde parochies waar deze tienden lagen, over aan graaf Willem III. Daaronder moet zich ook de Noordmonsterkerk hebben bevonden. In het volgende jaar stichtte de graaf daar een kapittel. De banden van de commanderij Zandvoort met deze kerk werden hierdoor volledig en definitief doorgesneden.[157]

Door het verlies van dit patronaatsrecht kon het Duitse Huis te Zandvoort onmogelijk fungeren als convent, laat staan als regionaal hoofdhuis. De aanstelling van een priesterbroeder vanuit het Utrechtse convent in 1308 laat zien dat het huis Zandvoort weer onderhorig was geworden aan het Duitse Huis in de bisschopsstad. Hetzelfde geldt voor de vermelding in 1294 van de uit het Utrechtse convent komende broeder Bertold Rading als commandeur te Middelburg en de bevestiging die graaf Willem III van Holland in 1307 gaf van het patronaat van de Noordmonsterkerk als bezit van de Duitse Orde, op verzoek van de Utrechtse broeder 'Harbarnus' (vermoedelijk Herbaren van Drongelen).[158] Het Duitse Huis te Utrecht moet dus ook een leidende rol hebben gehad bij de noodzakelijke hervorming van de commanderij op Walcheren. Op 30 mei 1316 was er nog sprake van de Duitse heren van Zandvoort.[159] Daarna verhuisden ze naar Middelburg, alwaar de commanderij op 16 maart 1317 stond.[160] De commandeur was toen de uit de Utrechtse Kromme Rijnstreek afkomstige Willem van Oostrum. Kortom, de commanderij te Middelburg kan hooguit enkele jaren als hoofdhuis van de Duitse Orde in Holland en Zeeland hebben gefunctioneerd.

156 OHZ, nrs. 2195, 2199.
157 Henderikx, Vreenegoor en Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de middeleeuwen', 41-43.
158 De Geer, *Archieven*, nr. 553.
159 Ibidem, nr. 555.
160 Ibidem, nr. 557; Hendrikx, Vreenegoor en Jongepier suggereren dat 20 juni 1316 de formele verhuisdatum kan zijn geweest: 'Middelburg en het Duitse Huis in de middeleeuwen', 43-44.

De verhuizing van Zandvoort naar Middelburg en de vorming van een convent aldaar dankzij een schenking van Floris V, toont overeenkomsten met de oprichting van een commanderij aan de Hofdijk bij Maasland. Ik heb immers betoogd dat de Duitse Orde in Maasland weliswaar sinds 1241 goederen verwierf en wellicht een kleine nederzetting ter plaatse heeft gehad, maar dat de stichting van het huis aan de Hofdijk waarschijnlijk het gevolg was van een schenking van de graaf ná 1272. Door een leemte in de bronnen is niet te achterhalen hoe deze commanderij zich verhield tot de beoogde hoofdvestiging in Middelburg. Mogelijk was het huis enige tijd onderhorig aan de vestiging in Zandvoort. De vroegste vermelding van het 'huis ten Hofdike' dateert van 1302.[161] In 1330 was broeder Hendrik Cocke commandeur van 'den huze van den Hofdyke ende den heren van den duytschenhuys'.[162] Deze formulering duidt op meer dan een pastorie of kleine nederzetting.

Het goederenbezit van de commanderij aan de Hofdijk kan worden afgeleid uit het Utrechtse pachtregister van 1365/1366, omdat het merendeel van deze goederen toen naar het Duitse Huis te Utrecht werd overgeheveld en daarom apart werd genoteerd. Het blijkt om twee bezitseenheden te gaan. Het ene deel bestond uit de renten die de Hofdijk vanouds ontving uit goederen in Maasland en omgeving, inclusief Schipluiden en De Lier. Het andere deel betrof de goederen in de Oude Campspolder die de commanderij zelf pleegde te gebruiken, maar nu werden verpacht. Naast landerijen van in totaal 108 morgen, inde het huis de tienden van de Hofdijk.[163] De broeders aan de Hofdijk hadden dus het merendeel van het omvangrijke goederenbezit van de orde in Maasland en omgeving in handen gehad.

Van hun behuizing is niets overgebleven, maar dankzij het kaartboek van Jan Janszoon Potter uit 1570 is hier het nodige over bekend. Op de kaart op folio 26r, die hieronder op kaart 5.1 staat afgebeeld, staat de 'heren werff' ingetekend (op de kaart bij de letter B). Onmiskenbaar was dit ruime perceel van acht hont de locatie van het Duitse Huis. Tussen deze grond en de 'Heerenlaen' lag een groot perceel (C op de kaart) dat blijkens het bijschrift de 'Poortcamp' heette.[164] Bij opgravingen in 1971 kwamen resten van het huis tevoorschijn.[165] De combinatie van een groot afgemeten terrein voor de commanderijgebouwen, een daarbij gelegen agrarisch goederencomplex dat door de broeders zelf werd geëxploiteerd en een omvangrijk overig bezit van land en tienden, wijst op het bestaan van een convent. De materiële basis was voldoende om een leefgemeenschap te bekostigen van broeders die de getijden zongen in hun eigen kapel. Noemenswaardig in deze context is ook de bescherming die graaf Willem V van Holland in 1351 verleende aan specifiek de commandeur van de Hofdijk met al zijn bezittingen.[166]

Het convent aan de Hofdijk moet de commanderij op Walcheren hebben overschaduwd sinds het verlies van het patronaatsrecht van de Noordmonsterkerk. Er is echter geen reden om te vermoeden dat de Hofdijk Middelburg verving als regionale hoofdvestiging van de Duitse Orde in Holland en Zeeland.

161 ARDOU, inv.nr. 2154.
162 ARDOU, inv.nr. 2156.
163 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 8r-9v, 12r.
164 ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 26r; Deze lokalisering op basis van het kaartboek van Potter is ontleend aan: Boschma en Immerzeel, *De ridderlijke Duitsche Orde in Maasland*, 54-55.
165 Boschma en Immerzeel, *De ridderlijke Duitsche Orde in Maasland*, 55-56.
166 De Geer, *Archieven*, nr. 515.

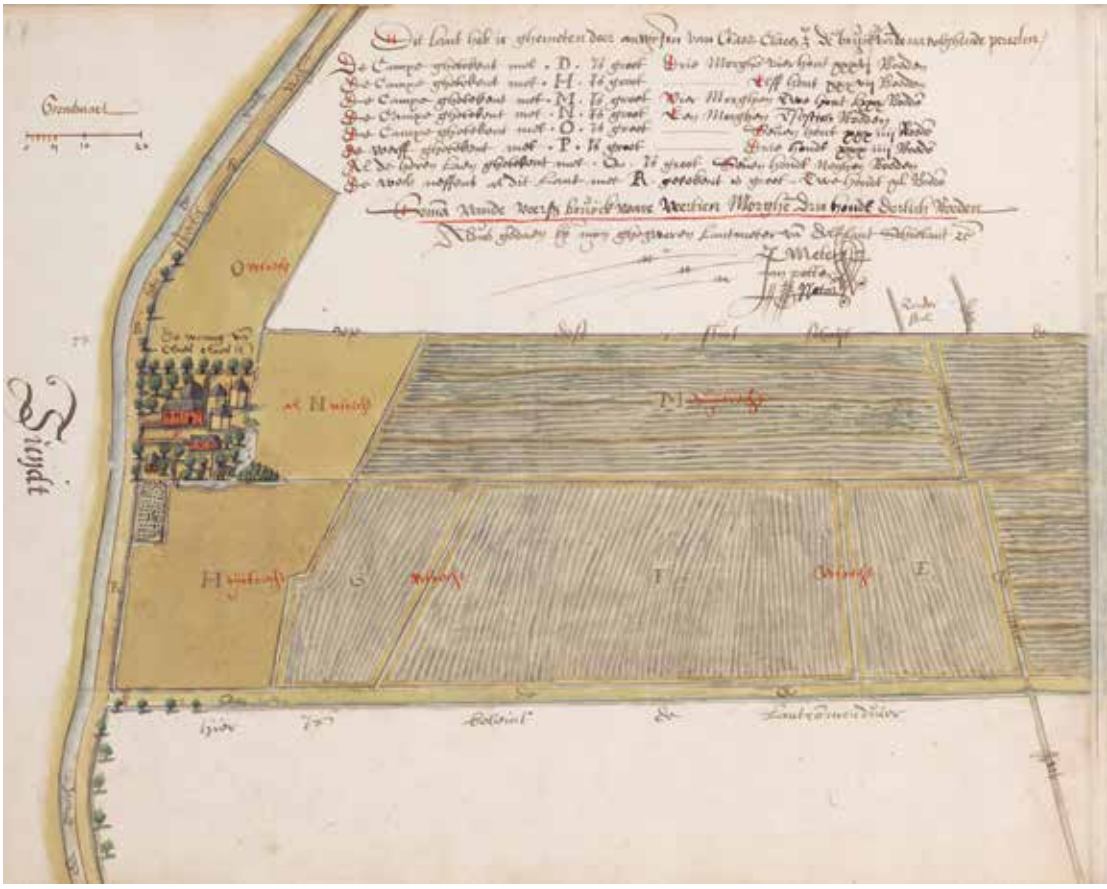

KAART **5.1** LOCATIE VAN HET DUITSE HUIS AAN DE HOFDIJK MET EEN GEDEELTE VAN DE 'BOUWINGE' IN HET KAARTBOEK VAN POTTER UIT **1570**. BRON: ARDOU, INV.NR. **898***, FOL.**26**R.

Anno 1300 was er geen sprake meer van een poging door de Hollandse graaf om een kring ordenederzettingen onder zijn gezag te brengen; het huis Holland was immers in 1299 met het overlijden van graaf Jan I in rechte lijn uitgestorven. Met Dirk van Holland als commandeur van Utrecht zal er evenmin een verzelfstandiging van de Hollands-Zeeuwse huizen onder aanvoering van de commanderij aan de Hofdijk hebben plaatsgevonden. Daarnaast behield het Duitse Huis te Utrecht rechten en bezit in Maasland. Ik stelde reeds dat het patronaatsrecht van de kerk van Maasland waarschijnlijk aan de commandeur in Utrecht bleef. De schenkingen in 1321 door Gijsbert Hondertmarc en Herman van Are van land in de Lange kamp bij Maasland, ter nagedachtenis van Dirk van Holland, waren gericht aan de Utrechtse broeders. Voorts ontvingen zij in 1341 land van de schout van Maasland, 'ter selver diit doe broeder Jan van Eenen commelduur was ten Hofdiic'. De commanderij aan de Hofdijk verkreeg overigens ook zelf goederen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de schenking door ene Willem van den Hofdijk van een hofstede aan de Hofdijk aan de commandeur aldaar in

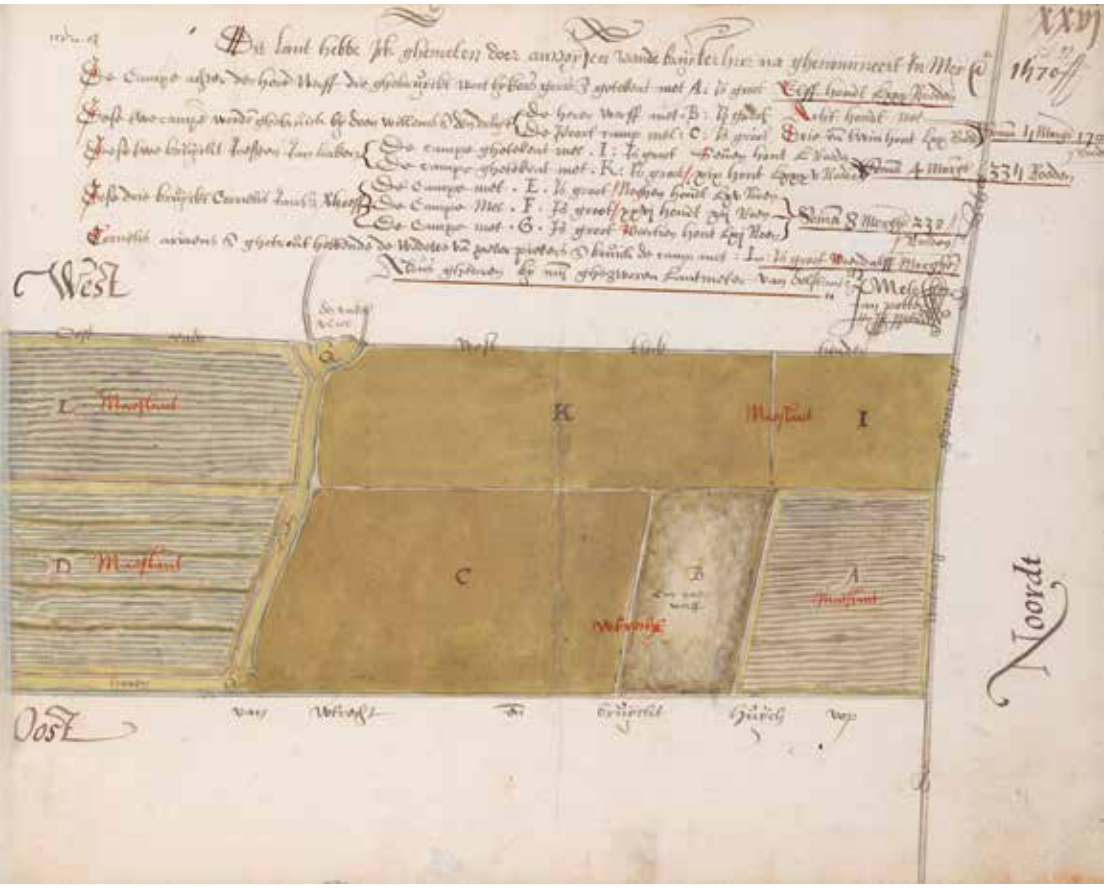

1358.[167] Alles wijst erop dat het huis aan de Hofdijk tot de balije Utrecht behoorde toen dit ordedistrict zich gedurende de eerste drie decennia van de veertiende eeuw vormde.

DE VERHUIZING VAN DE COMMANDERIJ OPHEMERT NAAR TIEL IN 1328

Een derde commanderij die gedurende de vorming van de balije Utrecht werd verplaatst vanwege een omvangrijke goederenverwerving, betreft het huis te Ophemert bij Tiel. Daar houdt de vergelijking met Zandvoort en Maasland echter op. Over het moment en de wijze van oprichting van de commanderij in Ophemert is niets bekend. In 1256 droeg de proost van Tiel, als leenheer van een zekere Hubert, goederen over aan de *preceptor* en het huis in

167 ARDOU, inv.nr. 2160.

Ophemert.[168] Vier jaar later was er eveneens sprake van een *domui sancte Marie Theutonicorum in Hemerte*.[169] Enige betrokkenheid van het Duitse Huis van Utrecht bij deze ordevestiging destijds is niet aanwijsbaar. Bij de twee genoemde oorkonden worden bijvoorbeeld geen Utrechtse broeders als getuigen genoemd.

Het eerste teken van een relatie tussen de huizen in Ophemert en Utrecht dateert van 1275. Willem van Egmond schonk toen goederen in Ophemert aan het Duitse Huis te Utrecht.[170] In 1312 namen schaffenaar Paulus van Utrecht en commandeur Gerard van Ophemert gezamenlijk goederen te Ophemert in ontvangst ten behoeve van het Duitse Huis te Utrecht.[171] Drie jaar nadat de commandeur van Ophemert en zijn dienaar Herman in 1320 goederen kregen toegewezen, droeg Herman zijn deel aan de commandeur van Utrecht op.[172] Deze gebeurtenissen getuigen niet van een protocol waarbij transacties ten behoeve van Ophemert via Utrecht moesten lopen, omdat de commandeur en broeders van Ophemert in dezelfde periode goederen die voor hen waren bestemd zonder Utrechtse tussenkomst ontvingen.[173] Ze laten wél zien dat de commanderij in Ophemert tot de Utrechtse kring van ordenederzettingen in de *Partes Inferiores* behoorde voordat de verhuizing naar Tiel plaatsvond.

Johan van Hoenhorst redigeerde de verplaatsing van de commanderij van Ophemert naar Tiel meermaals als provinciaal in de *Partes Inferiores*, maar de aankoop kwam op rekening te staan van het Duitse Huis te Utrecht. Voor 3000 ponden zwarte tournooisen werden in 1328 de volgende goederen van het kapittel van seculiere kanunniken gekocht: de kapittelkerk van Sint Walburg en de parochiekerk van Sint Maarten in Tiel, de parochiekerken in Drumpt en Zandwijk en alle bijbehorende geestelijke en wereldlijke goederen en rechten die de kanunniken in deze plaatsen bezaten.[174] Zij waren sinds de stichting van hun kapittel in de tiende eeuw gevestigd in Tiel, maar verhuisden onder druk van conflicten met de Tielse burgerij over kortgezegd de rechten en plichten van het kapittel in de stad, in 1315 naar Arnhem.[175]

De verhuizing geschiedde niet gelijk in 1328. Volgens de Tielse kroniek stichtte landcommandeur Johan van Hoenhorst het Duitse Huis van Tiel in 1335.[176] Over het waarom van deze vrij lange tussentijd van zeven jaar tasten we in het duister. Wellicht moest eerst een commanderijgebouw opgericht worden. De annexatie van Tiel en omgeving door het hertogdom Gelre in de jaren 1330 zou voor enige vertraging gezorgd kunnen hebben. Ten slotte moest worden bepaald welk deel van het ordebezit in en rond Tiel aan het plaatselijke huis toekwam. Het Duitse Huis te Utrecht beschikte in 1365 niet over land in de Tielerwaard, terwijl het daar voordien wel bezittingen bij Ophemert had liggen. Daarnaast

168 OSU, nr. 1380.
169 OSU, nr. 1536.
170 OSU, nr. 1884.
171 ARDOU, inv.nrs. 2851, 2887; De schaffenaar was het financiële hoofd van de landcommanderij.
172 ARDOU, inv.nr. 2885.
173 Onder andere ARDOU, inv.nrs. 2867, 2875, 2880, 2937.
174 De Geer, *Archieven*, nrs. 571-572.
175 Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 272-288.
176 *De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566*, J. Kuys e.a. ed. (Amsterdam 1983) 108.

Kaart 5.2 Kaart van Tiel omstreeks 1650 uit de atlas van Blaeu. De Maartenskerk staat onderaan (zuiden), de Walburgkerk en links daarvan de commanderij staan langs de westelijke stadswal. Aan de overzijde van de singel is de commandeursmolen te vinden. J. Blaeu, Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden II: Steden van Gelderland en Zutphen (Amsterdam 1652) 68; De hier getoonde kaart is afkomstig uit de collectie van de Universiteit Utrecht (Utrecht UB: MAG: AC 72).

kwamen de meeste aangekochte goederen toe aan het huis te Tiel. De belangrijkste aanwinst voor de commanderij Tiel was de naast het ordehuis gelegen Walburgkerk. Daar konden de broeders hun geestelijk leven manifesteren en hadden zij alle gewijde ruimte om een religieuze band met de lokale burgerij op te bouwen. Dat kan een rol hebben gespeeld bij de lange reeks schenkingen aan de commanderij tot ver in de vijftiende eeuw. Er zijn tientallen veelal kleine transacties ten behoeve van de broeders bewaard gebleven.[177] Volgens de schatting van Van Bavel groeide het landbezit van ongeveer 125 morgen van de commanderij Ophemert rond 1300 naar 275 morgen aan de vooravond van de Reformatie.[178] Tiel was hierdoor zonder twijfel de grootste commanderij van de balije na het hoofdhuis in Utrecht. In 1396 verbleven er vijf broeders met het kruis, waarvan drie priesters. Ook waren er een halfzuster, vijf knechten en twee huishoudsters aan de com-

177 ARDOU, inv.nr. 2828 e.v.
178 Van Bavel, *Transitie en continuïteit,* 161-162.

manderij verbonden.[179] De eigen dynamiek in het centrum van de Tielse samenleving en een grote bronnenrijkdom, nodigen uit tot een nauwkeurige studie over het Duitse Huis te Tiel, waaraan het tot op heden helaas ontbreekt.

De patronaatsrechten van de kerken in Zandwijk, Drumpt en de Tielse Maartenskerk gingen niet naar de commanderij Tiel. In 1336 droegen de 'provincialis et fratres domus hospitalis beate Marie Theutonicorum Jerosolimitane iuxta muros Traiectensis' de pastoor van de kerk in Drumpt voor.[180] Het jaar daarop installeerde de Utrechtse landcommandeur Gosen van Garnaer de pastoors van deze kerk.[181] Met betrekking tot de andere kerken zijn er bronnen vanaf de vijftiende eeuw overgeleverd waaruit blijkt dat de landcommandeur van Utrecht toen de collator was.[182] De vele vicarieën van de Maartenskerk (tien stuks) en de Walburgkerk (negentien stuks) stonden vrijwel allemaal eveneens ter begeving van de landcommandeur.[183]

De verhuizing van de commanderij Ophemert naar Tiel laat goed zien wat de bestuurlijke positie van het Duitse Huis te Utrecht destijds was. Het betalen van de aankoop in 1328 en de scheiding die werd gemaakt tussen de goederen ten behoeve van de commanderij Tiel en de patronaatsrechten voor de landcommandeur in Utrecht, zijn duidelijke elementen waaruit blijkt dat het Duitse Huis van Utrecht fungeerde als landcommanderij. Het bovenstaande citaat uit 1336 laat daarover evenmin twijfel bestaan. Niettemin noemde Johan van Hoenhorst zich bij de afhandeling van zaken rond de vestiging in Tiel provinciaal der *Partes Inferiores*, hetgeen mijn stelling onderstreept dat de balije Utrecht enige tijd bestond binnen de ordeprovincie in de Lage Landen. Het één sloot het ander niet direct uit.

DE REORGANISATIE VAN DE COMMANDERIJ TE MAASLAND

In 1359 werd een niet bij name genoemde commandeur van de Hofdijk opgetekend in een grafelijke rekening.[184] Dat is de laatste vermelding van deze commanderij die ik heb kunnen vinden. Volgens de balijekroniek liet landcommandeur Hendrik van Alkemade het huis aan de Hofdijk in 1365 met goedkeuring van hertog Albrecht van Beieren afbreken en neerzetten bij de kerk van Maasland. Daarbij hevelde hij goederen en leden van het convent over naar het Utrechtse huis, dat daarmee 'den dienst Gaeds the eerlicker, te stadelicker ende the bet houden souden'.[185]

Deze reorganisatie is de reden voor de opname van het goederenbezit van de commanderij aan de Hofdijk in het Utrechtse pachtregister van 1365/1366. Dat gebeurde in een katern waarin ook andere goederen van de Utrechtse commanderij werden genoteerd. De verpachting van de

179 ARDOU, inv.nr. 2754.
180 ARDOU, inv.nr. 2746.
181 ARDOU, inv.nr. 2746.
182 ARDOU, inv.nr. 488-498.
183 ARDOU, inv.nr. 512-599; Gelders Archief, Duitsche Orde, Commanderijen Dieren, Doesburg en Tiel (Toegang 1089), Inleiding.
184 'den commelduer vanden Hofdiic': *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie 1: De hofrekeningen en de dijkgraafsrekeningen van de Grote Waard. Deel: 1358-1361*, D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en M.J. van Gent ed. (Den Haag 1997) AGH 1378, fol. 39v (tussen 15 en 23 juni 1359).
185 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 3v.

bouwingen van Utrecht en de Hofdijk staan naast elkaar. Ook is het goederenbezit van de Hofdijk niet in een afwijkende hand ten opzichte van de andere goederen opgeschreven. Kortom: de overheveling van het goederenbezit van de Hofdijk naar Utrecht werd niet later bijgeschreven, maar uiterlijk in 1366 doorgevoerd. Dit is in overeenstemming met de datering in de balijekroniek.

Volgens de balijekroniek was Hendrik van Alkemade in 1365 landcommandeur. Dat is echter onjuist. Van 1361 tot december 1366 komt namelijk Reinier Hoen als zodanig in de bronnen voor.[186] Waarom noemt de balijekroniek dan Hendrik van Alkemade als instigator? Hij kwam uit een Hollands riddermatig geslacht waarvan het stamslot gelegen was tussen Warmond en Sassenheim.[187] Koopstra schaart hem in zijn profielschetsen van vooraanstaande middeleeuwse ordeleden onder de ridderbroeders, hetgeen gezien Hendriks afkomst aannemelijk is.[188] De voor hem dichtstbijzijnde priestercommanderijen te Leiden en Valkenburg waren daarom voor hem niet geschikt en mocht hij wel een priesteropleiding hebben genoten, dan waren dit geen conventen waar hij kon intreden, maar vestigingen waarheen broeders na een begintijd in een convent, vergelijkbaar met een noviciaat, werden heengezonden. Voor Hendrik was het convent aan de Hofdijk een logische plek om in de Duitse Orde te treden. Dat sluit aan op zijn eerste vermelding als ordebroeder in 1366: hij was toen commandeur van Maasland.[189] Als hoofd van de nieuwe commanderij, en mogelijk ook van de voorganger aan de Hofdijk, kan hij een sturende rol hebben gehad in de reorganisatie. Ergens na 1366 volgde hij Reinier Hoen op als landcommandeur, in welke functie Hendrik in 1370 voorkomt.[190]

De rol van Reinier Hoen moet echter niet worden weggeschreven. Hij was tevens landcommandeur van de balije Biesen, waar onder zijn leiding een nieuw hoofdhuis genaamd Nieuwe Biesen werd gebouwd in Maastricht. Aan bestuurlijke daadkracht ontbrak het hem dus niet. Tevens moet worden opgemerkt dat hij zich geen provinciaal der *Partes Inferiores* noemde bij reorganisaties van commanderijen, zoals Johan van Hoenhorst in Tiel had gedaan. Reinier Hoen wendde zijn dubbelfunctie daarentegen aan om de twee landcommanderijen in de steden Utrecht en Maastricht te versterken ten koste van de ruraler gelegen commanderijen aan de Hofdijk en te Biesen. Hierdoor werd de positie van het Duitse Huis te Utrecht als het centrale convent in de balije versterkt.

FRIESE VRIJHEID

Het patronaatsrecht is in het voorgaande meermaals naar voren gekomen als een kenmerkend bezit van de Utrechtse commandeur als hoofd van een kring ordenederzettingen. Daarom is het veelzeggend dat de broeders van het Duitse Huis van Nes het patronaatsrecht van de kerk in Oldeboorn in 1243 geschonken kregen en dat zij dit vervolgens niet aan de commandeur van Utrecht of een ander regionaal hoofdconvent overdroegen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun verwerving van het patronaatsrecht van de kapel van Luinjeberd, dat tot de parochie van Oldeboorn behoorde. Op verzoek van de broeders herinnerde de Keulse aarts-

186 ARDOU, inv.nrs. 1129, 1202.1, 2112.
187 J.C. Kort, 'Van Alkemade 1200-1782', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 250-252.
188 Koopstra, *'Weest ritter'*, 21.
189 ARDOU, inv.nr. 2140.
190 De Geer, *Archieven*, nr. 608.

bisschop de buren van Luinjeberd in 1281 aan deze door hen voorgenomen overdracht.[191] In 1315 bevestigde bisschop Gwijde van Avesnes het Duitse Huis van Nes in het bezit van de kerk van Oldeboorn en vier onderhorige kapellen.[192] De commanderij was groot genoeg om zo zelfstandig te kunnen functioneren. Er verbleven meer dan genoeg broeders om een convent te kunnen vormen. Aan het begin van de vijftiende eeuw, toen een teruggang van het aantal broeders reeds was ingezet, waren er nog altijd circa achttien broeders.[193]

In het laatste kwart van de dertiende eeuw ontstonden er onder de hoede van het Duitse Huis te Nes twee dochtervestigingen in Steenkerk en Schoten. De eerste was een leefgemeenschap van vrouwen die vermoedelijk ten tijde van de verwerving van de kapel van Luinjeberd vanuit het convent van Nes ontstond. Zij vormden een convent met een eigen kerk, maar bleven sterk verbonden aan de broeders van Nes die het patronaat van de parochiekerk bezaten en de gezamenlijke commandeur leverden. Op het einde van de dertiende eeuw was een uithof van het Duitse Huis te Nes de grond voor de oprichting van een commanderij in Schoten. Ook daaraan waren zowel broeders als zusters verbonden. Zij vormden een gemengd convent. Zo telde het huis halverwege de veertiende eeuw enkele zusters en enkele broeders, waarvan ten minste één priester en aan het hoofd een prior.[194]

De vorming van een Friese kring van ordehuizen rondom een centraal convent in Nes was vergelijkbaar met regionale verbanden die elders in de Nederlanden gedurende de dertiende eeuw ontstonden. Met twee onderhorige commanderijen was Nes uiteindelijk te klein om deel te hebben aan de ontwikkeling van de huizen in Utrecht en Biesen tot hoofdvestigingen van een balije. Andere kleinere ordekringen, in Brabant, Vlaanderen en de Hollandse nederzettingen die onder de commanderij Zandvoort moesten komen te staan, werden in deze balijen ondergebracht. De periode waarin dit gebeurde stemt overeen met de opmerking in de balijekroniek dat Dirk van Holland de Friese commanderijen onder gezag van Utrecht bracht.[195] Deze claim valt echter niet met bewijzen te staven. De oorkonde van bisschop Gwijde uit 1315 duidt op een voortdurende zelfstandigheid van het huis te Nes. Wel kan er in de eerste helft van de veertiende eeuw vanuit Utrecht zijn gepoogd Nes op te nemen in het hiërarchische ordeverband dat in de Noordelijke Nederlanden was ontstaan.

Ook binnen de Friese kring stonden de verhoudingen ter discussie. Er ontstond een hoogoplopend conflict over de ondergeschiktheid van het huis te Schoten aan dat van Nes. In 1350 keerde de rust voorlopig terug door een scheidsrechterlijke uitspraak van twaalf geestelijken en leken uit de omgeving. Zij droegen een compromis voor waarbij Schoten onder Nes bleef vallen, maar ook enkele vrijheden verkreeg.[196] Mol interpreteert de rol van de Utrechtse landcommandeur Gosen van Garnaer als die van buitenstaander zonder gezag in de Friese commanderijen. De grietmannen van Stellingwerf en Schoterland verzochten Gosen om goedkeuring van deze bepalingen. Zij stelden daarbij dat de broeders te Schoten de landcommandeur hadden gevraagd om hen in bescherming te nemen tegen

191 OSU, nr. 2071; Mol, *Friese huizen*, 51.
192 De Geer, *Archieven*, nr. 526.
193 Mol, *Friese huizen*, 68.
194 Ibidem, 51-57, 66-76, 233.
195 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6r.
196 De Geer, *Archieven*, nr. 529.

die van Nes.[197] Mijns inziens blijkt hieruit meer dan een intern Fries conflict. Niet voor niets haalden de broeders van Schoten de landcommandeur van Utrecht erbij. Kennelijk kenden ze hem toch enige zeggenschap in de gang van zaken toe.

Vermoedelijk bleef de onrust hierna sluimeren totdat de daadkrachtige landcommandeur Gerrit Splinter van der Enghe de zaak op de spits dreef. In 1395 bepaalden drie Friese scheidslieden dat de commandeur en broeders van Nes de Utrechtse landcommandeur onmiddellijk als hun overste moesten erkennen, maar ze benadrukten tevens de vergaande privileges van Nes. Twee jaar later voegde ook Schoten zich naar deze verhoudingen, door de eigen voorrechten uiteen te zetten en Gerrit Splinter van der Enghe als overste te verklaren.[198] De Friese vrijheidsdrang bleef vervolgens een terugkerend fenomeen die opeenvolgende landcommandeurs niet wisten te beteugelen.[199] Eerst in 1512 droeg het Duitse Huis te Nes het patronaatsrecht van de kerk van Oldeboorn over aan de landcommandeur, waardoor de angel uit de uitzonderingspositie van het Friese hoofdhuis werd gehaald.[200]

Aldus geschiedde de vorming van de balije Utrecht in samenhang met de dynamiek in de goederenverwerving die ik in dit hoofdstuk heb geanalyseerd. Het functioneren van het Duitse Huis te Utrecht als hoofdvestiging van een kring ordenederzettingen hield verband met de patronageband met de Hollandse gravenfamilie destijds. Het hoogtepunt hiervan in de tweede helft van de dertiende eeuw was de schenkingsgolf rond 1267 vanuit de Amstel-clan die zich met Floris V had verbonden, alsmede begunstiging door de graaf zelf. Hier stond tegenover dat het Utrechtse convent lieden uit de Amstel-clan en bastaardzonen uit de grafelijke familie opnam. In de kapel van het Duitse Huis werd gebeden voor het zielenheil van voorouders van de graaf. De breuk tussen de Amstel-clan en Floris V door het verbond dat de graaf in 1278 met de Zuylen-clan sloot, maakte het Duitse Huis kwetsbaar en zorgde voor een scheur tussen het Hollands-Zeeuwse deel en de rest van de Utrechtse kring nederzettingen van de Duitse Orde. Die ontwikkeling duurde echter te kort om definitieve gevolgen voor de balijevorming te hebben. In de jaren 1290, toen elect Jan van Nassau werd afgezet (1290), Floris V overleed (1296) en de Hollandse grafelijke dynastie in rechte lijn uitstierf (1299), veranderden zowel het politieke speelveld als de afhankelijkheid van de Hollandse graaf. Dit gaf, naast het einde van de kruistochten naar het Heilige Land, aanleiding tot een herpositionering van het Duitse Huis. De nederzettingen van de orde in Holland en Zeeland integreerden weer in het Utrechtse ordeverband, waarop het Utrechtse convent zich ontwikkelde tot landcommanderij. De vestiging van de commanderij in Tiel door een grote goederenaankoop in 1328 op kosten van het huis te Utrecht en de reorganisatie van de commanderij te Maasland in 1365/1366, voltooiden dit proces van de Utrechtse balijevorming. Een ander aspect van het veranderde profiel van het Duitse Huis, was de band die ontstond met de lokale burgerij. Deze uitte zich onder andere in donaties van burgers met een klein vermogen en de uitgifte van lijfrenten. Al snel zou dit een voedingsbodem blijken te zijn voor een geestelijke en materiële bloeitijd van het Duitse Huis te Utrecht die tot omstreeks 1420 zou aanhouden.

197 Ibidem, nr. 530; Mol, *Friese huizen*, 97-99.
198 Mol, *Friese huizen*, 99-103.
199 Ibidem, 112-153.
200 ARDOU, inv.nr. 2292.

III CRISES EN HERVORMING 1366-1536

6 HET GOEDERENBEZIT IN 1366-1536

6.1 INLEIDING

De reorganisatie van de balije Utrecht in 1365/1366 markeerde de overgang van de vormende fase van het Duitse Huis naar een lange tijd zonder schenkingsgolven en een ongewijzigde positie van het huis in de bestuurlijke structuur van de Duitse Orde. Het eindpunt van deze periode is niet eenvoudig aanwijsbaar. Volgens een uitvoerig artikel van Werner Reese uit 1937 scheidde de balije Utrecht zich geleidelijk van de rest van de orde af ten gevolge van de Bourgondische machtsexpansie in de Nederlanden.[1] Deze duiding is moeilijk los te zien van het werk dat Reese uitvoerde als lid van de commissie die de bezetting van België en Nederland op ideologische en culturele gronden moest voorbereiden.[2] Een organisatie in de Nederlanden die door Franse Bourgondiërs steeds verder werd vervreemd van de 'gesamtdeutsche' stam waartoe het van oorsprong behoorde, was voor hem een wenselijk geschiedbeeld. Zijn these is sterk teleologisch van aard. Hoe turbulent de vijftiende eeuw voor het Duitse Huis ook is geweest, van een verwijdering tussen balije en orde was in het geheel geen sprake. De trouw aan alle drie de kloostergeloften verslapte vervolgens wel in de loop van de zestiende eeuw, vooral onder landcommandeur Frans van der Loe (1560-1579), maar zijn opvolger Jacob Taets van Amerongen bracht de contrareformatie in het Duitse Huis en deed er alles aan om de traditionele banden met de orde te herstellen.

Uit hedendaags onderzoek is gebleken dat de verzelfstandiging van de balije Utrecht sterk verband hield met het grillige verloop van de Reformatie en de politieke verwikkelingen die daarmee samenhingen.[3] De ingrijpendste gebeurtenissen vonden plaats na de machtsovername in Utrecht door calvinisten in 1580. In dat jaar vaardigde de stadsraad een verbod op de katholieke eredienst uit.[4] In 1619 trad de eerste protestantse landcommandeur aan. Het slotstuk was de toestemming die de Staten van Utrecht in 1637 aan de broeders van het Duitse Huis gaven om te huwen.[5] Deze verzelfstandiging is een verhaal apart, gezien de opeenvolging van ingrijpende gebeurtenissen die een scherpe discontinu-

1 Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge', 223-273.

2 M. Beyen, 'Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme. De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944', *Cahiers d'Histoire du Temps Présent = Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 11 (2003) 47-70, aldaar 53.

3 Mol, 'Trying to survive'; Grögor-Schiemann, *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit.*

4 B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995) 147.

5 De Geer, *Archieven* I, CXXIII.

iteit vormden ten opzichte van de middeleeuwse balije en de daarbij behorende omgang met het goederenbezit. Ik eindig mijn onderzoek derhalve daar waar de eerste scheur tussen de balije Utrecht en de rest van de Duitse Orde door de Reformatie en politieke twisten ontstond.

Dat eerste ontwrichtende punt diende zich aan tijdens een reeks evenementen rond 1525. In dat jaar bekeerde hoogmeester Albrecht van Brandenburg zich tot de leer van Luther en seculariseerde hij het ordeland in Pruisen. De Duitsmeester, die na enige tijd de algehele leiding van de orde overnam, noemde zich voortaan 'administrator van het hoogmeesterambt'. Zijn residentie in Horneck werd in 1525 tijdens de Boerenoorlog verwoest.[6] In Utrecht was destijds eveneens sprake van politieke onrust. Hier waren het echter geen boeren, maar tegenstanders van de gezaghebbende Zoudenbalchfactie uit gilden en patriciaat die in 1525 in opstand kwamen. Daaruit ontstond een burgeroorlog tussen een Geldersgezinde partij en haar tegenstanders. Elect-bisschop Hendrik van Beieren kon zijn macht en de rust in de stad enkel met Habsburgse militaire steun vanuit Holland in juli 1528 herstellen.[7] In oktober bleek hij daarvoor een prijs te moeten betalen, namelijk de overdracht van de wereldlijke macht over Utrecht aan keizer Karel V.

Machtswisselingen en oorlogen zetten de bestaande bestuurlijke verhoudingen en belastingen onder druk. De balije Utrecht voerde samen met de balijen Biesen, Westfalen en Lotharingen oppositie tegen de groeiende afdrachten aan de oversten van de Duitse Orde.[8] Ingrijpender was de komst van de Habsburgers, die zich weinig gelegen lieten liggen aan de gebruiken en privileges van de orde. De broeders verzetten zich in de jaren 1530 met juridische middelen tegen allerlei nieuwe belastingen die hun werden opgelegd.[9] Toen landcommandeur Wouter van Amstel van Minden in 1536 overleed, bemoeiden Karel V, landvoogdes Maria van Hongarije en de stadhouder in Utrecht, Antoon van Lalaing, zich onder protest van verschillende commandeurs direct en intensief met zijn opvolging. De landvoogdes en de stadhouder verzochten de Duitsmeester de nieuwe landcommandeur Albert van Egmond van Merestein in zijn ambt te bevestigen. Albert was tot dan toe commandeur van Maasland, maar verrichtte ook diensten voor de Habsburgers. Om zich voor de keizer nuttig te kunnen blijven maken vroeg hij toestemming om de commandeur van Tiel de dagelijkse leiding over de balije te laten geven.[10] De Habsburgse inmenging was een aantasting van de gebruikelijke procedure waarbij het kapittel van commandeurs zelfstandig een nieuwe landcommandeur koos en die voordroeg aan de Duitsmeester. Wouter van Amstel van Minden was nog op die wijze in zijn ambt gekomen, hoewel dat niet betekent dat daarbij geen druk van buitenaf had bestaan. Hij noemde zich in 1527 eerst elect-landcommandeur.[11] Later dat jaar stelde de Duitsmeester hem als

6 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 184.

7 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 188-189.

8 ARDOU, inv.nr. 145-149.

9 Bijvoorbeeld tegen accijnzen op bier, wijn en turf: ARDOU 384-386.

10 Mol, *Friese huizen*, 202-204; De Vey Mestdagh, *De Utrechtse balije*, 38-41; Albert van Egmond van Merestein was in 1520 commandeur van Bunne: ARDOU, inv.nr. 22. In 1529-1536 wordt hij als commandeur van Maasland genoemd: ARDOU inv. nrs. 130, 146, 2371; De Geer, *Archieven*, nrs. 437, 440-441; Ook na zijn benoeming tot stadhouder en vervolgens landcommandeur bleef hij nog enkele jaren aan als commandeur te Maasland: ARDOU, inv.nr. 2698; De Geer, *Archieven*, nr. 443.

11 ARDOU, inv.nr. 1960.

stadhouder van de balije aan.[12] Op het generaal kapittel te Frankfurt in 1529 werd hij ten slotte formeel als landcommandeur geïnstalleerd.[13] In het licht van deze gebeurtenissen kan Wouters bestuursperiode worden getypeerd als overgangsfase waarin het afscheidingsproces begon dat tot 1637 zou duren. Daarom eindigt mijn onderzoek bij Wouters sterfjaar 1536.

Het derde en laatste deel van dit boek begint met het voorliggende hoofdstuk waarin ik de ontwikkeling van het goederenbezit tussen 1365 en 1536 analyseer. Eerst komt de grondige inventarisatie van het goederenbezit die het Duitse Huis onder landcommandeur Wouter van Amstel liet uitvoeren aan bod. Deze gegevens zijn te koppelen aan andere bronnen, zoals de oudschildgeldregisters waarin het Habsburgse gezag een nieuwe belasting op grondbezit bijhield. Daardoor is het landbezit aan het einde van de onderzoeksperiode uiterst nauwkeurig in kaart te brengen. Vervolgens hecht ik de meetpunten 1365 en 1536 aan elkaar. Dit gebeurt door middel van streekproeven in de pachtboeken van het Duitse Huis. Zodoende blijkt welke trends zich in de evolutie van het goederenbezit voordeden.

6.2 DE GOEDERENINVENTARISATIE VAN 1531-1536

In het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* zijn verschillende zestiende-eeuwse afschriften van oorkonden opgenomen met een bronverwijzing naar het 'tweede boek' in het archief van het Duitse Huis.[14] Dit boek, noch het eerste deel, is als zodanig terug te vinden in de archiefinventaris. Ze zitten daar verstopt tussen de acht delen en een omslag van inventarisnummer 666, dat als 'register van erfpachtbrieven van landen van de D.O. 1377-1808' is omschreven en waarvan 'de eerste serie' omstreeks 1534 zou zijn aangelegd.[15] In feite gaat het om twee cartularia. Het eerste daarvan bestaat uit drie papieren boeken in perkamenten banden en een apart pakketje afschriften zonder band. In de eerste twee volumineuze delen staan kopieën van aankomsttitels van ordebezit en de daaropvolgende tijd-, erf, en lijfpachtbrieven. De stukken zijn gewaarmerkt door de notarissen Lambert van Elborch en Hieronimus Johannis, die er telkens hebben bijgeschreven dat ze het origineel geraadpleegd hebben. Het oudste document is de schenkingsoorkonde van Sweder van Dingden uit 1219.[16] 'Dat derde bouck' heeft dezelfde opzet, maar is relatief dun, vooral omdat het specifiek erfpachtgoederen bevat, maar ook omdat een gedeelte is beland in een apart deeltje dat bestaat uit losse katernen op papier. Hierin bevinden zich kopieën van een aankoopbrief van land uit 1385, erfpachtbrieven uit 1385-1533 en in andere handen erfpachtbrieven uit 1550-1636. Vermoedelijk maakten de stukken van 1385-1533 oorspronkelijk deel uit van het derde boek en zijn ze daar om onbekende reden, wellicht vanwege ruim-

12 De Geer, *Archieven*, nr. 432.
13 Ibidem, nr. 435.
14 OSU, nrs. 814, 942, 1355, 1534, 1535.
15 Hinsbergen, *Inventaris*, inv.nr. 666 (p. 83).
16 ARDOU, inv.nr. 666.1-2; De oorkonde van 1219 bevindt zich in inv.nr 666.2.

tegebrek, op een later moment uitgehaald.[17] Onder inventarisnummer 1378 bevindt zich nog een apart vierde deel met leengoederen van het Duitse Huis.[18] Het is op dezelfde wijze opgezet als de andere boeken, inclusief de notariële handtekeningen, en moet daarom tot dezelfde grootschalige goedereninventarisatie worden gerekend.

De vervaardiging van dit omvangrijke cartularium kan preciezer worden gedateerd aan de hand van twee soorten toevoegingen die er naderhand in werden aangebracht. Het betreft ten eerste vermeldingen van nieuwe pachters in hoogstens enkele zinnen volgend op de kopieën van stukken aangaande het betreffende bezit. Ze zijn geschreven door andere handen dan die van de volledige afschriften. De vroegste notitie dateert van 1536 en bevat nog de handtekening van een notaris. Een vergelijkbare vermelding met handtekening betreft de verpachting van land in Westraven in 1539.[19] Vanaf de jaren 1540 kwam er geen notaris meer aan te pas. Ten tweede staan er volledige afschriften van oorkonden uit latere jaren in de boeken. Ook deze aanvullingen passeerden aanvankelijk nog de notaris. Een pachtbrief van land in Zeist uit 1537 heeft bijvoorbeeld een afwijkende hand ten opzichte van de andere afschriften, maar werd nog wel door Hieronimus Johannis als waarachtige kopie bestempeld.[20] Tot in de vroege zeventiende eeuw werden er in de eerste twee lijvige boekdelen kopieën bijgeschreven. Het derde deel loopt door tot het jaar 1700 en blijft beperkt tot de erfpachten. Stukken uit de latere zeventiende- en achttiende eeuw vonden een plek in een nieuw vierdelig cartularium dat in de vroege negentiende eeuw werd aangelegd en alle commanderijen van de balije omvatte. Deze boeken zijn als delen 5-8 in de inventaris terechtgekomen. Het oude cartularium moet aldus een monnikenwerk zijn geweest waaraan in de jaren voorafgaand aan 1536 werd gewerkt. De twee notarissen waren vervolgens tot 1540 bezig met het waarmerken van de ruim 900 kopieën aan de hand van de originele stukken.

Behalve dat ze een cartularium aanlegden, lieten de broeders hun goederenbezit ook door landmeters in kaart brengen. In het netjes geschreven pachtboek van 1531 staat per perceel, of per cluster percelen indien deze als eenheid werden verpacht, een opsomming van de belendingen, de gemeten grootte van het land en de datum waarop de meting plaatsvond.[21] Vaak is ook het soort land (hoog- of laagland) aangegeven. Men beperkte zich tot de goederen in de omgeving van de stad Utrecht en het Kromme Rijngebied, zodat het leeuwendeel van het bezit in het Nedersticht aan bod kwam. Op 18 juli 1531 waren landerijen in Kovelswade, Galecop, Laagraven en Westraven het eerst aan de beurt. Enkele stukken grond zijn volgens de registratie pas in september 1532 gemeten, maar dat kan een verschrijving zijn, omdat van alle andere gemeten percelen de grootte in de maanden juli-oktober 1531 al werd bepaald.[22]

17 ARDOU, inv.nr. 666.3-4.

18 ARDOU, inv.nr. 1378; Dit deel is uitgegeven door: Kort, 'Repertorium op de lenen van de commanderij van het Duitsche Huis te Utrecht'.

19 ARDOU, inv.nr. 666.2.

20 ARDOU, inv.nr. 666.1.

21 Het pachtboek volgde niet de jaarkalender, maar de twee betaaldatums. De eerste viel op Sint Maarten (11 november 1531) en de tweede op Petri ad Cathedram (22 februari). Er zou daarom gesproken kunnen worden van het pachtboek van 1531-1532, maar om verwarring tussen verschillende pachtboeken te voorkomen verwijs ik naar het jaar waarin het pachtboek werd aangelegd. Dit geldt ook voor andere pachtboeken.

22 ARDOU, inv.nr. 880.24.

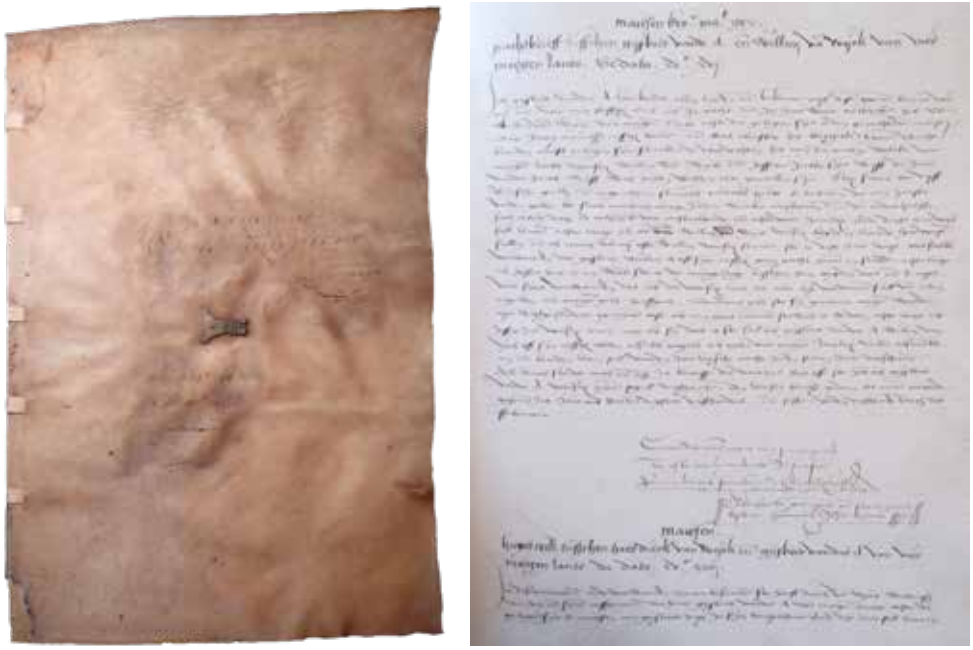

Afb. 6.1 Omslag en fragment van het tweede boek van het cartularium van het Duitse Huis te Utrecht dat in 1533-1536 werd opgesteld. Bron: ARDOU, inv.nr. 666.2.

In een kladversie van deze inventarisatie van het landbezit staat dat de metingen werden uitgevoerd door de landmeter 'die welcke ghesworen is der stadt van Utrecht ende is vermaent bij zijnen eedt'. Zijn naam wordt helaas niet onthuld.[23] Bovendien bevat het tweede deel van dit document een repertorium van het goederenbezit, dat bestaat uit regesten van archiefstukken die zijn gesorteerd per parochie en vervolgens per pachter. Blijkens het opschrift werd het opgesteld in 1533.[24] Deze bron is een sleutelstuk voor het achterhalen van de omvang en de volgordelijkheid van de operatie. In 1531 lieten de broeders het land meten. Uit de notities hiervan werden fragmenten overgenomen in het pachtregister dat later dat jaar werd opgesteld. De archiefstukken werden gesorteerd op het bijbehorende land en in 1533 werden hiervan regesten opgesteld. Die zijn terug te vinden boven de afschriften van de documenten in het cartularium, waardoor de creatie daarvan verder scherpgesteld kan worden tot de jaren 1533-1536. Al met al wordt duidelijk dat de broeders in 1531 een grondige inventarisatie van hun goederenbezit startten, die in 1536 werd afgerond.

Een project van deze omvang was zeer kostbaar en tijdrovend. Om de motieven van de broeders hiervoor te kunnen begrijpen, is enige context nodig. De landcommandeur tijdens de campagne was Wouter van Amstel van Minden. Van begin af aan was de situatie van het Duitse Huis onder zijn bestuur precair.

23 ARDOU, inv.nr. 890, citaat op fol. 19r.
24 ARDOU, inv.nr. 890, fol. 21.

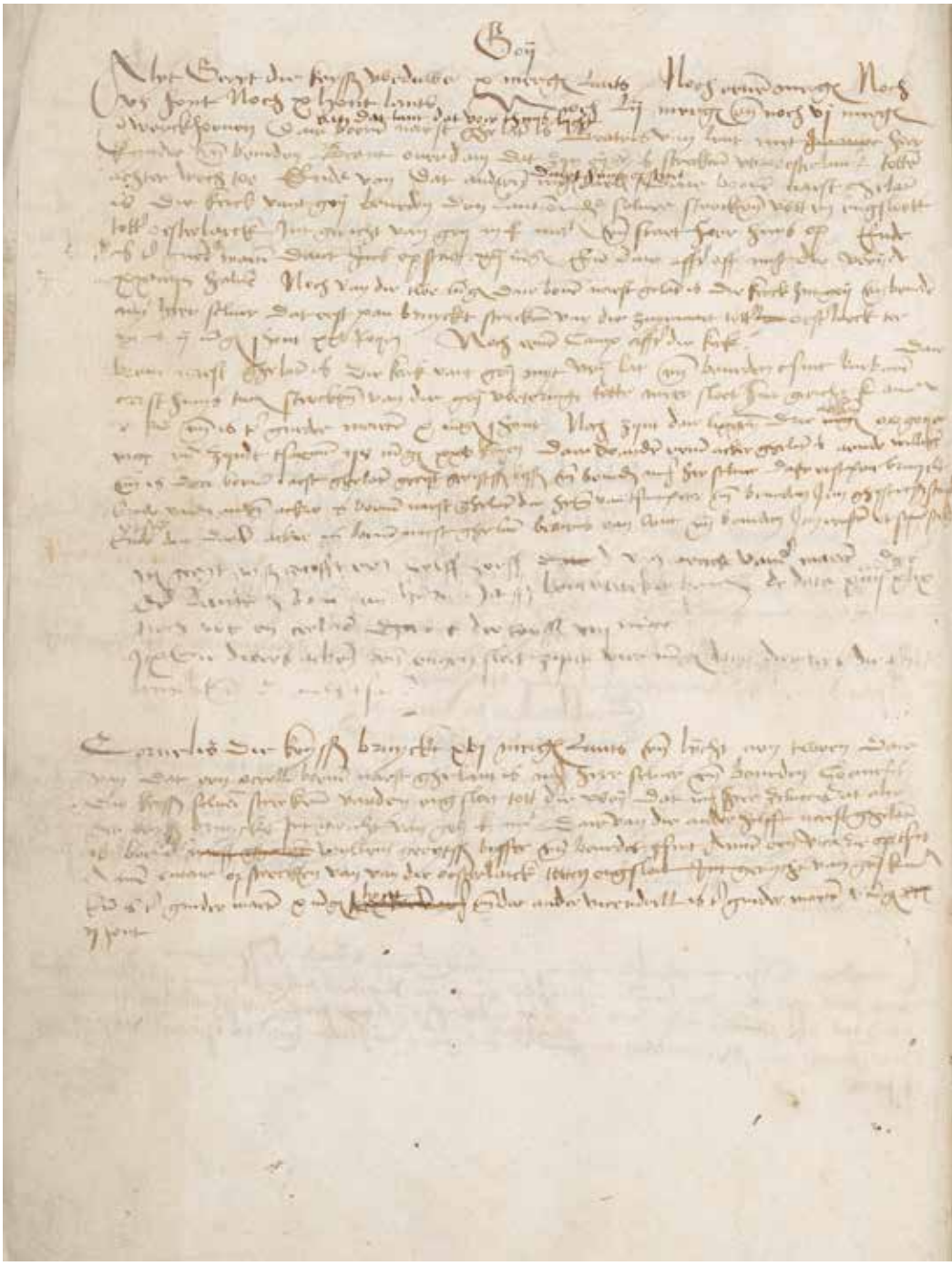

Afb. 6.2 Notities over inventarisatie en meting van landbezit van het Duitse Huis in 't Goy in het repertorium van het goederenbezit van het Duitse Huis uit 1533. Bron: ARDOU, inv. nr. 890.

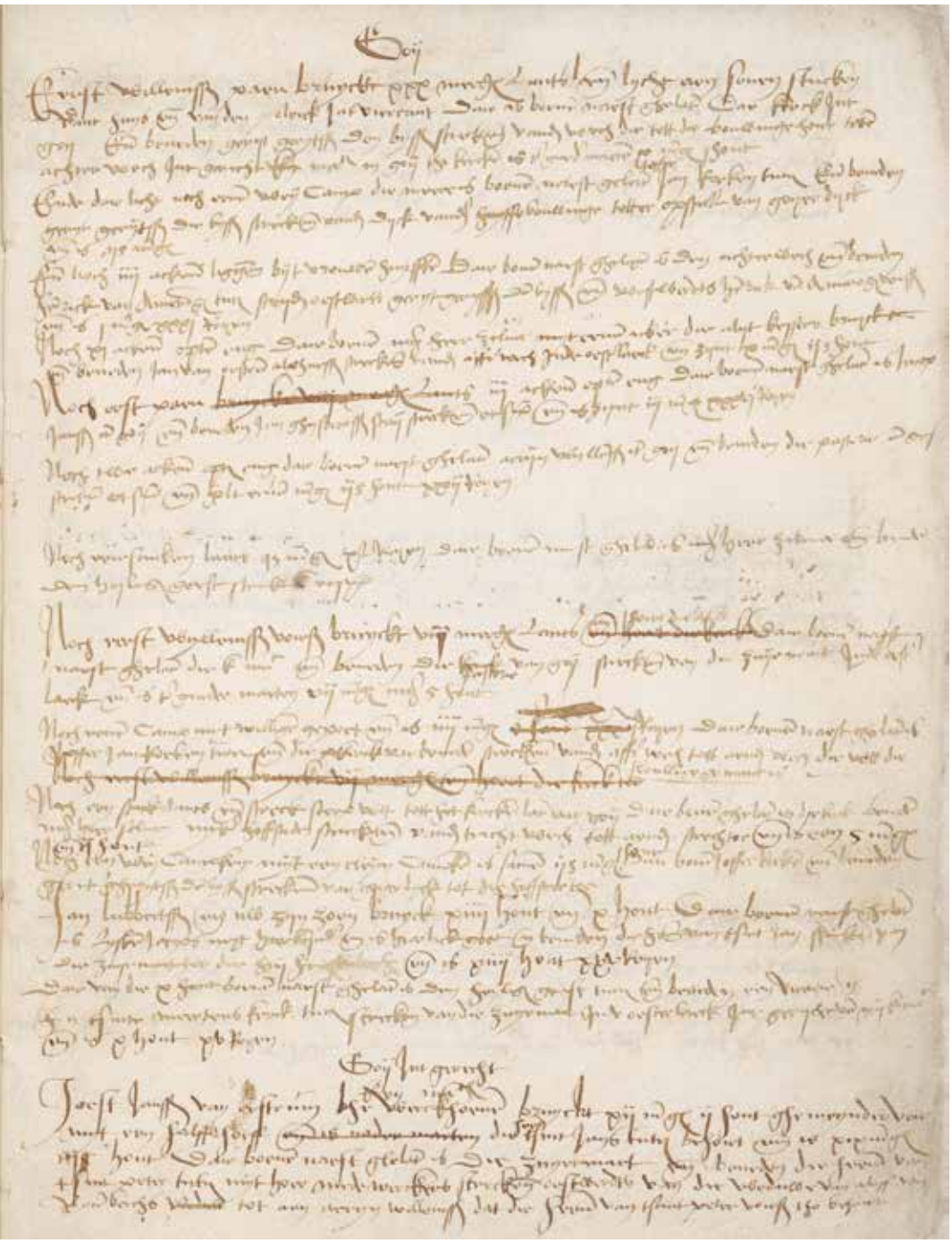

Zijn voorganger Steven van Zuylen van Nijevelt werd op 9 maart 1527 door Gelderse soldaten vermoord op zijn buitenhuis Zuylenburg bij Maarssen, dat hij kort tevoren neutraal had laten verklaren.[25] Steven liet een somber verslag over de staat van de balije achter.[26] Vier dagen na zijn dood oefende elect-bisschop Hendrik van Beieren per brief druk uit op de commandeur van Tiel om Wouter van Amstel van Minden, die destijds commandeur van Dieren was, tot de nieuwe landcommandeur te laten kiezen.[27] En zo gebeurde het. In hetzelfde jaar staken mensen uit Wijk bij Duurstede de zogenoemde Rijnmolen buiten de Utrechtse Tolsteegpoort aan de Vaartse Rijn die het Duitse Huis bezat in brand. Volgens een aantekening in het cartularium gebeurde dat 'boven verding'.[28] 'Verdingen' was tijdens oorlogen in Utrecht de term voor het afkopen van geweld bij de tegenstander.[29] Klaarblijkelijk hebben de lieden uit Wijk zich daar niets van aangetrokken. Naar het zich laat aanzien, behoorde het Duitse Huis – na de moord op landcommandeur Steven van Zuylen van Nijevelt – tot de anti-Gelderse factie die de elect steunde. Ik vond geen activiteiten van Wouter in Utrecht tijdens de bezetting van de stad door Gelderse troepen vanaf augustus 1527. De terugkeer van de elect en de komst van Karel V in 1528 moeten een opluchting voor hem zijn geweest.[30]

Een periode van algehele rust brak daarmee echter niet aan, want al snel belandden de broeders in het bovengenoemde juridische steekspel omtrent diverse accijnzen die hun door het Habsburgse gezag werden opgelegd. De nieuwe regering voerde tevens een hervorming van de belasting op landbezit door. De bestaande grondbelasting in Utrecht was het morgengeld.[31] Deze werd vervangen door het zogeheten oudschildgeld, dat werd geheven op basis van de pachtsom, die relateerde aan de waarde van de grond. Deze waarde werd vastgesteld in de sinds 1355 niet meer geslagen rekenmunt Franse oude schild. De bezitter van het land moest deze belasting betalen. De eerste registers van het oudschildgeld werden in 1536 aangelegd.[32] Ze zullen toen niet als verrassing zijn gepresenteerd, maar waarschijnlijk reeds meerdere jaren tevoren zijn aangekondigd en voorbereid. Voor het Duitse Huis als grootgrondbezitter moet dit een ingrijpende vernieuwing zijn geweest. Oorlogsschade en belastinghervorming maken de keuze om in 1531-1536 de bezittingen van het Duitse Huis te inventariseren kortom begrijpelijk. De broeders beperkten zich logischerwijs grotendeels tot hun onroerend goed in het Nedersticht, waar deze ingrij-

25 ARDOU, inv.nr. 999* (neutraalverklaring); Stapel, 'Steven van Zuylen van Nijevelt', 203-207.

26 De Geer, inv.nr. 417, 1e gedeelte.

27 ARDOU, inv.nr. 265*.

28 ARDOU, inv.nr. 666.2, fol. 195r.

29 A.J. van den Hoven van Genderen, 'Oorlog en ellende. Veerkracht en herstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2015) 59-90, aldaar 69.

30 Idem, 'Op het toppunt van de macht', 188-189.

31 F.H.M. Grapperhaus, 'De landbrief van de bisschop van Utrecht in 1375, geplaatst in een fiscaal-historische omlijsting', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (Utrecht 1996) 87-114; J.G. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJsel tot 1528* (Utrecht, Leipzig en München 1930).

32 G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Van geschenk tot getal. Geschiedenis van een hoofse rekenmunt', *Revue belge de philologie et d'histoire* 58 (1980) 317-336, aldaar 327; D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415* (proefschrift Universiteit Leiden 1978) 173-176; HUA, Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd (toegang 58), inv.nrs. 396-397; A. van Ooststroom en J.M. van Winter, 'Utrecht met HisGis. Een onderzoek naar bezitsverhoudingen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen', in: Van Winter, *Middeleeuwers in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding* (Hilversum 2017) 67-102; J.M. van Winter en A. van Ooststroom, 'Vierhonderd jaar grondbezit en kadastrale registratie in Oostveen en Herbertscop', in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet, *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 587-598, aldaar 589-592.

pende ontwikkelingen zich voordeden. Landbezit daarbuiten werd slechts zijdelings aan het onderzoek onderworpen. De documenten over de goederen in Alphen zijn bijvoorbeeld wel in het cartularium meegenomen, maar het land werd daar niet gemeten. De documentatie van het landbezit in Maasland ontbreekt zelfs geheel in het cartularium. Rechten en privileges, zoals patronaatsrechten van de landcommandeur, vielen, op enkele uitzonderingen na, buiten de campagne.

6.3 RECONSTRUCTIE VAN HET GOEDERENBEZIT ROND 1530

Ondanks deze beperkingen vormen het cartularium en de documentatie van de landmetingen een rijke bron van informatie voor het reconstrueren van het goederenbezit van het Duitse Huis omstreeks 1530. Lacunes, bijvoorbeeld met betrekking tot het landbezit in Maasland, kunnen deels worden opgevuld met aanvullend bronmateriaal zoals landkaarten en pachtboeken. Ik gebruik bijvoorbeeld de pachtboeken uit onder andere 1494, 1522, 1531 en 1538, die deel uitmaken van mijn analyse van de ontwikkeling van het goederenbezit in paragraaf 6.4. Het pachtboek van 1531 is vooral relevant vanwege de gegevens uit de landmeting die erin staan. De meeste erfpachten ontbreken echter in dit deel, waardoor ik tevens het pachtboek uit 1538 heb onderzocht. Een andere bron die voor deze reconstructie is aangeboord, is de reeks kaarten die landmeter Jan Rutgersz van den Berch in 1592-1596 maakte van delen van het ordebezit. Deze werden toegevoegd aan het kaartboek van ordebezit in Maasland, dat landmeter Jan Potter in 1570 vervaardigde. In de collectie bevinden zich kaarten van delen van het landbezit van het Duitse Huis in het Kromme Rijngebied. Een voorbeeld is onderstaande kaart 6.1 van land dat zich uitstrekte van de Engsloot tot aan de Oosterlaak ten noorden van het dorp 't Goy, waarvan de kerk aan de rechterzijde van de kaart is ingetekend.[33]

Desalniettemin is het landbezit van het Duitse Huis onmogelijk precies en volledig in kaart te brengen zonder een geografisch informatiesysteem (GIS). In een GIS kan een onoverzienbare berg historische data worden verzameld en ruimtelijk worden geanalyseerd. Voor deze exercitie werkte ik samen met Ad van Ooststroom, die grondbezit in laatmiddeleeuws Utrecht onderzoekt met behulp van een GIS van historische kaveleenheden, gekoppeld aan het oudste kadaster van 1832.[34] Omdat hij onder meer de oudste oudschildgeldregisters als meetpunt gebruikt, zijn de archiefstukken uit het Duitse Huis met betrekking tot de goedereninventarisatie uit de jaren 1530 zeer geschikt om aan de data in dit GIS te koppelen en deze waar mogelijk te preciseren. Daarbij maak ik een onderscheid tussen verpachtingsvormen vanwege de verschillende bezitsrechten op de grond die daarmee samenhingen. Om het beeld te completeren, vul ik het overzicht aan met overig goederenbezit in de jaren 1530.

33 ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 49.

34 Het GIS van Ad van Ooststroom is toegankelijk op www.vanooststroom.com en het platform HisGis, dat wordt gedragen door het Humanities Cluster (HuC) van de KNAW en de Fryske Akademy. Zie: https://www.hisgis.nl/hisgis/gewesten/utrecht/utrecht-1/Historisch-grondbezit-utrecht (laatst bezocht op 05-04-2021).

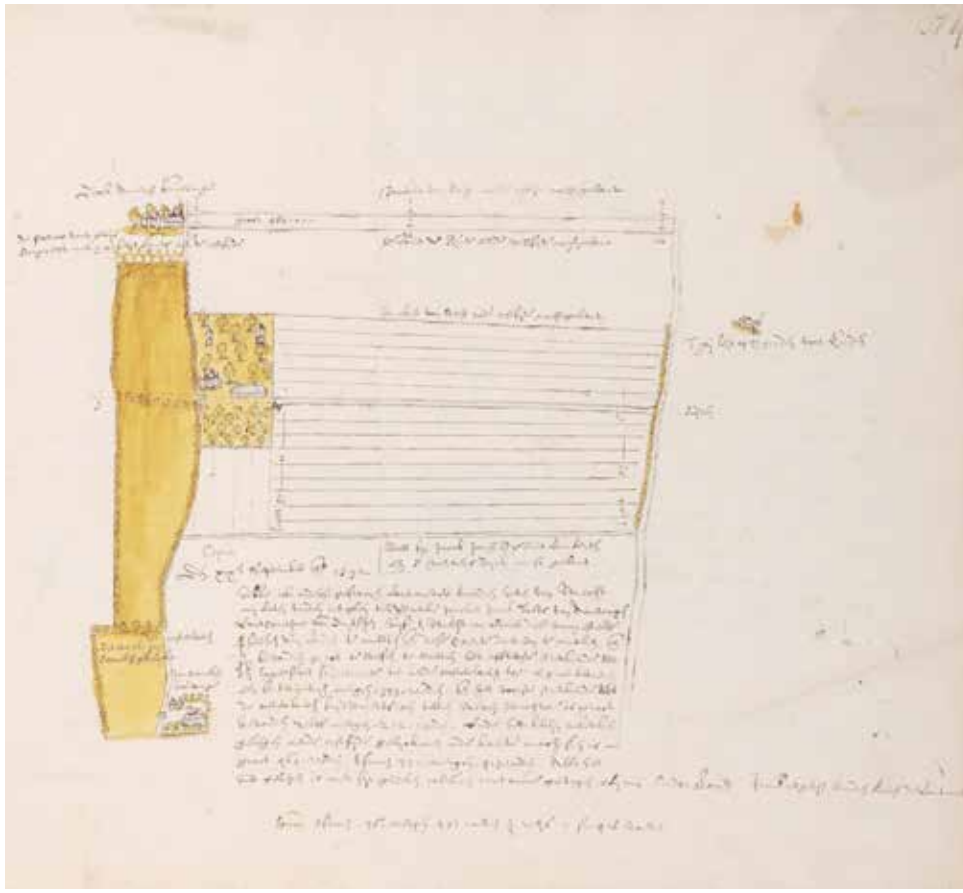

Kaart 6.1 Landkaart van bezit van het Duitse Huis te Utrecht bij 't Goy, gemaakt door landmeter Jan Rutgersz van den Berch in 1592. Bron: ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 49.

LANDBEZIT IN UTRECHT

Direct ten zuidwesten van de Utrechtse stadssingel lag het aaneengesloten landerijencomplex als kernbezit van de landcommanderij. Het bestond uit het terrein waarop het convent tot 1345 stond en, aan de overzijde van het Lijnpadtracé, de *bouwinge* in de gerechten Lijnpad en Westraven. De reconstructie van de middeleeuwse perceelgrenzen in dit gebied wordt bemoeilijkt door de stadsuitleg die de Utrechtse burgemeester Paulus Moreelse in 1664 presenteerde en die niet veel verder kwam dan een herverkaveling en de aanleg van rechthoekige grachten in het Lijnpad.[35] Vroege kadasterkaarten uit de eerste decennia van de negentiende eeuw zijn als gevolg hiervan onbruikbaar om de middeleeuwse verkaveling in beeld te krijgen.

Deze hindernis kan deels worden omzeild door gebruik te maken van kaarten die de

35 D.E.A. Faber en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', in: R.E. de Bruin e.a. ed., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 285-289.

broeders van het Duitse Huis vóór het 'plan Moreelse' lieten maken. Vooral kaart 1.2 uit 1645 is bijzonder informatief vanwege de omvang en de ligging van het land. Stroken akkerland van omstreeks zestien morgen per stuk strekten zich zuidwaarts uit vanaf het tracé van het Lijnpad.[36] Zoals ik reeds in hoofdstuk 1 opmerkte, hoeft de exploitatievorm van dit goederencomplex in 1645 niet representatief te zijn voor de situatie in de late middeleeuwen, maar de hoevestructuur en de benaming van de percelen duiden op een grote continuïteit ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Voor de reconstructie van de verkaveling in dit deel van de bouwinge omstreeks 1530 is deze kaart daarom geschikt om de kavels uit tijd vóór Moreelse te reconstrueren. De inbedding van deze kaart in het GIS van Van Ooststroom is geïllustreerd in de onderstaande kaart 6.2.

De volgende stap was het controleren en aanvullen van de vergaarde data met de belendingen die in het repertorium en pachtboek van 1531 staan. Deze gegevens kunnen goed worden vergeleken met de perceelsgewijze administratie van de oudschildgeldregisters. Door al deze data in samenwerking met Van Ooststroom te verwerken in zijn GIS, kon de reconstructie van het aaneengesloten goederencomplex van het Duitse Huis ten zuidwesten van Utrecht in kaart 6.3 worden gemaakt. Ingeklemd tussen de stadssingel en het bochtige traject van het Lijnpad (de vroegere Rijnarm) bevond zich het terrein waarop het voormalige Duitse Huis tot 1345 stond. Ten noordwesten daarvan lag het perceel dat de broeders sinds 1306, en mogelijk vroeger, van het kapittel van Sint Marie in erfpacht hielden. Tezamen vormde dit het land dat in kaart 1.1 uit 1599 is afgebeeld.

Aan de overzijde van de voormalige rivier bevond zich anno 1530 een boomgaard van 9,5 morgen. Deze grond schonken Jan en Lisa Leder in 1287. Daarop ten zuiden aansluitend lag de genoemde reeks hoeven. De Molenhoeve staat in de veertiende-eeuwse pachtboeken nog met de volledige omvang van ruim zestien morgen vermeld. Ergens in de vijftiende eeuw is het gearceerde gedeelte van deze hoeve op onbekende wijze vervreemd. Het deel dat in 1531 nog van het Duitse Huis was, waaronder de molen, had een omvang van ruim elf morgen. Een van de reeks hoeven kochten de broeders in 1235 van Herman Ouderidder. De overige hoeven moeten eveneens (grotendeels) tot het startkapitaal van het convent hebben behoord, zoals ik in het eerste hoofdstuk vaststelde. Daar uitte ik het vermoeden dat het Duitse Huis het merendeel van het, haaks op de percelen in het Lijnpad liggende, land in het uiterste noorden van Westraven aan de schenking van Albert en Fementia Visser in 1232 te danken had. Sinds die oprichtingstijd evolueerde de exploitatievorm van het goederencomplex van eigen beheer door de broeders, naar verpachting per hoeve vanaf 1366, gevolgd door een geleidelijke clustering van percelen onder een slinkend aantal pachters, totdat in 1524 Antheun Dirksz de *bouwinge* van 118,5 morgen, waaronder de landerijen op de kaart uit 1645, in pacht nam.[37] Het resterende land van de Duitse Orde in het Lijnpad, noordelijk Westraven en stukjes van het ten westen daarvan aangrenzende gerecht Galecop werd toen grotendeels (ruim zeventig morgen) door Frederik Claasz gepacht. Zowel bij Antheun als bij Frederik betrof het een verpachting in termijnen.

36 Andere kaarten van delen van dit gebied in het archief van het Duitse Huis zijn: ARDOU, inv.nr. 899B (Galecop en Westraven, 1645), K-L (Lijnpad terrein oude Duitse Huis, resp. 1599 en 1629), O (Lijnpad en Westraven, 1585).

37 ARDOU, inv.nr. 1245.

Kaart 6.2 De landkaart van landmeter J. van Diepenem uit 1645 (kaart 1.2) ingebed in het GIS van Ad van Ooststroom.

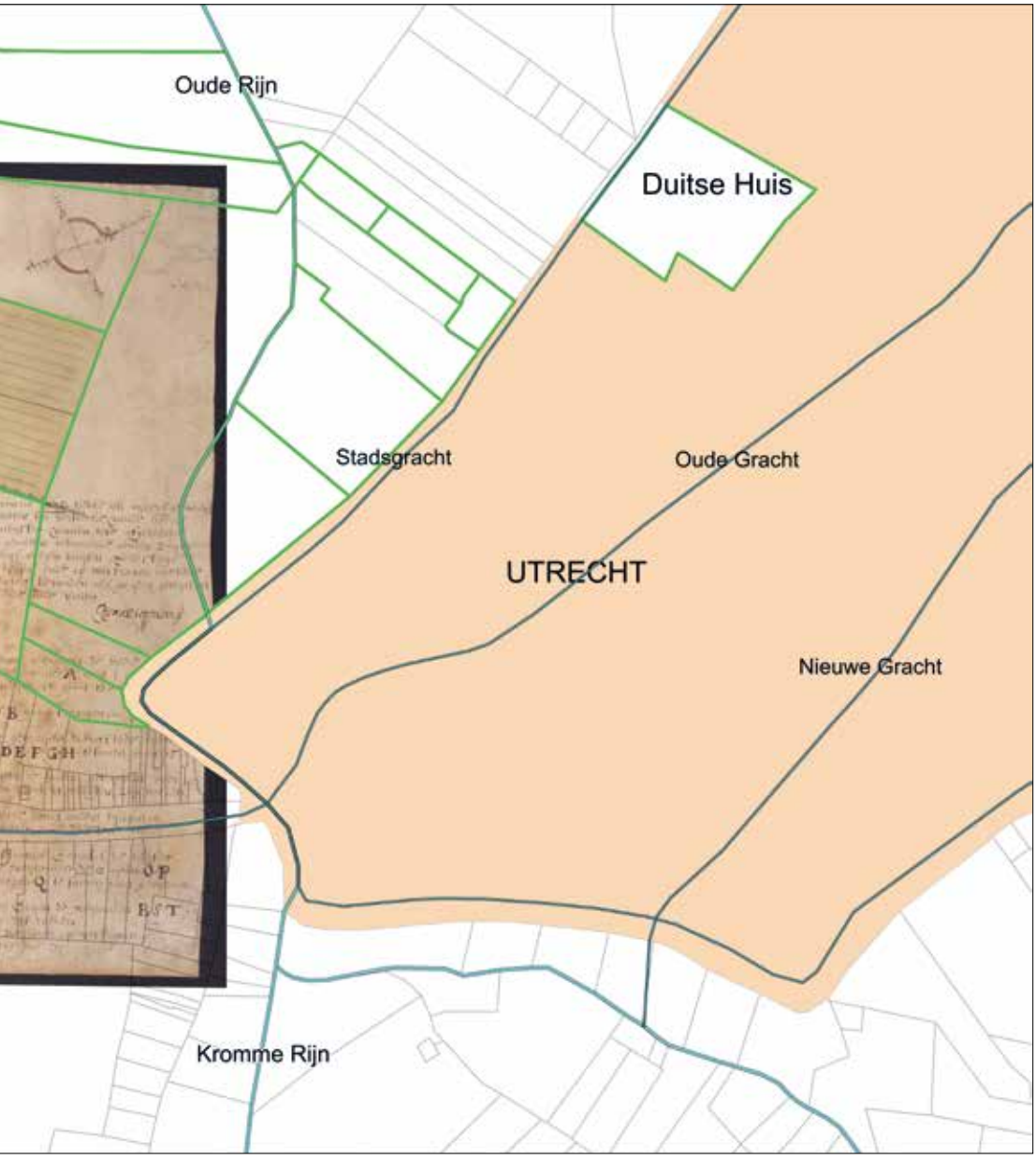
Oude Rijn
Duitse Huis
Stadsgracht
Oude Gracht
UTRECHT
Nieuwe Gracht
Kromme Rijn

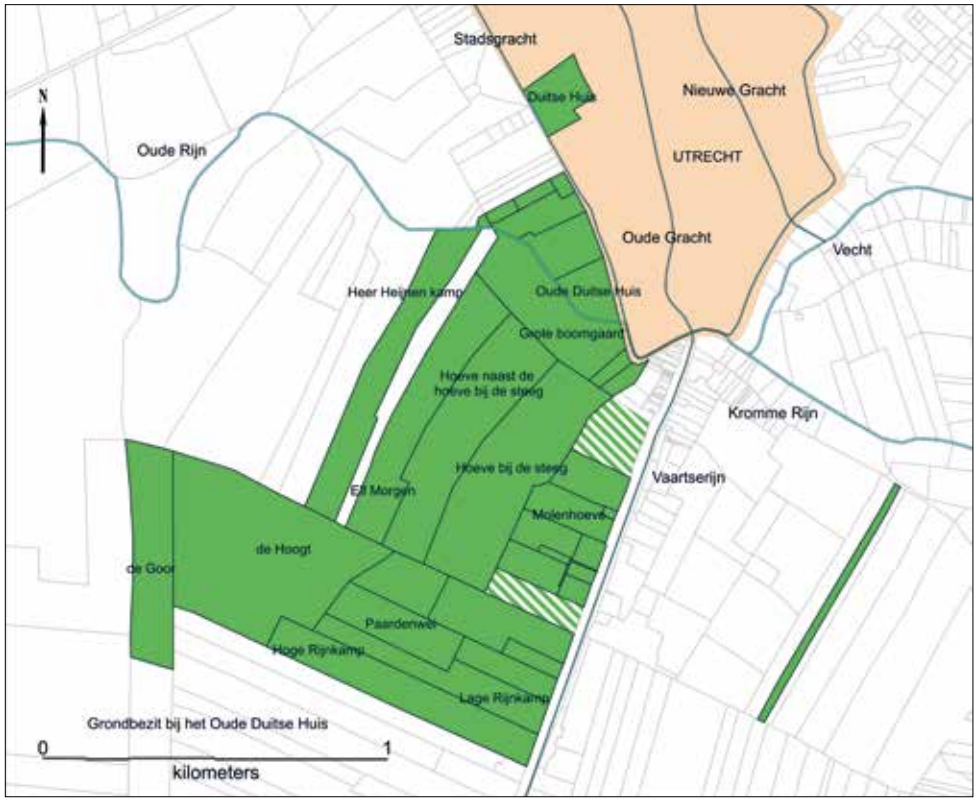

Kaart 6.3 Reconstructie in GIS van het landbezit van het Duitse Huis ten zuidwesten van de stad Utrecht omstreeks 1530. Het gearceerde deel van de Molenhoeve behoorde oorspronkelijk tot het bezit van het Duitse Huis, maar werd op een onbekend moment in de vijftiende eeuw vervreemd. Inclusief het gearceelde gedeelte toont deze kaart het agrarische goederencomplex dat de broeders tot 1365 zelf exploiteerden.

Ten zuiden van dit aaneengesloten goederencomplex beschikte het Duitse Huis over een meer gefragmenteerd, maar toch omvangrijk landbezit. Antheun Dirksz en Frederik Claasz hadden ook daar percelen in pacht. De meeste grond was echter bij anderen in gebruik. Nog een verschil ten opzichte van het goederencomplex nabij de stad was de verwerving van tientallen morgens land ná 1365. In het gerecht Jutphaas, dat grensde aan Westraven, telde ik in 1365 bijvoorbeeld 29 morgen. Rond 1530 bezat de orde er een kleine vijftig morgen en een rente die de parochiepriester van Jutphaas jaarlijks betaalde uit de zes morgen land waarop hij woonde. Het geheel van landgoederen langs de Vaartse Rijn met de verpachtingsvorm is goed zichtbaar op de onderstaande kaart 6.4 van het landbezit van de orde rond 1530 in de oostelijke helft van het Nedersticht, waar de meeste goederen van de orde in Utrecht lagen. De blauwgekleurde percelen gaven de broeders destijds in tijdpacht uit en de erfpachten zijn rood weergegeven. De pachtcanon van een doorsnee tijdelijk verpacht perceel in Westraven met weiland bestond in 1538 uit ongeveer ander-

half 'ecclesie oude schild' en een kip per morgen. Het 'clesie gelt' was in Utrecht een benaming voor de oude Franse schild,[38] dezelfde rekenmunt waarin de oudschildgeldregisters werden opgesteld. In het pachtboek van 1538 staat niet enkel deze boekhoudkundige pachtsom genoteerd, maar zijn tevens de daadwerkelijke betalingen bijgehouden. Daaruit blijkt dat er met guldens en stuivers werd betaald.[39] Sinds de machtsovername van Karel V was de carolusgulden het courante betaalmiddel in Utrecht.

Heel anders was de verpachting van de grond in het Kromme Rijngebied, waar een tweede concentratie van ordebezit in Utrecht bestond (zie kaart 6.4). In dit gebied was het goederenbezit sinds 1365 zeer licht toegenomen. Relatief veel land werd er, vooral rond het dorp Houten, erfelijk verpacht. Dit onderscheid is ten eerste van belang omdat het land in deze regio rond 1365 nog veelal in tijdpacht werd uitgegeven. Ten tweede had de verpachter van erfelijk verpachte grond zeer beperkte eigendomsrechten over die grond, zoals ik in hoofdstuk 3 uiteenzette. Dit vertaalde zich in een jaarlijkse canon die veel lager kon uitvallen dan het in tijdpacht uitgegeven land. Voor 32 morgen en twee hont land in Houten betaalden twee erfelijke pachters in 1538 bijvoorbeeld jaarlijks elk slechts zeven mud weit. Ter vergelijking: een zekere Jan Hendriksz de Wit betaalde toen voor 12,5 morgen land in Houten die hij van het Duitse Huis in tijdpacht hield twaalf mud weit. Dergelijke naturapachten in de vorm van graan waren geen uitzondering in dit gebied. Herhaaldelijk staat in het pachtboek van 1538 de opmerking dat de boer het graan moest leveren 'op onze zolder' of 'in ons huis' te Utrecht.[40] Het Duitse Huis moet daarom een graanzolder hebben gehad. Het onderscheid tussen geld- en naturapachten kwam voort uit het soort landbouw dat op de betreffende grond werd bedreven. De oeverwallen van de Houtense stroomrug van de Kromme Rijn waren geschikt voor akkerbouw. De boer kon een deel van de oogst als pacht in natura afstaan. De veeteelt, die omstreeks 1530 dominant was op kleigronden, leende zich daar niet voor. Daarom is het begrijpelijk dat de pacht in Westraven, maar ook op de klei in het nabij Houten gelegen Schalkwijk, werd verrekend en voldaan in geld.

Op kaart 0.2 valt het langgerekte stuk grond ten noordoosten van de stad Utrecht in het zogenoemde Oostveen op. Daar bevond zich anno 1538, blijkens het pachtboek van dat jaar, een *bouwinge* van de Duitse Orde. Het land was gedeeltelijk in cultuur gebracht. In hetzelfde pachtregister staat een kopie van een overeenkomst die de broeders sloten met ene Adriaan Aartsz, die werd aangesteld om het onontgonnen veenland in Oostveen af te graven, vermoedelijk voor de turfwinning, om het vervolgens te cultiveren. De tiendinkomsten uit het ontgonnen land en een geldbedrag waren zijn beloning. Verder kreeg hij benodigdheden zoals kleding, brood en bier vergoed.[41] In latere pachtboeken, waaronder in 1568, staat Adriaan nog altijd als 'onze veenman' vermeld.[42]

Ten westen van de stad Utrecht was het bezit in 1538 nog even versplinterd als in 1365. Sindsdien had de orde in dit gebied diverse goederen verworven. Op twee plaatsen is het verschil van noemenswaardige omvang. In een ruime straal rond Polsbroek in het uiterste

38 Van den Hoven van Genderen, *De heren van de Kerk*, 397.
39 ARDOU, inv.nr. 880.28.
40 ARDOU, inv.nr. 880.28.
41 ARDOU, inv.nr. 880.28.
42 ARDOU, inv.nr. 880.49.

zuidwesten van het Sticht was het landbezit gegroeid van 32 naar 87 morgen. Ten noordwesten van Utrecht bij Maarssen was een andersoortig bezitscluster ontstaan. Daar stond het Huis ter Meer, dat de broeders van het Duitse Huis in 1513 met de bijbehorende drie morgen land kochten ten behoeve van de landcommandeur, die het vervolgens naar zichzelf Huis Zuylenborg noemde.[43] Verder bezat de orde nog twaalf morgen te Maarssen, waarvan acht die in de pachtboeken eerst vanaf 1531 voorkomen. In 1524 kreeg het Duitse Huis tevens toestemming de parochiekerk van Maarssen te incorporeren, maar we vernemen niets over een uitvoering van dit plan.[44] Tot het goederenbezit van de broeders in 1536 behoorde kortom een divers pakket goederen te Maarssen dat zij kort tevoren onder landcommandeur Steven van Zuylen van Nijevelt hadden verworven.

Het totale landbezit van het Duitse Huis in het Nedersticht rond 1536 bedroeg ongeveer 1480 morgen. Ten opzichte van 1365 betekent dat een groei van 340 morgen. De pachtboeken van 1538 en 1548 geven geen blijk van een verdere bezitstoename. In de pachtboeken van 1558 is vervolgens een lichte daling naar respectievelijk 1460 en 1400 morgen te zien. Achteraf gezien had het landbezit van de Duitse Orde in Utrecht dus omstreeks 1530 zijn grootste omvang bereikt.

LANDBEZIT IN HOLLAND, ZEELAND EN GELRE

Het landbezit in Holland had slechts zijdelings deel aan de goedereninventarisatie in 1531-1536. Ik moet daarom via andere wegen tot een reconstructie komen. De pachtboeken uit de jaren 1530 beperken zich vrijwel geheel tot de goederen in Utrecht. Er is geen bron die hiervan expliciet de reden(en) geeft. Enige informatie wordt wel prijsgegeven in het pachtboek van 1494. Dit bevat na de pachten in Utrecht overzichten van de bezittingen van de landcommanderij elders. De eerste sectie bestaat uit goederen in de Krimpenerwaard, waarin Schoonhoven ligt, en aan de overzijde van de Lek rond Nieuwpoort. Hierop volgen de bezittingen in Alphen en ten slotte een opsomming van de verpachtingen in en rond Maasland in 1496. Dit duidt erop dat de gegevens over het goederenbezit buiten Utrecht uit andere administratie werden toegevoegd aan het pachtboek van de landcommanderij. Een memoriaal van 'ons renten in Maeslant, Schonoven, Catwijck, t'Alffen ende tot Middelburg', dat begint in 1506, zou op het eerste gezicht een dergelijk brondocument geweest kunnen zijn.[45] Het betreft echter een aantekeningenboekje met uitgaven en inkomsten van uiteenlopende aard, van pachtbetalingen tot de vergoeding van een schipper voor de verzending van een brief. Het is mogelijk dat commanderijen in Holland (een gedeelte van) de administratie van bezittingen van het Utrechtse huis in de omgeving op zich namen. Deze optie kan niet worden gecontroleerd in pachtregisters van de betreffende commanderijen uit omstreeks 1530, want die zijn helaas niet bewaard gebleven. Wel zijn er manualen van verpachte landen in en rond Maasland voor het Utrechtse huis, waaron-

43 De Geer, *Archieven*, nr. 427; ARDOU, inv.nr. 666.2 bevat een reeks kopieën van documenten met betrekking tot de aankoop en retroacta.

44 ARDOU, inv.nr. 485.

45 ARDOU, inv.nr. 885.

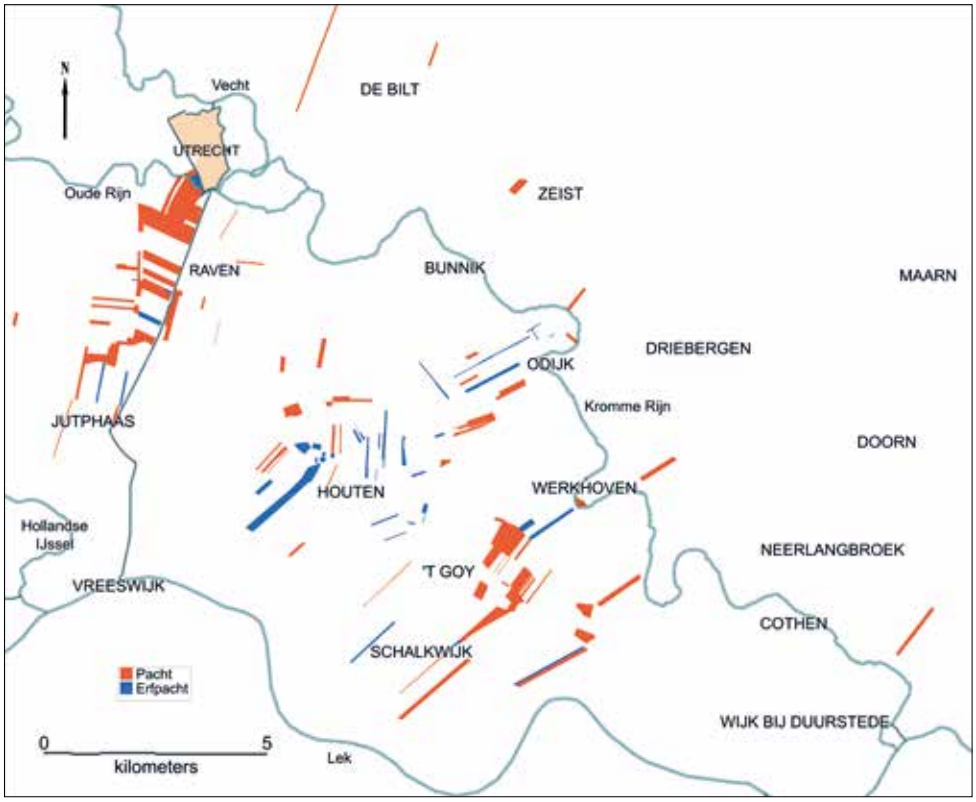

Kaart 6.4 Reconstructie in GIS van het landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in het midden en oosten van het Nedersticht omstreeks 1530.

der delen uit de jaren 1524-1526.[46] Deze versnipperde overlevering ontneemt ons een helder zicht op het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in Holland rond 1530. Door samenvoeging van gegevens uit de genoemde bronnen kan een reconstructie echter wel gemaakt worden.

Blijkens de lijst uit 1496 bezaten de Utrechtse broeders destijds 262 morgen verpacht land in en rondom Maasland.[47] Dat wijkt licht af van de 271 morgen die de landcommanderij volgens het kaartboek van Potter in 1570 bezat.[48] Het pachtregister van goederen van het Utrechtse huis in en rond Maasland uit 1526 komt daar met 268,5 morgen dichtbij.[49] Gezien deze continuïteit kan het kaartboek uit 1570 gebruikt worden om het landbezit te Maasland met behulp van GIS te lokaliseren. Kaart 6.5 geeft het resultaat hiervan weer. Er zijn twee bestanddelen van het Maaslandse bezit te identificeren. Het ene omvatte diverse langgerekte stukken grond die bijna allemaal ten oosten van het dorp Maasland in

46 ARDOU, inv.nr. 1304.
47 ARDOU, inv.nr. 880.18.
48 ARDOU, inv.nr. 898*.
49 ARDOU, inv.nr. 1304.8.

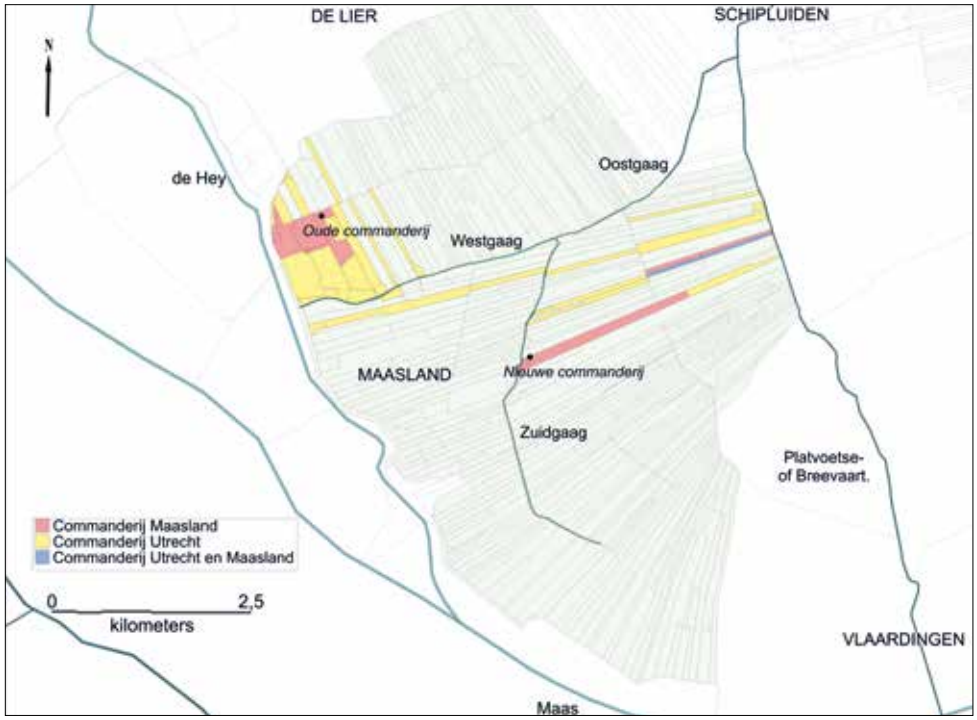

Kaart 6.5 Reconstructie in GIS van het landbezit van de Duitse Orde bij Maasland, met op de achtergrond ter oriëntatie een weergave van de huidige situatie.

de Commandeurspolder, Duifpolder en Poppenpolder lagen. Het andere deel bestond uit grotendeels aaneengesloten landerijen in de Oudecampspolder. Dit was het bezitscomplex dat aan het convent aan de Hofdijk had toebehoord. Men zou kunnen verwachten dat dit land sinds de opheffing van het convent in 1366 aan de landcommanderij toebehoorde en de landerijen bij het dorp Maasland aan de plaatselijke commanderij toekwamen. Van een dergelijke geografische scheiding was echter geen sprake. Zowel in 1496 als in 1570 had de landcommanderij bezittingen in beide gebieden. Op basis van het kaartboek van Potter valt een andere verdeelsleutel te bespeuren: beide commanderijen hadden de helft van het eigen goederenbezit rond Maasland in de Oudecampspolder en de andere helft in de overige polders liggen. Van het totaal behoorde ongeveer 80% toe aan de landcommanderij.[50]

Van de 32 morgen land te Delft die Richardis van Holland in 1248 aan de Duitse Orde schonk, zijn geen middeleeuwse of vroegmoderne kaarten overgeleverd. In de goederenlijst van de landcommanderij omtrent Maasland uit 1496 komt dit land voor als 32 morgen in de hof van Delft.[51] Daarna verdwijnt het uit de Utrechtse pachtboeken, maar uit een

50 De morgentalen en bezitsverhoudingen van beide commanderijen in 1570 in deze alinea zijn ontleend aan de tabel in: Boschma en Immerzeel, *De Ridderlijke Duitsche Orde in Maasland*, 85.

51 ARDOU, inv.nr. 880.18.

los papiertje met aantekeningen over dit land blijkt dat het in 1521 nog werd verpacht.[52] Bovendien staat het in het pachtregister van goederen van de landcommanderij rond Maasland uit 1526.[53] Het moet daarom tot het bezit van het Duitse Huis te Utrecht rond 1530 gerekend worden. Het landbezit in Alphen was ten opzichte van de 65 morgen in 1365 gegroeid naar 78 morgen rond 1530.[54] De 16 morgen die de orde in 1365 in Zwammerdam bezat, ontbreekt in de pachtboeken uit 1531 en 1538. Het komt echter wel voor in de registers van 1494 en 1548 en zal derhalve in de tussentijd in bezit van de Utrechtse broeders zijn geweest.

Aan de Hollandse zijde van de grens met Utrecht, rond Schoonhoven in de Krimpenerwaard en ten zuiden van de Lek rond Nieuwpoort, beschikte het Duitse Huis over een reeks erfpachten en enkele tijdpachten. Deze behoorden in 1365 nog niet tot het ordebezit. In Schoonhoven bestond sinds 1395 een commanderij, maar anno 1530 ging het merendeel van deze renten naar Utrecht. Dat blijkt uit de genoemde bronnen uit 1506, uit het feit dat het land in de Utrechtse pachtregisters van de omliggende jaren 1494 en 1548 voorkomt en uit contracten met de erfpachters. In 1525 gaf bijvoorbeeld niet de commandeur van Schoonhoven, maar de landcommandeur vijf morgen land in Bergambacht uit in erfpacht.[55] Zijn opvolger deed dat in 1538 met dertien morgen in het ambacht Graveland bij Ammers. De pachtsom moest in Utrecht worden geleverd.[56] Een ander voorbeeld is de verklaring van de landcommandeur in 1532 voor het gerecht van Schoonhoven, dat hij voortaan met geen andere betaling tevreden zou zijn dan de bedragen die in zijn erfpachtbrieven werden vermeld.[57] Aldus blijkt dat het aanzienlijke aantal van ongeveer 220 morgen land in de omgeving van Schoonhoven tot het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht behoorde. Daarbij moet worden aangetekend dat het grotendeels erfpachten betrof die het karakter hadden van een geldrente met land als onderpand. De morgentalen van dit land zijn daarom nauwelijks vergelijkbaar met de tijdelijk verpachte goederen van de orde of zelfs de erfpachten in het Kromme Rijngebied, die immers ondanks de erfelijke vorm wel daadwerkelijke landpachten waren, vooral omdat ze dikwijls in natura werden voldaan.

Vergeleken met Utrecht en Holland was het landbezit van het Duitse Huis van Utrecht in Gelre marginaal. In 1365 kwam ik helemaal geen land in Gelre tegen. De pachtboeken uit de jaren 1530 vermelden ongeveer 33 morgen bij Maurik en tien morgen te Aalst bij Lienden. De suggestie ligt voor de hand dat deze goederen in de Neder-Betuwe tot de commanderij Tiel zouden hebben behoord, die ongeveer tien kilometer verderop lag. Anderzijds was het Nedersticht aan de overkant van de Rijn niet ver weg. Bovendien bevond zich enkele kilometers oostwaarts het gebied de Mars, dat eveneens ten zuiden van de toenma-

52 ARDOU, inv.nr. 2165.
53 ARDOU, inv.nr. 1304.8
54 Men kan hiervoor niet afgaan op het pachtboek van 1531, omdat daarin de erfpachten ontbreken. In het pachtboek van 1538 komt 66 morgen te Alphen voor, maar ook dat is onvolledig omdat in de pachtboeken van 1494, 1499 en 1522 het landbezit 78 morgen bedraagt en in de pachtboeken van 1548, 1558 en 1581 telkens 79,33 morgen: ARDOU, inv.nr. 880.18, 20-21, 24, 28, 34, 41, 55.
55 ARDOU, inv.nr. 810.3.
56 ARDOU, inv.nr. 791.5.
57 ARDOU, inv.nr. 796.

lige Rijnloop lag, maar onder Rhenen viel. Daar lag ongeveer twintig morgen land van de Duitse Orde. Desalniettemin lijkt het Gelderse landbezit er als een soort restdomein bij te hebben gebungeld. Het land in Maurik was in 1531 grotendeels in gebruik bij een pachter voor de ongewoon lange termijn van zeventien jaar.[58] Landcommandeur Steven van Zuylen van Nijevelt (1496-1527) verkocht het perceel te Aalst in 1520, maar de koop werd nooit geëffectueerd waardoor het verpacht ordebezit bleef.[59]

OVERIG GOEDERENBEZIT

Naast land bestond het vermogen van het Duitse Huis te Utrecht nog steeds uit een waaier van relatief kleine bestanddelen. De samenstelling daarvan was her en der gewijzigd. De tienden te Valkenburg trof ik in de pachtboeken aan tot 1387.[60] Waarschijnlijk gingen ze daarna op in de tienden bij Katwijk, die de orde bij een schenking door Dirk van Wassenaar in 1388 verwierf. De Katwijkse tienden komen vervolgens sporadisch voor in de Utrechtse pachtregisters.[61] In 1527 droeg Wouter van Amstel van Minden deze tienden over aan commandeur Cornelis Vereem van Katwijk voor de duur van diens leven. Dergelijke tijdelijke overhandigingen van deze tienden waren voordien en ook nadien gebruikelijk.[62] De tienden te Maasland staan evenmin in de Utrechtse pachtboeken, terwijl daarin wel andere tiendregistraties zijn te vinden. Ze komen ook niet voor in de manualen van verpachte goederen van de landcommanderij rondom Maasland uit de jaren 1520.[63] In het pachtregister van Maaslands bezit van de Utrechtse broeders uit 1496 en in een lijst verpachtingen van de landcommanderij rond Maasland uit 1563 staan ze echter wel.[64] Een restantenlijst uit de jaren 1570 van goederen rond Maasland die de plaatselijke commandeur en de landcommandeur toekwamen, neemt de verwarring niet weg. Daar staan bij de tienden marginale aantekeningen zoals 'landcommanduer als ick meen', 'dese smaelthiende weet ick nijet, wien hij competeert' en 'lantcommanduer nae mijn duncken'.[65] Het blijft al met al onopgehelderd aan welke commanderij de tienden van Maasland in 1530 en de decennia daaromtrent toebehoorden. De tienden in de Node bij Rhenen en die van Bemmel staan in het Utrechtse pachtboek van 1531. Hetzelfde geldt voor de grove en smalle tienden te Everdingen en Oostraven, die in 1365 nog niet in bezit van de Duitse Orde waren.[66] Ten slotte waren de broeders in de jaren 1510 in een conflict verwikkeld met de weduwe van ene Wermbolt Pijll en het Domkapittel omtrent de eigendom van de tienden in respectievelijk Cothen en Oostveen.[67] In beide gevallen delfden de heren het onderspit, aangezien van deze tienden nergens inkomsten of vermeldingen in pachtboeken of rekeningen zijn te vinden.

58 ARDOU, inv.nr. 880.24.
59 ARDOU, inv.nr. 880.24, 28, 34, 41, 55; ARDOU, inv.nrs. 1355-1356.
60 ARDOU, inv.nr. 880.3.
61 Bijvoorbeeld in het pachtboek uit 1522: ARDOU, inv.nr. 880.21.
62 ARDOU, inv.nrs. 1974-1976.
63 ARDOU, inv.nr. 880.21-28; ARDOU, inv.nr. 1304.6-8.
64 ARDOU, inv.nr. 880.18; ARDOU, inv.nr. 1304.10.
65 ARDOU, inv.nr. 1307.
66 ARDOU, inv.nr. 880.24.
67 ARDOU, inv.nrs. 1409-1411.

De tijnzen van Bunsbroek en Menkelaar bij Wageningen bezat het Duitse Huis in 1536 nog steeds. Daar waren twee zeer kleine jaarlijkse tijnzen van 36 stuivers voor de achttien hoeven die het gerecht Westraven telde en een penning per morgen van de twintig hoeven in Oostraven bijgekomen.[68] De derde garve uit het goed Schoneveld bij Rhenen en de gruit van die stad waren inmiddels vervreemd. Nieuw ten opzichte van 1365 was de rente die de heer van Bronkhorst uit de Bronkhorster goederen Nijemate en Kavestade betaalde. In het pachtboek van 1538 staat bij deze post in de marge 'Dieren'.[69] De commanderij daar zou geografisch gezien een logischer ontvanger van deze renten zijn. Toch bleef deze rente gedurende de zestiende eeuw in de pachtboeken van Utrecht verschijnen, waardoor ik deze toch in dit overzicht opneem.

Meer gewicht in de schaal legden de inkomsten uit huizen. Het aantal woningen in Utrecht waaruit de orde renten verkreeg, was met circa vijftien onveranderd in vergelijking met 1365. Een aantal huizen uit de gedetailleerde lijst in het pachtboek van 1387 worden eveneens vermeld in een vergelijkbaar overzicht in de pachtboeken van 1531 en 1538. De woningen achter de Jacobikerk en in de Vuilsteeg waren bijvoorbeeld nog altijd in bezit van de orde. Er zijn ook mutaties waarneembaar. Het huis in de Twijnstraat dat Beatrix, weduwe van broeder Simon Twistrate in 1313 had geschonken, was vervreemd. De grootste aanwinst was een huis op de hoek van de Springweg en Gortsteeg, die tegenwoordig de Haverstraat heet. Het werd in delen verhuurd voor aanzienlijke renten van drieënhalf tot zeven gulden. Buiten de stad Utrecht ontving het Duitse Huis een erfelijke rente uit een huis te Vreeland aan de Vecht. In het pachtboek van 1531 staan verder nog vijf renten uit huizen te Oudewater. Blijkens een marginale aantekening waren ze uit een register van Johan van Drongelen opgediept.[70] Het bewaard gebleven pachtboek van 1471 komt uit diens bestuursperiode. Daarin staan inderdaad drie huizen te Oudewater vermeld.[71] De door mij geraadpleegde pachtregisters van 1499 en 1522 vermelden ze niet. In 1548 en 1558 staan wel weer vier huisrenten te Oudewater. In beide delen staat het woord 'dubium' bij twee renten.[72] Het lijkt erop dat de broeders moeite hadden hun rechten op huisrenten in Oudewater terug te claimen die zij na de bestuursperiode van Van Drongelen uit het zicht hadden verloren.

Een klein apart boekdeel van het cartularium betrof de weinige leengoederen van het Duitse Huis. Deze lagen allemaal in Gelre. De landcommandeur gold als leenheer. De Bemmelse tienden waren opgesplitst over vier leenhouders. Ten noordwesten van Wageningen lag dicht bij de Stichtse grens het goed Schoonhoven.[73] In het pachtboek van 1538 staat dat leenman Jan van Salland was overleden en zijn zoon Wijnand nog geen leenhulde had gedaan.[74] Tien jaar later was hij nog steeds in verzuim en zelfs 'stilzwygende wech gereyst sonder yet te zeggen'. Het goed zou daarom volgens het leenrecht aan de orde terugvallen, maar blijkens een marginale aantekening had Wijnand de landcom-

68 ARDOU, inv.nr. 880.24.
69 ARDOU, inv.nr. 880.28.
70 ARDOU, inv.nr. 880.24.
71 ARDOU, inv.nr. 880.14.
72 ARDOU, inv.nr. 880.34.41.
73 ARDOU, inv.nrs. 1383-1384.
74 ARDOU, inv.nr. 880.28.

mandeur naderhand alsnog 'gecontenteerd'.[75] Ook een stuk land genaamd de Middelmate te Angerlo bij Doesburg was leengoed van de landcommanderij.[76] Voorts ontving het Duitse Huis nog altijd de heergewaden van Zeeland en Voorne, welk recht door Hendrik van Voorne in 1245 was geschonken.[77]

Anno 1530 was het niet langer ongewoon dat de landcommandeur leenman kon zijn, omdat het leenstelsel was ontdaan van de vazallitische militaire bijstand die er oorspronkelijk een kernonderdeel van was en daarom geestelijken uitsloot van het houden van leengoederen. De landcommandeur hield het goed Wolfheze, dat tussen Wageningen en Arnhem ligt, in leen van de heer van Montfoort. Hiertoe behoorden de tiende van Doorwerth, de kerkgiften van Wolfheze en Heteren en een halve hoeve land in Wilp.[78] Het Duitse Huis gaf dit complex in pacht uit. In 1531 was Gerrit Noest uit Arnhem de tijdelijke pachter met een contract dat toen nog vijf jaar liep. Hij betaalde er jaarlijks elf keurvorster goudgulden voor. Van dezelfde muntsoort betaalde de pachter van twee akkers land te Maurik er slechts een minder. Dit plaatst het financiële belang van het goed Wolfheze voor het Duitse Huis in perspectief.[79]

Uit deze reconstructie concludeer ik dat het goederenbezit van het Duitse Huis in 1536 in algemene zin licht omvangrijker was dan in 1365. Land bleef, ondanks de toename van enkele andersoortige goederen, veruit het belangrijkste vermogensbestanddeel van het Duitse Huis. Opvallend is de bezitsuitbreiding omtrent Schoonhoven. Dit verdient nadere aandacht in mijn analyse van de goederenverwerving in hoofdstuk 7. Omdat er later in de zestiende eeuw land werd vervreemd, kan het eindjaar 1536 van dit onderzoek ten slotte worden aangemerkt als hoogtepunt van de omvang van het goederenbezit. Of de waarde en opbrengst van dit bezit omstreeks 1530 eveneens een maximum bereikten, valt echter nog te bezien in het volgende paar hoofdstukken.

6.4 ONTWIKKELING VAN HET GOEDERENBEZIT TUSSEN 1365 EN 1536

Voor de analyses van het goederenbezit in 1365 en 1536 zijn pachtboeken zeer informatieve bronnen gebleken. Aan de hand van de pachtboeken volg ik in deze paragraaf de ontwikkeling van het goederenbezit in de tussenliggende periode. Na een uiteenzetting van de gebruikte bronnen en de gehanteerde methode, volgt een bespreking van de resultaten. Zodoende komt een dynamiek tevoorschijn die de basis vormt voor de onderverdeling van de onderzochte periode in de twee tijdvakken 1366-1419 (hoofdstuk 7) en 1420-1536 (hoofdstuk 8).

75 ARDOU, inv.nr. 880.34.
76 ARDOU, inv.nr. 1378.
77 Filips de Schone bevestigde de landcommanderij in dit bezit in 1502: De Geer, *Archieven*, nr. 421; Rekeningen van de landcommandeur van ontvangsten uit de heergewaden in Zeeland en Voorne zijn overgeleverd uit de periode 1542-1588: ARDOU, inv.nr. 1387.
78 De Geer, *Archieven*, nr. 421.
79 ARDOU, inv.nr. 880.24.

De jaarlijkse pachtregisters van 1365-1372, 1373-1381 en 1383-1392 zijn samengebonden in drie boeken bewaard gebleven.[80] Minder compleet is de daaropvolgende overlevering. Uitzonderlijke hiaten zijn er tussen 1449-1471 en 1499-1522. Beide gaten hoeven niet volledig veroorzaakt te zijn door pachtadministratie die verloren is gegaan. Het pachtboek dat in 1449 begint, bevat notities tot 1456. Het boek dat in 1499 werd aangelegd, werd zelfs tot 1522 vrij nauwkeurig bijgewerkt. Een dergelijk doorlopend register is ook het pachtboek van 1415, dat eerst in 1423 werd vervangen door een nieuw boek, maar desondanks aantekeningen tot 1429 bevat. Waarschijnlijk hanteerden de broeders dergelijke langlopende administraties tussen 1393 en 1522 niet in plaats van, maar naast een apart jaarregister, startend vanaf Sint Maarten (11 november), wanneer de eerste helft van de pachtcanon moest zijn voldaan, en eindigend op de tweede betaaldag op Sint Pieter (22 februari). De meeste overgeleverde pachtboeken zijn van deze soort. Vanaf 1522 begint een reeks jaarboeken die slechts af en toe onderbroken wordt door een of enkele verloren gegane pachtboeken.

Het is zeer tijdrovend en bovendien onnodig alle pachtboeken door te spitten. Idealiter zouden er steekjaren genomen kunnen worden met intervallen van een decennium. Zodoende zouden verreweg de meeste pachters en de door hen gepachte grond van het Duitse Huis in beeld gebracht kunnen worden, omdat tien jaar de meest gangbare pachttermijn was die het Duitse Huis gedurende de hele onderzochte periode hanteerde.[81] De incomplete overlevering maakt dergelijke regelmatige intervallen echter onmogelijk. Daarnaast zijn sommige pachtregisters te beschadigd of te onvolledig om voor deze analyse van nut te kunnen zijn. Het zesde boek bevat bijvoorbeeld weliswaar pachtbetalingen uit 1423-1432, maar slechts van een klein deel van het landbezit ten (zuid)westen van de stad Utrecht. Het deel uit omstreeks 1400 is door beschadigingen soms slecht leesbaar. Verder ontbreekt een vermelding van het jaar waarin het werd opgesteld. De jaren waarin de pachtcontracten ingingen, zijn echter wel steeds genoteerd. Enkele daarvan wijzen op een eerste aanleg omstreeks 1392, maar in dezelfde hand zijn ook verpachtingen opgeschreven die in de eerste jaren van de vijftiende eeuw ingingen. Gedurende het eerste decennium van de vijftiende eeuw werden er toevoegingen bijgeschreven.[82] Dit pachtboek heb ik ondanks de gebreken samen met het deel uit 1415 gekozen om het tussenliggende gat in de overlevering te overbruggen. Om dezelfde reden zijn de pachtboeken van 1449 en 1471, en die van 1499 en 1522, geselecteerd. Ook het deel van 1494 is voor de analyse gebruikt, omdat hieraan de verpachte goederen rond Maasland uit 1496 zijn toegevoegd. Voor de reconstructie van het landbezit in de jaren 1530 is het pachtboek van 1531 zoals gezegd zeer bruikbaar. Het nadeel van dit register is dat er nauwelijks erfpachten in staan genoteerd. Deze vindt men wel in het pachtboek van 1538, het eerste pachtboek ná het eindpunt van deze studie in 1536. Daarom sluit het de reeks af. Deze overwegingen leiden tot de selectie van vijftien pachtregisters uit de volgende jaren: 1365, 1375, 1387, ca. 1400, 1415, 1425, 1436, 1449, 1471, 1484, 1494, 1499, 1522, 1531, 1538.[83]

80 ARDOU, inv.nr. 646.1; ARDOU, inv.nr. 880.1-2.
81 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 40.
82 ARDOU, inv.nr. 880.4.
83 Respectievelijk ARDOU, inv.nr. 646.1; ARDOU, inv.nr. 880.1, 2, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 16, 18, 20, 21, 24, 28.

Het vaststellen van de ontwikkeling van het goederenbezit kan niet beperkt blijven tot het simpelweg optellen van de in pachtboeken vermelde morgentalen. De pachtboeken zijn nooit helemaal compleet. Soms ontbreekt er land, bijvoorbeeld omdat het tijdelijk niet verpacht werd, of is de grootte van een stuk land niet vermeld. Dergelijke ontbrekende informatie komt bij het nauwkeurig volgen van de goederen in de pachtboeken boven water. Dat is geen eenvoudige opgave. Een verpachting van meerdere percelen aan dezelfde pachter verscheen vaak als eenheid in de pachtboeken. Als overkoepelende term voor verpachtingen van zowel een enkel kavel als een cluster percelen, hanteer ik in het vervolg de term pachteenheid. Een pachteenheid die uit meerdere percelen bestond, kon uiteraard worden gesplitst over verschillende pachters, waardoor meerdere pachteenheden ontstonden. Andersom kwamen ook samenvoegingen voor. Bij een splitsing kunnen de delen verspreid over een pachtboek terecht zijn gekomen, vooral wanneer niet al het land tot de parochie behoorde waaronder het in een vroeger pachtboek was geschaard. Wanneer een splitsing of samenvoeging plaatshad ten tijde van het aanleggen of bijwerken van een pachtboek, maar ook bijvoorbeeld wanneer grond in verschillende parochies aan dezelfde pachter waren uitgegeven, dan bestaat het risico dat goederen dubbel werden genoteerd. Illustratief voor al deze complicaties is de in hoofdstuk 3 besproken reeks goederen die in de pachtboeken uit de veertiende eeuw als 130 morgen te Vleuten zijn te vinden maar die in het pachtboek dat in 1415 werd aangelegd blijkt te bestaan uit verspreid over Vleuten, Kortrijk, Heicop en Kockengen gelegen stukken land. Afgaand op de vermelde ingangsjaren van de pachttermijnen, vond de splitsing plaats in de vroege jaren 1420. Deze informatie werd dus later toegevoegd. Dat verklaart waarom in het pachtboek tevens 127 morgen en een apart vermelde 2,5 morgen in Vleuten voorkomen. Er is kortom een systematische aanpak nodig, die op de maat van de pachtboeken van het Duitse Huis gesneden is.

Om in die behoefte te kunnen voorzien heb ik allereerst de goederen die in de geselecteerde pachtboeken worden vermeld ingevoerd in een databank.[84] Vervolgens heb ik deze goederen terug in de tijd gevolgd, startend bij de goed gedocumenteerde jaren 1530. Dit heb ik gedaan door aan alle pachteenheden in de bestudeerde pachtboeken uit de jaren 1530 een uniek nummer te geven. Dit nummer is gekoppeld aan de betreffende percelen in het GIS van Ad van Ooststroom. Daarnaast is elke pachteenheid uit alle ingevoerde pachtboeken van een code voorzien. Een pachteenheid die in meerdere boeken is geïdentificeerd, op basis van overeenkomende gegevens zoals geografische situering, namen van pachters en de grootte van land, heeft telkens dezelfde code gekregen. Bij splitsingen is de code van de grootste accumulatie van land aangehouden als 'kapstokcode', waaronder de 'deelcodes' zijn opgehangen. De structuur van de codes is irrelevant; het doel is het koppelen van data uit verschillende pachtboeken over een bepaald stuk land aan de hand van de unieke codes met zogenoemde query's. Aan veertien morgen land in Reijerscop, halverwege Harmelen en Montfoort, is bijvoorbeeld de kapstokcode MMA006 gegeven. Dit land werd in verschillende constellaties verpacht. Een query van alle pachters die het geheel of delen van dit land tussen 1365 en 1449 in pacht hielden, levert de onderstaande tabel op. Hierin is te zien dat de veertien morgen die Wouter Gerritsz in 1425 in pacht had, voor- en

84 De databank is aangelegd in Microsoft Access.

nadien bestond uit twee delen van acht en zes morgen. Na 1449 tot en met de jaren 1530 bleef dat telkens de verdeling. Het GIS biedt hiervoor de verklaring: De veertien morgen bestond uit twee percelen van de genoemde groottes. Door de volledige reconstructie van 1365 tot 1538 en de koppeling met de data in GIS is de ligging van dit landbezit in 1365 nu op perceelniveau gelokaliseerd.

TABEL **6.1** PACHTERS VAN HET GEHEEL EN DELEN VAN VEERTIEN MORGEN LAND IN REIJERSCOP, ZOALS OPGENOMEN IN DE DATABANK VAN DE PACHTBOEKEN VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT, **1365-1449**

14 morgen te Reijerscop	**1365**	**1375**	**1387**	**ca. 1400**	**1415**	**1425**	**1436**	**1449**
MMA006 14 morgen	-	-	-	-	-	Wouter Gerritsz	-	-
MMA001 8 morgen (GIS code 28)	Peter Spronc	Bertout Petersz	Bertout Petersz	Gerrit Woutersz	Gerrit Woutersz	-	Wouter Gerritsz	Frederik Utenham
MMA003 6 morgen (GIS code 29)	Wouter Hugensz	Wouter Hugensz	Borre Spronc	-	*onverpacht*	-	Gerrit Martijnsz	Jan van Nattevelt
MMA004 3 morgen	-	-	-	Gerrit Woutersz	-	-	-	-
MMA005 3 morgen	-	-	-	Borre Spronc	-	-	-	-
Totaal in pachtboek	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen	14 morgen

Met deze gegevens over de ligging en verpachting van grond, ben ik gericht op zoek gegaan naar aanvullende bronnen aangaande het betreffende land. Pachtbrieven zijn bruikbaar bij het controleren van de gemaakte koppelingen en het wegnemen van onzekerheden. Vooral bij de grote tijdsintervallen tussen overgeleverde pachtboeken zijn dit nuttige documenten. Van het besproken land in Reijerscop bestaan bijvoorbeeld pachtbrieven uit de eerste twee decennia van de zestiende eeuw, uit welke tijd er geen pachtboek is overgeleverd.[85] De reconstructie is compleet als er een verwervingsoorkonde van het betreffende land gevonden kan worden. Van de bovengenoemde veertien morgen in Rijerscop werd het perceel van acht morgen blijkens het pachtregister van 1365 vanaf 1357 verpacht aan Peter Spronc. Het moet dus voor die tijd aan de orde zijn gebracht, maar een aankomsttitel had ik nog niet geïdentificeerd. Het andere perceel van zes morgen namen Wouter Hugensz en zijn zus Bertraad in 1361 in pacht. Dat is ruim zeventig jaar verwijderd van de schenking van onder meer zes morgen te Reijerscop door Johan Leder en zijn vrouw Lisa in 1287. Omdat de Duitse Orde daar geen ander stuk land van gelijke grootte bezat, is het aannemelijk dat het om dezelfde grond gaat.

Het land te Reijerscop is een voorbeeld van een pachteenheid die gedurende de gehele onderzoeksperiode in verschillende verdelingen te volgen en gedeeltelijk aan een schen-

85 ARDOU, inv.nr. 1019-1020; Het pachtboek van 1499 bevat wel veel toevoegingen tot aan 1522.

kingsakte uit de dertiende eeuw te koppelen is. Deze mate van volledigheid is niet bij al het goederenbezit haalbaar. Het goederencomplex in de gerechten Lijnpad en Westraven werd bijvoorbeeld in sterk wisselende verhoudingen verpacht, waardoor de reconstructie soms niet geheel of met zekerheid te maken is. Hierdoor is het, ondanks het gedetailleerde karakter van deze analyse, niet mogelijk gebleken al het landbezit door alle pachtboeken te volgen. De resultaten zijn echter compleet genoeg om de grootste omissies in pachtboeken te identificeren. Zo ontbreken in de pachtboeken van 1425 en 1531 respectievelijk het land in de Lopikerwaard en de meeste erfpachten. De goederen in Holland kwam ik na 1387 enkel in de onderzochte pachtregisters uit 1415 en 1496 tegen, maar het land in Alphen en Haastrecht komt in de tussenliggende periode doorgaans wel in de boeken voor. Hoewel de meeste pachtboeken redelijk volledig zijn, is er geen enkele helemaal zonder gebreken. Het meest complete pachtboek dateert van 1415. Daarin trof ik geen ontbrekend land in Utrecht aan. Men vindt er ook het bezit in Holland volledig op schrift gesteld, op 45 morgen rond Schoonhoven na. Dit is grotendeels te danken aan de nauwkeurigheid van dit pachtboek, maar het is deels ook het gevolg van toevoegingen die er tot in de jaren 1420 aan werden gemaakt. Deze aanvullingen zijn niet altijd van de eerste aanleg te onderscheiden, waardoor een pachteenheid soms meermaals in de databank is terechtgekomen.

De laatste stap die daarom ondernomen moest worden voordat ik het totale landbezit per jaar kon berekenen, is het corrigeren van de data voor ontbrekend en dubbel genoteerd land. De erfpachten die in het pachtboek van 1531 ontbreken, zijn toegevoegd wanneer deze in de pachtboeken van zowel 1522 als 1538 voorkomen. Deze methode is eveneens gebruikt voor het opvullen van gaten in andere pachtboeken. Hierbij is ter controle gezocht naar extra aanwijzingen. Een opmerking dat een stuk land voorheen in eigen beheer was, verklaart bijvoorbeeld waarom het niet in een vorig pachtboek staat. Het merendeel van de bijtellingen betreft strooibezit in het westen van Utrecht. Vooral in de pachtboeken van 1425, 1499 en 1522 ontbreekt er land in dat gebied. In het pachtboek van 1415 zijn daarentegen dubbelen verwijderd. Deze correctiestap is terughoudend uitgevoerd. Bij twijfel, bijvoorbeeld wanneer de mogelijkheid bestaat dat een ogenschijnlijke omissie wel degelijk in het pachtboek voorkomt als deel van een andere pachteenheid, heb ik niets aangepast. Door deze voorzichtigheid blijft de calculatie van het landbezit in 1415 licht hoger uitvallen dan het aantal morgentalen dat op basis van de omliggende pachtboeken als realistischer mag worden geacht. De grootste onzekerheid betreft het landbezit in Holland. Vanwege de gefragmenteerd overgeleverde pachtregistratie van de goederen daar, moet ik het landbezit daar in de vijftiende en zestiende eeuw grotendeels schatten. Er zijn onvoldoende aanknopingspunten om de groei van het landbezit van 590 morgen in 1415 tot 660 morgen in 1496 over de tussenliggende meetjaren te verdelen. Daarom heb ik het niveau van 1415 aangehouden tot en met 1484 en is vanaf 1496 het aantal morgens van dat jaar gehandhaafd. Enkel het land dat herleidbaar is tot aankomsttitels, is daarbij opgeteld.

Deze correcties leiden tot de aantallen morgens landbezit die in de onderstaande figuur 6.1 per geanalyseerd pachtregister zijn weergegeven. Hierbij is onderscheid gemaakt naar de ligging van het land in Utrecht (blauw), Holland (groen) en Gelre (paars). Lichte kleurtinten representeren het bijgetelde land dat niet in het desbetreffende pachtboek staat. De voornaamste correcties, betreffende het veelvuldig ontbrekende Hollandse grondbezit en

FIG. **6.1A** LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN MORGENS IN STEEKJAREN IN DE PERIODE **1365-1450**

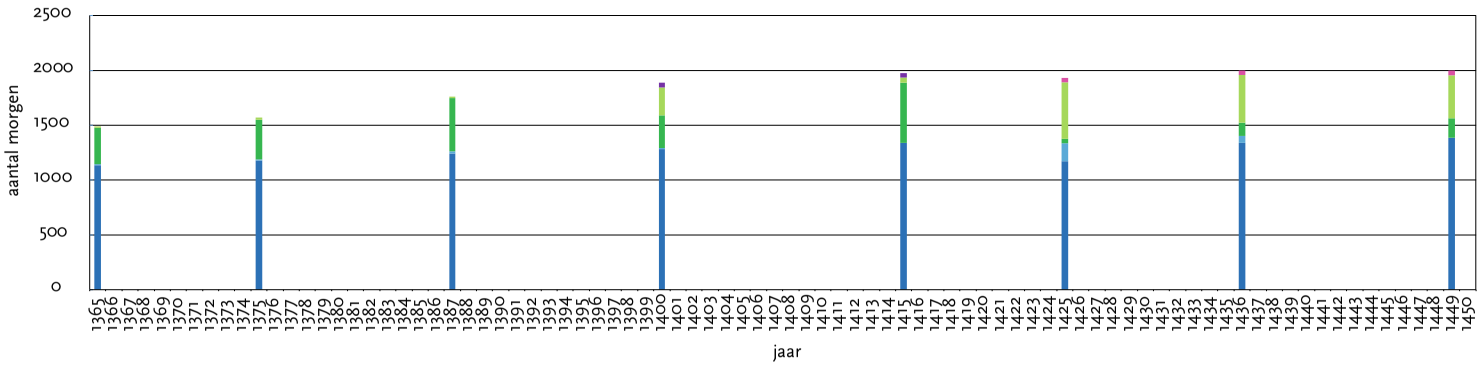

FIG. **6.1B** LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN MORGENS IN STEEKJAREN IN DE PERIODE **1451-1538**

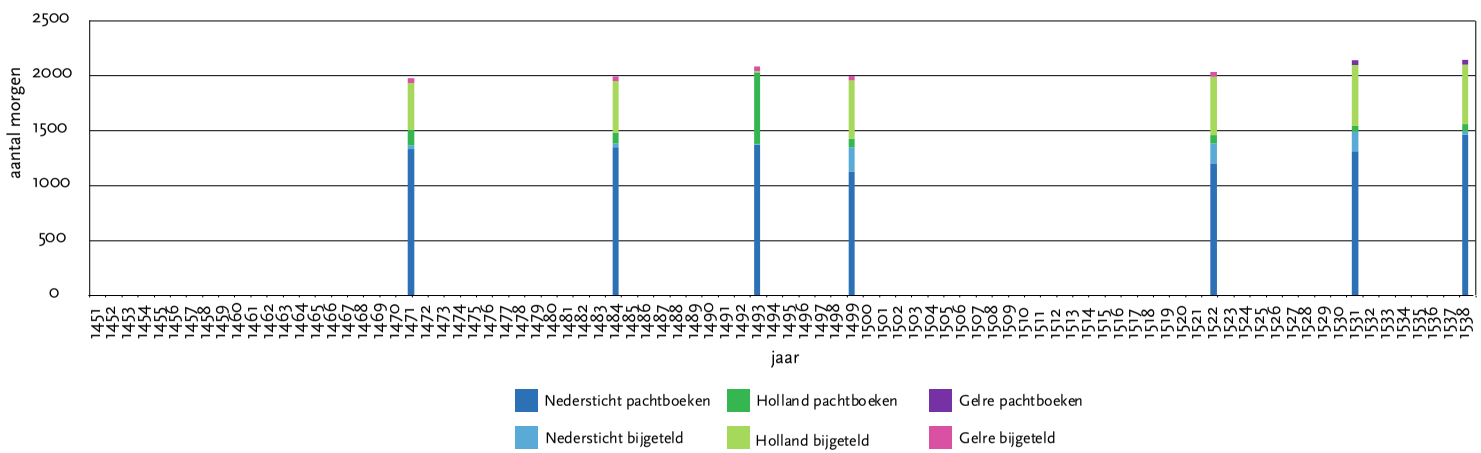

de relatief onvolledige pachtboeken van 1425, 1499, 1522 en 1531, heb ik zojuist besproken. Vanwege de terughoudendheid bij het corrigeren lag het aantal morgens ten tijde van de relatief incomplete pachtboeken in werkelijkheid mogelijk licht hoger en geeft de grafiek in 1415 daarentegen een iets te hoog cijfer weer. Daarnaast valt het bijgetelde landbezit in Gelre in de lange periode van 1425 tot 1522 op. In het pachtboek van 1531 verschijnt namelijk het land in Lienden en Maurik dat in de pachtboeken van de landcommanderij uit het begin van de vijftiende eeuw reeds voorkomt. Het is daarom aannemelijk dat de Duitse Orde het ook in de tussentijd in eigendom heeft gehad. Dit strookt met de waarneming dat het Duitse Huis slechts zeer beperkt goederen verkocht. De lange afwezigheid van sommige goederen in de Utrechtse pachtboeken kan echter een indicatie zijn voor een tijdelijke vervreemding, bijvoorbeeld via een verpanding, of een overname van het beheer door de naburige commanderij Tiel of Rhenen. Hetzelfde geldt voor het veelvuldig ontbreken van land in het Hollands-Stichtse grensgebied, eveneens vooral in de vijftiende eeuw. De commanderij Schoonhoven lag daar immers in de buurt. Hoewel het landbezit van de Duitse Orde na 1415 stabiel bleef, duidt het veelvuldig wegvallen van specifieke pachteenheden er aldus mogelijk op, dat delen van het goederenbezit gedurende de vijftiende eeuw tijdelijk niet door de Utrechtse broeders werden beheerd.

Deze suggestie brengt me bij het onderscheiden van tijdvakken in de evolutie van het goederenbezit. Het blijkt dat de bezitsuitbreiding tussen 1365 en 1536 vrijwel geheel bestond uit een gestage groei gedurende de eerste vijftig jaren van de onderzochte periode. Deze expansie deed zich vooral voor onder de landcommandeurs Gerrit Splinter van der Enghe (1379-1405 volgens de balijekroniek, maar ik kon hem in de bronnen traceren in 1382-1404) en Johan van de Zande (balijekroniek: 1407-1418, bronnen: 1409-1419). De periode 1366-1419 vormt daarom een duidelijk afgebakende eenheid die het waard is om in hoofdstuk 7 apart te belichten.

Vervolgens brak vanaf de jaren twintig een lange periode aan waarin er nauwelijks bezit bijkwam en er evenmin verkoop van land plaatsvond. Het ontbreken van goederen rond Maasland en in de Krimpenerwaard in de Utrechtse pachtboeken versterkt het beeld van een kentering. Minder scherp dan het beginpunt is de overgang naar een nieuwe fase van groei aan de grafiek af te lezen. Die groei is weliswaar duidelijk zichtbaar in de jaren 1530, maar uit het pachtboek van 1494 blijkt reeds een lichte toename van het landbezit in Holland. De weg naar boven kan reeds in de voorgaande decennia zijn ingezet. Dat gebeurde zeker niet tijdens de diepe bestuurlijke crisis die het Duitse Huis op zijn grondvesten deed schudden na het overlijden van landcommandeur Herman van Keppel in 1442. Het verklaren van deze dynamiek van crises en herstel in 1420-1536 vanuit het perspectief van het goederenbezit komt aan bod in hoofdstuk 8.

7 HERNIEUWDE GROEI (1366-1419)

7.1 INLEIDING

In dit hoofdstuk staat de bezitsgroei van het Duitse Huis te Utrecht in de periode 1366-1419 centraal. Hoe kwam de expansie precies tot stand en door welke factoren werd ze bepaald? Ik constateerde al dat de periode van groei grotendeels overlapt met de bestuursjaren van Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande. Beide landcommandeurs werden sterk geïnspireerd door de beweging tot hervorming van het kloosterleven die destijds in de Nederlanden in opkomst was als reactie op het veronderstelde religieuze verval van kloosters in de veertiende eeuw. Deze reformatiebeweging behelsde een streven om terug te keren naar een vermeend oorspronkelijk zuiverder geestelijk leven door het letterlijk in achtnemen van de (orde)regels. In het bisdom Utrecht werd deze beweging sterk bepaald door de Moderne Devotie. Tot deze beweging kunnen verschillende institutionele vertakkingen gerekend worden, maar zeker niet de balije Utrecht van de Duitse Orde. Onder de bredere noemer monastiek observantisme – naar het Latijnse *observare* (gehoorzamen) – worden er in de literatuur ook manifestaties van en eerdere aanzetten tot hervormingen in bestaande geestelijke instellingen mee verstaan.[1] Het implementeren van idealen van dit observantisme wordt door Mol gerelateerd aan de nieuwe bloei van de balije Utrecht. Hij gaat daarbij niet in op details.[2] In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk diep ik dit mogelijke verband tussen geestelijke en materiële bloei verder uit.

Het monastiek observantisme mag een belangrijke omstandigheid zijn geweest die de gunstige bezitsontwikkeling van het Duitse Huis in de genoemde periode zou kunnen verklaren, maar er waren ook andere factoren werkzaam. Zo moet in elk geval rekening gehouden worden met de uitbraken van de pest vanaf 1347. Deze hadden onmiskenbaar gevolgen voor de voedselprijzen en daardoor ook voor de land- en pachtprijzen. In verband daarmee zou de hypothese opgeworpen kunnen worden dat de broeders van het Duitse Huis hun landbezit hebben weten uit te breiden op basis van aankopen. Buiten deze invalshoeken van hervorming en demografisch-economische conjunctuur komt nog een derde voor nadere studie in aanmerking, namelijk het fenomeen van de zogenoemde Pruisenreizen. In de eerste twee delen van dit proefschrift kwam naar voren dat

1 Van Engen en Verhoeven ed., *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, 9-15; H. van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006) 13-14.

2 Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

de kruistochten naar het Heilige Land in de dertiende eeuw een grote aanjager bleken te zijn voor goederenschenkingen aan het Duitse Huis. Een dergelijk verband vond ik nauwelijks ten aanzien van de vroegste activiteiten van de Duitse Orde in Pruisen en Lijfland. Het valt te bezien of en in hoeverre er alsnog een relatie bestond tussen de bezitsexpansie tussen 1366 en 1419 en enthousiasme voor de door de Duitse Orde gerealiseerde strijd tegen Litouwen ter bescherming van de christenheid. In dit hoofdstuk probeer ik dus het gewicht te peilen van de factoren hervormingsgezindheid oftewel observantisme, pestuitbraken en Pruisenreizen voor het verklaren van de opmerkelijke materiële expansie van het Duitse Huis te Utrecht. Daarbij moet vooraf bedacht worden dat deze factoren op elkaar hebben ingewerkt en niet los van elkaar werkzaam hoeven te zijn geweest. Waar mogelijk leg ik daarom onderlinge verbanden.

7.2 GEESTELIJKE BLOEI EN MATERIËLE GROEI

DE VROEGE VERSPREIDING VAN HET MONASTIEK OBSERVANTISME IN DE BALIJE UTRECHT

In de profielschetsen van landcommandeurs in de balijekroniek worden Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande beiden getekend als strikte navolgers van de regels van de Duitse Orde. Eerstgenoemde zou zelfs zo streng zijn geweest, dat sommige broeders tegen hem rebelleerden en de orde verlieten. Zijn bewind werd volgens de kroniek ondersteund door twee achtereenvolgende schaffenaars: Gerard van Vliederhoven en Johan van de Zande.[3] De schaffenaar was het financiële hoofd van de landcommanderij. Hij droeg zorg voor alle inkomsten en was verantwoordelijk voor de grote uitgaven, waaronder de aanschaf van kledij voor de broeders en de budgetten voor de ambtsdragers en het personeel. Gerard van Vliederhoven is bovendien bekend als auteur van het *Cordiale de quatuor novissimis*. Dit is een boek over dood, oordeel, hel en hemel, de vier 'uitersten' ofwel laatste dingen, dat een groot internationaal publiek bereikte. Vooral onder Moderne Devoten werd het veel gelezen.[4] De productie van spirituele geschriften, een streng leven en de terugkeer naar de basis in de orderegels zijn kernelementen van het monastieke observantisme dat zich volgens kenners van deze beweging vanaf omstreeks 1375/1380 in de Noordelijke Nederlanden verspreidde.[5] Kaspar Elm noemt 1350 vanuit internationaal perspectief als startpunt.[6] Mol relateert de ontwikkelingen in de landcommanderij aan de religieuze vernieuwingsbeweging door te stellen dat de hernieuwde bloei van het orde-

3 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 8v; Beide heren komen inderdaad als schaffenaar van het Duitse Huis te Utrecht in de bronnen voor, onder meer in: ARDOU, inv.nrs. 304.1, 481.

4 Dusch, *De veer utersten*; R.F.M. Byrn, 'Late medieval eschatology', 55-65; P. Vos, *De leer der vier uitersten; een bijdrage tot de kennis van het godsdienstig geloof onzer vaderen in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1866).

5 Van Engen en Verhoeven laten de beweging omstreeks 1380 beginnen in hun inleiding op het door hen geredigeerde boek: *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 9-15, aldaar 10; Mol hanteert in dezelfde bundel 1375 als startjaar: Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 213.

6 K. Elm, 'Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen', in: idem ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (Berlijn 1989) 3-19.

district en het hoofdconvent voortkwam uit een 'observantiecampagne'.[7] In hoeverre kan die veronderstelde connectie tussen geestelijke vernieuwing en hernieuwde begunstiging in combinatie met economische voorspoed, zich uitend in bezitsgroei, gedetailleerder in beeld gebracht worden?

De Duitse Orde staat allerminst bekend als een corporatie waarbinnen de religieuze hervormingsbeweging veel weerklank vond. Udo Arnold komt in zijn artikel over dit onderwerp enkel signalen uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw tegen, toen de orde door stevige militaire verliezen en interne onenigheid een periode van existentiële crises doormaakte. Hij ziet die, binnen de orde als geheel, tot op zekere hoogte terug in de revisie van de ordestatuten in 1442, die volgens hem bedoeld was om de territoriale zelfstandigheid van de drie ordetakken in Pruisen, Lijfland en het Duitse Rijk in traditie te verankeren.[8] Dit was bepaald geen lichtend voorbeeld van het observantisme. In studies over de afzonderlijke balijen, buiten die van Utrecht, zijn ook nauwelijks sporen van een hervormingsstreven te vinden. In het standaardwerk van Ursula Braasch-Schwersmann over de landcommanderij Marburg van de balije Hessen komt het thema bijvoorbeeld niet voor.[9] Wat de balije Biesen betreft, is er geen vergelijkbare studie voorhanden waarin nader op dit thema wordt ingegaan. Klaus van Eickels relateert enkele schenkingen ten gunste van de balije Koblenz in de vroege veertiende eeuw aan nieuwe vroomheidsvormen, maar juist vanaf het derde kwart van die eeuw trok de balije nauwelijks nog donaties aan, laat staan met een spirituele dimensie.[10]

Des te opvallender is het dat er in de balije Utrecht wel sprake was van een nieuwe religieuze impuls, gedragen door meerdere aanhangers van de observantiebeweging, vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw. Een van de eersten bij wie enthousiasme voor een vernieuwing van de *vita religiosa* valt aan te wijzen, is Hendrik van Alkemade. In hoofdstuk 5 refereerde ik aan hem als commandeur van Maasland in 1366 en landcommandeur in 1370. Lange tijd werd gedacht dat hij de ontvanger was van een brief die Geert Grote schreef aan een anonieme monnik in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem die verlangde naar een terugkeer in de wereld. Geert Grote, die van 1374 tot 1378 als bezoekende kluizenaar in Monnikhuizen verblijf had gevonden en zich daarna tot voorman van de Moderne Devotie ontwikkelde, laat in zijn brief doorschemeren dat de man aan wie hij schreef bekend was met het leven in dienst van de publieke zaak, omdat hij bestuurder van de kerken ('rexisse ecclesias') in Doesburg, Rhenen, Valkenburg en Schelluinen was geweest. Niet voor niets had hij 'bijna tien jaar geleden' definitief afscheid van dat kerkelijk bestuur of management genomen; hij kon daarom volgens Grote het best trouw blijven aan zijn roeping van destijds.[11] Gezien de genoemde kerken moet de twijfelende monnik

7 Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

8 U. Arnold, 'Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters', in K. Elm ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen*, 139-152.

9 Braasch-Schwersmann, *Das Deutschordenshaus Marburg* (1989).

10 Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 81.

11 R.Th.M. van Dijk, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in: idem, *Twaalf kapittels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*, Charles Caspers en Rijcklof Hofman ed. (Hilversum 2012) 45-84, citaat op resp. 76 en 72; Een eerdere versie van dit artikel is verschenen als: Idem, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in:

priesterbroeder van de Duitse Orde zijn geweest. In 2008 wees Stapel erop dat de brief niet aan Hendrik van Alkemade geschreven kan zijn, om de simpele reden dat die ridderbroeder was. Waarschijnlijk richtte Geert Grote zich tot Dirk Peulmans, die in de bronnen is te traceren als priesterbroeder in de commanderijen Valkenburg (1367), Rhenen (1371) en Schelluinen (1373-1375).[12]

Desalniettemin zijn er voldoende signalen dat Hendrik van Alkemade sympathie voor de idealen van de observantiebeweging heeft gekoesterd. De schrijver van de balijekroniek noemt hem een geestelijk man die leefde naar de orderegels. Hij zou de Duitse Orde hebben verlaten om toe te treden tot de strengere kartuizerorde.[13] Inderdaad is van hem bekend dat hij enige tijd het kartuizer habijt in Monnikhuizen heeft gedragen.[14] Hendriks overstap betekent niet dat hij een tekort aan spiritualiteit bij de Duitse Orde ervoer. Hij kan zijn religieuze overtuigingen in de balije Utrecht hebben ontwikkeld en hebben uitgedragen.[15] Daarvan is reeds het nodige te herkennen in zijn Maaslandse tijd. Zo had hij een hoofdrol in de operatie in 1365 waarbij het convent aan de Hofdijk werd opgeheven en vervangen door een commanderij bij de kerk van Maasland, opdat het Maaslandse ordebezit gedeeltelijk naar de Utrechtse landcommanderij kon worden overgeheveld. Volgens de balijekroniek deed hij dat om het geestelijk leven van het Utrechtse convent te versterken. Dit oogmerk sluit goed aan bij de kenmerkende voorkeur van de hervormingsgezinden voor steden.[16]

Een andere indicatie voor Hendriks vernieuwingsstreven betreft de goederenverwerving. De onderstaande figuur 7.1 laat zien dat het landbezit van de Utrechtse landcommanderij in en rond Maasland tussen 1365 en 1375 met ruim 17% toenam van 198 naar 232 morgen. In dezelfde periode groeide het landbezit van hetzelfde huis in Utrecht met slechts 3%. Daarbij moet gezegd worden dat de landcommanderij in 1366 het gerecht, de tijns en de halve tienden van Oostraven nabij Utrecht kocht.[17] Aanhoudende expansie in Utrecht kwam, zoals ik nog nader uiteen zal zetten, eerst in de jaren 1380 op stoom. Vanwege de uiterst schaarse overlevering aan akten van goederenverwerving te Maasland is onbekend uit welke goederen de bezitsgroei precies bestond. Het kan niet worden uitgesloten dat het, al dan niet ten dele, een extra overheveling van bestaand ordebezit bovenop

T. Gaens en F. Timmermans ed., *Liber Amicorum Jan de Grauwe. Essays over de geschiedenis en het spirituele leven van de kartuizers* (Salzburg 2004) 429-475; De identificatie van de geadresseerde met Hendrik van Alkemade werd gemaakt in: H.J.J. Scholtens, 'Necrologie van het kartuizerconvent van Monnikhuizen', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 72 (1953) 90-124, aldaar 100.

12 Stapel, 'Onder dese ridderen sijn oec papen', 237 n.129; ARDOU, inv.nrs. 1957, 2360, 2468.2, 2525.1-2.

13 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 8r.

14 C. de Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: F. Hendrickx en T. Gaens ed., *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* (Leuven 2012) 133-204, aldaar 153; Dit artikel is onder dezelfde titel eerder verschenen in: J. de Grauwe ed., *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi - Antverpiae - Brugis, 16-19 Sept. 1982* (Destelbergen 1983) 69-155.

15 Mol, 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

16 Van Engen en Verhoeven ed., *Monastiek observantisme in de Noordelijke Nederlanden*, 9; In dezelfde bundel staat de voorkeur voor steden tevens centraal in de bijdragen: T. Gaens, 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', 69-106; H. van Engen, 'Cisterciënzers in de stad. De priorij Mariënkroon in Heusden', 107-132.

17 De Geer, *Archieven*, nrs. 322-328.

FIG. **7.1** LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT BIJ MAASLAND IN MORGENS IN DE STEEKJAREN **1365, 1375, 1387** EN **1415**

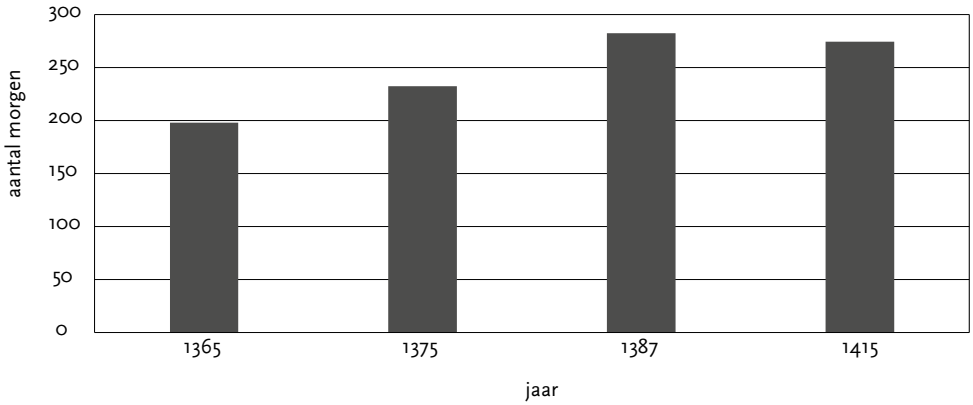

de overdracht van 1365 betrof. De voortzetting van de groei tot in de jaren 1380 doet echter vermoeden dat het om meer dan een dergelijke kortstondige actie ging. Veeleer lijkt het erop dat Hendrik van Alkemade als plaatselijke commandeur een toename van het ordebezit wist te bewerkstelligen en vervolgens als landcommandeur ergens tussen 1366 en 1370 ook voor het hoofdhuis een bezitsgroei heeft weten te realiseren. Dit dan op basis van een zuinig en streng bewind, waarmee hij de toon gezet kan hebben voor zijn opvolgers als landcommandeurs.

De groeicijfers voor Maasland zien er goed uit, maar dat betekent niet dat het beleid van Hendrik op unanieme steun onder zijn medebroeders kon rekenen. Uit de enige bron waarin hij als landcommandeur voorkomt blijkt hardnekkige weerstand. De priesterbroeders Floris van Alkemade en Philips Jansz weigerden op die 16 september 1370, ondanks een aansporing daartoe van hertog Albrecht van Beieren, de Leidse Pieterskerk waar zij dienst deden over te dragen aan de landcommandeur en Wouter Severey, commandeur van Maasland en kennelijk een medestander van Hendrik.[18] Hier was duidelijk sprake van een uit de hand gelopen conflict tussen broeders uit verschillende commanderijen, waarbij ook de relaties binnen de familie Alkemade op het spel stonden. Mogelijk was deze twist voor Hendrik van Alkemade reden om te besluiten zijn programma van religieuze vernieuwing binnen de Duitse Orde te beëindigen en zich terug te trekken naar een leven van afzondering in Monnikhuizen. Een dag later namelijk, op 17 september 1370, trad de uit Lijfland teruggekeerde Hendrik van Hoenhorst op als landcommandeur.[19] Deze Hendrik wordt door de balijekroniek neergezet als een geldverslinder, die de balije met grote schulden opzadelde.[20]

Hendrik van Alkemade stuitte dus op antagonisten binnen de balije. Hij moet echter ook steun hebben ontvangen van een aantal broeders bij wie in meer of mindere mate

18 De Geer, *Archieven*, nr. 608.
19 Ibidem, nr. 330.
20 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 8v.

de idealen van de observantiebeweging herkend of ten minste vermoed kunnen worden. Zij drukten een steeds sterkere stempel op de balije. Dirk Peulmans is al genoemd. De bekendste broeder van deze groep is ongetwijfeld Gerard van Vliederhoven, de auteur van de *Cordiale*. Door zijn carrière te volgen, kan een indruk verkregen worden van de interne verspreiding van de observantiebeweging binnen de balije en de relatie daarvan met goederenverwerving.

Gerard trad in 1363, of kort daarvoor, in de Duitse Orde. Daarbij bracht hij twee morgen land in Polsbroek mee, die de landcommanderij jaarlijks vier ponden aan pachtinkomsten opleverden.[21] Tot zijn intredeschenking lijkt tevens een lijfrente te hebben behoord. Dit blijkt uit de volgende reconstructie. In 1370 leende Gerard blijkens het pachtregister van dat jaar het enorme bedrag van ruim 2030 ponden van de schaffenaar van de landcommanderij. De post is doorgehaald en vervangen door de melding dat Gerard de schaffenaar in hetzelfde jaar onder de streep ('alle dinc doet gherekent') 2000 Utrechtse ponden schuldig bleef.[22] Wellicht werd de waarde van de twee morgen in Polsbroek verrekend of was een deel van de schuld reeds terugbetaald. Hoe het ook zij, de lening ontbreekt alweer in het pachtregister van een jaar later, terwijl er een rente van 35 ponden per jaar voor de duur van Gerards leven is bijgekomen. Dit bedrag werd uitbetaald aan Gerards broer Hendrik. Ik vermoed dat Hendrik, met geld dat Gerard van de schaffenaar had geleend, een lijfrente afsloot op het leven van Gerard met een hypothetische looptijd van 58 jaar (58 x 35 = 2030), die door het Duitse Huis werd uitgekeerd. Het blijkt echter niet wat het belang van het Duitse Huis bij deze kostbare overeenkomst was. Er ontbreekt iets wat tegenover de omvangrijke geldtranfer naar Hendrik van Vliederhoven gestaan moet hebben.

Mede op basis van zijn intredeschenking kon vastgesteld worden dat Gerard afkomstig was uit de omgeving van Schoonhoven.[23] Voor zover bekend stond hij aan het begin van een reeks intredes van andere priesterbroeders uit (de omgeving van) die plaats. Stapel telt er in zijn prosopografische onderzoek naar priesterbroeders van de balije vier in de tweede helft van de veertiende eeuw.[24] Naast Gerard zelf betreft het ten eerste Johan van der Molen, die in 1369 aan de commanderij Rhenen verbonden was.[25] Een tweede was Gerrit de Jonge, die vanaf 1365 als broeder in de bronnen voorkomt. In het pachtboek van 1365 staat een rente van twintig schellingen, die 'her Ghert die Jonghe inden oerden brocht'.[26] Hij doorliep een lange carrière binnen de Duitse Orde, met functies en amb-

21 De terminus post quem van zijn intrede is 1360. In dat jaar liet zijn oom Arend van Vliederhoven Gherwaerdsz hem per testamentaire beschikking twee morgen in Polsbroek na. Het testament is bewaard gebleven in het archief van het Duitse Huis, met de dorsale aantekening: 'Dese brief spreket van .ij. [2] merghen lants die brueder Gherit Vlieder ten oerden brocht die gheleghen sijn in Polsbroec ende hem siin oem gaf in testament alse dese brief wel besceyt Anno XiijC LX [1360].' (ARDOU, inv.nr. 1099). De terminus ante quem is 1363, het jaar waarin Claes Sandersz de 'ij [2] morgen de here Gherit Vlieder ten oorden brochte' in pacht nam (ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 10r).

22 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 54v: 'In den jaer van 70 in octave Epyphanie heet die scaffenar her gherit gheleent 1054 lb 5 s. Item 976 lb 17 s 6 d.'

23 Koopstra, *'Weest ritter'*, 52-53; Bart Ibelings bereidt een studie voor over de commanderij Schoonhoven, waarin hij gedetailleerd op de herkomst van Gerard van Vliederhoven ingaat. Ik verwijs hier naar dit werk met de volgende werktitel: B. Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

24 R. Stapel, 'Priests in de Military Orders', 117, 149.

25 ARDOU, inv.nr. 2422.

26 ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 74v.

ten in verschillende Hollandse huizen van de balije. In 1371 werd hij als pastoor van de Pieterskerk in Leiden voorgedragen om tot commandeur-cureit (gecombineerd priester en commandeur) aldaar te worden aangesteld.[27] Vervolgens bekleedde hij het commandeursambt in achtereenvolgens de priestercommanderijen Maasland, Valkenburg en Katwijk.[28] De derde broeder heette Claes van Slingeland. Van hem is enkel bekend dat hij in 1389 commandeur en pastoor van Doesburg was.[29] Die commanderij huisvestte rond dezelfde tijd enkele broeders die de nieuwe religiositeit vermoedelijk eveneens omarmden. De naam van Koenraad van Monnikhuizen, die in 1369-1385 als priesterbroeder te Doesburg verbleef, getuigt bijvoorbeeld van een overkomst uit, of andersoortige link met, het kartuizerklooster.[30] Een ander voorbeeld betreft Simon van Schragen. In 1389 kopieerde deze, als broeder van de Duitse Orde, het *Horologium aeternae sapientiae*, een mystiek werk van Heinrich Seuse dat weide verspreiding onder Moderne Devoten vond, mede dankzij de aanbeveling en vertaling naar het Middelnederlands door Geert Grote.[31] Vanaf 1399 komt Simon als broeder en commandeur in Doesburg voor.[32]

Gezien de intredeschenking van Gerard van Vliederhoven en zijn grote financiële transactie met het Duitse Huis te Utrecht in 1370, is het aannemelijk dat hij aanvankelijk daar in het convent verbleef. Vervolgens was hij in 1372-1377 commandeur van Tiel.[33] Deze relatief grote stedelijke commanderij, inclusief de tot de commanderij behorende aanzienlijke Walburgkerk, bood de ruimte om vorm te geven aan religieuze hervormingsidealen. Rond 1377 verbleven er enkele ambitieuze sleutelfiguren van de vernieuwingsbeweging. In dat jaar nam bijvoorbeeld Jan van Aken er het commandeurschap van Gerard over.[34] Jan had gestudeerd in Parijs, mits hij dezelfde persoon is als de 'Johanne de Aquis' die in 1356 als student van de universiteit aldaar stond ingeschreven.[35] Een jaar eerder was Geert Grote in Parijs begonnen met een studie aan de Artes-faculteit.[36] De twee kunnen elkaar dus tijdens hun studententijd hebben ontmoet en dezelfde leermeesters hebben

27 ARDOU, inv.nrs. 1989, 2012; In het pachtboek van 1375 komt een rente voor van twintig Hollandse schellingen uit goederen te Schoonhoven 'die here Gheriit die Jong ten oerden brochte': ARDOU, inv.nr. 880-1.

28 ARDOU, inv.nrs. 1930, 1951, 2113; De Geer, *Archieven*, nr. 610.

29 ARDOU, inv.nr. 1909; C. Sigmond, 'De geslachten Van Slingeland(t) in Dordrecht en het baljuwschap Zuid-Holland in de 14de en 15de eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 118 (2001) 521-580.

30 ARDOU, inv.nrs. 1562*, 1886-1887, 1897.

31 Universiteitsbibliotheek Utrecht, Hs. 290 (Hs 5 E 5); W. Scheepsma, *Medieval religious women in the Low Countries. The Modern Devotion, the canonesses of Windesheim, and their writings* (Woodbridge 2004) 18.

32 ARDOU, inv.nrs. 1776, 1801, 1814, 1826, 1866, 1872, 1884, 1918-1919; Koopstra, *'Weest ritter'*, 51-52.

33 De vermelding in 1372 is gevonden door Bart Ibelings in: Nationaal Archief, Archief van de Graven van Blois, 1304-1397 (toegang 3.19.10), inv.nr. 48 fol. 87v; Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding); Vermeldingen in 1375-1377: ARDOU, inv.nrs. 283, 2919, 2948-2949, 2954.1, 3046.

34 Jan van Aken als commandeur in 1377: ARDOU, inv.nr. 2846.

35 H. Denifle en A. Chatelain ed., Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in universitate Parisiensis I 1333-1406 (Parijs 1894) 190, 311: 'Isti sunt qui determinaverunt in hoc anno tempore procuratoris Themonis Judei [...] Item dominus Johannes de Maguntia sub magistro Johanne de Aquis, cujus bursa 4 solidi cum 6 denariis, etiam tantum valente scuto' (p.190) en 'Item determinavit dominus Johannes de Aquis sub magistro Guilhelmo Buzer, cujus bursa X solidi' (p. 311); Willem de Buzer was in 1391 kanunnik te Utrecht en proost van het kapittel van de H. Geest te Roermond: Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief van het Kapittel van de H. Petrus te Sint Odiliënberg, sinds 1361 Kapittel van de H. Geest te Roermond, sinds 1569 Kathedraal Kapittel (858) 1297-1797, (858) 1297-1797 (toegang 14.A002), inv.nrs. 67, 309; In 1402 was hij kanunnik van de Dom te Utrecht: HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nr. 86.

36 Th.P. van Zijl, *Gerard Groote, ascetic and reformer (1340-1384)* (Washington 1963) 40.

gehad.[37] Terwijl Jan van Aken vervolgens commandeur van Tiel werd, bleef Gerard van Vliederhoven broeder van die commanderij tot ten vroegste 1380.[38] Gerrit Splinter van der Enghe, wiens inzet voor een leven in strikte navolging van de orderegels en de drie kloostergeloften bekend is, was er in 1377 schaffenaar.[39] Waarschijnlijk was hij hooguit slechts enkele jaren daarvoor ingetreden, omdat de anderhalve en twee morgen in Oukoop die hij 'ten oerden brocht', eerst in het pachtregister van 1378 werden bijgeschreven.[40] Deze goederen lagen niet ver verwijderd van de hoofdbezittingen van zijn familie rond Breukelen aan de Stichtse Vecht.[41] Het zal geen toeval zijn dat in de tijd dat dit gelijkgestemde en ambitieuze drietal het Duitse Huis van Tiel bevolkte en bestuurde, het goederenbezit van de commanderij sterk in omvang toenam. Uit de jaren zeventig zijn bijvoorbeeld veertien akten met eigendomsoverdrachten ten behoeve van de commanderij bewaard gebleven in het balije-archief. Daarvan vonden er twaalf in 1375-1379 plaats.[42] Duidelijker dan in Maasland rond 1370, is de bezitsgroei van het huis Tiel in de tweede helft van de jaren zeventig te relateren aan de komst van broeders die de observantiebeweging steunden.

AANVOERDERS VAN DE OBSERVANTIECAMPAGNE IN DE LANDCOMMANDERIJ, 1382-1396

In de vroege jaren tachtig hadden bovengenoemde broeders Tiel verlaten. Jan van Aken werd pastoor van Valkenburg, alwaar hij in 1382 werd opgevolgd door bovengenoemde Gerrit de Jonge uit Schoonhoven.[43] Bij die personele mutatie komt Hendrik van Hoenhorst voor de laatste maal als landcommandeur in de bronnen voor. Volgens de balijekroniek trad hij af na grote schulden gemaakt te hebben. Blijkens een andere bron uit hetzelfde jaar werd hij vervangen door Gerrit Splinter van der Enghe.[44] Hij haalde, mogelijk al bij zijn aantreden, Gerard van Vliederhoven naar het hoofdhuis om het goederenbeheer op zich te nemen. In 1386 nam laatstgenoemde als priesterbroeder goederen in ontvangst namens het Duitse Huis van Utrecht.[45] Een jaar later werd hij expliciet schaf-

37 In Aken kunnen de wegen van Geert Grote en Jan van Aken zich nogmaals hebben gekruist. Geert was er in de late jaren zestig kanunnik van de Mariakathedraal en Jan kan na zijn studie in Parijs verbonden zijn geweest aan de priestercommanderij Sint-Gilles te Aken, dat deel uitmaakte van de balije Biesen en waar Thomas van Aken (1322-1330) en Godschalk van Aken (1338-1378) commandeurs waren: Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 167-168. Het is in elk geval bekend dat Jan van Aken broeder is geweest in Alden Biesen: Ibidem, 23. Dit brengt me tot de suggestie dat de observantiebeweging vanuit het zuiden via de balije Biesen naar de balije Utrecht gebracht kan zijn. Hierover is echter niets bekend en het voert te ver om dit hier nader te onderzoeken. Dit onderwerp zou een aparte studie waard zijn.

38 ARDOU, inv.nrs. 2836, 2848, 2934, 3029, 3062; Deze jaren in de luwte vormen de aannemelijkste periode waarin Gerard zijn *Cordiale* kan hebben geschreven. Volgens Koopstra trad Gerard van Vliederhoven tot 1386 op als commandeur van Tiel en stapte hij in dat jaar of in 1387 over naar Utrecht. Voor die preciezere datering is echter geen bewijs voorhanden: Koopstra, *'Weest ritter'*, 53.

39 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 13v, 33v.

40 ARDOU, inv.nr. 880.1; Volgens latere pachtboeken, waaronder dat van 1415 (ARDOU, inv.nr. 880-5) bracht Gerrit overigens anderhalve en vier morgen in Oukoop aan de Orde.

41 J.C. Kort, 'Repertorium op de lenen van de hofstede Amstel 1236-1650', *Ons Voorgeslacht* 43 (1988) 355-406, aldaar 392.

42 Vóór 1375: ARDOU, inv.nrs. 2919, 3061; Van 1375 t/m 1379: ARDOU, inv.nrs. 2835, 2846-2847, 2942, 2948-2949, 2954, 3009, 3029, 3044, 3046, 3062.

43 ARDOU, inv.nr. 1930.

44 ARDOU, inv.nr. 1303.

45 ARDOU, inv.nr. 827.1.

fenaar genoemd.[46] Illustrerend voor de verbondenheid van de commanderijen in Tiel en Utrecht in het religieuze vernieuwingsstreven destijds is een oorkonde uit 1393 waarin bisschop Frederik van Blankenheim, die bekendstaat als weldoener van moderne devoten, deze twee huizen vrijstelde van de subventies ofwel extra belastingen over de gemene geestelijkheid die hem door paus Bonifatius waren toegestaan.[47] Het hervormingsbeleid dat de twee broeders in Tiel hadden laten zien, voerden ze ook in het hoofdhuis.

De verhuizing van Gerard van Vliederhoven naar Utrecht valt samen met het begin van een lange serie schenkingen en vooral aankopen van land. Deze transacties hadden geen relatie met de bestaande bezitsclusters ten zuidwesten en zuidoosten van de stad Utrecht. Wat betreft die gebieden was er tussen 1370 en 1382, voor zover bekend, slechts sprake van drie kleine aanwinsten.[48] Elders nam vanaf 1387 de frequentie van aankopen en schenkingen langzaam toe. In de meeste gevallen betrof het goederen die afzonderlijk weinig gewicht in de schaal legden, zoals een tijns van vijf morgen land in de Node bij Rhenen in 1395.[49] Belangrijker was de koop in 1393 van de helft van de windmolen bij de Nieuwe Minne net buiten de stad vlakbij de Tolsteeg en de gehele bijbehorende molenwerf.[50] Uit een pachtbrief uit 1401 blijkt dat de broeders hun deel van de bezitsrechten op de molen verpachtten op voorwaarde dat de molenaar het graan dat in het Duitse Huis lag opgeslagen om niet zou malen.[51] Verreweg de meeste aankomstakten uit de reeks betreffen land in de omgeving van Schoonhoven. Hierdoor ontstond een bezitsgroei die het onderstaande staafdiagram (figuur 7.2) weergeeft op basis van het aantal morgen landbezit van het Duitse Huis in dit gebied in de pachtboeken van 1365, 1375, 1387, ca.1400 en 1415.[52] De timing, de geografische clustering rond Schoonhoven en de veronderstelling dat een strenge boekhouder financiële ruimte schiep voor een actief aankoopbeleid, doen vermoeden dat een en ander verband hield met de komst van Gerard van Vliederhoven naar Utrecht. De navolgende analyse moet uitwijzen in hoeverre die relatie er daadwerkelijk was.

Gelukkig is juist voor de administratie van het Duitse Huis te Utrecht met betrekking tot Schoonhoven in deze periode sprake van een overvloedige overlevering van koopakten. Door de degenen die de goederen aan de orde overdroegen op een rij te zetten, wordt de gang van zaken inzichtelijk gemaakt. Uit het onderzoek van Bart Ibelings over de commanderij Schoonhoven zijn nauwe verwantschappen tussen de betrokken personen aan

46 ARDOU, inv.nr. 2439.1.

47 De Geer, *Archieven*, nr. 342; L.C.M. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899) 252-273.

48 ARDOU, inv.nrs. 1203, 1354, 2454.

49 ARDOU, inv.nr. 1442.

50 ARDOU, inv.nr. 666.2; Daar bevinden zich eveneens retroakten waaruit blijkt dat de molen in 1348 nog in bezit van de stad was en door de schepenen en de Raad in erfpacht werd uitgegeven. Na de koop sloten de broeders van het Duitse Huis overeenkomsten met het molengilde omtrent molengebruik (ARDOU, inv.nr. 666.2) en de gebruikers of bezitters van grond aan de overzijde van de Vaartse Rijn omtrent het planten van hoge bomen (ARDOU, inv.nr. 958).

51 ARDOU, inv.nr. 959.

52 De cijfers zijn het resultaat van een optelsom van het landbezit dat het Duitse Huis blijkens de pachtboeken in de volgende plaatsen in de omgeving van Schoonhoven had: Ammers/Graveland, Bergambacht, Bonrepas, Gelkenes, Haastrecht/Vlist, Hoenkoop, Langerak/Nieuwkoop, Lopik, Polsbroek en Tienhoven.

FIG. **7.2** LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT ROND SCHOONHOVEN IN MORGENS IN DE STEEKJAREN **1365, 1375, 1387** EN **1415**

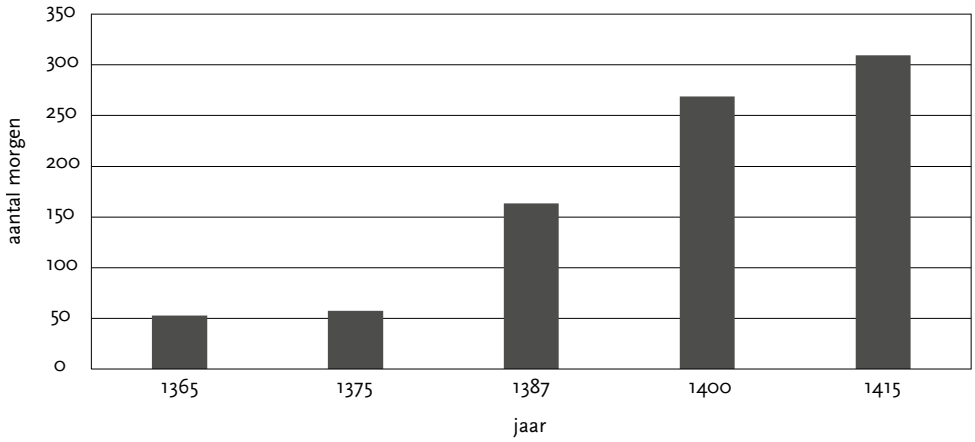

het licht gekomen.[53] De reeks aankopen begint in 1385 met land in Langerak, Ammers, Tienhoven en Polsbroek. Telkens nam een zekere Frederik Gherwaertsz de goederen namens het Duitse Huis in ontvangst.[54] Zoals Ibelings stelt, was Frederik hoogstwaarschijnlijk rentmeester in dienst van de landcommanderij. Hij wordt namelijk nooit broeder genoemd. Blijkens de informatie bij de overdracht van een bepaald stuk land aan het Duitse Huis was hij gehuwd met een zekere Liesbeth.[55] Frederik verkocht ook zelf goederen aan Gerard van Vliederhoven ten behoeve van de orde.[56] Gijsbert Gherwaertsz, een broer van Frederik, vervulde enkele jaren later eenzelfde rol: hij nam goederen in de omgeving van Schoonhoven in ontvangst namens het Duitse Huis en was zelf ook verkoper.[57] De vier morgen land in Polsbroek die hij verkocht, droeg hij in 1395 formeel over aan 'miin oem', Gerard van Vliederhoven.[58] Mogelijk liep de verwantschap via Arend van den Hoven Gherwaertsz, de oom van Gerard die zoals gezegd in 1360 per testament de twee morgen naliet die Gerard als intredeschenking inbracht. Het familienetwerk kan ten slotte nog iets uitgebreider in kaart worden gebracht. Frederik Gherwaertsz wordt een neef van Dirk Thonisz genoemd.[59] Deze Dirk en zijn broers Gijsbrecht en Willem verkochten het Duitse Huis in 1385-1387 tientallen morgens land in Ammers, Gelkenes en Langerak.[60]

53 De bevindingen in deze alinea zijn grotendeels ontleend aan de studie van Bart Ibelings naar de commanderij Schoonhoven, waarin Gerrit van Vliederhoven een centrale rol speelt: Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

54 ARDOU, inv.nrs. 855-856, 1100, 1286, 1296.1.

55 ARDOU, inv.nr. 832.3.

56 ARDOU, inv.nr. 832.

57 ARDOU, inv.nr. 2641.

58 ARDOU, inv.nr. 1103.5.

59 ARDOU, inv.nr. 1286.1.

60 ARDOU, inv.nrs. 819, 827-828, 1286-1287, 1297; Wie alle latere aankoopaktes doorspit, komt mogelijk nog meer verkopen door dit familienetwerk tegen. Willem Thonisz verkocht bijvoorbeeld in 1408 nog elf morgen in Langerak: ARDOU, inv. nr. 1298.

Bijna elke aankoop werd daarbij door een belangrijke aansluitende stap gevolgd. Direct of kort na de overdracht gaf het Duitse Huis het land doorgaans in pacht terug aan de verkoper. Zo komen de drie gebroeders Thonisz in het pachtboek van 1387 voor als pachters van het door hen verkochte land in Gelkenes, Ammers en Langerak.[61] Toen ging het nog om tijdpacht, maar in het pachtboek uit omstreeks 1400 was alles omgezet naar erfpacht. Ook het overige land in de omgeving van Schoonhoven werd, op enkele uitzonderingen na, erfelijk verpacht.[62] De grond bleef dus in gebruik bij de verkopers en hun erfgenamen. In feite waren dit financiële transacties, waarbij Gerard van Vliederhoven namens het Duitse Huis een geldbedrag (koopsom) aan familieleden gaf in ruil voor een jaarlijkse rente (erfpacht) en met grond als tegenwaarde. Bij wijze van tweede tegenprestatie kregen enkele van zijn verwanten een baan als rentmeester bij de Duitse Orde.

In lijn met deze gang van zaken verkocht Kerstijn, vrouw van Gerwaert Andriesz, in 1393 zes morgen land in Hoenkoop (bij Oudewater in het Hollands-Utrechtse grensgebied) aan het Duitse Huis. Toch had deze gebeurtenis een bijzonder element. Op het land stond namelijk een kapel.[63] Ik heb niets kunnen vinden over rechten van het Duitse Huis op deze kapel, noch over andersoortige bemoeienis ermee, maar het kan niet anders of het moet voor de broeders een verwerving met enige religieuze importantie zijn geweest.

Van groter religieus belang was de schenking van Dirk van Wassenaar, burggraaf van Leiden, en zijn zoons Philips en Dirk aan het Duitse Huis te Utrecht in 1388. Deze donatie bestond uit het patronaat van de kapel van Sint Marie te Katwijk aan de Rijn.[64] Deze kapel en het bijbehorende leprozenhospitaal van Sint Marie waren gesticht vóór 1295, in welk jaar de officiaal van het Hof van Utrecht het verbood missen op te laten dragen in deze kapel, omdat daarmee kerkgangers werden aangetrokken uit Katwijk die daardoor weinig tot geen bezoeken meer brachten aan de parochiekerk te Valkenburg.[65] De inwoners van Katwijk werden toen dus als parochianen van Valkenburg geacht een eind te lopen naar de kerk. Dat moesten ze bijna honderd jaar blijven doen, totdat Dirk van Wassenaar aan zijn schenking het doel koppelde de kapel tot parochiekerk te laten wijden.[66] Hij moet dat hebben afgestemd met de landcommandeur, die immers als collator wel moest beschikken over voldoende priesters en financiële slagkracht om zowel de oude parochiekerk van Valkenburg als een nieuwe te Katwijk te laten bedienen. Volgens de balijekroniek liet de landcommandeur de kapel van Katwijk nog in hetzelfde jaar van de parochie Valkenburg afscheiden.[67]

In samenhang hiermee werd in Katwijk een commanderij gevestigd die het huis te Valkenburg verving. De verhuizing lijkt in 1390 te hebben plaatsgevonden. In dat jaar begint namelijk de registratie van inkomsten van de commanderij Katwijk te lopen, beginnende met het 'restant dat har Gherit de Jonghe commendur van Catwic overgaf in die Franscisci anno Domini MCCCXC van des huus renten van Utrecht'. Het lijkt erop dat er goederen

61 ARDOU, inv.nr. 880.2.
62 ARDOU, inv.nr. 880.4.
63 ARDOU, inv.nr. 1049.
64 De Geer, *Archieven*, nr. 517.
65 OSU, nrs. 2729-2730, 2734.
66 De Geer, *Archieven*, nr. 517; De begeving van de vicarieën in de kapel behield Dirk van Wassenaar aan zich.
67 Ibidem, nr. 193.

uit de boedel van de landcommanderij naar de nieuw opgerichte commanderij Katwijk werden overgeheveld. Tevens blijkt uit dit document voor het eerst dat Gerrit de Jonge, de man uit Schoonhoven die in 1382 pastoor te Valkenburg werd, naar Katwijk was verhuisd. In een rekening uit 1397 staat dat 110 ponden waren gespendeerd aan de bouw van een nieuw huis.[68] Het patronaatsrecht van Katwijk aan de Rijn bleef vervolgens in handen van de Utrechtse landcommandeur.[69]

Twee jaar na deze schenking van Dirk van Wassenaar te Katwijk, gaf bisschop Floris van Wevelinkhoven het Duitse Huis te Utrecht toestemming om een kapel te stichten op de locatie buiten de Utrechtse stadsmuur waar tot 1345 het hoofdhuis had gestaan. Het terrein werd ontheiligd door varkens en andere beesten. In de te bouwen kapel mochten de broeders dag en nacht diensten vieren. Ook konden ze de begraafplaats weer in gebruik nemen.[70] De bouw vond plaats op restanten van de voormalige kerk. Dit blijkt uit de situering in de balijekroniek van de graven van landcommandeurs uit de periode vóór 1345 in de kapel.

Het godshuis kreeg de heilige Sint Anna als patrones. Over de functie ervan is nauwelijks iets bekend. In bronnen is er uiterst weinig over te vinden.[71] Opmerkelijk is dat er in de Duitse Orde helemaal geen traditie van Anna-verering bestond; een Maria- of Elisabethkapel was wat dat betreft logischer geweest. De enige logische verklaring voor de keuze voor de moeder van Maria is de populariteit die deze heilige in de vijftiende en zestiende eeuw vooral in stedelijke milieus genoot. De vele broederschappen destijds met de heilige Anna als beschermheilige getuigen hier bijvoorbeeld van. Een centraal kenmerk van de Annadevotie is het gebed voor het zielenheil van overledenen. Zij zou vanwege de bloedband met Christus het bereiken van de hemel door overledenen kunnen bespoedigen.[72] In 1440 werd in Utrecht bijvoorbeeld de Annabroederschap in de Buurkerk opgericht. Volgens Struick was de begrafenis van de leden het doel.[73] Dat is wat kort door de bocht, want de kern was de zielenmis die jaarlijks op de dag van Sint Anna (26 juli) gevierd werd voor de overleden broeders, zusters en 'alle ellendige borgeren zielen'.[74] Overigens huisvestte ook de Geertekerk, waarvan nota bene een voorloper had gestaan op de locatie waar de broeders van de Duitse Orde hun Annakapel stichtten, een Annabroederschap. Daarover

68 ARDOU, inv.nrs. 1948, 1951; Er verbleven in 1397 drie priesterbroeders, een knecht en een 'maagd' (dienstmeid) in de nieuwe commanderij.

69 Dit gebeurde tot het einde van de zestiende eeuw via het aanstellen van commandeur-pastoors door de landcommandeur, zie: ARDOU, inv.nrs. 1927-1929.

70 De Geer, *Archieven*, 336.

71 Op vroegmoderne stadsaangezichten van Utrecht is de Annakapel dikwijls aanwezig, maar in zeer uiteenlopende vormen. Op een landkaart van het Duitse Huis zelf uit 1599 is op het perceel dat in de legenda 'Sint Annen kerckhoff' wordt genoemd, slechts een cirkel met daarin een zeer kleine vorm met vage contouren te zien: ARDOU, inv.nr. 899.K. Op een kaart van hetzelfde gebied uit 1629 staan een kerkje met toren en een huisje daarnaast afgebeeld: ARDOU, inv.nr. 899.L. Van het huisje bestaan achttiende-eeuwse tekeningen naar zestiende-eeuws voorbeeld: HUA, catalogusnrs. 35048, 37536.

72 T. Brandenbarg, *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)* (Nijmegen 1990); A. Dörfler-Dierken, *Die Verehrung der heiligen Anna in Spätmittelalter und früher Neuzeit* (Göttingen 1992).

73 J.E.A.L. Struick, 'De weg naar de hemelpoort', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 214-232, aldaar 225.

74 HUA, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I') (toegang 708), 2.3.12: St. Anna-broederschap, inleiding.

is helaas vrijwel niets bekend. De vroegste bron is een rekening uit 1552, dus de ouderdom van deze broederschap is in nevelen gehuld. Uit de enkele overgeleverde bronnen blijkt wel dat ook deze broederschap zich toelegde op begrafenissen. Dit zal in combinatie met memorievieringen zijn geweest.[75] Al met al is het aannemelijk dat de broeders van het Duitse Huis in 1390 een kapel wensten te stichten om hun overleden landcommandeurs waardig te kunnen herdenken. Bij dit doel paste hun keuze voor Sint Anna als patrones. Dat de verering van de heilige Anna eerst in de loop van de vijftiende eeuw breder ingang vond in met name de Utrechtse stedelijke lekenspiritualiteit, sluit goed aan bij het relatief vroege religieuze hervormingsstreven in de balije Utrecht van de Duitse Orde.[76]

In 1395 schonk Gwijde II van Blois, die naast graaf van Blois ook heer van Schoonhoven was, het patronaat van de kerk van de laatstgenoemde plaats aan de Duitse Orde. Dat gebeurde naar eigen zeggen om Gods wil, omwille van het zielenheil van hemzelf, zijn ouders en voorouders, alsook ter ere van de maagd Maria en alle heiligen. Hij moet bij deze religieuze motivatie op de hoogte zijn geweest van de intrede van priesters uit Schoonhoven in de Duitse Orde en de verwerving van goederen rond die plaats door het Duitse Huis van Utrecht. Kortgezegd, de broeders waren er al en de materiële basis was al gelegd, zodat Gwijde met zijn schenking van het patronaat de laatste maar essentiële zet gaf die de oprichting van een commanderij mogelijk maakte. Dat gebeurde dan ook vrijwel direct. Gerard van Vliederhoven werd in 1396 als pastoor-commandeur van Schoonhoven benoemd.[77] Deze functie aan het hoofd van een priestervestiging in de plaats van zijn herkomst was de bekroning van zijn lange carrière in de balije.

De verwerving van patronaatsrechten zorgde voor een toename van het aantal beneficies voor pastoors. Dit versterkte de positie en doorgroeimogelijkheden van de priesterbroeders. Daarom lijkt de uittocht van broeders die volgens de kroniek vanwege het strenge bewind van Splinter van der Enghe geschiedde, vooral betrekking te hebben op ridderbroeders.[78] Als er inderdaad een aantal ridderbroeders is vertrokken, dan stond daar in ieder geval een aanwas tegenover van priesterbroeders die de hervormingsagenda van het bestuurlijke duo onderschreven. De aantrekkingskracht van het Duitse Huis op deze doelgroep blijkt concreet uit de intrede van Lubbert Bol. Waarschijnlijk verbleef hij in

75 HUA, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I') (Toegang 708), 2.6.3: St. Anna-broederschap, inv.nrs. 341-345.

76 De bewoners van het Duitse Huis zouden tevens de rol van de heilige Anna als patrones van vrouwen voor ogen gehad kunnen hebben. Reeds vanaf het aanbod in 1232 aan donateur Fementia Visser om naar de Orde over te komen en een begraafplaats van de orde te krijgen, waren er verschillende vrouwen die als *familiares* of halfzuster aan het Duitse Huis te Utrecht verbonden waren. In de jaren 1360 en 1370 verbleven er twee vrouwen, Trude en Agnese, die consequent 'onze zusters' worden genoemd (ARDOU, inv.nr. 646.1). In een rekening met diverse uitgaven van de landcommanderij in de jaren 1510 wordt een 'vrouwen huis' vermeld (ARDOU, inv.nr. 665). Mogelijk was dit het huisje bij de Annakapel. In het pachtboek van 1548 staat namelijk: 'Des dienstdaichs misse ten ouden Duijtschenhuis die sall die vrouwe betalen die nu ter tijt dair woent' (ARDOU, inv.nr. 880.34). Zie hierover: J.J. van Duijl, 'Vrouwen in de Duitse Orde', *Leiden Medievalists Blog* (2018): http://leidenmedievalistsblog.nl/articles/vrouwen-in-de-duitse-orde (laatst bezocht op 26-12-2020).

77 ARDOU, inv.nr. 2597; Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

78 Een voorbeeld van een opstandige ridderbroeder die niets van het armoede-ideaal moest hebben, is Johan van Hattem. Deze bastaardzoon van hertog Reinald III van Gelre trad omstreeks 1377 in de Duitse Orde, in de tijd dat Hendrik van Hoenhorst nog landcommandeur was. In 1380 was Johan commandeur van Tiel. Kort nadat Gerard Splinter van der Enghe landcommandeur werd, ontstond een conflict over de schulden die het huis te Tiel maakte. Johan van Hattem werd de Orde uitgewerkt in ruil voor een riante lijfrente van honderd gulden per jaar: Koopstra, *'Weest ritter'*, 39-41.

1352 als procurator in Rome.[79] Later werd hij domdeken in Utrecht.[80] Die positie legde hij in 1396 neer om in te treden in het Duitse Huis.[81] Mogelijk bracht hij daarbij veertien morgen land te Oostveen, acht morgen bij de kerk van Houten en acht morgen in 't Goy mee. Formeel was dit een uitzonderlijk gulle donatie van een zekere Jan de Bole Dirksz in het jaar van Lubberts intrede. De naam van de schenker doet vermoeden dat die namens een familielid handelde. Zeker is dit echter niet, omdat de schrijfwijze 'Bole' met uitgang -ole kan duiden op een andere familie dan die van Lubbert Bol.[82] In ieder geval moet Lubberts intrede gepaard zijn gegaan met een donatie die passend was bij zijn statuur.

In het Duitse Huis werd veel waarde gehecht aan de komst van deze topfunctionaris uit het bisdom. Niet voor niets wordt er in de kroniek melding van gemaakt in de beschrijving van het landcommandeurschap van Gerrit Splinter van der Enghe. Bovendien kreeg Lubbert een graf in de kerk van het Duitse Huis.[83] Daarbij stond of hing een schilderij met een grafschrift. Dit is verloren gegaan, vermoedelijk toen de kerk instortte tijdens de hevige storm die Utrecht in 1674 teisterde. In 1641 liet de Utrechtse schilder Johan Gerritsz Bronckhorst echter notarieel vastleggen dat hij het schilderij en grafschrift van Lubbert onlangs had gekopieerd.[84] Deze kopie is bewaard gebleven (zie afbeelding 7.1), waardoor een unieke blik wordt geboden op de wijze waarop deze priesterbroeder zich vermoedelijk nog tijdens zijn leven heeft laten portretteren. Een broeder op leeftijd in een eenvoudige ordemantel knielt devoot voor Maria met haar kind. Hij wordt bijgestaan door een bisschop; een onmiskenbare verwijzing naar zijn vroegere leven in dienst van de Utrechtse kerk. Lubbert Bol liet bij leven honderd Gelderse guldens na aan het klooster Nieuwlicht. Twee broeders van de Duitse Orde kwamen het geld na zijn overlijden in 1398 overhandigen.[85]

Resumerend gesteld, groeiden vroege initiatieven voor religieuze vernieuwing in de balije Utrecht onder de daadkrachtige bestuurders Gerard van Vliederhoven en Gerrit Splinter van der Enghe uit tot wat een observantiecampagne genoemd mag worden. Deze werd gekenmerkt door de versterking van de priesterlijke taakstellingen van de orde, hetgeen onder meer tot uiting kwam in de bouw van de Annakapel, de verwerving van de patronaatsrechten in Katwijk en Schoonhoven en de aanwas van priesterbroeders. Aan deze uitbreiding waren kosten verbonden. Weliswaar kwamen er met de patronaatsrechten bijbehorende inkomsten mee en werden de vaste inkomsten vergroot door middel

79 G. Brom, *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* I, Tweede Stuk. RGP Kleine Serie 6 (Den Haag 1909) 990; Het betreft een lijst van Nederlanders die als procurator aan de curie verbonden waren. Bij het jaar 1352 staat 'Lubertus Bolle, procurator', zonder nadere specificatie.

80 Vermelding van Lubbert Bol als Domdeken in 1389: HUA, Bisschoppen van Utrecht (toegang 218-1), inv.nrs. 1023-1024.

81 C.P. Hoynck van Papendrecht, *Vita viglii ab Aytta Zuichemi ab ipso viglio scripta, ejusque, nec non Joachimi Hopperi et Joannis Baptistae Tassii*, dl. 3.1 (Den Haag 1743) 172-173.

82 ARDOU, inv.nr. 1006.4-7; In 1397 deed Jacob van Lokhorst Jacobsz afstand van zijn rechten op de veertien morgen: ARDOU, inv.nr. 1006.8; Lubberts familienaam wordt in de bronnen als 'Bol' of 'Bolle' geschreven.

83 M.G. Wildeman, 'Grafschriften in de voormalige kapel van het Duitsche Huis te Utrecht', *Wapenheraut* 7 (1903) 428-429, aldaar 429.

84 HUA, Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905 (toegang 34-4), inv.nr. U021a009; De notarissen verklaarden dat de kopie overeenkwam met het origineel: T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Utrecht en Turnhout 1999) 121-122.

85 *Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 13 (Utrecht 1857) 136.

Afb. 7.1 Kopie, in of kort voor 1641 gemaakt door Jan Gerritsz van Bronckhorst, van de memorietafel van Lubbert Bol bij zijn graf in de kerk van het Duitse Huis. Bron: Collectie Rijksmuseum, objectnummer SK-A-4485.

van aankoop van renten uit land in de omgeving van Schoonhoven, maar vooral op de korte termijn drukten deze investeringen zwaar op de balans. De jaarlijkse pachtregisters, en dan vooral het complete en nauwkeurige karakter daarvan, getuigen van een systematische boekhouding in deze periode. De materiële en immateriële strengheid die de moderne devoten voorstonden waren twee kanten van dezelfde medaille.

DE BESTUURLIJKE ACCENTEN VAN JOHAN VAN DE ZANDE

Het vertrek van Gerard van Vliederhoven naar Schoonhoven in 1396 luidde achteraf gezien een periode van personele wisselingen in. De carrières van de kopstukken van het Duitse Huis zijn in tabel 7.1 schematisch weergegeven. Omdat is gebleken dat de commanderij van Tiel destijds fungeerde als een proeftuin voor bestuurders die later naar Utrecht overkwamen, is de eventuele voorgeschiedenis aldaar in de tabel meegenomen.

Johan van de Zande werd de nieuwe schaffenaar in Utrecht. De herkomst van deze broeder is in nevelen gehuld. Een zegel van hem is niet bekend. Wel staat zijn wapen met drie adelaars of griffioenen in de balijekroniek afgebeeld.[86] Deze lijkt sterk op de beeltenis op het zegel van Hubrecht van de Zande, die in 1376 schepen in Tiel was.[87] Dat maakt een familierelatie aannemelijk, maar niet zeker. Er valt evenmin uit af te leiden dat Johan vanuit de commanderij Tiel naar Utrecht kwam, hoewel dat wel mogelijk is.[88] Wat zijn voorgeschiedenis ook was, in 1396 komt Johan van de Zande voor het eerst als ordebroeder voor.[89] Hij nam toen de bovengenoemde goederen in Oostveen en Houten van Jan de Bole Dirksz namens het convent te Utrecht in ontvangst. Mogelijk deed hij dat als schaffenaar. In dat ambt treedt hij op in bronnen uit de jaren 1399-1407.[90]

In 1409 was Johan landcommandeur.[91] Daarmee valt er een gat van circa vijf jaar sinds de laatste vermelding van Gerrit Splinter van der Enghe, als landcommandeur en als broeder, in 1404.[92] Het is mogelijk dat Bernier van Opburen tussendoor twee jaar landcommandeur is geweest, zoals de balijekroniek stelt, ook al is hij enkel vindbaar als commandeur van Tiel in 1393-1399.[93] Een loopbaan via Tiel naar een leidinggevende positie in Utrecht was immers niet ongebruikelijk. Johan van de Zande zou aanzienlijk langer de balije besturen. Als landcommandeur is hij tot in 1419 te volgen.[94] Daarna komt hij slechts sporadisch in de bronnen voor. Als de kroniek geloofd mag worden, dan kreeg Johan in 1419 toestemming van de Duitsmeester af te treden, en nam hij toen 'sijn ghemack in die formerije [infirmerie] mijt enen knecht off twee' om daar in Utrecht de rest van zijn leven actief te blijven als huiscommandeur.[95] In die functie gaf hij bij afwezigheid van de landcommandeur leiding aan het Utrechtse huis. Inderdaad kan Johan tot 1431 enkele malen als huiscommandeur getraceerd worden. De periode waarin hij richting gaf aan de landcommanderij, begon aldus in 1399 en eindigde in 1419.

De opvolgers van Splinter van der Enghe bleven als landcommandeurs de observantieagenda met onverminderde kracht uitdragen. Bernier van Opburen wordt door de kroniek geportretteerd als een man van streng geestelijk leven. Vooral zijn daden in Tiel worden

86 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v.

87 ARDOU, inv.nr. 2832.

88 Hij was niet de kanunnik van Sint Jan te Utrecht Johan van de Zande die in een document uit 1368 wordt genoemd: *Kronijk van het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht* 13, 169. Deze kanunnik was in 1378 namelijk overleden: HUA, Laurensabdij van Oostbroek te De Bilt (toegang 85-2), inv.nr. 11, fol. 35r, 142r-v. Evenmin was hij de Johan van de Zande die in 1367-1368 drost in het land van Zutphen was, omdat die Johan een geheel ander zegel voerde dan de landcommandeur, namelijk een dwarsbalk en een ingehoekte schildzoom: ARDOU, inv.nr. 1729; Gelders Archief, Huis Hackfort (toegang 0520), inv.nr. 6.9.

89 ARDOU, inv.nr. 1006.5; In 1397 ontving hij eveneens goederen namens het Duitse Huis: ARDOU, inv.nr. 1131.2.

90 ARDOU, inv.nrs. 340.1, 705, 1035, 1106.2, 1171.2, 1205.2, 1206.1, 1234.7.

91 De Geer, *Archieven*, nr. 680.

92 ARDOU, inv.nr. 703.11; Volgens de balijekroniek overleed Gerrit Splinter van der Enge en werd hij begraven naast Gosen van Garnaer in het koor van de kerk van het Duitse Huis: ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9r.

93 ARDOU, inv.nrs. 869, 2807, 2865, 2953, 3033; Mogelijk schonk Bernier vier morgen land te Maarssen bij zijn intrede. In het pachtboek uit omstreeks 1400 staat dat dit het land was dat 'har Bernyer ten oerden brocht' (ARDOU, inv.nr. 880.4). Dit land ontbreekt nog in het pachtregister van 1375, maar is wel in het deel uit 1387 aanwezig (ARDOU, inv.nr. 880.1-2). Hieruit volgt dat Bernier van Opburen, indien het inderdaad om hem gaat, tussen 1375 en 1387 intrad.

94 ARDOU, inv.nr. 340.1.

95 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v.

TABEL **7.1** BROEDERS DIE TUSSEN **1387** EN **1419** SCHAFFENAAR OF LANDCOMMANDEUR VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT WAREN, MET HUN EVENTUELE VOORGESCHIEDENIS IN DE COMMANDERIJ TIEL OF VERVOLGFUNCTIE ALS HUISCOMMANDEUR IN UTRECHT

	Functie commanderij Tiel	**Schaffenaar Utrecht**	**Landcommandeur Utrecht**	**Huiscommandeur Utrecht**
Gerard van Vliederhoven	Commandeur 1372-1377, daarna broeder of schaffenaar	(1386?), 1387-1396	-	-
Gerrit Splinter van der Enghe	Schaffenaar 1377	-	1382-1404	-
Bernier van Opburen	Commandeur 1393-1399	-	(ca.1405-1406?)	-
Johan van de Zande	(<1397?)	(1396-1397?), 1399-1407	1409-1419	1422-1431
Jacob de Rover	-	1412	-	-

De jaartallen zijn gebaseerd op het voorkomen in de bronnen, eventueel aangevuld met onzekere ambtsjaren tussen haakjes op basis van in de tekst voorkomende indicaties zoals de vermelding van Bernier van Opburen als landcommandeur in de balijekroniek.

gememoreerd. Daar zou hij een koor, gestoelte en doksaal hebben laten maken.[96] Mogelijk stond hij ook aan de basis van een sterke uitbreiding van het aantal priesterbroeders. Waren er in 1396 nog twee ridders en drie priesters in Tiel, in 1416 noemden de visitatoren van de Duitsmeester het een convent van negen broeders, waarvan zeven priesters.[97]

Ook Johan van de Zande liet bouwwerkzaamheden in ordekerken uitvoeren. In de kroniek worden de bouw van de Elisabethkapel bij de kerk van het Utrechtse huis, de grondige renovatie van de huizen en kapellen in Middelburg en Bunne en een verbouwing van de commanderij Ootmarsum aan hem toegeschreven. Daarnaast weet de kroniekschrijver te melden dat Johan de meeste boeken in het koor 'kostelijk en nieuw' liet schrijven.[98] Daar is enig bewijs voor te vinden. Zo is er een missaal van het Duitse Huis bewaard gebleven dat blijkens de colofon in opdracht van Johan van de Zande werd gemaakt.[99] Het werd rijkelijk verlucht door de illustrators die als meesters van Zweder van Culemborg bekendstaan. Zij kwamen ook in actie voor een brevier met een op Utrecht toegespitst kalendarium van de Duitse Orde dat vóór 1484 in de commanderij te Mainz belandde. Hierin bevindt zich onder meer een afbeelding van Elisabeth van Thüringen.[100] Over de kopiist Petrus Gabel, die zich in het colofon onder protest over zijn karige vergoeding bekendmaakt, zijn geen

96 'Hij dede tot Tiel dat choer maken ende dat ghestoelt ende dat doxael': ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9r.

97 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, 74; De aantallen in 1396 zijn genoemd in paragraaf 5.4.

98 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v; De Elisabethkapel stond volgens Bart Klück in zijn bouwhistorisch onderzoek naar het Duitse Huis aan de noordzijde van de kerk: Klück, *De landcommanderij*, 15; De nieuwbouw van de kapel in Middelburg is aanwijsbaar in de rekening van de landcommanderij van 1416-1417 (ARDOU, inv.nr. 335.1, fol. 1v): 'Item 553 gulden 3 quartier zu den nÿen bou aen die capel te Middelborch.'

99 Historisch Centrum Overijssel, Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG), handschriftenverzameling (toegang 1030) inv.nr. 1030; L. van Dijk, 'Het missaal van Johan van de Zande', *Overijsselse historische bijdragen* 116 (2001) 45-52; M. Bloem, *De Meesters van Zweder van Culemborg: Werkplaatspraktijken van een groep Noord-Nederlandse verluchters, ca. 1415-1440* (Amsterdam 2015) 45-46, 485-491.

100 Hochschul- und Landesbibliothek Fulda, hs. 100 Aa 122.

biografische gegevens bekend. Dit werk is al met de boekproductie onder Van de Zande in verband gebracht.[101] De kanttekening van Miranda Bloem dat het brevier waarschijnlijk niet voor het koor bedoeld was omdat het een boek voor privégebruik was, snijdt in de context van een religieuze instelling als het Duitse Huis geen hout.[102] Het koor was een uitstekende bewaarplaats voor een werk dat tijdens het koorgebed gebruikt kon worden. Op basis van stilistische kenmerken maakt Bloem wel aannemelijk dat dit brevier in de jaren twintig werd geïllustreerd. Het kan dan nog steeds tot de boekenreeks op instigatie van Johan van de Zande worden gerekend.

Johan van de Zande continueerde dus het beleid van zijn voorgangers, maar zette daarbij ook zijn eigen accenten wat betreft kerkbouw en boekenaanschaf. Een vergelijkbaar beeld is te zien op het terrein van goederenaankopen. Die bleven zich voordoen, maar de nadruk op de renten uit land rond Schoonhoven verdween. Na 1396 viel de verwerving van rentes uit land rond Schoonhoven vrijwel stil. Enkele transacties in deze categorie deden zich nog wel voor, waarbij meestal een connectie met de nieuwe commanderij in Schoonhoven aanwijsbaar is. De plaatselijke commandeur Otto van Oudenhoven nam bijvoorbeeld met enige regelmaat goederen ten behoeve van het Utrechtse huis in ontvangst.[103] Het kan worden betwijfeld of die interne overdracht daadwerkelijk altijd plaatsvond, omdat deze goederen in de Utrechtse pachtboeken veelal niet zijn terug te vinden. Daarnaast nam Otto wel eens goederen aan zonder verwijzing naar het hoofdhuis.[104] Er werden tussen 1409 en 1419 slechts enkele keren in uitzonderlijke gevallen goederen direct aan de Utrechtse landcommanderij overgedragen. In 1407 deed Jan Gerritsz afstand van zijn rechten op land vanwege een gerechtelijke uitspraak.[105] Tien jaar later kochten de heren van het Duitse Huis te Utrecht met toestemming van bisschop Frederik van Blankenheim renten uit goederen van de kerk van Polsbroek, opdat de kerk daar die 'neder lach' weer opgebouwd kon worden.[106] De stroom verwervingen van rentes uit land door transacties tussen de orde en een familienetwerk rond Gerard van Vliederhoven, droogde kortom na 1396 geleidelijk op.

Wat daarentegen onder Gerrit Splinter van der Enghe in gang werd gezet en door Johan van de Zande werd gecontinueerd en zelfs geïntensiveerd, was de aankoop van goederen dichter bij de stad Utrecht. De overlevering is wat dit betreft mede dankzij het cartularium dermate gunstig, dat de ontwikkeling die de pachtboeken laten zien (figuur 6.1a), vrijwel geheel met aankomsttitels is te staven en te preciseren. In 1397 kochten de broeders dertig morgen land in het zogeheten Knivigherland, in een westelijke uithoek van het gerecht Lijnpad ten westen van de stad, van Frederik Utenham en Gijsbrecht van Overvecht.[107] Vanaf toen tot en met 1417 bleef het Duitse Huis vrijwel ieder jaar goederen kopen, waarbij de transacties op enkele uitzonderingen na telkens land betroffen. Deze twintig jaar

101 R. Hausmann, *Die theologischen Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda bis zum Jahr 1600* (Wiesbaden 1992) 240-242; Stapel, ' "Onder dese ridderen zijn oec papen" ', 206.

102 Bloem, *De Meesters van Zweder van Culemborg*, 63-64, 384-385.

103 ARDOU, inv.nrs. 797, 800, 814, 1347.

104 ARDOU, inv.nrs. 1290, 1299, 1409.

105 ARDOU, inv.nr. 1083.

106 ARDOU, inv.nr. 1108.

107 ARDOU, inv.nr. 949, alwaar Frederik Utenham en Gijsbrecht van Overvecht afstand doen van hun rechten op het land.

durende koopgolf valt samen met de periode waarin Johan van de Zande schaffenaar en vervolgens landcommandeur was. Anders dan in de voorgaande decennia, was daar geen nieuwe schaffenaar met een prominente rol bij betrokken. Slechts één keer, in 1412, komt Jacob de Rover in de functie voor.[108] Hij was in 1398 nog pastoor van Schelluinen.[109] In 1418 was hij weer terug in Schelluinen, van welke commanderij hij toen de commandeur werd genoemd.[110] Doorgaans bleven de goederenoverdrachten gericht aan Johan van de Zande. De verantwoordelijkheid voor de operatie kan kortom grotendeels aan hem worden toegeschreven.

De geografische locatie van de gekochte goederen weerspiegelt duidelijk een strategie. Vrijwel alles lag in de nabijheid van de clusters bestaand ordebezit in het Kromme Rijngebied en het complex ten zuidwesten van de stad Utrecht. De aanwinsten in de eerstgenoemde regio verbonden geen percelen met elkaar tot grote samengesmolten landgoederen. Evenmin was er sprake van een geografische focus binnen het gebied: in 1401 kwam er enkele kilometers ten noorden van Houten in Waaien vier morgen bij, gevolgd door vier morgen ten zuiden van Houten in de ontginning Vuilcop in 1402, een halve hoeve een stuk verderop richting het zuidoosten in Schalkwijk in 1404 en 2,5 morgen te Rijsbrugge bij Odijk, ten noordoosten van Houten in 1407.[111] Deze aankopen leidden aldus tot een verdichting van de lappendeken van klein en groot grondbezit in een wijde omtrek rond Houten.

In het tweede bovengenoemde gebied, het toch al grotendeels aaneengesloten oorspronkelijke kerngoed van de commanderij, was de aankoop wél gericht op goederen die grensden aan bestaand bezit of daar zeer dichtbij lagen. Tot deze categorie kan de koop gerekend worden van de andere helft van de hoge windmolen bij de Nieuwe Minne, waarvan de eerste helft in 1393 was gekocht.[112] Aanvankelijk, in 1403-1404 om precies te zijn, kochten de broeders vooral land in de ontginningen Westraven, Galecop en de zogeheten Dwelf, waarvan delen Dwer- of Dwarshoeve werden genoemd: een langgerekte strook grond die volgens de gerechtelijke indeling tot Westraven behoorde, maar qua verkaveling dwars tussen beide ontginningen in lag.[113] Dit is bijvoorbeeld zichtbaar op een kaart uit 1645 (kaart 7.1), waarop percelen van het Duitse Huis in Galecop met A-B-C en die in de Dwarshoeve met D-E-F zijn aangeduid.

In 1409-1415 vond een tweede reeks aankoopacties plaats. Deze bestond hoofdzakelijk uit een serie overeenkomsten met twee hoofdpersonen. In 1409 kochten de broeders negen morgen land op het Blok in het zogeheten Nedereinde van de ontginning Jutphaas. Het Blok was een toponiem van een plaats op de grens met Galecop. De zogeheten Meerhoeve van het Duitse Huis in de zuidelijke punt van Westraven lag er eveneens vlakbij. De verkopers waren de gebroeders Herman (domdeken), Gijsbert (kanunnik van Oudmunster) en Jacob van Lok-

108 ARDOU, inv.nr. 1107.
109 ARDOU, inv.nr. 2487.
110 ARDOU, inv.nr. 2574.
111 ARDOU, inv.nrs. 666.2, 1171, 1205-1206.
112 Het jaar waarin dit gebeurde is onduidelijk, omdat er meerdere verkoopakten en een gerechtelijke uitspraak waarin het Duitse Huis in het bezit van de molen wordt gesteld uit de periode 1408-1439 zijn overgeleverd: ARDOU, inv.nrs. 666.2, 960.
113 ARDOU, inv.nrs. 666.2, 1035, 1234, 1236-1237.

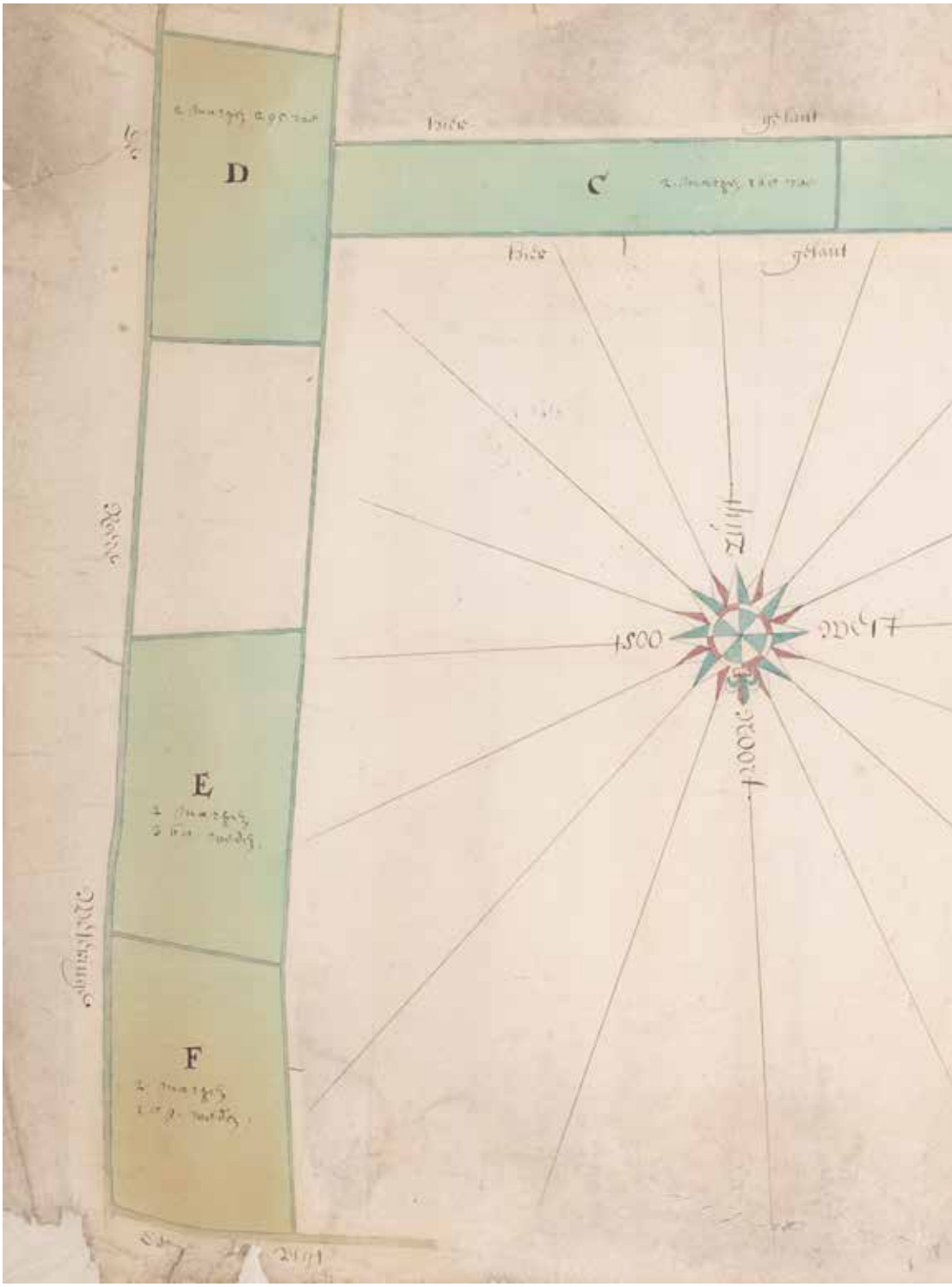

Kaart 7.1 Kaart uit 1645 van landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in Galecop (percelen A-B-C) en de Dwarshoeve vallend onder Westraven (D-E-F). Bron: ARDOU, inv.nr. 899.B.

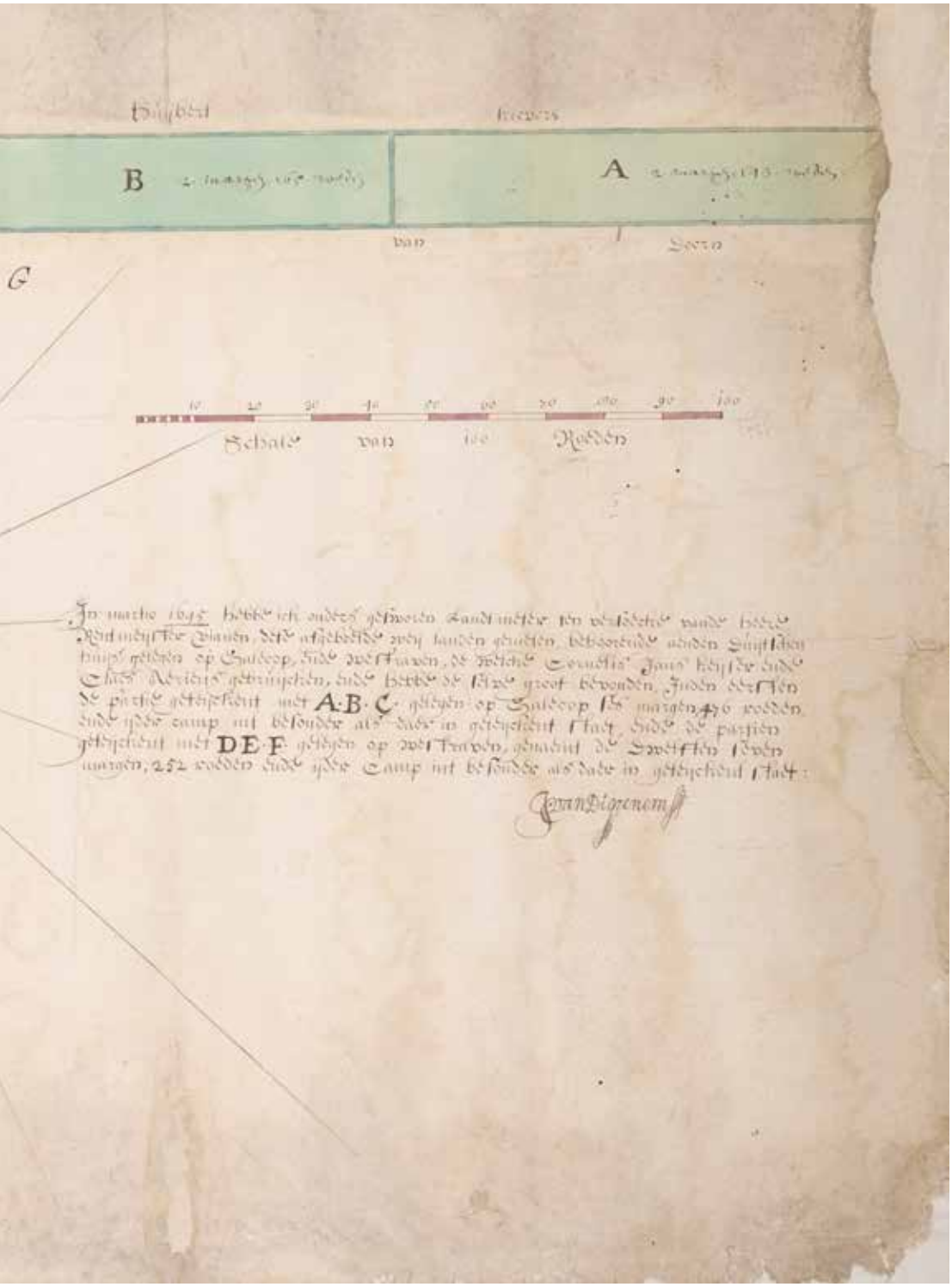
B
A
G
Schaal van 100 Roeden

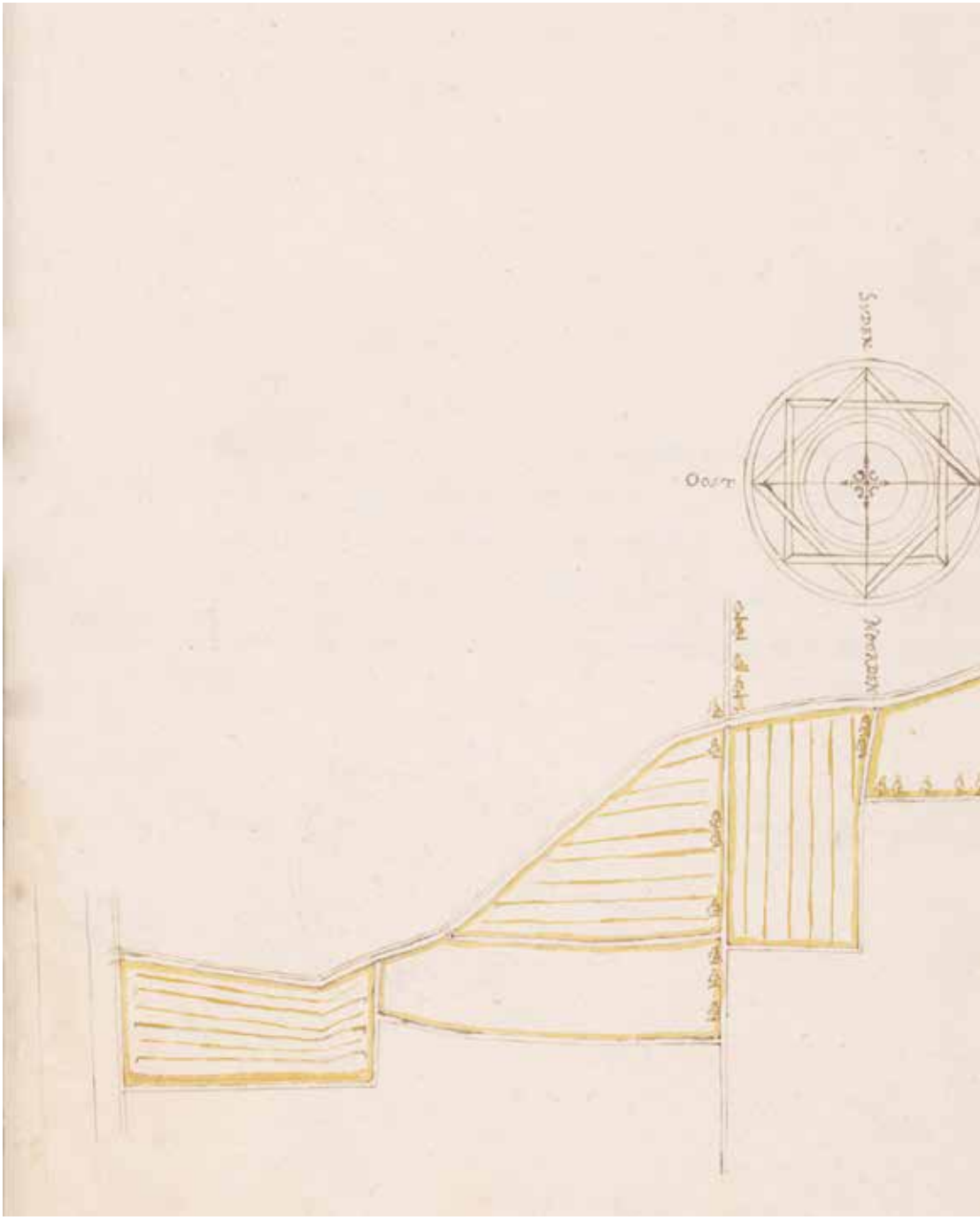

Kaart 7.2 De bouwinge op het Blok in Jutphaas, Westraven en een stukje Galecop op een kaart uit omstreeks 1600. De kaart is hier 180 graden gedraaid, zodat het Noorden zich aan de bovenzijde bevindt. Bron: ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 53r.

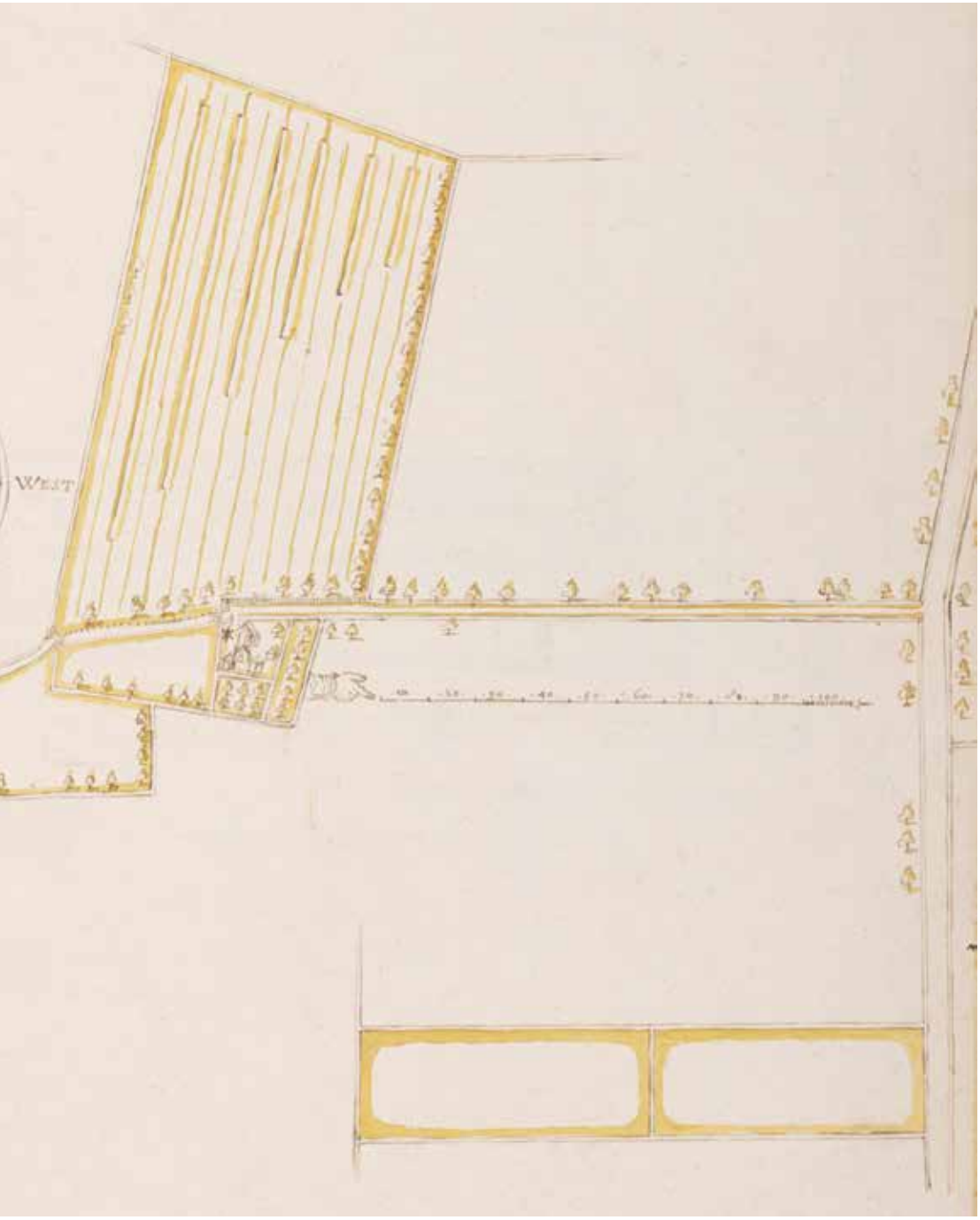
WEST

horst. Ook Jan van der Meer, burger te Utrecht, deed afstand van zijn rechten op het land.[114] Deze Jan verkocht in 1413 samen met zijn vader Frederik elf morgen land op het Blok met een bijbehorende hofstede. Wederom waren er betrokkenen die hun rechten op het land afstonden. Onder hen bevond zich Johan van Hoey.[115] Johan verkocht op zijn beurt weer een jaar later in twee akten een kleine zes morgen land verdeeld over Jutphaas en Galecop en ook daarbij gingen derden akkoord.[116] In 1414-1415 kochten de broeders van het Duitse Huis ten slotte nog respectievelijk twee en zeven morgen in het zuidelijke gedeelte van Galecop van Jan van der Meer.[117]

Dit waren duidelijk geen aankopen van verspreid gelegen percelen die toevallig op de markt kwamen. Evenmin werden er geldrenten op land van familieleden van een vooraanstaande broeder gevestigd, zoals rond Schoonhoven het geval was geweest. Dit sluit niet uit dat er wel familiebanden tussen verkopers en broeders bestonden. Onder degenen die afstand deden van hun rechten op de grond, bevond zich bijvoorbeeld Margriet, die een zus van Maes van de Zande wordt genoemd.[118] Verwantschap met Johan van de Zande is dus mogelijk. Een andere broeder met wie, gezien zijn naam, een familielink kan hebben bestaan, was Floris van Jutphaas. Hij was in 1406 commandeur van Ootmarsum en werd vóór 1411 landcommandeur van Westfalen.[119] Hoe dan ook, wat hier plaatsvond was vooral de creatie door het Duitse Huis van een nieuw goederencomplex met een centrale boerderij nabij bestaand ordebezit, door middel van een reeks op elkaar afgestemde koopovereenkomsten die hoofdzakelijk met Jan van der Meer en Johan van Hoey werden afgesloten, maar waaronder vele andere rechthebbenden hun handtekening zetten. Het agrarische bedrijf ging als 'onze bouwinge op het Blok' de pachtboeken in.[120] Samen met de helft van de Meerhoeve bleef het complex een eenheid van 28 morgen dat het Duitse Huis in termijnen verpachtte tot ten minste het einde van de zestiende eeuw.[121] Omstreeks 1600 werd dit land in het kaartboek van Potter bijgetekend (kaart 7.2).

7.3 KOOPGOLF EN PESTEPIDEMIE

Het is duidelijk dat de landcommandeurs en schaffenaars van het Duitse Huis van 1382 tot 1419 een aankoopbeleid voerden dat samenhing met het religieuze vernieuwingsprogramma dat zij uitvoerden, maar dit verband is nog onvoldoende verklaard. De goederenverwerving rond Schoonhoven is daarop in zoverre een uitzondering, dat de grondrentes werden afgesloten met verwanten van Gerard van Vliederhoven. Familiebelangen en wellicht een daarmee samenhangende gunfactor waren echter zelfs daar niet de enige drijfveren

114 ARDOU, inv.nr. 1058.7-8.
115 ARDOU, inv.nr. 1058.10-14.
116 ARDOU, inv.nrs. 1036, 1058.16-17.
117 ARDOU, inv.nrs. 1036-1037.
118 ARDOU, inv.nr. 1058.20.
119 ARDOU, inv.nr. 2298; De Geer, *Archieven*, nr. 345; De mogelijke familierelaties van Floris van Jutphaas bij deze goederenverwerving komt in paragraaf 7.4 over de Pruisenreizen aan bod.
120 Bijvoorbeeld in: ARDOU, inv.nr. 880.5, fol. 35r.
121 In 1581 stond het nog te boek als 28 morgen; in 1592 was er vijf morgen bijgekomen: ARDOU, inv.nr. 880.55, 63.

van de betrokkenen. Marktwerking speelde eveneens een rol. Beide partijen hadden immers een financieel belang bij de transactie van renten uit land. Bij de overige landverwerving, die vooral onder Johan van de Zande een hoge vlucht nam, begaven de broeders zich nadrukkelijker op de grondmarkt. Kennelijk achtten zij de tijd gunstig voor het kopen van land. In hoofdstuk 5 heb ik laten zien dat het de broeders gedurende de eerste helft van de veertiende eeuw voor de wind ging. Toen investeerden ze in lijfrenten en in de kostbare stichting van de commanderij in Tiel, maar grond kochten ze nauwelijks. Wat was er sindsdien veranderd dat ze zich in de vier decennia rond 1400 juist wel actiever op de markt voor land bewogen?

De voornaamste verstorende factor met betrekking tot deze markt in deze tijd was onmiskenbaar de impact van pestuitbraken op de inkomsten uit land en de daarmee samenhangende grondprijzen. Door bevolkingskrimp daalde de vraag naar graan en stegen de lonen.[122] Hierdoor ontstond een agrarische crisis die grootgrondbezitters zwaar raakte. De Duitse Orde had er in het Heilige Roomse Rijk bijvoorbeeld zwaar onder te leiden.[123] Tot in de jaren tachtig meenden sociaaleconomische onderzoekers dat de Zwarte Dood de Nederlanden relatief licht had geraakt. Nader onderzoek van onder meer Wim Blokmans stelde die visie in twijfel.[124] Recent versterkten Joris Roosen en Daniel Curtis deze herziening door cijfermatig aan te tonen dat de grote eerste pestuitbraak die Europa in 1347-1353 teisterde, ook zeer veel slachtoffers in de Zuidelijke Nederlanden heeft geëist. Daaropvolgende epidemieën in 1358-1363, 1368-1369, 1380-1382, 1400-1402, 1413-1416, 1438-1439 en later in de vijftiende eeuw waren eveneens desastreus. Nu hebben de cijfers van Roosen en Curtis, zoals gezegd, vooral betrekking op de Zuidelijke Nederlanden, maar er wordt wel een misvatting mee gecorrigeerd die ook voor de gebieden ten noorden van de grote rivieren bestond. Eerdere historici hadden zich te eenzijdig gefocust op de stabiele, relatief gelijkblijvende inwoneraantallen van de steden in deze periode. Er vielen wel degelijk veel slachtoffers, zowel binnen de steden als daarbuiten, maar in urbane gebieden werden de verliezen gecompenseerd door een sterke immigratie vanuit het eveneens zwaar getroffen platteland. Daar vond dan juist een sterke bevolkingskrimp plaats. Het mag worden aangenomen dat eenzelfde ontwikkeling zich in de Noordelijke Nederlanden heeft voorgedaan.[125] Van het agrarische Gelderse rivierengebied is bijvoorbeeld bekend dat de bevolkingsaantallen gedurende pestuitbraken in de vijftiende eeuw stagneerden op een niveau dat waarschijnlijk veel lager lag dan de populatie rond 1300, vóór de komst van de Zwarte Dood halverwege de veertiende eeuw en de daaraan voorafgaande uitbraken van hongersnoden en ziekten als ergotisme rond 1316.[126] Voor Utrecht zijn dergelijke cijfers niet voorhanden, maar berichten uit omstreeks 1350 over massale sterfte in het bisdom

122 Van Bavel, *Manors and markets*, 330.

123 K. Militzer, 'Auswirkungen der spätmittelalterlichen Agrardepression auf die Deutschordensballeien', in: U. Arnold ed., *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumler O.T. am 21. Oktober 1977* (Marburg 1977) 62-75.

124 W. Blockmans, 'The social and economic effect of the plague in the Low Countries', *Revue Belge de philologie et d'histoire*, 58 (1980) 833-863.

125 J. Roosen en D.R. Curtis, 'The "light touch" of the Black Death in the Southern Netherlands: an urban trick?', *The economic history review* 72 (2018) 32-56.

126 D.R. Curtis, 'The impact of land accumulation and consolidation on population trends in the pre-industrial period: two contrasting cases in the Low Countries', *Historical research* 87 (2014) 194-228, aldaar 215-216.

zeggen genoeg. In 1368 of 1369 was een nieuwe uitbraak volgens Beke zelfs 'groter dan ooit was gezien'.[127]

Voor de kloosters die veel grond bezaten hadden deze ontwikkelingen ingrijpende gevolgen. In de eerste helft van de veertiende eeuw leidde populatiedruk tot een toenemende schaarste van landbouwgrond, waardoor voedselprijzen stegen. Dit werkte door in de pachtinkomsten van landbezitters en in de grondprijzen. Voor grootgrondbezitters was dit gunstig. Het surplus konden zij herinvesteren in de aankoop van land, terwijl het voor kleine grondbezitters zoals boeren aantrekkelijker werd hun land te verkopen. In deze periode was de mobiliteit op de grondmarkt daarom hoog. Bas van Bavel illustreert dit in zijn onderzoek naar bezitsverhoudingen in het westelijk deel van het Gelderse rivierengebied, waar geestelijke instellingen een 'verwervingscampagne' op touw zetten.[128] De pestepidemieën in de tweede helft van de veertiende eeuw zetten een omgekeerde ontwikkeling in gang. Bevolkingskrimp resulteerde in minder schaarste van grond en derhalve in dalende grondprijzen. Pas toen prijzen en pachtinkomsten in de eerste helft van de vijftiende eeuw begonnen te stijgen, ontstond er weer voldoende materiële basis voor de uitbreiding en stichting van kloosters.[129]

De bezitsgroei van het Duitse Huis in 1380-1420 staat haaks op deze ontwikkeling. Hiervoor kan ik drie verklaringen bedenken. Ten eerste is het mogelijk dat de activiteiten van de broeders op de kapitaalmarkt, waartoe zeker de uitgifte van lijfrenten maar ook de rentes die op land in Schoonhoven werden gevestigd gerekend kunnen worden, een rendement opleverden dat de dalende pachtinkomsten overtrof. Daardoor kon voor relatief lage prijzen land met een voor de koper gewenste ligging aangeschaft worden. Voor een kapitaalkrachtige partij waren dit goede omstandigheden voor het afronden en uitbreiden van bestaand bezit. Deze strategie kon echter door elke vermogende organisatie worden gevolgd. De afwijkende positie van het Duitse Huis wordt er daarom onvoldoende mee verklaard.

Ten tweede kunnen regionale verschillen sterker zijn geweest dan gedacht. Onze kennis hiervan is nog gering. Van Bavel stelt bijvoorbeeld: 'We are only just starting to understand regional differences in the mobility of land in the market.'[130] Wel weet hij met meer zekerheid te melden dat de dalende graanprijzen halverwege de veertiende eeuw leidden tot het terugtrekken van bouwland tot vooral de geschiktste gronden.[131] Dit moet gevolgen hebben gehad voor de landmarkt. Het is aannemelijk dat de urbanisatie ten gevolge van de pest een temperend effect had op de daling van pachtinkomsten en grondprijzen in de agrarische gebieden nabij Utrecht, waar hoofdzakelijk voor de stedelijke markt werd geproduceerd. De klappen vielen dus ook wat dat betreft harder in het rurale Gelderse rivierengebied. Een globale inventarisatie van de archieven van de Utrechtse kapittels bevestigt dit beeld gedeeltelijk. In het archief van het Domkapittel bevinden zich bijvoorbeeld enkele tientallen eigendomsbewijzen van land uit de periode 1380-1420. Het kapittel

127 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 148-149.
128 Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 317.
129 Ibidem, 318-319.
130 Van Bavel, *Manors and markets*, 179.
131 Ibidem, 330.

kocht dus wel degelijk land, maar vooral in de omgeving van de steden Utrecht en Schoonhoven. De overeenkomst met het Duitse Huis is duidelijk.[132] Bij de andere kapittels zijn er uit dezelfde tijd veel bronnen overgeleverd, maar daar zitten veel minder aankomsttitels tussen. De kanunniken van Sint Jan kochten voor zover ik kon nagaan nauwelijks goederen, maar zij bevonden zich dan ook in een minder florissante fase in de geschiedenis van hun organisatie. Juist in deze periode lagen ze overhoop met hun opeenvolgende proosten over de uitkeringen van inkomsten uit het goederenbezit van het kapittel.[133]

Deze verschillen tussen Utrechtse geestelijke instellingen bieden tot op zekere hoogte een fundering voor de derde verklaring, die betrekking heeft op het doorvoeren van religieuze hervormingen. De Moderne Devotie kwam voort uit kritiek op de vermeende zelfverrijking en het religieuze verval onder de geestelijken van de grote kloosters en kapittels. De Paulusabdij was zo'n elitaire instelling. Het duurde daar decennia voordat hervormingspogingen om de kloosterdiscipline te herstellen enigszins van de grond kwamen.[134] In de seculiere kapittels bestond aanvankelijk evenmin interesse voor vernieuwende bewegingen die een striktere naleving van het armoede-ideaal nastreefden.[135] Toch klonk ook daar intern de roep om hervorming. Vooral in het Domkapittel lijkt die sterk te zijn geweest. Daar waren tussen 1370 en 1410 verschillende dragers van de vernieuwingsbeweging kanunnik. Voorbeelden zijn de bovengenoemde Lubbert Bol, Gijsbert Wstinc, die als gulle begunstiger van het klooster Windesheim bekendstaat, Herman van Lokhorst, die met zijn broers land aan het Duitse Huis verkocht maar ook donateur van de kartuizers was, en natuurlijk Geert Grote.[136] Dat een deel van hen het kapittel verliet, betekent allerminst dat zij niet eerst een religieuze vernieuwing binnen het kapittel vorm hebben gegeven. Zij hadden de hervormingsgezinde bisschop Frederik van Blankenheim mee. Dat de hervormers in deze troebele tijden schenkingen aantrokken van land en geld waarmee land werd gekocht, blijkt het duidelijkst uit het kartuizerklooster Nieuwlicht bij de stad Utrecht. De bouw van deze kartuis begon in 1392 met een startdotatie van Zweder van Gaasbeek. Direct stroomden andere schenkingen binnen. Daarop volgde in de vroege vijftiende eeuw een reeks aankopen van land. Een kernelement van het geestelijk leven van de heremieten was een grote productie van religieuze boeken.[137] Hieronder bevond zich een kopie van de *Cordiale*.[138] Geestelijke instellingen die donaties bleven aantrekken vanwege hun religieuze vernieuwingen, waren dus in deze periode van pestepidemieën in staat hun goederenbezit uit te breiden.

Al met al kom ik tot de conclusie dat de religieuze vernieuwingsbeweging een relatief vroege verspreiding kende in de balije Utrecht van de Duitse Orde. Vooral de priestercon-

132 HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), vooral inv.nrs. 1000-2000.

133 Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 80-90.

134 H. van Engen, 'De lange weg naar observantie: de hervorming van de Paulusabdij in de late middeleeuwen', in: idem en K. van Vliet ed., *De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht* (Hilversum 2012) 171-199.

135 Van den Hoven van Genderen, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', 205-212.

136 T. Gaens, 'Van de woestijn naar de stad', 97-100.

137 J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974) 23-39.

138 T. ter Horst en N. Stam, 'Van Vliederhoven verstopt? Een hartstochtelijke zoektocht naar de Cordiale', in: B. Jaski, M. Mostert en K. van Vliet ed., *Perkament in stukken. Teruggevonden middeleeuwse handschriftfragmenten* (Hilversum 2018) 126-131, aldaar 130; Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser*, 142, 301.

venten in Tiel en Utrecht werden centra die aantrekkingskracht uitoefenden op religieuze hervormers. De vernieuwing die zij brachten trok schenkingen aan, in de eerste plaats van de intredende broeders zelf. Dit programma trok logischerwijs vooral gewijde geestelijken, maar ook onder de ridderbroeders kwam ik sympathisanten tegen. In algemene zin valt bij de aanhangers van de hervormingen de veelal stedelijke herkomst op. De geestelijke en materiële verrijking die zij brachten veroorzaakte een opwaartse spiraal, omdat er met het extra kapitaal geïnvesteerd kon worden in de bouw van kerken en de aankoop van land in een tijd waarin de meeste andere religieuze instellingen hiertoe wegens pestuitbraken en de hoofdzakelijk daardoor veroorzaakte dalende pachtinkomsten verminderd in staat waren.

7.4 PRUISENREIZEN

De hernieuwde religieuze aantrekkingskracht van het Duitse Huis te Utrecht in de kiemtijd van het monastiek observantisme kan niet geheel los worden gezien van de activiteiten van de Duitse Orde in het Pruisische en Lijflandse missiegebied. De Pruisenreizen staan vooral bekend als militaire avonturen van ridders die eer wilden verwerven door zich verdienstelijk te maken met het bevechten van heidenen in Litouwen. Niet onderschat moet worden dat spirituele beleving eveneens een belangrijk motief was voor de deelnemers aan deze militaire ondernemingen. Zij zagen zichzelf als pelgrims die met hun lange risicovolle tocht een aflaat konden verwerven die, gezien de gevaren van de reis, spoedig van pas kon komen. De bekommering om het zielenheil was onlosmakelijk met het vechten verbonden.[139] Zo stelde de Gelderse hertog Willem I voorafgaand aan zijn zevende(!) reis zijn testament op, waarin hij geld naliet aan het kartuizerklooster in Roermond en aan een klooster van dezelfde orde dat nog moest worden opgericht in Gulik. Daar moest in eeuwigheid voor zijn ziel en het heil van zijn familieleden gebeden worden. Tot deze stichting kwam het echter niet, waarschijnlijk mede omdat Willem in een tweede testament in 1402 bepaalde dat hij bij zijn echtgenote Catharina in het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem begraven wilde worden.[140]

Een ander goed gedocumenteerd voorbeeld van deze spirituele beleving betreft de Pruisenreis van Jan van Blois in de winter van 1362-1363. Hij liet voor vertrek de karmelieten te Schoonhoven achttien ponden na, opdat 'si neerstelic voir him bidden souden.'[141] Zijn kapelaan, genaamd Reurich, was een karmeliet. Deze ging mee op reis en kocht een klein misboek voor onderweg. Ook Jans huispriester en lekenprediker Augustijnken was erbij. In Koningsbergen liet Jan zijn wapen in een glasvenster van de Dom aanbrengen. Op de terugweg kocht hij in Praag een kleine altaarsteen.[142]

139 A. Ehlers, 'The crusade of the Teutonic Knights against Lithuania reconsidered', in: A.V. Murray ed., *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500* (Aldershot 2001) 21-44; Mol, 'Om riddereer of zielenheil?'.

140 A. Noordzij, *Gelre, dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009) 116-117.

141 Dit tekstgedeelte over de Pruisenreizen van de gebroeders Blois in relatie tot de stichting van de commanderij Schoonhoven is grotendeels ontleend aan: Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).

142 Ibidem; Mol, 'Om riddereer of zielenheil?', 127; Warnar, 'Augustijnen in Pruisen', 101-139.

Toen Jan van Blois in 1368-1369 voor de tweede maal richting Pruisen toog, behoorde Augustijnken wederom tot zijn reisgezelschap. Ditmaal voegde ook Jans broer Gwijde zich ter hoogte van Maastricht bij de groep. De volgende tussenstops werden gemaakt in Aken en Keulen.[143] In alle drie de plaatsen waren huizen van de Duitse Orde gevestigd. Hieruit kan niet worden afgeleid dat men via commanderijen reisde om daar bijvoorbeeld met ordebroeders de maaltijd te delen of te overnachten. Daarvoor bestaan namelijk geen expliciete bewijzen. Bovendien was de route simpelweg gebruikelijk voor reizigers die vanuit West-Europa naar Pruisen gingen. Van de gebroeders Blois is evenwel bekend dat ze in contact stonden met diverse ordevestigingen in de Nederlanden.[144] Zo dineerde Jan in 1360 met de commandeur van Middelburg. In 1364 at hij met heer Jan Zuermont te Schoonhoven. Dat was mogelijk dezelfde persoon als de Johan Zuermont die in 1371-1395 als priesterbroeder te Leiden in de bronnen voorkomt.[145] Teruggekomen uit Pruisen reisde Jan via de ordevestiging te Maastricht. Broer Gwijde liet Jannes Tolnaer in 1383 een betaling aan het Duitse Huis te Utrecht bezorgen wegens het maken van een vidimus. Twee jaar later verkocht de landcommanderij een paard aan Gwijde. In 1390 ontving hij van de landcommandeur een varken.[146] Gwijde van Blois onderhield kortom zakelijke en vermoedelijk ook vriendschappelijke relaties met de Duitse Orde in de Nederlanden.

De contacten bestreken bovendien ook het godsdienstige leven. Ibelings maakt dat inzichtelijk in zijn onderzoek naar de commanderij Schoonhoven. Als de Gerrit de Jong die in 1366 van Jan van Blois een geldbedrag ontving 'tot sijnre eerster misse t' Scoenhoven' dezelfde persoon is als de gelijknamige broeder uit Schoonhoven die in 1365 was ingetreden, dan betekent dit dat hij als ordebroeder reeds in 1366 in de kerk van Schoonhoven de mis heeft opgedragen.[147] De financieel-administratieve kwaliteiten van Gerard van Vliederhoven waren blijkens zijn voorkomen in de rekening van de rentmeester-generaal van Blois in 1362 al vroeg bekend. In 1372 betaalde Jan ruim 225 ponden terug die hij aan Gerard, inmiddels commandeur van Tiel, geleend had. Ibelings suggereert dat Jans Pruisenreis hier gedeeltelijk mee betaald kan zijn. De schenking door Gwijde van Blois van het patronaat van de kerk van Schoonhoven in 1395 kan dus niet geheel als een verrassing zijn gekomen. Opmerkelijk is wel dat deze vrij laat kwam na de Pruisenreis waaraan Gwijde had deelgenomen. De hervorming van de landcommanderij en de verwerving van goederen rond Schoonhoven door met name Gerard van Vliederhoven en de memoriewens bij een mogelijk voorvoeld levenseinde van Gwijde († 1397) zouden motieven kunnen zijn geweest voor de uiteindelijke schenking in 1395.[148]

Daarnaast kan hebben meegespeeld dat inmiddels een andere Pruisenreiziger de Duitse Orde te Utrecht een patronaatsrecht had geschonken. Dat was Dirk III van Wassenaar, die in 1386-1387 deelnam aan de reis onder leiding van Willem van Oostervant, zoon

143 Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding); W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels* II (Sigmaringen 1995) 204.
144 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 223-227.
145 Stapel, Databank priesterbroeders, nr. 586.
146 Ibelings, *Het Duitse huis in Schoonhoven (1395-1578)* (in voorbereiding).
147 Ibidem.
148 Ibidem.

van hertog Albrecht van Beieren.[149] Het gezelschap bereikte Koningsbergen, maar moest wegens ongunstig weer onverrichter zake terugkeren. Desondanks deelde Willem giften uit aan diverse orderidders die hem hadden begeleid. Werner Paravicini stelt dat er niet per se een relatie hoeft te zijn tussen deze mislukte reis en de schenking van het patronaat van de kerk van Katwijk in 1388.[150] Het ligt echter voor de hand dat dit verband er wel was, aangezien Dirk en zijn kinderen hun royale gebaar motiveerden met de 'sonderlinghe gunst, die wi hebben ter Duysker oerden.'[151] Dat kan niet anders dan een verwijzing zijn naar de Pruisenreis die nog vers in het geheugen stond. Daarnaast had de schenking een devote lading, omdat deze geschiedde ter ere van God en zijn moeder Maria en om de zaligheid van de zielen van de donateurs. Voorts werd bepaald dat de priester voor 'ons ende die heerlijcheit van Wassenaar' zou bidden.[152] Een achteruitgaande gezondheid kan aanleiding gegeven hebben tot Dirks bekommering om zijn memorie. Hij overleed in 1391.[153] De schenking van Dirk van Wassenaar kan aldus voor Gwijde van Blois tot voorbeeld zijn geweest.

Dat Dirk zijn dotatie en dankzegging richtte aan het Duitse Huis te Utrecht, was vanzelfsprekend omdat de landcommanderij reeds dochtervestigingen in de nabijgelegen plaatsen Valkenburg en Leiden had. Hij moet in elk geval Gerrit de Jonge gekend hebben, de hervormingsgezinde priesterbroeder uit Schoonhoven die ten tijde van de schenking pastoor te Valkenburg was en vervolgens commandeur van Katwijk werd. Daarnaast kan Dirk tijdens zijn reis in contact zijn gekomen met broeders die uit de balije Utrecht afkomstig waren. Dat er vanuit deze ordeprovincie broeders richting Pruisen en Lijfland vertrokken, blijkt duidelijk uit de oudste rekening van de landcommanderij die vanaf 1377 begint te lopen. In april 1378 werd er dertig schellingen aan teergeld voor 'den Prwsener tot Mazelant' betaald.[154] In februari van het jaar daarop hadden 'die Lieflanders mede an crude 9 lb 10 s'.[155] Een van deze reizigers was mogelijk broeder Jacob Coep, die in oktober 1378 een nieuwe set kleding kreeg en naar Ootmarsum vertrok.[156] In het voorjaar van 1379 kreeg ook Herman van Brandlecht een nieuwe uitrusting. Voor hem werd een kist vervoerd naar Kampen. Vanuit deze havenstad vertrokken regelmatig schepen richting het Oostzeegebied.[157] Het is bekend dat Nederlandse Pruisenreizigers broeders uit hun thuisregio opzochten. De Hollandse graaf Willem IV kocht bijvoorbeeld in 1344 te Elbing een hengst van een broeder genaamd Van Kuyc, en Jan van Blois ontving in 1363 te Danzig broeder Gijsbrecht van IJsselstein.[158] Deze Gijsbrecht heb ik niet kunnen vinden in bronnen aangaande de balije Utrecht.[159] Wel is het geslacht IJsselstein opgenomen

149 Janse, *Ridderschap in Holland*, 319.
150 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 55 n.83, 278.
151 De Geer, *Archieven*, nr. 517.
152 Ibidem.
153 Janse, *Ridderschap in Holland*, 440.
154 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 23r.
155 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 38r.
156 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 33v, 36r.
157 ARDOU, inv.nr. 646.2, fol. 35r, 39 r, 44r; Koopstra, *'Weest ritter'*, 31-33.
158 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 277-278.
159 In 1321 behoorden een Gijsbrecht van IJsselstein en landcommandeur Lodewijk van Konswilre tot de raad van graaf Willem III van Holland: Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten*, nr. 492

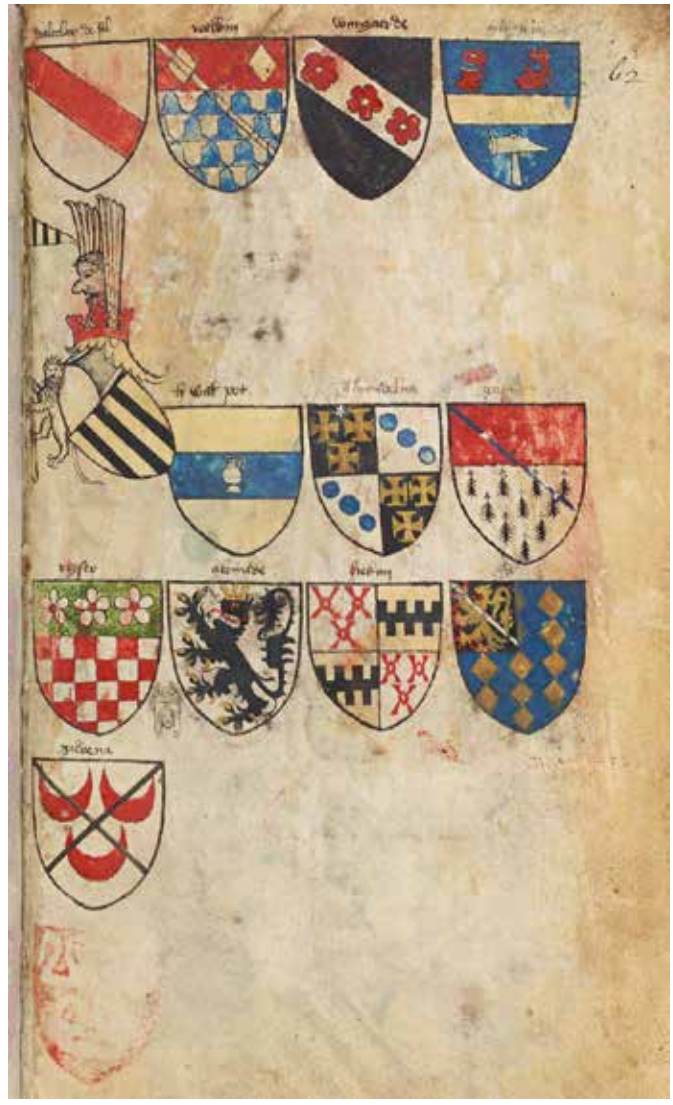

Afbeelding 7.2 Het wapenschild van het geslacht Alkemade (zwarte klimmende leeuw met kroon) te midden van een groep Pruisenreizigers in het wapenboek Bellenville. Bron: Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 5230, fol. 62r.

in het wapenboek Bellenville. Dat manuscript bestaat uit een sectie met geografisch geordende wapens en een serie wapens van gezelschappen die zeer waarschijnlijk herinneren aan Pruisenreizen.[160] Het wapen van de IJsselsteins bevindt zich zowel bij de Stichtse geslachten als bij een groep vermoedelijke Pruisenreizigers.[161] Broeder en Pruisenreiziger

160 L. Jéquier ed., *L'armorial Bellenville* (Parijs 1983); M. Pastoureau en M. Popoff ed., *L'armorial Bellenville. Volume d'introduction, d'étude et d'édition* (Lathuile 2004); E. Hofman, 'Bellenville's two armorials', in: *Heraldica Nova: Medieval and Early Modern Heraldry from the Perspective of Cultural History (a Hypotheses.org blog)* (07/07/2017): https://heraldica.hypotheses.org/5785 (laatst bezocht op 24-07-2021).

161 Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 5230, fol. 43v, 57v.

kunnen familie van elkaar zijn geweest, maar het is ook mogelijk dat Gijsbrecht na zijn Pruisenreis besloot zelf in de Duitse Orde te treden.

Een vergelijkbaar geval betreft het geslacht Alkemade. Het wapenboek Bellenville toont de klimmende leeuw en de familienaam, maar de voornaam ontbreekt (afbeelding 7.2).[162] Janse suggereert in zijn overzicht van Nederlandse Pruisenreizigers dat het om Floris van Alkemade kan gaan.[163] Daarmee is nog niemand geïdentificeerd, want de naam Floris werd in de familie veelvuldig gegeven. Het wapenboek vermeldt bij hetzelfde relatief kleine reisgezelschap wel de volledige naam van Willem Pot. Van Willem III Pot uit het Franse Berry is bekend dat hij in het derde kwart van de veertiende eeuw in Pruisen is geweest.[164] Hij overleed vóór 17 december 1381, toen zijn zoon Regnier wees werd genoemd.[165] Daarom valt de Floris van Alkemade die eerst in 1396 tot ridder werd geslagen af.[166] Een andere mogelijkheid is de Floris die door archivaris Jacob Kort in 1357-1379 werd aangetroffen.[167] Janse noemt nog een Floris, die in 1342-1355 in de bronnen voorkomt.[168] Dit is waarschijnlijk dezelfde persoon als de Floris van Alkemade die in december 1344 driehonderd schilden bijdroeg aan de Pruisenreis van Willem IV.[169] Een van deze mannen moet de Floris geweest zijn die volgens de balijekroniek een broer was van Hendrik van Alkemade. Hendrik kan uiteraard ook zelf de reis naar Pruisen gemaakt hebben en vervolgens zijn ingetreden. De vroegste broeder met aanwijsbare sympathie voor religieuze hervorming in de balije Utrecht is aldus te relateren aan een Pruisenreis die door hemzelf of een naast familielid werd ondernomen.

Onder landcommandeur Johan van de Zande werden er nog steeds broeders naar het oosten uitgezonden, maar de omstandigheden veranderden sterk door de verpletterende nederlaag die de Duitse Orde in 1410 tegen een Pools-Litouwse coalitie in de Slag bij Tannenberg leed. Hoogmeester Ulrich von Jungingen kwam daarbij om het leven, evenals de meeste topfunctionarissen en ruim tweehonderd broeders.[170] Johan van de Zande ondertekende in november 1411 samen met andere landcommandeurs en de Duitsmeester te Frankfurt een brief aan de nieuwe hoogmeester, waarin zij aangaven geen extra geld te kunnen zenden.[171] Wel ondersteunde de balije Utrecht in 1416 met geld de reis van Iwan van Cortenbach, landcommandeur van Biesen, naar Pruisen.[172] Bovendien leverde de balije Utrecht een bijdrage in de vorm van manschappen. De operatie liep via Sweder Cobbing. Deze ontving in 1411 als landcommandeur van de balije Westfalen een verzoek van de meester van Lijfland, Conrad von Vietinghoff, om broeders te rekruteren en te sturen.

162 Bibliothèque nationale de France, ms. fr. 5230, fol. 62r; Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 95.
163 Janse, *Ridderschap in Holland*, 319.
164 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 95, 173.
165 H.A. Simpson, *Philippe Pot, grand sénéchal of Burgundy: with genealogy of the Pot family in France and other additions to 'Early records of Simpson and allied families', including Frezel or Fraser, Hart, Haudt or Hout, Officer, Potts, Souillé or Souville, Stringer* (Somerville NJ 1935) 164.
166 Janse, *Ridderschap in Holland*, 441.
167 J.C Kort, 'Van Alkemade 1200-1782 II', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 388-389.
168 Janse, *Ridderschap in Holland*, 433.
169 Paravicini, *Die Preußenreisen* II, 190.
170 S. Ekdahl, *Die Schlacht bei Tannenberg 1410* I (Berlijn 1982).
171 Joachim en Hubatsch, *Regesta Historica Diplomatica*, Pars I, vol. I, dl. I, nr. 1573.
172 De Vey Mestdagh, *De Utrechtse balije*, 22.

In Lijfland zal de schrik er na 1410 goed in hebben gezeten. Dat Conrad zich met zijn verzoek tot Sweder richtte is begrijpelijk, omdat Westfalen vanouds veel broeders naar het Lijflandse ordegebied zond. Conrad zelf was één van hen. Sweder deed hierop een beroep op zijn connecties in de balije Utrecht. In 1406 was hij nog commandeur van Ootmarsum. Zijn opvolger aldaar, Floris van Jutphaas, meldde dat hij verwanten in Utrecht had die in de orde konden worden opgenomen. Daarop reed Sweder naar de stad Utrecht, alwaar hij inderdaad 33 broeders zou hebben geworven. Zij betaalden in totaal 426 rijnsgulden voor hun intrede en de kosten voor hun rekrutering en begeleiding.[173]

In deze context kan het haast geen toeval zijn dat het Duitse Huis in 1413-1415 een reeks goederen in Jutphaas kocht. Dat het Duitse Huis enkele jaren daarvoor al land in Jutphaas kocht spreekt dat niet tegen, maar is in lijn met Floris' melding dat hij verwanten had die klaarstonden om in de orde te treden. Reeds in 1406 verkochten een zekere Claes van Jutphaas en zijn moeder Liesbeth een vierdeel land (ca. vier morgen) op Raven aan het Duitse Huis.[174] Contact van de broeders met de familie Jutphaas in relatie tot de goederenverwerving is dus aanwijsbaar, maar omdat van de 33 rekruten enkel de namen worden genoemd van ene Van Elswerd en de gebroeders Herman en Johan van Rijneveld, die in de verkoopakten niet voorkomen, blijft het verband tussen de landaankoop en de uitzending naar Lijfland een vermoeden.

De Slag bij Tannenberg gaf bepaald geen impuls aan de Pruisenreizen, maar de neergang van die traditie werd al eerder ingezet. Voor zover bekend vertrokken er na de reis van hertog Willem I van Gelre in 1399-1400 geen Pruisengangers uit de Noordelijke Nederlanden meer. Een verklarende factor hiervoor is de bekering van Władysław II Jagiełło in 1386, toen hij de Poolse koningin Jadwiga huwde en daarmee in één klap een Pools-Litouwse personele unie met een christelijk staatshoofd creëerde. Volgens de zogenoemde 'Oudere Hoogmeesterkroniek' versperde Władysław direct na zijn doop de doorgangsroute voor Pruisenreizigers. Wellicht dat een enkeling zich nog aansloot bij één van de kleine Franse expedities die nog doorgang vonden.[175] Van een bekoelde relatie tussen de Duitse Orde en de adel uit de Lage Landen was overigens geen sprake. In mei 1410, nog vóór Tannenberg, beklaagde de hoogmeester zich bij Nederlandse vorsten over Władysław.[176] Klaarblijkelijk hoopte hij op hulp van hun kant. Dat was geen ongegronde inschatting, want in januari hadden de Franse, Nederlandse en Rijnlandse adel in een gezamenlijke brief de orde bijstand in de strijd aangekondigd.[177] Het is echter de vraag of hier tijdens en na Tannenberg gevolg aan werd gegeven. De hoogmeester richtte zich in 1413 tevergeefs tot hen met een nieuw verzoek om hulp.[178] De tijd van de Pruisenreizen was voorbij.

Het hernieuwde religieuze kruistochtenthousiasme deed zich aldus voor tijdens de verspreiding van de idealen van het observantisme in de balije Utrecht. De schenkingen van de patronaatsrechten van kerken in Katwijk (1388) en Schoonhoven (1395) werden

173 Mol, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland', 173-174.
174 ARDOU, inv.nr. 1237.1.
175 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 39-41, 242.
176 Joachim en Hubatsch, *Regesta Historica Diplomatica*, Pars I, vol. I, dl. I, nr. 1282.
177 Ibidem, nr. 1242f.
178 Paravicini, *Die Preußenreisen* I, 40.

gedaan door Pruisenreizigers. In beide plaatsen kon immers een priestercommanderij worden gerealiseerd, waardoor een impuls kon worden gegeven aan de religieuze vernieuwingen. Dergelijke dwarsverbanden tussen de Pruisenreizen en het observantisme zijn verder echter nauwelijks aanwijsbaar. De observantie in de balije was als grotendeels autonoom en derhalve binnen de Duitse Orde uitzonderlijk verschijnsel de hoofdoorzaak voor de goederenexpansie van het Duitse Huis in de periode die ik in dit hoofdstuk heb onderzocht. Vanaf de jaren 1360 droegen verschillende broeders de idealen van het observantisme uit. Vooral het duo Gerrit Splinter van der Enghe (landcommandeur vanaf 1382) en zijn schaffenaar Gerard van Vliederhoven wisten met hun strenge naleving van de orderegels, investeringen in de kapel en een secure boekhouding het goederenbezit van de landcommanderij sterk te laten groeien. Dit gebeurde zowel door schenkingen als door goederenaankopen. Dat laatste was in tijden van pestuitbraken en de gevolgen daarvan op pacht- en grondprijzen niet vanzelfsprekend. Gelijk andere oudere geestelijke instellingen in Utrecht die de weg van religieuze vernieuwing insloegen, was het Duitse Huis in staat om door schenkingen van met name intredende broeders en een goede boekhouding de materiële wind in de zeilen te houden. Johan van de Zande, die na Van der Enghe tot 1419 leiding gaf aan de landcommanderij, continueerde de hervormingsagenda en goederenaankopen. De nadruk werd bij dat laatste verlegd naar de verwerving van land in de nabijheid van bestaand bezit in de buurt van Utrecht.

8 STAGNATIE, CRISES EN HERSTEL (1420-1536)

8.1 INLEIDING

De ontwikkeling van het aantal morgens landbezit van het Duitse Huis te Utrecht in 1365-1538, zoals weergegeven in figuur 6.1, wekt de indruk dat er wat betreft de grondverwerving omstreeks 1420 een periode van stilstand intrad die aanhield tot aan het einde van de onderzochte periode. Eerst in de jaren 1530 is er weer een toename van het landbezit zichtbaar. Afgaand op de historiografie is stilstand misschien ook een passende typering voor de lange bestuursperiode van landcommandeur Herman van Keppel (1421-1442). Er is weinig over hem geschreven. Mol noemt Van Keppel niet in zijn weergave van de aanhangers van de observantiebeweging in het Duitse Huis.[1] Hij beschouwt de welvarende situatie waarin Van Keppel het Duitse Huis achterliet bij zijn overlijden dan ook niet alleen als de verdienste van deze landcommandeur, maar 'ook-of mogelijk nog meer' als die van de eerdere ambitieuze landcommandeurs tot aan Johan van de Zande.[2] Een hevige machtsstrijd die het Duitse Huis halverwege de vijftiende eeuw verscheurde, ontstond volgens Mol na de dood van Van Keppel.[3]

De jaren 1421-1442 lijken dus een tussenperiode te hebben gevormd, maar hoe die er precies uitzag is onduidelijk. Helder is dat materiële groei en religieuze bloei tot en met het landcommandeurschap van Johan van de Zande hand in hand gingen en dat daarvan omstreeks 1450 geen sprake meer was. In de eerstvolgende paragraaf 8.2 probeer ik derhalve te onderzoeken in hoeverre zich een stagnatie in de aanwas van bezit voordeed tijdens het landcommandeurschap van Herman van Keppel. Na een inventarisatie van de goederenverwerving destijds, vlieg ik dit thema aan vanuit het religieuze leven in het Duitse Huis en vervolgens vanuit de verwevenheid tussen spanningen in de balije en politieke ontwikkelingen in de regio.

Vervolgens daal ik in paragraaf 8.3 af naar het diepste dal uit de middeleeuwse geschiedenis van het Duitse Huis. Deze periode halverwege de vijftiende eeuw heeft de aandacht van verschillende onderzoekers getrokken.[4] Hun visies zijn niet eensluidend. De Geer

1 Mol, 'Epiloog: De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', 219.

2 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 206-207.

3 Ibidem.

4 Ibidem; F. Meijer, *De Broedertwist. Een internationaal opvolgingsconflict in nationaal perspectief. De balije Utrecht der Ridderlijke Duitse Orde in het midden van de vijftiende eeuw* (scriptie Rijksuniversiteit Groningen 1998); Idem, ' "Pruyscher saken". Utrechtse Duitse Orde-ridders en Pruisen', in: D.E.H. de Boer, G. Gleba en R Holbach ed., *...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung....* (Oldenburg 2011) 241-270; A. Reijmers, *'Weest ritder'*; Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge' (1937); De Geer, *Archieven* I, LIV-LV, LXXX-XCI.

blijft dicht bij de door hem uitgegeven bronnen, waardoor hij de conflicten in de balije Utrecht voorstelt als interne ontwikkelingen zonder al te veel relaties met de buitenwereld. De vlucht van landcommandeur Dirk van Enghuizen in 1455 wijt hij bijvoorbeeld, naar een letterlijke overname uit een verslag door broeder Sweder Cobbing, aan een 'ruwe, wilde hoop' die naar het Duitse Huis optrok in het kader van een volksopstand tegen de omstreden bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt, maar mogelijke relaties tussen deze aanval en de positie van de broeders in de Utrechtse politiek worden niet gelegd.[5]

Reese daarentegen interpreteert in zijn uitvoerige artikel uit 1937 vrijwel alle tekenen van verval als noodlottige gevolgen van de machtsuitbreiding van de Franse Bourgondiërs in de Nederlanden ten koste van de Utrechtse provincie van de Duitse Orde. Hij beschouwt dit als illustratief voor de desintegratie van de voorheen 'gesamtdeutsche' positie van de Nederlandse gebieden in het Duitse Rijk. Het lange termijn-perspectief en het abstractieniveau van deze verklaring spreken op het eerste gezicht misschien aan, maar vormen bij nadere beschouwing juist de tekortkoming. Als lid van een commissie die de bezetting van België en Nederland moest voorbereiden zocht Reese naar een gemeenschappelijk verleden dat een inlijving bij het Derde Rijk als een 'hereniging' moest legitimeren.[6] Het artikel van deze *Westforscher* is daarom doorspekt met finalistische opvattingen die de centrale these moeten ondersteunen. Zo zouden de stellingnames van landcommandeurs in regionale politieke conflicten tijdens de eerste helft van de veertiende eeuw reeds de 'ersten Schritte zu einem Verzicht auf jene überterritoriale Haltung' zijn, die uiteindelijk resulteerden in een onderwerping aan de Bourgondiërs.[7] De banden met territoriale landsheren waren echter zo oud als het Duitse Huis zelf. Bovendien laten de bloeiperiode van de balije Utrecht en de regelmatige uitzending van broeders naar Pruisen en Lijfland in de decennia rond 1400 zien dat er van een geleidelijk afscheidingsproces of een langzame ondergang in het geheel geen sprake was. De waarde van Reeses artikel beperkt zich derhalve tot het belang dat hij benadrukt van het verband tussen de vijftiende-eeuwse crises in de balije en regionale politieke strijd. Deze causaliteit behoeft een neutralere analyse. Ik begin paragraaf 8.3 daarom met de verwevenheid tussen de partijconflicten in het Sticht en in de balije na het overlijden van landcommandeur Herman van Keppel in 1442 tot aan het einde van het Utrechts Schisma in 1449. Dit is de eerste crisis die ik behandel.

Voor de tweede crisis baseer ik me grotendeels op het onderzoek van Mol, waarin hij de opvolgingsstrijd in de balije Utrecht in 1443-1469 in verband brengt met de neergang van de Duitse ordetak in Pruisen.[8] De doctoraalscriptie van Brouwer over het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in het Kromme Rijngebied geeft aanleiding voor het belichten van een derde crisis. De auteur wijst op een spectaculaire daling van de pachtinkomsten vanaf omstreeks 1415.[9] Deze waarneming roept de vraag op in hoeverre economische omstandigheden de interne verhoudingen in de balije op scherp zetten. Ik voeg daarom aan mijn analyse de invloed van crisis in de landbouw op de verhoudingen in de balije toe.

5 De Geer, *Archieven* I, LXXXIV-LXXXV, nr. 379.
6 Beyen, 'Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme', 53.
7 Reese, 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge', 233, 249.
8 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?'.
9 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer,* 44-50.

Wanneer deze 'perfecte storm' van crises ging liggen en er een nieuwe fase van bezitsgroei ontstond, is niet duidelijk af te lezen aan de staafdiagrammen in figuur 6.1. De groei is weliswaar duidelijk zichtbaar in de jaren 1530, maar uit het pachtboek van 1494 blijkt reeds een lichte toename van het landbezit in Holland. De weg naar boven kan reeds in de voorgaande decennia zijn ingezet, door toedoen van de doortastende landcommandeur Johan van Drongelen (1469-1492). Onder zijn leiding werd de balije een instituut met hoog verzorgingsniveau voor een beperkt aantal broeders.[10] Uit het onderzoek van Rombert Stapel komt een bredere hervormingsagenda naar voren. Stapel laat zien dat onder Van Drongelen in interieuren van godshuizen in de balije werd geïnvesteerd en er bovendien energie gestoken is in de vervaardiging van een kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde en de balije.[11] Vanuit het perspectief van deze hervormingen poog ik in paragraaf 8.4 de ontwikkeling van het goederenbezit tot aan 1536 te volgen en te verklaren.

8.2 STAGNATIE

EINDE AAN DE GROEI

Gedurende het ruim twintig jaar lange bewind van landcommandeur Herman van Keppel (1421-1442) werd nog altijd land verworven, maar dit gebeurde op kleinere schaal dan tijdens zijn voorganger Johan van de Zande. Er kwamen in deze periode veelal kleine stukken grond bij op plaatsen nabij bestaand bezit ten zuidwesten van de stad en in het Kromme Rijngebied. In 1423 bijvoorbeeld verkochten priester Willem van Weede en zijn zus Alijd 4,5 morgen land te Waaien bij Houten.[12] Daarnaast breidden de broeders hun landbezit bij Alphen uit. Ze kochten er in 1438 twee percelen van respectievelijk twee en drie morgen en in 1440 kwam er nog 6,5 morgen bij.[13] De grootste transactie was de aankoop van ruim 34 morgen land op de Stadsweide door het Duitse Huis in 1432. De stad Utrecht was de verkopende partij.[14]

De ten opzichte van de voorgaande decennia beperkte grondverwerving vertelt echter niet het hele verhaal. Veruit de grootste investering in deze periode was namelijk de aankoop van de commanderij Dieren. Sinds de stichtingsdotaties door graaf Adolf van Berg en Sweder I van Dingden in 1218-1219 vanuit Damiate tijdens de vijfde kruistocht viel die commanderij onder het ordedistrict van Koblenz. Dat stond, vermoedelijk door toedoen van hoogmeester Werner von Orseln (1324-1330), niet onder het gezag van de Duitsmeester, maar was een van de kamerbalijen van de hoogmeester.[15] Omstreeks 1410 kwam de balije Koblenz in een negatieve financiële spiraal terecht.[16] Vanwege deze schuldencrisis verkocht hoogmeester Michael Küchmeister in 1420 de commanderij Dieren aan de balije

10 Mol, 'Een toevluchtsoord voor de 'arme' adel', 192-193, 203.
11 Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 266-271.
12 ARDOU, inv.nr. 666.2.
13 ARDOU, inv.nrs. 783, 785, 1276.
14 ARDOU, inv.nr. 946.
15 Militzer, *Die Entstehung der Deutschordensballeien*, 143-149.
16 Van Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 215-221.

Biesen.[17] Veertien jaar later, op 24 maart 1434, verkocht Biesen het voor 3750 rijnsgulden aan de balije Utrecht. Er werd afgesproken dat landcommandeur Herman van Keppel 2000 rijnsgulden in de eerstvolgende maand mei zou leveren op de geldwissel van Arnhem, Leiden, Den Bosch of een andere plaats die de landcommandeur van Biesen geschikt achtte. De rest bestond hoofdzakelijk uit de aflossing van verschillende schulden die Biesen nog had openstaan. Die werden in de prijs verrekend.[18] Zoals het Duitse Huis van Utrecht in 1328 de goederen van het kapittel in Tiel kocht om daar een commanderij te stichten, zo betaalde de landcommanderij ook in 1434 de rekening. Een administratief onderscheid tussen de balije en het convent werd niet gemaakt. In de 'Rekeninge des lantkompturs van Utrecht vanden huse to Utrecht ende van der alinger balien van Utrecht' uit 1433-1434 staat, tussen de uitgaven aan de keuken en aan paarden, dat er 2150 rijnsgulden was betaald voor de hof te Dieren.

Het duurde meerdere decennia voordat de broeders van Utrecht hun goederenbezit weer uitbreidden, op kleine schaal. Tot en met de jaren 1460 kon ik slechts enkele transacties vinden. In 1453 kochten ze een morgen land te Alphen.[19] Van meer betekenis was dat ze in 1445 samen met het kapittel van Sint Pieter, de Sint Servaasabdij en de pastoors van de Klaaskerk een molen lieten bouwen aan de oostzijde van de Vaartse Rijn.[20] De kosten gingen voor de baten uit. In 1449 verhuurden de broeders de molen op de Rijn en de hoge windmolen voor respectievelijk vijftien en zestien kromstaarten per week, dus in totaal 1612 kromstaarten per jaar.[21] Deze zilveren munt had een lage waarde. Mogelijk betrof het de Vlaamse kromstaart, die sinds 1430 niet meer werd geslagen en vervolgens veel gebruikt werd als rekenmunt met een waarde van 1/30e rijnsgulden. Andere regionaal gangbare munten die nog wel in productie waren, benaderden deze koers aanvankelijk, maar devalueerden sterk. Anno 1445 gingen er vijftig Gelderse kromstaarten in een rijnsgulden. Ook de door bisschop Rudolf van Diepholt (1423-1455) in Deventer geslagen kromstaart zakte in waarde weg ten opzichte van de Vlaamse standaard, maar minder sterk dan de Gelderse evenknie.[22] Uitgaande van deze bandbreedte, brachten de molens jaarlijks zo'n 32 à 53 rijnsgulden op. Ter vergelijking: tien morgen land op de Stadsweide gaven de broeders in 1449 volgens het pachtboek uit dat jaar voor tien rijnsgulden per jaar in tijdpacht uit.[23] De bouw en koop van molens door het Duitse Huis waren kortom kostbare investeringen die stapsgewijs of in samenwerking met andere partijen geschiedden en die zich in hoge huursommen konden uitbetalen.

Zowel de grondaankoop als de molenbouw vormde in zekere zin de afronding van een eerder ingezet verwervingsproces. De morgen land te Alphen volgde immers op een reeks grotere aankopen ter plaatse in de voorgaande decennia. De molen verving mogelijk een voorganger, want in het pachtboek van 1426 komt, naast de molens bij het oude

17 De Geer, *Archieven*, nr. 477.
18 Ibidem, nr. 479.
19 ARDOU, inv.nr. 1277.
20 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 617-618.
21 ARDOU, inv.nr. 880.13.
22 H.E. van Gelder, 'Oostnederlands geld omstreeks 1400', in: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 67 (Amsterdam 1980) 45-66, aldaar 54-62.
23 ARDOU, inv.nr. 880.13.

Duitse Huis en de hoge windmolen buiten de Tolsteegpoorten die de landcommanderij in de decennia rond 1400 stapsgewijs had gekocht, een molen op de Rijn voor.[24] In een rekening van de schaffenaar uit 1438 is weliswaar sprake van inkomsten uit 'onze twee molens', maar komt daarnaast nog 'de kleine windmolen' voor.[25] Er stond dus vóór 1445 al een molen. De uiterst beperkte goederenverwerving door het Utrechtse huis kan goed hebben samengehangen met de kostbare aankoop van de commanderij Dieren in 1434. Deze aankoop kan echter niet verklaren waarom de stagnatie reeds in de jaren 1420 inzette en tot en met de jaren 1460 aanhield. In de volgende paragrafen ga ik op zoek naar de overige factoren die aan de beperkte goederenverwerving ten grondslag gelegen kunnen hebben.

DE LAATSTE OBSERVANTEN

Omdat de vroege verspreiding van het observantisme in de balije Utrecht tot een bezitsexpansie van het Duitse Huis te Utrecht leidde, ligt de vraag voor de hand in hoeverre het einde van de groei na 1420 werd veroorzaakt door religieus verval. Hoe was het met het geestelijk erfgoed van de vroege observanten binnen de balije Utrecht gesteld en had dit een uitwerking op de goederenverwerving?

Er zijn verschillende factoren te bedenken die het geestelijk leven geschaad kunnen hebben. In de eerste plaats had het Duitse Huis sinds het wegvallen van de Pruisenreizen geen binding meer met pelgrimage-expedities die populair waren onder de regionale ridderschap. De tochten maakten in zekere zin plaats voor een groeiend aantal bedevaarten naar Jeruzalem.[26] Zo ging de Gelderse hertog Arnold van Egmont niet naar Pruisen, zoals hertog Willem I veelvuldig had gedaan, maar toog hij in 1450-1452 naar Jeruzalem en nam hij daarbij een priester mee die een spiritueel reisverslag opstelde.[27] In Utrecht richtten zeventien aanzienlijke plaatselijke pelgrims in 1394 een Jeruzalembroederschap op.[28] Het Duitse Huis positioneerde zich kennelijk niet als het aangewezen instituut voor deze doelgroep. Dat was ook niet vanzelfsprekend, omdat de orde geen connectie meer had met expedities naar het Heilige Land.

Dit raakt aan de tweede denkbare factor. Gedurende de vijftiende eeuw werd een groot aantal religieuze leefgemeenschappen opgericht, waaronder huizen van de derde orde van Sint-Franciscus en reguliere kanunniken en kanunnikessen. De religieuze hervorming die in de balije Utrecht was doorgevoerd, was niet langer vooruitstrevend. Voor een geestelijk verval in het Duitse Huis door dit 'concurrentiemodel' zijn echter geen sterke bewijzen te vinden. De signalen wijzen juist de andere kant op. Landcommandeur Van Keppel vaardigde bijvoorbeeld in 1440 met de andere leden van het convent privileges uit voor het in oprichting zijnde vrouwenklooster Sint Hiëronymus, ook wel het klooster Roma gehe-

24 ARDOU, inv.nr. 880.8.

25 ARDOU, inv.nr. 647, fol. 4r-v.

26 Janse, *Ridderschap in Holland*, 332; J. van Herwaarden, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: Devotion and pilgrimage in the Netherlands* (Leiden en Boston 2003) 36-80, 253-307.

27 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek: 75H36; G. Nijsten, ' "Vanden gestant des Heiligen Landes". Op zoek naar een vijftiende-eeuwse auteur en zijn publiek', in: P. Bange en P.M.J.C. de Kort ed., *Die fonteyn der ewiger wijsheit* (Nijmegen 1989) 82-96.

28 J.W.C. van Campen, 'De Utrechtsche Jeruzalembroederschap', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1935) 52-89.

ten, ter ondersteuning van de stichting van een kapel en kerkhof op het Rapenburg in Leiden.[29] De zusters kregen acht jaar later toestemming om de regel van Augustinus aan te nemen.[30] Zo droeg het Duitse Huis bij aan de oprichting van een convent dat op de leest van de moderne devoten was geschoeid.

Ten derde kan het religieuze profiel van het Duitse Huis in het Utrechtse kloosterlandschap zijn aangetast door de verzwakking van het netwerk van Utrechtse devoten waarmee het verbonden was. In 1415 werden aanhangers van de factie der Lokhorsten uit de stad verbannen, nadat zij twee jaar eerder de rivaliserende partij van de Lichtenbergers de stad hadden uitgezet. Onder meer Herman van Lokhorst, die als domdeken een prominente aanhanger van de observantenbeweging was en het Duitse Huis met land had begunstigd, behoorde tot de bannelingen.[31] Met de familie Lichtenberg sloten de broeders geen enkele goederentransactie. Verder telde dat in 1423 bisschop Frederik van Blankenheim overleed. Daarmee viel nog een belangrijke bevorderaar van de nieuwe religiositeit en ondersteuner van het Duitse Huis weg.

Ik zal nog nader ingaan op de relatie tussen Utrechtse politieke ontwikkelingen en het ontstaan van tweespalt in de balije, die na de dood van Van Keppel in 1442 escaleerde. Voor nu is het echter van belang om vast te stellen dat het verlies aan politieke invloed van de Utrechtse devoten het religieuze leven in het Duitse Huis en de binding met de stedelijke samenleving onder Van Keppel allerminst verzwakte. Volgens de balijekroniek liet deze landcommandeur in de kapel een stenen doksaal bouwen en kocht hij 'dat schoen silveren' Mariabeeld.[32] Kenmerkend voor zijn bestuursperiode is een bloeiende memorietraditie, waarbij de broeders niet enkel voor de zielen van overleden broeders en de voornaamste begunstigers baden, maar ook voor die van kleinere weldoeners uit het lokale patriciaat. Zo bevond zich in het koor van de kapel het graf van een zekere Elisabeth, die op 6 mei 1432 was overleden. Haar echtgenoot Mathijs Gerritsz Pot werd er na zijn overlijden twee jaar later bijgezet. Hun grafsteden waren voorzien van de aansporing om voor de ziel van de overledene te bidden.[33] Mathijs was geen broeder. Zijn naam komt in een bron uit 1397 voor als kerkmeester van de Buurkerk.[34] Zeven jaar later moest hij ter verzoening in een conflict over landbezit een bedevaart naar de Cunerakerk in Rhenen maken.[35] In 1413 en 1423 was hij schepen van de stad.[36] In 1433 verklaarde hij dat noch zijn erfgenamen, noch hijzelf aanspraak maakten op zeven vierdelen land op de Stadsweide die hij eertijds van de stad had gekocht, omdat hij dat namens het Duitse Huis had gedaan.[37] Dit kan enkel het reeds genoemde land betreffen dat het Duitse Huis aan het begin van

29 ARDOU, inv.nr. 2001.

30 K. Goudriaan, 'De observantie van de conversinnen van Sint-Augustinus', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme*, 167-211, aldaar 184-185.

31 J. Smithuis, 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 241-253, aldaar 243; Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim*, 91-105.

32 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 10v.

33 Wildeman, 'Grafschriften in de voormalige kapel van het Duitsche Huis te Utrecht', 428-429.

34 HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1527 (toegang 701), inv.nr. 519.

35 HUA, Heerlijkheid Montfoort (toegang 209), inv.nr. 169.

36 HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nr. 1111.1-2; J. van de Water, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heeren Staten 's lands van Utrecht* III (Utrecht 1729) 116.

37 ARDOU, inv.nr. 946.10.

een langdurige koopcampagne in 1397 had verworven, omdat de orde er geen ander land van vergelijkbare grootte in de buurt had liggen. Het lijkt er aldus op dat Mathijs als rentmeester in dienst van het Duitse Huis heeft gestaan voordat hij elders in de stad carrière zou maken. Op zijn oude dag nam hij de mogelijke twijfel over de erfenis van de goederen die hij als leek voor de orde had verworven weg en kreeg hij met zijn vrouw een graf in de kapel van het Duitse Huis.

Mathijs Pot was niet de enige schepen die door de broeders werd herdacht. In de genoemde bron uit 1413 wordt ook Hendrik de Witte als schepen genoemd. Hij schonk in 1430 met zijn zus jonkvrouw Elburg renten uit goederen te Oostraven, Galecop en Overlangbroek aan het Duitse Huis, opdat het convent jaarlijks op Aswoensdag de zielen van de schenkers en hun voorouders zou herdenken. De kerkmeesters van de Buurkerk dienden de rente elk jaar aan het Duitse Huis over te dragen.[38] Dat deden ze in 1531 nog.[39] Eerder in 1430 doneerden Arnoud en Jacob van Amerongen als executeurs testamentair van hun vader Folprecht een jaarlijkse rente van tweeënhalve kroon om wijn van aan te schaffen ter memorie van Folprechts vader, die in het Duitse Huis begraven lag.[40] Het zou kunnen gaan om Dirk van Amerongen, die als broeder in een rekening van het huis Ootmarsum uit 1405 voorkomt.[41] In 1441 vermaakte een zekere Jan Simonsz voor het gerecht van Delft een rente aan een kapelanie ofwel vicarie in de kapel van het Duitse Huis van Utrecht. De broeders verkochten de rente aan het Delftse leprozenhuis van Sint Lazarus.[42] Vermoedelijk ontbreekt deze oorkonde daarom in de archiefcollectie van de balije Utrecht. Het is zeer goed mogelijk dat de kapel meer vicarieën heeft geteld waarvan de sporen zijn gewist.

Deze gebedsactiviteiten waren het terrein van de priesterbroeders. Het is daarom niet verwonderlijk dat het observantiestreven niet enkel bij de landcommandeur, maar vooral bij hen aanwijsbaar is. In 1439 kreeg Dirk van Dijk dispensatie voor een overstap van de kartuizers van Monnikhuizen naar het Duitse Huis van Utrecht.[43] Hij werd in 1451 als pastoor van Valkenburg aangesteld.[44] Dat de verplaatsing naar een minder strenge orde bij uitzondering werd toegestaan, duidt erop dat het religieuze leven in het Duitse Huis niet in verval was en dat de kartuizers en het Duitse Huis nog altijd warme relaties met elkaar onderhielden. Een ander voorbeeld in dit kader is de betaling van ruim tien oude schilden in 1438 door de Utrechtse kartuizers van het klooster Nieuwlicht aan het Duitse Huis vanwege broeder Bartholomeus van Groenevelt, met de aantekening dat 'dyt en sallmen nyet mer keren want he is doet.'[45] Het feit dat deze rente aan een specifieke broeder gekoppeld was, doet vermoeden dat hij was overgestapt en de inkomsten uit zijn prebende had meegenomen. Zeker is dat echter allerminst. Een volledige dekking van zijn verblijfkosten was het in elk geval niet, want in de rekeningen van de Leidse priestercommanderij vanaf

38 De Geer, *Archieven*, nr. 350; ARDOU, inv.nr. 1039.
39 ARDOU, inv.nr. 880.24.
40 De Geer, *Archieven*, nr. 349.
41 ARDOU, inv.nr. 2298.
42 Stadsarchief Delft, Archief van het leprooshuis (toegang 446), inv.nrs. 1070-1071.
43 ARDOU, inv.nr. 310.
44 ARDOU, inv.nr. 1932.
45 ARDOU, inv.nr. 647, fol. 5r.

1425/1426 wordt voor Bartholomeus jaarlijks een uitkering vermeld.[46] Indien hij van orde was geruild, dan moet dat dus vóór 1425 zijn gebeurd.

Andersom, van het Duitse Huis naar Nieuwlicht, was de stap in de loopban van Jan Vos. In 1431 was hij nog schaffenaar van de Utrechtse landcommanderij.[47] De kartuis Nieuwlicht was toen grotendeels verlaten, omdat het merendeel van de bewoners was verbannen vanwege hun trouw aan de paus in het Utrechts Schisma. Pas in de zomer van 1432 konden ze weer terugkeren. Van de zestien geprofeste monniken kwamen er vermoedelijk vijf terug. Jan Taets en Nicolaas Coster bleven bijvoorbeeld in de kloosters te Antwerpen en Amsterdam die hen hadden opgevangen.[48] Vermoedelijk is Jan Vos kort hierna, toen duidelijk was dat er een cel onbezet bleef, naar Nieuwlicht overgegaan. Hij was er in 1437 procurator, een functie die vergelijkbaar was met de schaffenaar van het Duitse Huis.[49]

In 1441 werd Jan Vos aangesteld als prior van het kartuizer klooster Genadedal te Brugge. Vermoedelijk rond die tijd bestelde hij een zelfportret bij het atelier van Jan van Eyck. Deze meesterschilder overleed in juli van dat jaar en kan het dus niet eigenhandig hebben voltooid. Op dit schilderij *De Madonna van Jan Vos* (afbeelding 8.1) knielt Jan Vos voor de Madonna met kind. De moeder Gods is patrones van zowel de Duitse Orde als de kartuizers. Aan haar linkerhand staat Elisabeth van Thüringen, de tweede beschermheilige van de Duitse Orde. Ter rechterzijde van Maria staat de heilige Barbara van Nicomedië, die in de kartuizerorde werd vereerd. In het kartuizerklooster Nieuwlicht was een altaar aan haar gewijd. Jan Vos bevond zich nu aan haar zijde. Het schilderij verbeeldt krachtig dat zijn overstap geen breuk met zijn verleden was, maar een vervolg op een biddend leven dat hij in het Duitse Huis reeds leefde. Toen Jan Vos in 1450 weer naar Nieuwlicht terugkeerde om daar prior te worden, liet hij schilder Petrus Christus een sterk overeenkomend schilderij maken. Er zijn echter twee grote verschillen tussen de twee werken. Ten eerste is het formaat van het latere schilderij zeer klein (20 x 14 cm). Dit was duidelijk een *Andachtsbild,* bedoeld voor privédevotie. Ten tweede verdween Elisabeth van Thüringen van het schilderij. Kennelijk had Jan Vos er bij zijn persoonlijke gebeden geen behoefte (meer) aan telkens aan zijn voorgeschiedenis bij het Duitse Huis herinnerd te worden. Hij overleed als kartuizer in Nieuwlicht in 1462.[50]

Het is duidelijk dat de religiositeit aan het Duitse Huis gedurende de hele bestuursperiode van Herman van Keppel onverminderd levendig was. Hoewel dit niet resulteerde in de verwerving van land, trok het wel diverse andere schenkingen aan die verband hielden met de biddende taakstelling van de orde. De stagnatie van de grondverwerving in deze periode kan niet aan een geleidelijk dovend observantisme worden toegeschreven, maar lijkt vooral het gevolg geweest te zijn van de kostbare aankoop van de commanderij Dieren en investeringen in de inboedel van de kapel. Na de dood van de landcommandeur in 1442 ontbreekt van een bloeiend religieus leven echter ieder spoor. Er zijn voor de tijd tot in de jaren 1460 geen memorieschenkingen, bouwactiviteiten in de kerk of andersoortige

46 ARDOU, inv.nr. 2047; Loopstra, 'De Leidse commanderij', 51.

47 De Geer, *Archieven*, nr. 581.

48 Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser,* 36-39.

49 R. de Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken. Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)* (proefschrift Universiteit Utrecht 2015) 176 n.780; De Latijnse benaming voor schaffenaar was procurator.

50 Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken,* 176-179; H.J.J. Scholtens, 'Jan van Eyck's "H. Maagd met den Kartuizer" en de Exeter-Madonna te Berlijn', *Oud-Holland* 55 (1938) 49-62; Koopstra, '*Weest ritter'*, 55.

Afb. 8.1 De Madonna van Jan Vos (ook bekend als Rothschild Madonna), vervaardigd in ca. 1441-1443 door Jan van Eyck en/of zijn werkplaats. Deze afbeelding is overgenomen uit Wikimedia Commons. Het originele werk bevindt zich in: New York, The Frick Collection, accession number: 1954.1.161.

ondernemingen met een religieus karakter bekend. Daarentegen is er wel een bericht van de kardinaal-legaat in Duitsland uit 1451 bewaard gebleven, waarin hij Gerard van Wesel vermaant terug te keren naar het Duitse Huis omdat hij zonder toestemming van landcommandeur Dirk van Enghuizen naar het karmelietenklooster in Haarlem was vertrokken.[51] Alles wijst erop dat het landcommandeurschap van Herman van Keppel op religieus vlak hoofdzakelijk een continuering was van de tijd onder leiding van zijn voorgangers Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande.

VAN FRICTIE NAAR SCHISMA

Partijstrijd en daaruit voortvloeiende machtsgrepen kenmerkten de Utrechtse samenleving in de eerste helft van de vijftiende eeuw. Deze complexe kluwen van wisselende partijsamenstellingen en hun conflicten in relatie tot ontwikkelingen in Holland en Gelre is

51 De Geer, *Archieven*, nr. 365.

het meest volledig en recent door Justine Smithuis ontward. Kortgezegd werd het stadsbestuur gedurende het eerste decennium van de eeuw gedomineerd door een factie die werd aangevoerd door leden van de familie Lichtenberg. De bisschop, Frederik van Blankenheim, steunde net als het stadsbestuur de graaf van Holland tijdens de Arkelse Oorlogen. Tegenstand in Utrecht kwam onder andere vanuit de familie Lokhorst, waardoor deze factie als geheel door historici de Lokhorsten is genoemd. Deze partij werd gesteund door de hertog van Gelre.[52] Ook het Duitse Huis lijkt zich aanvankelijk bij deze groepering te hebben gevoegd. De broeders deden immers regelmatig zaken met de familie Lokhorst, zoals de aankoop van land in Jutphaas van de gebroeders Herman, Gijsbert en Jacob van Lokhorst in 1409. Van vriendschappelijke relaties tussen het Duitse Huis en de Lichtenbergers ontbreekt daarentegen elk spoor. Met Frederik van Blankenheim onderhielden de broeders echter ook goede relaties, zoals ik reeds uiteenzette. De bisschop, domdeken Herman van Lokhorst en de landcommandeur waren voorname actoren in een netwerk van religieuze hervormers Utrecht. Ik denk derhalve dat de politieke verhoudingen in de stad in dit stadium niet dermate gepolariseerd waren dat er op alle terreinen een scheidslijn tussen twee partijen liep.

Ook in de balije Utrecht lijken er spanningen te zijn geweest die vooralsnog niet leidden tot een scheuring in twee kampen. Dit kan worden opgemaakt uit de handelingen van broeder Sweder Cobbing. Hij was afkomstig uit een Westfaals riddermatig geslacht met wortels in de omgeving van Münster en Coesfeld. Omstreeks 1400 trad hij in de Duitse Orde en vestigde hij zich in de commanderij Ootmarsum. Hoogstens enkele jaren daarvoor was die commanderij door de in 1396 aangetreden Duitsmeester Konrad von Egloffstein overgeheveld van de balije Utrecht naar de balije Westfalen.[53] Wellicht heeft de visitatie van de balije Utrecht in 1397 aan dit besluit bijgedragen.[54] Het is onduidelijk wat de toenmalige Utrechtse landcommandeur, Gerrit Splinter van der Enghe, hiervan vond en of zijn balije er iets voor terugkreeg. Von Egloffsteins opvolger, Dietrich von Weitershausen, verklaarde in 1417 dat de herindeling nodig was geweest om in het hoofdhuis van de balije Westfalen te Münster een volwaardig convent te kunnen onderhouden.[55] Het is goed voor te stellen dat Splinter van der Enghe zich in dit motief kon vinden. Hoe dan ook, Cobbing verklaarde later dat het huis Ootmarsum, terwijl hij daar nog verbleef, weer terugging naar de balije Utrecht. Kennelijk was de herindeling niet onomstreden. Cobbing werd vervolgens ergens tussen 1406 en 1411 landcommandeur in Münster. Vanuit die positie mocht hij in 1411 de voornoemde rekruteringscampagne in Utrecht houden ten behoeve van de uitzending van broeders naar Lijfland. Later zou Cobbing zich ontwikkelen tot een assertieve voorman van een pro-Gelderse partij in de balije, maar tot 1411 lijkt zijn verstandhouding met de Utrechtse landcommanderij niet vijandig te zijn geweest.

In 1413 joegen de Lokhorsten de Lichtenbergers de stad uit. Een kleine twee jaar later heroverden de Lichtenbergers de macht in de stad en werden de Lokhorsten verbannen.

52 Smithuis, 'Politiek en geweld', 243.

53 J.J. van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing van de Duitse Orde', in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet ed., *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 529-539, aldaar 530-533.

54 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, nrs. 42-45.

55 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 530.

Deze escalatie hing samen met de Hoekse en Kabeljauwse twisten in Holland. Na de dood van de Hollandse graaf Willem VI in 1417 ontvingen de Lokhorsten steun van Kabeljauwse aanhangers van Jan van Beieren en Gelderse troepen. De Lichtenbergers slaagden er echter in de Lokhorsten buiten de poorten te houden tot 1425.[56]

Het is aannemelijk dat deze politiek-maatschappelijke polarisering ook een wig dreef tussen groepen in de balije Utrecht. Cobbing verzocht in 1417 de Duitsmeester te bevestigen dat de commanderij Ootmarsum door de vorige Duitsmeester was overgeheveld naar de balije Westfalen.[57] In 1419 blijkt Cobbing ineens landcommandeur van Utrecht te zijn.[58] Johan van de Zande werd huiscommandeur, waardoor hij in de praktijk dagelijks leiding gaf aan het convent wanneer de landcommandeur afwezig was.[59] Deze opmerkelijke bestuursovername moet wel verband houden met de tegenstellingen in het bisdom destijds. Dat Cobbing niet unaniem geliefd was in Utrecht, blijkt uit de tegen hem geuite beschuldiging dat hij de intredegelden uit de rekruteringscampagne van 1411 voor eigen gewin had gebruikt. De Utrechtse raad ging hier kennelijk in mee, want in 1421 moest Cobbing zich tegen de uitspraak van de raad verdedigen met een uiteenzetting over de rekrutering zoals die volgens hem was verlopen. Het jaar daarop verklaarden de broeders van het Duitse Huis te Utrecht en hun nieuwe landcommandeur Herman van Keppel dat Cobbing hun landcommanderij vrijwillig had verlaten, omdat 'die van Utricht scharp und ungunstich weren sunder syne schult'.[60] Er lijkt een verzoening te hebben plaatsgevonden. De bewoordingen over Cobbing zijn opvallend vriendelijk. Bovendien kreeg hij toestemming van de Utrechtse broeders om zich in de commanderij Tiel te vestigen. De keuze voor Van Keppel als landcommandeur lijkt een compromis. Voor de aanhangers van Cobbing kan het van belang zijn geweest dat Van Keppel uit een Gelders geslacht kwam en commandeur in Ootmarsum was geweest.[61] De symphatisanten van Johan van de Zande vonden het mogelijk belangrijker dat Van Keppel het devote programma voortzette, zoals ik hiervoor reeds behandelde.[62]

Wellicht was de rust in de balije wedergekeerd als de politieke twisten in Utrecht niet nog verder uit de hand waren gelopen na het overlijden van bisschop Frederik van Blankenheim in 1423. In het zogeheten Utrechts Schisma dat volgde, steunden de Lichtenbergers en een meerderheid van de Stichtse standen de bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt. De tegenpartij zette aanvankelijk in op Walraven van Meurs en vanaf 1425 op Zweder van Culemborg. In dat jaar werd Van Culemborg door paus Martinus V tot bisschop benoemd en vervolgens tijdens een intocht de stad binnengelaten. In zijn kielzog kwamen verbannen Lokhorsten mee. Reeds in mei 1426 zetten de Lichtenbergers hun vijanden, inclusief bisschop Van Culemborg, de stad weer uit en herstelden hun macht in het stadsbestuur. Van Diepholt werd in allerijl tot ruwaard van het Sticht benoemd.[63]

56 Smithuis, 'Politiek en geweld', 243.
57 De Geer, *Archieven*, nr. 653.
58 ARDOU, inv.nr. 2884.1.
59 De Geer, *Archieven*, nrs. 579, 581; ARDOU, inv.nr. 727.2.
60 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 532-534; Het citaat is te vinden in: De Geer, *Archieven*, nr. 579.
61 Historisch Centrum Overijssel, Klooster St. Anthonius te Albergen (toegang 0186), inv.nrs. 58-59.
62 Dit voerde ik reeds aan in: Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 534.
63 Smithuis, 'Politiek en geweld', 243-244.

In de context van dit gewoel zijn de vele hiaten in het pachtboek van 1425 (zie figuur 6.1a en de toelichting daarbij) te plaatsen. De ontbrekende pachten betreffen hoofdzakelijk land in het Hollands-Stichtse grensgebied rond Schoonhoven. In 1424 beklaagde pachter Jacob Gerritsz zich erover dat bij hem thuis een bode van de landcommandeur was verschenen met een paard en de opdracht om mee te komen naar Langerak. Daar trof hij rentmeester Gerrit Taesz van het Duitse Huis te Utrecht 'drinkend en klinkend met de schout' aan. Jacob verantwoordde dat hij geen inkomsten had uit het land dat hij van de orde pachtte, omdat het graan dat erop groeide was verbrand en zijn broer Cornelis, aan wie hij het land in onderpacht had gegeven, gevangenzat in het Gelderse Hattem. Desondanks dwong Gerrit hem 24 schilden te overhandigen en stak die in eigen zak. Gerrit beloofde nog een korting op de nieuwe pacht te hanteren, maar kwam die afspraak niet na.[64] De opmerkingen over het verbrande koren en de gevangenschap van de landgebruiker in Gelre zijn illustrerend voor de verwoestingen die het Utrechtse platteland in de jaren 1420 troffen vanwege de oorlogshandelingen en rondtrekkende troepen uit Holland en Gelre destijds.[65]

De gevolgen van deze ontwikkelingen op de verhoudingen in de balije Utrecht en de positie van Sweder Cobbing hierin worden duidelijk uit een terugblik die Cobbing in 1448 gaf. Uiteraard is dit geen neutrale kijk op de zaak, maar het mag worden aangenomen dat Cobbing juist weergaf wie er tot zijn partij kon worden gerekend en wie tot de tegenpartij behoorden. Cobbing stelde dat Van Keppel partij had gekozen voor bisschopskandidaat Van Diepholt, terwijl hijzelf de paus was trouw gebleven, net als het land van Gelre.[66] Cobbing was dus een aanhanger van Zweder van Culemborg. Dat de Gelderse hertog inderdaad tot dezelfde partij behoorde, blijkt onder andere uit de belegering door Van Diepholt en de zijnen van de Gelderse stad Tiel in 1427. Volgens de Tielse kroniek haastte de hertog zich naar de stad, maar kon hij niet voorkomen dat nabijgelegen dorpen deels in de as werden gelegd.[67] De Utrechtse balije van de Duitse Orde was niet de enige geestelijke instelling die door het Utrechtse schisma intern verdeeld raakte. Veel geestelijken in de stad stonden voor de keus partij te kiezen voor Van Diepholt of te vluchten naar Holland of Gelre.[68] Van Keppel koos dus voor de eerste optie terwijl Cobbing de Gelderse steun voor Van Culemborg volgde.

In deze context is het begrijpelijk dat Cobbing aan Van Keppel voorstelde dat het huis te Tiel aan hem overgedragen zou worden in ruil voor de commanderij Ootmarsum. In Gelre had Van Culemborg immers veel aanhangers, terwijl Van Diepholt in het Oversticht breder werd erkend. Volgens Cobbings verklaring uit 1448 was dit een poging de vrede te bewaren. In het originele voorstel uit 1429 klinkt dat echter niet zo expliciet door, maar wordt een deal voorgesteld waarbij onder meer ordegoederen van het huis te Tiel naar dat van Utrecht worden overgeheveld en Cobbing de Duitsmeester met honderd rijnsgulden

64 ARDOU, inv.nr. 1345.

65 Bram van Genderen, 'Oorlog en ellende. Veerkracht en hertstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen', in: M. Beukers e.a. ed., *Utrechters in oorlog en vrede. Jaarboek Oud-Utrecht* (2015) 59-90, aldaar 81-84.

66 De Geer, *Archieven*, nr. 652.

67 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 534-535; *De Tielse kroniek*, Kuys e.a. ed., 160.

68 A.J. van den Hoven van Genderen, ' "Rebell ende ongehoirsam". Problemen rond de hervorming van de Utrechtse Paulusabdij (1420-1455) 201-258, aldaar 214.

probeert over te halen het huis te Ootmarsum weer aan de balije Utrecht terug te geven. Of Van Keppel hiermee akkoord ging is onbekend, maar in ieder geval was Cobbing in 1430 commandeur in Tiel.[69]

Dat zijn intenties richting Van Keppel helemaal niet zo vredelievend waren als hij achteraf in 1448 beweerde, blijkt uit Cobbings voorkomen als landcommandeur van Utrecht op 5 juli 1431.[70] Omdat Van Keppel later weer landcommandeur is, lijkt het erop dat hij na Johan van de Zande de tweede landcommandeur was die door Cobbing opzij werd gezet. De Lichtenbergers domineerden op dat moment nog altijd het stadsbestuur. Wellicht speelde Cobbing in op de vredesverdragen die Rudolf van Diepholt in 1428-1430 had getekend met de hertogen Filips van Bourgondië en Arnold van Gelre.[71] Misschien gokte Cobbing in deze broze vredestijd op een aanstaande machtswisseling in de stad, waarbij ook de dood van paus Martinus V eerder in 1431 en derhalve hoop op een mogelijke bevestiging van Zweder van Culemborg als bisschop door een nieuwe paus een rol gespeeld kan hebben.[72]

De vrede hield echter stand en de nieuwe paus Eugenius IV erkende Rudolf van Diepholt in 1432.[73] In een rekening van de commanderij Ootmarsum uit 1431/1432 en in andere bronnen uit 1433 wordt Herman van Keppel alweer genoemd als landcommandeur. Cobbing trok zich terug in Tiel, waar hij in 1434 commandeur was.[74] Hij verscheen weer ten tonele na het overlijden van Zweder van Culemborg in 1437. Op Cobbings verzoek vroeg Walraven van Meurs, die in 1423-1425 reeds een gooi had gedaan naar de bisschopstitel en daar nu weer Gelderse steun voor ontving, nog in hetzelfde jaar hoogmeester Paul von Rusdorf om de commandeur van Ootmarsum te bevestigen. Van Meurs presenteerde zich hierbij als elect, hetgeen feitelijk niet onjuist was. Hij vertelde er natuurlijk niet bij dat bisschop Rudolf inmiddels met zowel Bourgondische als pauselijke steun steviger in het zadel zat dan ooit.[75] De hoogmeester liet zich echter om te tuin leiden en bevestigde Sweder Cobbing als commandeur van zowel Tiel als Ootmarsum.[76]

Van Keppel reageerde met een brief aan Willem van Ingen Nuland over de tegenwerking door Cobbing. Deze broeder Willem kwam van oorsprong uit de Betuwe, maar verkeerde nu in de omgeving van de hoogmeester in Pruisen.[77] Mogelijk had dit succes, want in 1438 kwam Von Rusdorf van zijn eerdere toestemming terug door te bepalen dat Cobbing geen twee huizen tegelijkertijd mocht bezitten.[78] Daarop hield Cobbing zich enige tijd gedeisd in Tiel, welke commanderij hij inmiddels volledig had losgeweekt van het Utrechtse hoofdhuis. In de rekening van de landcommanderij uit 1438/9 staat bijvoor-

69 ARDOU, inv.nr. 2694.
70 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 535.
71 HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nrs. 464-472.
72 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 535.
73 Smithuis, 'Politiek en geweld', 244.
74 Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 535.
75 E. Joachim en W. Hubatsch ed., *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525*, pars I, vol.1., dl. 2 (Göttingen 1948) nr. 7325.
76 Ibidem, nr. 7401.
77 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 215-216.
78 De Geer, *Archieven*, nr. 583.

beeld dat Cobbing 'geyne rekenscap aff doen' wilde van de Tielse vestiging.[79] Herman van Keppel en Sweder Cobbing bevonden zich kortom aan weerszijden van de breuklijn die het Utrechts Schisma steeds dieper door de balije Utrecht trok. Vanuit dit perspectief van oorlog in het Sticht en ruzie in de balije is het begrijpelijk dat de goederenverwerving stokte tijdens het landcommandeurschap van Herman van Keppel. Het mag nog een opmerkelijke prestatie genoemd worden dat de balije er in deze turbulente tijden in geslaagd is de commanderij van Dieren over te nemen en een religieuze band met het stedelijk patriciaat te onderhouden.

8.3 PERFECTE STORM

SCHISMA IN HET STICHT, SCHISMA IN DE BALIJE[80]

In 1442 overleed Herman van Keppel. Daarop brak een opvolgingsstrijd uit tussen enerzijds aanhangers van Dirk van Enghuizen, die als schaffenaar de financiële rechterhand van Van Keppel was geweest, en anderzijds Wouter de Gruter, de overste van de commanderij in het Gelderse Dieren. Van Enghuizen was door de Duitsmeester tot stadhouder benoemd, maar zou zich volgens de balijekroniek door autoritair handelen onpopulair hebben gemaakt onder de broeders.[81] De balijekroniek is wat dit betreft geen betrouwbare bron, omdat het een visie vanuit de landcommanderij zelf op het eigen betrekkelijk recente verleden werpt. Duidelijk is wel dat Van Enghuizen te maken had met interne tegenstand. Die was hoofdzakelijk afkomstig van Wouter de Gruter, die vooral steun ontving vanuit de Gelderse commanderijen en Sweder Cobbing tot zijn aanhangers mocht rekenen. Zoals gebruikelijk bij een factiestrijd, was er een conflict ontstaan tussen enkele leiders met daaromheen een kring van aanhangers.[82] Het Utrechts Schisma had dus tot een schisma in de balije Utrecht geleid.

Cobbing stond destijds als stadhouder weer aan het hoofd van de balije Westfalen, maar bleef zich actief in de Utrechtse balije roeren. In 1443 verzocht hij de hoogmeester om de tweedracht in de balije Utrecht te beëindigen door de meerderheidskeuze van de broeders voor De Gruter te volgen.[83] Hij werd gesteund door het Utrechtse stadsbestuur, dat enkele dagen eerder hetzelfde verzoek aan de hoogmeester opstelde.[84] In Tiel installeerde Cobbing zijn vertrouweling Johan van Haaften als stadhouder. Zelf bleef hij als 'overste commandeur' vanuit Münster het laatste woord houden over de inkleding van nieuwe broeders.[85] De brieven van Cobbing en het stadsbestuur werden aan de hoogmeester bezorgd door Willem van Ingen Nuland, die ondertussen uit Pruisen was teruggekeerd

79 ARDOU, inv.nr. 335.6.
80 Deze paragraaf is een bewerking van de gelijknamige paragraaf in: Van Duijl, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 537-539.
81 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 11r.
82 Smithuis, 'Politiek en geweld', 245.
83 De Geer, *Archieven*, nr. 357.
84 Ibidem, nr. 356.
85 Ibidem, nr. 584; F. Meijer, *De Broedertwist*, 45.

en commandeur van Schoonhoven was geworden.[86] De factie rond Cobbing en De Gruter had dus medestanders in het Utrechtse stadsbestuur en verschillende commanderijen. Zelfs broeder Willem van Ingen Nuland, die eerder door Van Keppel was gevraagd om de tegenwerking door Cobbing kenbaar te maken bij de hoogmeester, had zich kennelijk ten dienste gesteld aan de zaak van de factie Cobbing/De Gruter.

Desondanks trok Cobbing aan het kortste eind. De hoogmeester speelde de bal door naar de Duitsmeester, die de neutrale Albrecht Förtsch vanuit de commanderij Frankfurt naar voren schoof als stadhouder van de balije Utrecht. Kort hierna overleed de Duitsmeester en koos zijn opvolger Eberhard von Stetten alsnog voor Van Enghuizen. Daarop beloofde bisschop Rudolf, die nog een appeltje met Cobbing te schillen had, dat hij Van Enghuizen als landcommandeur erkende, Cobbing uit zijn land zou weren en zich zou inzetten voor het behoud van het huis Ootmarsum voor de balije Utrecht. Vervolgens capituleerde ook De Gruter. Het was inmiddels augustus 1444.[87] Enkel een harde kern rond Willem van Ingen Nuland bleef rebelleren, zoals ik in de volgende paragraaf nader zal toelichten. Van Cobbing ontbreekt enkele jaren elk spoor in het bisdom Utrecht.

Op 21 december 1448 legde Cobbing de bovengenoemde verklaring af, waarin hij terugblikte op zijn rol in de partijstrijd in de balije Utrecht. In deze verklaring eiste hij bovendien de commanderij Ootmarsum op, in ruil voor het huis van Tiel. Daarmee zocht hij de confrontatie met bisschop Rudolf, die zich immers aan het behoud van het huis Ootmarsum voor de balije Utrecht had gecommitteerd. De timing van deze verklaring is dan ook van belang. De bisschop bevond zich opnieuw in een penibele situatie door een opstand waarbij hij de stad was uitgezet. Volgens de Tielse kroniek waren Arnold van Amerongen, Jacob van Gaasbeek en de familie Proys de leidende rebellen.[88] Op 10 november 1448 zegelde de bisschop nog een akte van Cobbing over een renteaflossing.[89] De kou tussen de twee leek dus enigszins uit de lucht, maar kennelijk greep Sweder Cobbing zijn kans toen het bestuur van de bisschop wankelde.

In februari 1449 kreeg bisschop Rudolf de stad Utrecht alweer in handen.[90] In hetzelfde jaar gaf Walraven van Meurs zijn kandidatuur op en erkende hij Rudolf van Diepholt als bisschop. Daarmee kwam het Utrechts Schisma ten einde en begon een proces van wonden likken in de vorm van rechtszaken over bijvoorbeeld schadeclaims.[91] Er ontstond tevens een meerjarig voortslepende twist om het huis Ootmarsum waarin zowel Cobbing als Van Enghuizen en de stad Utrecht probeerden de Duitsmeester en hoogmeester in brieven te overtuigen van hun gelijk in de kwestie.[92] Cobbing won deze zaak. Op 2 juni 1452 wees de hoogmeester de commanderij Ootmarsum definitief toe aan de balije Westfalen.[93]

86 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 209.

87 S. Fzn. Muller, *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht (722-1528)* II (Utrecht 1918), nr. 3267; Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 209; De datum augustus 1444 staat door een typfout ten onrechte als 31 augusutus 1441 vermeld in mijn artikel 'De intriges van broeder Sweder Cobbing', 537.

88 *De Tielse kroniek,* Kuys e.a. ed., 174.

89 HUA, Bisschoppen van Utrecht (toegang 218-1), regestenlijst, nr. 3413.

90 *De Tielse kroniek,* Kuys e.a. ed., 174; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 178.

91 W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming* II, 1e stuk (Arnhem 1866) 213; Van den Hoven van Gelderen, ' "Rebell ende ongehoirsam" ', 214.

92 De Geer, *Archieven,* nrs. 654-656.

93 Ibidem, nr. 657.

Een scheidsrechterlijk gelegenheidscollege van broeders uit verschillende commanderijen bevestigde deze uitspraak in 1453, maar droeg Cobbing ook op de commanderij Tiel formeel aan de Utrechtse landcommandeur over te dragen.[94] Door deze regeling kon Cobbing terugkeren naar het huis Ootmarsum waar hij zijn loopbaan als broeder was begonnen. In 1454 was hij er huiscommandeur.[95] Hij deed geen gooi meer naar de nog altijd betwiste positie van Utrechtse landcommandeur. Het einde van het Utrechts Schisma had de angel uit het schisma in de balije Utrecht kunnen halen, ware het niet dat uit Pruisen teruggekeerde broeders het conflict inmiddels een nieuwe dimensie hadden gegeven.

GEEN PLAATS VOOR UIT PRUISEN TERUGGEKEERDE BROEDERS

Één manier om van opstandige broeders af te komen was het overplaatsen van deze broeders naar andere ordenederzettingen of ze naar Pruisen of Lijfland te sturen. Zo'n gedwongen heenzending verliep veelal niet zonder slag of stoot. Duitsmeester Eberhard von Saunsheim moest er in 1424 bijkomen om te verklaren dat alle commandeurs, huiscommandeurs en overige broeders van de balije Utrecht zich moesten vestigen in het ordehuis waar landcommandeur Van Keppel hen naartoe stuurde.[96] Berend van Ebbinchoven was een broeder die zich aan dat protocol hield, maar zich evenwel bij de landcommandeur beklaagde over de armoedige toestand van het huis te Bunne waar hij verbleef. Hij smeekte om overgeplaatst te mogen worden, desnoods naar Pruisen of Lijfland. Inderdaad werd hij naar Pruisen gestuurd.[97]

Deze zeldzame praktijk van het uitzenden van broeders werd door een toelatingsstop in Pruisen voor broeders uit de balijen in het noordwesten van het Duitse Rijk vrijwel onmogelijk gemaakt. Mol relateert dit volgens mij terecht aan een conflict dat in Pruisen gaande was over de vermeende voorrang die hoogmeester Paul von Rusdorf gaf aan broeders uit het Rijnland en Westfalen bij benoemingen voor hoge ambten in de orde. Von Rusdorf trad in 1441 af en werd vervangen door de uit Zwaben afkomstige Konrad von Erlichshausen.[98] Hierna werden broeders uit de balije Utrecht teruggestuurd die in het oosten ongewenst waren geworden. In een bericht uit 1444 wordt bijvoorbeeld gesteld dat Goderd van Ingen Nuland op aanwijzen van de hoogmeester uit Pruisen was teruggekeerd en geen plaats meer had om te wonen.[99] Ik baseer dit verhaal over teruggekeerde broeders uit Pruisen op het artikel van Mol over dit onderwerp, en vul dat op enkele plaatsen aan.[100]

Het lijkt erop dat Goderd enkele jaren onderdak vond in het huis te Dieren, omdat in rekeningen van die commanderij uit 1446-1448 rentebetalingen aan hem voorkomen.[101] Mogelijk vestigde hij zich vervolgens in Arnhem, waar zich op 12 mei 1448 'Gaedert Ingen Nuwelant' als burger inschreef.[102] Dit zou ook een andere Goderd geweest kunnen zijn

94 Ibidem, nr. 590.
95 Historisch Centrum Overijssel, Klooster St. Anthonius te Albergen (toegang 0186), inv.nr. 290.
96 De Geer, *Archieven*, nr. 347.
97 Koopstra, *'Weest ritter'*, 43-45.
98 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 219.
99 ARDOU, inv.nr. 184.
100 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?'.
101 Ibidem, 211.
102 Gelders Archief, Oud Archief Arnhem (toegang 2000), Burgerboek der stad Arnhem, 1435-1562 (inv.nr. 1221), p. 8.

die in 1438 in Lijfland verbleef, maar daar was hij toen 'alter Hauskomtur'. Het is onwaarschijnlijk dat hij tien jaar daarna nog is teruggekeerd.[103] Broer Willem, die in de omgeving van de hoogmeester had verkeerd, kwam wel terug en sloot zich zoals gezegd aan bij de factie rond Wouter de Gruter. Waarschijnlijk verbleef hij enige tijd in het huis te Dieren, alwaar hij in een rekening uit 1442-1443 als broeder voorkomt.[104] Nadat Wouter de Gruter Dirk van Enghuizen als landcomandeur had erkend, bleef Willem zich verzetten en nam hij bezit van de commanderij Schoonhoven. Van daaruit inde hij renten en tijnzen van de balije. Op 29 juni 1445 gaf hij bijvoorbeeld land van het Duitse Huis te Utrecht rond Maurik voor tien jaar in pacht uit.[105] Goederen in Holland nabij Schoonhoven die altijd aan de landcommanderij hadden gehoord, in plaatsen als Langerak en Bonrepas, duiken in het pachtboek van de commanderij Schoonhoven uit 1446 op.[106] In dat jaar kwam het alsnog tot een verzoening tussen Willem van Ingen Nuland en Dirk van Enghuizen, waarna Willem vermoedelijk onderdak vond in Bunne en later in Dieren.[107]

Mogelijk heeft deze verzoening de weg vrijgemaakt voor de naar Arnhem uitgeweken Goderd om met goedkeuring van Dirk van Enghuizen de commanderij in Tiel over te nemen, die destijds nog door Sweder Cobbing werd geclaimd. In ieder geval nam Goderd bezit van de commanderij en kwam daarover in conflict met 'overste commandeur' Cobbing. De abt van het klooster Mariënweerd en een visitator van de Duitsmeester bepaalden in 1451 in een scheidsrechterlijke uitspraak dat Goderd mocht blijven zitten.[108] Dit zal hebben bijgedragen aan de acceptatie door Cobbing van de uitspraken in 1452-1453, waarbij de commanderijen in Tiel en Ootmarsum definitief aan respectievelijk de balijen Utrecht en Westfalen werden toegewezen.

Al snel begon het gekonkel weer. In 1454 keerde een groep van zeven broeders terug uit Pruisen. Zij waren gevlucht voor de oorlog die daar was uitgebroken (de Dertienjarige Oorlog).[109] In de balije Utrecht, waar de interne verhoudingen gespannen waren en er geen plaats voor de teruggekeerde broeders was, veroorzaakten zij onrust. Die keerde zich vooral tegen landcommandeur Dirk van Enghuizen. Hij kreeg het niet alleen met de zeven vluchtelingen aan de stok. Nota bene zijn broer Jan moest in juli 1454 beloven naar Lijfland te vertrekken om nooit meer terug te komen.[110] Later die zomer probeerden de gebroeders Willem en Goderd van Ingen Nuland de landcommandeur langs de weg van het bisschoppelijk kasteel Ter Horst en Rhenen te vermoorden. Zij werden gesteund door de zeven uit Pruisen verdreven broeders. De bisschoppelijke maarschalk zou de aanslag hebben voorkomen. De daders werden veroordeeld tot levenslange gevangenschap in de kerker van het Duitse Huis.[111]

103 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 215.
104 ARDOU, inv.nr. 1531, fol. 4v.
105 ARDOU, inv.nr. 1363.
106 ARDOU, inv.nr. 2615.
107 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 210-211.
108 De Geer, *Archieven*, nr. 587.
109 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 211, 216 n.49.
110 ARDOU, inv.nr. 313*; A. Reijmers, *'Weest ritder'*, bijlage 7.
111 De Geer, *Archieven*, nr. 379.

Terwijl Willem, Goderd en mogelijk (een deel van) de zeven opstandige broeders gevangen zaten, deed het Hof van Holland op 13 januari 1455 uitspraak in een zaak die door een groep ridderbroeders tegen Dirk van Enghuizen was aangespannen wegens diens vermeende frauduleuze benoeming tot landcommandeur en het daaropvolgende wanbeleid. Onder de aanklagers bevonden zich Herman van Dammasch, Jan van Gent, Willem van der Lawick en Hubrecht Wolf, die tot de groep van zeven vluchtelingen behoorden.[112] De enige genoemde broeder onder de aanklagers van wie ik geen Pruisische voorgeschiedenis kan achterhalen, is Johan van Drongelen. Hij was anno 1455 commandeur van Schelluinen. Het Hof stelde de aanklagers in het gelijk en gaf hun toestemming het beheer van de ordegoederen in Holland en Zeeland over te nemen of te behouden. In Utrecht kon Dirk van Enghuizen vooralsnog rekenen op bisschop Rudolf van Diepholt, die immers in 1444 zijn steun voor de landcommandeur had uitgesproken.

Die laatste strohalm verdween toen het Duitse Huis op 25 januari 1455 werd geplunderd tijdens een opstand van de gilden tegen het stadsbestuur en de aanhangers van dat bestuur, dus ook tegen de landcommandeur. Hij wist, evenals de bisschop, te ontkomen. Van Enghuizen vluchtte naar de commanderij Schoonhoven.[113] Voor zijn positie aan het hoofd van de balije was dit echter de doodsteek. Willem en Goderd Ingen Nuland werden bevrijd, waarna Willem zich tot landcommandeur liet kiezen. Volgens een verslag van Sweder Cobbing gebeurde dit met steun van de broeders die uit Pruisen waren gekomen.[114] De datum ante quem is 12 april.[115] Vermoedelijk vond de schijnverkiezing reeds vóór 7 februari plaats. Op die dag verpandde de rechter van de Overbetuwe bezittingen van het Duitse Huis in onder andere Bemmel vanwege een schuld van duizend oude schilden. Daarbij was sprake van 'Derick van Ynghusen off hoe hij anders mit recht genoempt mach wesen, lantcommenduyr Duytscher ordens inder balyiien van Utrecht.'[116] Klaarblijkelijk was Dirk voor de buitenwacht niet langer de onbetwiste landcommandeur. Voor hetzelfde bedrag als de schuld gingen de goederen naar Johan van der Lawick. Als getuige trad Willem van der Lawick op, een van de opstandige broeders. Een vermaning van de Duitsmeester op 21 februari aan de broeders om Van Enghuizen trouw te blijven richtte niets uit.[117] Enkele weken later, in maart, weigerden huiscommandeur Jacob Horreman en de andere bewoners van het Duitse Huis de Duitsmeesterlijke benoeming van Claas van der Dussen, commandeur van Gemert, als stadhouder van de balije te accepteren.[118]

Willem van Ingen Nuland en de zijnen hadden nu de macht over een leeggeroofd huis met een grote schuldenlast. Al snel begon het sleutelen aan het goederenbezit, waarbij het verhogen van inkomsten op de korte termijn het doel lijkt te zijn geweest. Op 4 juni 1455 stond Willem als landcommandeur verschillende stukken land van de orde in het gerecht

112 Ibidem, nr. 367.
113 Meijer, *Broederstrijd*, 48; Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 211-213; Struick, 'Het bewind van de gilden', 89-91.
114 De Geer, *Archieven*, nr. 379; Meijer, ' "Pruyscher saken" ', 242.
115 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 212.
116 ARDOU, inv.nr. 1359; In Bemmel bezat de Duitse Orde verschillende tienden, die door Otto van Bentheim bij zijn intrede waren geschonken.
117 De Geer, *Archieven*, nr. 368.
118 Ibidem, nr. 370.

Rhenen af aan Jacob Momme voor een jaarlijks te betalen erfpacht.[119] Van pachter Willem Kuyser van Bosschuysen ontving hij ten overstaan van schepenen van Leiden op 18 oktober een schuldbekentenis van 64 Filips schilden 'in betalinge ende in cortinge' van erfpachtgoederen van de orde in Alphen.[120] Later die maand gaf Van Ingen Nuland, ditmaal als 'elect-landcommandeur', broeder Willem van Zandwijk toestemming om afstand te doen van de goederen en charters die de zusters te Rhenen van hem en zijn zusters in bezit hadden.[121] Van Zandwijk voldeed aan het profiel van de medestanders van deze landcommandeur. In 1446 zat hij namelijk nog als ridderbroeder met twee paarden in Danzig.[122]

Ondertussen ontstond een tegenbeweging in Tiel. Op 8 juni 1455 werd de commandeur daar, de door Cobbing geïnstalleerde Johan van Haaften, door de Duitsmeester tot stadhouder van de balije benoemd.[123] Een maand later legde Johan de geloften als stadhouder af aan Dirk van Enghuizen, die formeel nog steeds landcommandeur was.[124] In Holland begon de zaak eveneens te schuiven. Op 28 juli bevestigde hertog Filips III (de Goede) van Bourgondië een uitspraak van de stadhouder en raden van Holland, waarin het innen van de renten uit ordegoederen in Holland en Zeeland in handen van de hertogelijke rentmeester Jan van Osdorp werd gesteld, maar de opvolgingskwestie aan de Duitsmeester werd gelaten.[125] In feite werd daarmee de benoeming van Van Haaften erkend. Een dag later eiste Willem van Ingen Nuland Van Haaftens gehoorzaamheid.[126] Dat zal weinig indruk hebben gemaakt, omdat de interne steun in de balije voor de opstandelingen in het Duitse Huis te Utrecht sterk afgebrokkelde tot een harde kern. Sweder Cobbing en Wouter de Gruter keerden Van Ingen Nuland bijvoorbeeld openlijk de rug toe.[127] Zelfs Johan van Drongelen sprak zich, zij het na lang beraad en onder voorwaarden, in oktober voor Van Haaften uit.[128] Op 28 november verklaarde de Duitsmeester Willem van Ingen Nuland tot ongehoorzame broeder en bevestigde hij Johan van Haaften in het ambt van landcommandeur.[129] Eind 1456 kreeg Johan toegang tot het Duitse Huis in Utrecht. Daarbij werd hij geholpen door elect-bisschop David van Bourgondië.[130] Willem koos uiteindelijk eieren voor zijn geld en accepteerde in 1457 de uitspraken van de Utrechtse bisschop en de Westfaalse landcommandeur Sweder van Diepenbroek, waarin Willem de commanderij Rhenen en een jaarlijkse rente van 125 overlandse rijnsgulden kreeg toegewezen in ruil voor zijn erkenning van Johan van Haaften als landcommandeur.[131] In 1457 trad Willem inderdaad op als commandeur van Rhenen.[132]

119 Ibidem, nr. 373.
120 ARDOU, inv.nr. 1278.
121 HUA, Sint Agnietenklooster te Rhenen (toegang 1006-4), inv.nr. 82.
122 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, nr. 125.
123 De Geer, *Archieven*, nr. 374.
124 Ibidem, nr. 375.
125 Ibidem, nr. 376.
126 Ibidem, nr. 377.
127 Ibidem, nr. 372, 379.
128 Ibidem, nr. 387-388.
129 Ibidem, nr. 381-382.
130 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 213.
131 De Geer, *Archieven*, nrs. 390-396.
132 ARDOU, inv.nr. 2414.

Toen het stof was neergedaald, kon de balans aangaande het goederenbezit worden opgemaakt. Op 1 juli 1457 verklaarden de gebroeders Willem en Goderd dat de toestemming die zij van de Duitsmeester hadden om levenslang het vruchtgebruik te houden van goederen die zij als privépersonen hadden geërfd of gekocht, ongeldig was. Als broeders van de Duitse Orde behoorden zij immers geen privébezit te hebben.[133] Het lijkt er niet op dat de broers hun privébezittingen dan maar aan de landcommanderij overgedragen hebben, althans niet als het gaat om bezittingen die structurele renten opbrachten. Hiervan is namelijk niets in de rekeningen of pachtboeken te vinden. In 1457 bestemde Johan van Haaften de inkomsten uit de goederen te Rhenen die Willem in erfpacht aan Jacob Momme had gegeven, voor een hulpbetaling van de balije aan Pruisen.[134] Het jaar daarop kochten de tertiarissen van Rhenen hun erfelijke rente uit het goed Schoneveld af. Dit was bezit dat in 1270 door Gijsbrecht van Amstel was geschonken. In het pachtboek van het Duitse Huis dat in 1415 was aangelegd en sindsdien onregelmatig werd bijgehouden, staat dat 'dit ende ander ghoet is vercoft jom grote scult de her Willem en her Gert Inghen Nulant met den onghehorsamen broderen die ut Prusen sunder oerlof des mester van Prussen ende de ander broderen der selefer balien die met hom toe viellen.'[135]

In 1459 bepaalde de landcommandeur dat Willem pacht uit de Grebsche weerd bij Rhenen die hij had geïnd ('georbert'), moest betalen aan de commandeur van Rhenen, Jacob de Wit.[136] Deze priesterbroeder was in de jaren 1440 al commandeur van Rhenen geweest.[137] Kennelijk was Willem geen commandeur meer. Wel kreeg hij, eveneens in 1459, voor de duur van zijn leven de inkomsten toegewezen van de goederen van de landcommanderij in de Mars en de tiende van Nude, beide in de buurt van Rhenen.[138] Nog in hetzelfde jaar verklaarde hij afstand te doen van dit recht indien hij naar Doesburg overgeplaatst zou worden.[139] Dat gebeurde echter niet. Tot in de jaren 1460 zijn uitkeringen uit bovenstaande goederen aan Willem in rekeningen van de commanderij Rhenen te volgen.[140] In 1460 verklaarde de Utrechtse bisschop David van Bourgondië dat alle verpachtingen die Willem van Ingen Nuland namens het Duitse Huis te Utrecht was aangegaan, zonder waarde waren.[141] Aldus werd Willem van Ingen Nuland geleidelijk op een zijspoor gezet en werden zijn acties zoveel mogelijk teruggedraaid.

De grootste chaos en het diepste dal uit de geschiedenis van de balije werden zodoende geleidelijk verlaten, maar de weg naar boven verliep zeer moeizaam. Volgens de balijekroniek kon Johan van Haaften de last van zijn ambt niet langer dragen.[142] In 1463 trad hij af in ruil

133 De Geer, *Archieven*, nr. 394; Een vrijwel identieke versie van dit document ging naar de Gelderse hertog: Gelders Archief, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen (toegang 0001), inv.nr. 193, fol. 53-55.

134 ARDOU, inv.nr. 2414.

135 ARDOU, inv.nr. 880.5, fol. 80r; In 1461 verwierven de zusters ook het goed Schoneveld zelf: Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Stadsbestuur Rhenen 1337-1851 (toegang 152), inv.nr. 94.

136 ARDOU, inv.nr. 2393.

137 ARDOU, inv.nrs. 2327, 2448.

138 ARDOU, inv.nr. 1364.

139 De Geer, *Archieven*, nr. 397.

140 ARDOU, inv.nr. 1827.

141 De Geer, *Archieven*, nr. 398.

142 ARDOU, nr. 181, fol. 11v.

voor het commandeurschap van Tiel.[143] Dat hij de spanningen in de balije ondanks verzoeningen niet had weten te bedwingen, blijkt uit een brief die na zijn overlijden werd geschreven door Johan van Drongelen. Van Haaften zou de balije 'jammerlijk verdorven' hebben.[144] Mogelijk was het inderdaad niet best gesteld met de bestuurlijke competenties van Van Haaften, want onder zijn leiding kwam het conventsleven in Tiel wegens wanbeheer stil te liggen.[145] Daarnaast waren zijn giften buitensporig. Zo belastte hij de balijekas met een cadeau aan de kanselier van de Bourgondische hertog ter waarde van 300 rijnsgulden en vervolgens een paard.[146]

Van Haaften werd opgevolgd door Nicolaas van der Dussen, een buitenstaander met bestuurlijke ervaring. Hij was landcommandeur van Biesen en bleef het bestuur van de twee hoofdhuizen combineren tot aan zijn dood op 8 januari 1467.[147] In dit korte tijdsbestek heeft hij weinig kunnen uitrichten. Zijn grootste verdienste was het handhaven van de rust door weinig ingrijpende maatregelen te nemen. Illustratief hiervoor is de tienjarige verpachting van goederen van de landcommanderij aan de Hollandse zijde van de grens met Utrecht aan de commandeur van Schoonhoven.[148] Dit waren de bezittingen die door Willem van Ingen Nuland ten koste van het Duitse Huis te Utrecht waren geüsurpeerd toen hij zich in Schoonhoven ophield. Van der Dussen nam dus een veilige middenweg: de commanderij Schoonhoven mocht de inkomsten uit deze goederen blijven innen, maar moest hiervoor een pacht afdragen aan het Utrechtse huis, dat de rechtmatige eigenaar was.

De volgende landcommandeur Hendrik van Hackfort was nog minder daadkrachtig. Hem werd het landcommandeurschap volgens de officiële verklaring bij zijn aftrede eveneens te zwaar, 'aen gesien dat hi een weec man is van lichaem ende niet veel lasts of ongenoecht of grote swaericheit verdragen mach.'[149] Het is de vraag of er meer speelde. Zijn benoeming tot stadhouder en vervolgens landcommandeur door de Duitsmeester in 1467 is zeer opmerkelijk en als keerpunt te bestempelen.[150] Hij bevond zich namelijk in maart 1455 met Willem Ingen Nuland onder de opstandige broeders in het Duitse Huis, toen zij de door de Duitsmeester gewezen stadhouder Nicolaas van der Dussen de deur wezen.[151] Deze groepering die vakkundig opzij was gezet, trok dus plotseling alsnog aan het langste eind. Duitsmeester Ulrich von Lentersheim beriep zich bij zijn besluit enkel op het advies van zijn raadgevers. Hoe het proces precies is verlopen, blijft in nevelen gehuld. Een teken aan de wand is dat Hendrik van Hackfort het stokje in 1469 alweer overdroeg aan Johan van Drongelen. Deze broeder had zich immers aangesloten bij de aanklacht van de ridders voor het Hof van Holland tegen Dirk van Enghuizen.

Toch kan het landcommandeurschap van Johan van Drongelen niet beschouwd worden als overwinning voor de partij van vooral uit Gelre afkomstige ridderbroeders die al

143 De Geer, *Archieven*, nr. 592.
144 Mol, 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen?', 213 n.40.
145 ARDOU, inv.nr. 2714.
146 De Geer, *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitsche Orde, balye van Utrecht*, 11.
147 Van der Eycken, Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen, 51.
148 ARDOU, inv.nr. 1342.
149 De Geer, *Archieven*, nr. 404.
150 Ibidem, nr. 402.
151 Ibidem, nr. 370.

sinds Sweder Cobbing aan de stoelpoten van verschillende landcommandeurs in Utrecht hadden gezaagd. Anno 1455 bestond deze groep uit een harde kern van uit Pruisen teruggekeerde broeders wier wortels hoofdzakelijk in Gelre lagen en die de coup in het Duitse Huis had gepleegd. Daar maakte Van Drongelen geen deel van uit. Bovendien was hij afkomstig uit Holland en was zijn commanderij in Schelluinen buiten het toneel van geforceerde machtsovernames in de balije gebleven. De tussenpositie van Johan van Drongelen kan hebben bijgedragen aan een brede acceptatie in de balije. Tijdens het generaal kapittel in Frankfurt benoemde de Duitsmeester hem formeel tot landcommandeur.[152] De tweespalt in de balije, die was ontstaan in samenhang met het Utrechts Schisma en in de jaren 1440 was overgegaan in een crisis omtrent de positie van uit Pruisen teruggekeerde ridderbroeders in de balije, was eindelijk bedwongen. Deze geschiedenis, van rivaliserende facties in wijzigende samenstellingen en de vele machtswisselingen die daaruit volgden, biedt een verklaring voor het vrijwel uitblijven van goederenverwerving, het tijdelijk verdwijnen van goederen uit pachtregisters van het Duitse Huis te Utrecht en het vervreemden van bezit in de jaren 1440-1470. Het mag verrassend genoemd worden dat de landcommanderij bij het aantreden van landcommandeur Johan van Drongelen nog beschikte over het overgrote merendeel van het goederenbezit van voor het schisma in de balije. Dit gegeven zal ongetwijfeld hebben bijgedragen aan het herstel. Of het reële inkomen uit de pachtgoederen ook weer de oude omvang kon bereiken, valt te bezien.

AGRARISCHE CRISIS

De forse transactie die met de aankoop van het huis Dieren in 1434 was gemoeid, geeft blijk van de blakende gezondheid waarin de landcommanderij destijds verkeerde. Eenzelfde beeld komt naar voren uit een verslag van de staat van de balije uit omstreeks 1443. Daarin staat dat de Utrechtse schaffenaar, Dirk van Enghuizen, 900 Franse schilden in kas had. De rijkdom stak schril af tegen de ellendige situatie waarin menig ander huis van de balije zich bevond. In Schoonhoven en Maasland was het aantal broeders gehalveerd van vier naar twee. Het huis te Middelburg was zelfs gesloten. De Gelderse commanderijen in Dieren, Tiel en Doesburg droegen niets af aan de Utrechtse hoofdvestiging.[153] Redenen hiervoor worden niet gegeven. Een verklaring is evenwel reeds de revue gepasseerd. Vanuit de vestigingen in Gelre bestond destijds immers weerstand tegen de landcommandeur. Sweder Cobbing had het huis Tiel, dat hij zelf bestuurde, naar de balije Westfalen overgeheveld. Dit is echter niet de enige oorzaak. In de rekening van de commanderij Maasland uit 1433 is een klaagrede te vinden over de slechte staat waarin het huis zich bevond, onder andere vanwege de schade die was ontstaan door stormen en vloeden in de voorgaande jaren.[154] Een andere verklaring voor de ellende is te vinden in de rekening van de

152 Ibidem, nrs. 404-405.

153 ARDOU, inv.nr. 184; Dit document is ongedateerd. Omdat de gekozen landcommandeur Wouter de Gruter erin voorkomt, is het evenwel te dateren op omstreeks 1443. De Gruter was namelijk in 1442 nog commandeur van Dieren, in 1443 komt hij als gekozen landcommandeur voor, maar een jaar later was hij weer commandeur van Dieren: De Geer, *Archieven*, nrs. 353, 355-356, 361, 481.

154 ARDOU, inv.nr. 2130.

landcommanderij uit 1438/1439. In Schoonhoven, Katwijk en Rhenen waren alle broeders overleden aan de pest.[155] Zij waren slachtoffers van een van de grootste uitbraken van deze bacteriële infectie in de Nederlanden sinds de eerste golf van 1347.[156]

De Zwarte Dood kwam te midden van een reeks misoogsten in 1437-1439. De nood was dermate hoog, dat steden in Oost-Nederland de export van graan verboden.[157] In Utrecht werd prijsopdrijvende speculatie in de graanhandel tegengegaan. Bevolkingsafname en misoogsten werkten in de tweede helft van de vijftiende eeuw door in een sterke daling van de reële pachtinkomsten van grondbezitters.[158] Dit effect heeft Bas van Bavel wat betreft de abdij Mariënweerd op heldere wijze inzichtelijk gemaakt. Omdat de ontwikkeling van nominale pachtprijzen weinig zeggen vanwege muntkoersen en devaluaties, heeft hij de reële pachtprijzen bepaald door de pachtprijzen af te zetten tegen de door Posthumus verzamelde prijzen van granen en 25 andere producten in Utrecht. Zodoende heeft hij aangetoond dat het klooster tussen 1440 en 1490 veel koopkracht verloor. De reductie bedroeg circa 40% voor granen en 25% voor het pakket overige goederen. Bij gebrek aan pachtboeken van de abdij, geeft hij geen cijfers uit de voorgaande decennia.[159]

De overlevering van de pachtboeken van het Duitse Huis laat het doortrekken van de lijnen tot in de veertiende eeuw wel toe. Esther Brouwer heeft dat in haar doctoraalscriptie op basis van dezelfde methode gedaan. In de tweede helft van de vijftiende eeuw daalden de reële pachtprijzen in een mate die gelijke tred hield met Mariënweerd. Bovendien was de achteruitgang in de eerste helft van de eeuw nog veel sterker. De koopkracht uit het verpachte bezit, vanouds verreweg de grootste inkomstenbron, was omstreeks 1450 slechts een kwart de situatie in 1393.[160] Deze dramatische ontwikkeling werd hoofdzakelijk veroorzaakt door stabiliserende pachtprijzen in combinatie met forse inflatie. Zo lagen de pachtprijzen halverwege de vijftiende eeuw nauwelijks hoger dan in 1393, terwijl graanen overige goederenprijzen met meer dan 400% waren gestegen. De grootste klappen vielen dus onder landcommandeur Herman van Keppel, waarna de daling zich in een lager tempo voortzette.

Over de impact van deze sterke koopkrachtdaling op het Duitse Huis verschaffen de rekeningen van de landcommanderij informatie. Er zijn weinig complete jaarrekeningen bewaard gebleven. Overgeleverd is een reeks uit 1432-1441 aan het einde van het landcommandeurschap van Herman van Keppel. Omdat er tevens rekeningen uit 1416/1417, 1457/1458 en 1499/1500 voorhanden zijn, kan de dalende koopkrachtontwikkeling worden vergeleken met de saldi op de rekeningen. Deze werden gedurende de vijftiende eeuw telkens opgesteld in rijnsguldens of oude schilden, telkens met een verdeelsleutel tussen de twee relatief stabiele gouden rekenmunten. In figuur 8.1 zijn de totale inkomsten en uitgaven in bovengenoemde jaren in rijnsguldens weergegeven. Gedurende de eerste vier decennia van de eeuw schommelden de inkomsten rond 2500 rijnsgulden. Dit reflecteert

155 ARDOU, inv.nr. 335.6.

156 Blockmans, 'The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500', 856-861.

157 R. van Schaïk, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis* 91 (1978) 214-255, aldaar 222-237.

158 Van den Hoven van Genderen, ' "Rebell ende ongehoirsam" ', 212.

159 Van Bavel, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd*, 313, 323-325.

160 Brouwer, *Goederenverwerving en goederenbeheer*, 44-50.

FIG. **8.1** TOTALE INKOMSTEN EN UITGAVEN IN OVERGELEVERDE REKENINGEN VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT UIT DE VIJFTIENDE EEUW, IN RIJNSGULDENS

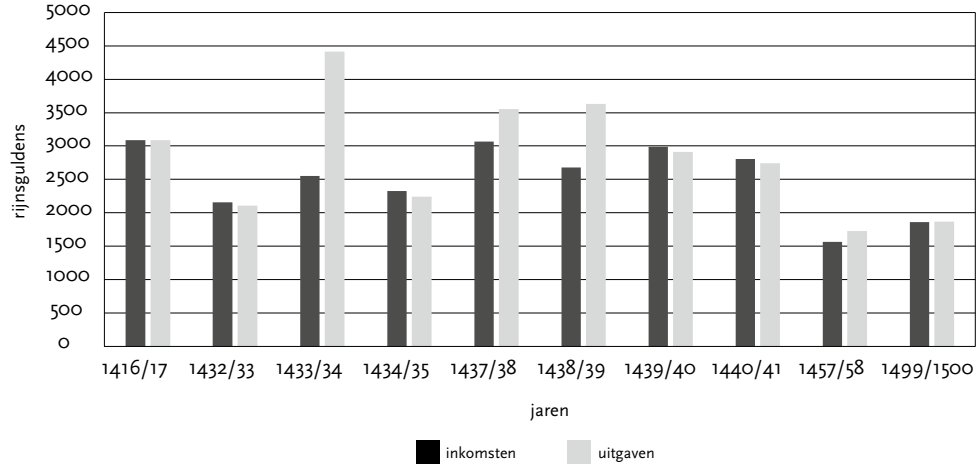

Bron: ARDOU, inv.nrs. 330.4-6, 335.1-8.

het onveranderlijke peil van de pachtsommen destijds. Omdat de goederenprijzen onderwijl stegen, is het opmerkelijk dat de uitgaven min of meer rond het niveau van de inkomsten bleven schommelen. Enkel het boekjaar 1433/1434 springt eruit, omdat er toen 2150 rijnsgulden voor de aankoop van de commanderij Dieren werd afgeschreven.

Om de uitgaven in balans te houden met de dalende reële pachtinkomsten, moeten de broeders fors hebben bezuinigd. Gedeeltelijk kan de pijn zijn opgevangen door alternatieve inkomstenbronnen. Zo waren onder het bewind van landcommandeur Herman van Keppel schenkingen van memorierenten, nalatenschappen en andere geldelijke donaties talrijk. Ze maakten deel uit van de tientallen tot enkele honderden rijnsgulden die jaarlijks als diverse inkomsten werden ingeboekt. In 1433/1434 heette deze post à 185 rijnsgulden bijvoorbeeld 'alrehande opkominge unde van doeden brueren'. Bovendien had de vermogende Jan Vos 187 rijnsgulden achtergelaten toen hij kartuizer werd. Vergeleken met de 1865 rijnsgulden uit landrenten dat jaar, was dit een substantiële aanvulling van het inkomen van het huis.[161] Vooral in de eerste vier decennia van de vijftiende eeuw, toen het Duitse Huis diverse memorieschenkingen aantrok en er enkele vermogende broeders intraden, compenseerden dergelijke renten gedeeltelijke voor de koopkrachtdaling uit verpacht landbezit. Daarna droogde deze bron snel op. In 1457/1458 bleef de categorie beperkt tot een schamele zeven rijnsgulden die de Leidse commandeur vanwege het overlijden van broeder Johan Woltersz overdroeg.[162]

Lijfrenten vormden een tweede alternatieve inkomstenbron. Rond de aankoop van de commanderij Dieren in 1434 maakten de broeders hier veel gebruik van. Anno 1416 stond

161 ARDOU, inv.nr. 335.3.
162 ARDOU, inv.nr. 330.4.

er nog slechts 26 gulden aan lijfrenten op de rekening van het Duitse Huis.[163] In de eerstvolgende bewaard gebleven rekening uit 1432 gingen er ruim 182 rijnsgulden aan deze post op.[164] Twee jaar later gaven de broeders ruim 206 rijnsgulden aan lijfrenten uit.[165] In 1440/1441 waren de uitgaven aan lijfrenten alweer gedaald tot 79,5 rijnsgulden.[166] Daarna stegen de uitgaven hieraan weer, zonder dat er een uitzonderlijke uitgave aan gekoppeld kan worden. In 1457/1458 sloten de broeders bijvoorbeeld met geld uit een eenmalige meevaller drie lijfrenten af, waarvoor zij in totaal 600 rijnsgulden ontvingen tegen een jaarlijkse betaling van 61 rijnsgulden.[167] In het laatste jaar van de vijftiende eeuw stond er maar liefst 307,5 rijnsgulden aan lijfrenten op de rekening.[168] Vergeleken met de totale inkomsten en uitgaven was dit echter niet schrikbarend veel. Het Duitse Huis stak zich kortom in deze financieel zware tijden geregeld in de schulden, maar nooit tot een onbeheersbaar niveau. Ik zou het daarom willen omschrijven als verstandig anticyclisch beleid.

Wat betreft bezuinigingen leverden goederenverkopen direct geld op, maar deze voor de lange termijn schadelijke aanpak kozen de broeders nooit, met uitzondering van de verkopen die plaatsvonden tijdens de kortdurende machtsovername van Willem Ingen Nuland, welke acties grotendeels konden worden teruggedraaid. De grootste aanwijsbare kostenbesparing is de reductie van het aantal broeders in het Duitse Huis. In 1410 verbleven er vijftien broeders.[169] Zes jaar later waren er nog veertien, waarvan vijf ridders. Tevens zat er een broeder in de gevangenis.[170] Een daadwerkelijke teruggang is zichtbaar in de rekening uit 1432/1433, toen het convent uit dertien broeders bestond. Twee jaar later resteerden er nog twaalf.[171] Blijkens het visitatieverslag van de balije Utrecht uit 1451 waren er in dat jaar slechts tien broeders, waarvan zes priesters, drie ridders, inclusief de landcommandeur, en een broeder met een grauwe mantel.[172] Dergelijke *graumäntler* of serjantbroeders stonden ridderbroeders als ondersteuning terzijde en stamden meestal niet uit een adellijk geslacht, maar maakten in tegenstelling tot familiaren en halfbroeders wel volwaardig deel uit van het convent.[173]

De teruggang van het aantal broeders vond in de gehele balije en ook elders in de Duitse Orde plaats. Volgens Friedrich Benninghoven werden ordehuizen hiertoe genoodzaakt door financieel-economische neergang.[174] Mol nuanceert deze these door het dalend aantal broeders in de Utrechtse vestiging te plaatsen in het kader van de transformatie van de orde gedurende de vijftiende eeuw van een broederschap die de christenheid verdedigde naar een corporatie met hoog verzorgingsniveau voor de lagere Duitse adel. Omdat

163 ARDOU, inv.nr. 335.1.
164 ARDOU, inv.nr. 335.2.
165 ARDOU, inv.nr. 335.3.
166 ARDOU, inv.nr. 335.8.
167 ARDOU, inv.nr. 330.4.
168 ARDOU, inv.nr. 330.6.
169 Biskup en Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen* I, nr. 66.
170 ARDOU, inv.nr. 335.1.
171 ARDOU, inv.nr. 335.2-4.
172 M. Biskup en I. Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter* II (Marburg 2004) nrs. 135-136.
173 Militzer, *Geschichte des Deutschen Ordens*, 90.
174 F. Benninghoven, 'Zur Zahl und Standortverteilung der Brüder des Deutschen Ordens in den Balleien um 1400', *Preußenland* 26 (1988) 1-20, aldaar 18.

de heren representatief op stand onderhouden wilden worden, ging het geld naar steeds minder broeders. Deze hervorming vond plaats onder Johan van Drongelen. Moeilijke economische omstandigheden hadden volgens Mol vooral een versterkend effect op de maatregelen.[175] Uit bovenstaande cijfers blijkt echter dat de daling van het aantal broeders al veel eerder in de vijftiende eeuw inzette. De these van Benninghoven snijdt mijns inziens daarom toch hout als primaire aanjager van de daling van het aantal broeders. Dat de sanering vooral ridderbroeders trof, is begrijpelijk omdat voor hen meer uitgaven gedaan moesten worden. In de balije Biesen werd in het kader van een bezuinigingsmaatregel in 1467 bijvoorbeeld een maximum aantal broeders vastgesteld, waarbij ridderbroeders 130 rijnsgulden bij hun intrede moesten inbrengen, terwijl priesterbroeders het bij 25 rijnsgulden mochten laten.[176] Dit reflecteerde de hogere onderhoudskosten voor de ridders. Het teruglopende aantal broeders in het Duitse Huis te Utrecht als reactie op het desastreus teruglopen van de pachtinkomsten was dus onderdeel van een brede trend in de orde.

Concluderend kan het geen toeval zijn dat de dalende koopkracht gelijktijdig met het ontstaan van spanningen en partijvorming in de balije optrad. Tot omstreeks 1440 ving het Duitse Huis de sterk dalende reële inkomsten uit het verpachte landbezit gedeeltelijk op met nalatenschappen en geldelijke schenkingen die voortkwamen uit de religieuze activiteiten van de broeders. Met het verdwijnen van de laatste observanten op sleutelposten van de landcommanderij en de daaropvolgende openlijke tweestrijd in de balije, droogde deze geldstroom op. Daarnaast gaven de broeders lijfrenten uit voor de aankoop van de hof te Dieren in 1434 en in de tweede helft van de vijftiende eeuw vermoedelijk voor het aanboren van een alternatieve inkomstenbron. Dit zette echter geen zoden aan de dijk. Voor de blijvend lage koopkracht in vergelijking met het begin van de vijftiende eeuw kon geen compensatie meer worden gevonden. Het is daarom verklaarbaar waarom onder landcommandeur Herman van Keppel een geleidelijke daling van het aantal broeders inzette, die voortduurde tot het midden van de eeuw. Er werd dus bezuinigd door te krimpen. Vanuit dit perspectief moet de afwijzing van de terugkerende broeders uit Pruisen, omdat er voor hen geen plaats was, worden geïnterpreteerd als een daadwerkelijk onvermogen om meer broeders op te nemen. De steeds penibeler wordende financiële situatie voedde aldus de onrust in de balije. Toen Johan van Drongelen in 1469 landcommandeur werd, was de teruggekeerde eenheid in de balije wankel, terwijl de materiële situatie nog altijd slecht was.

8.4 VAN HERVORMING NAAR GROEI

RESTAURATIE EN HERVORMING DOOR JOHAN VAN DRONGELEN

Johan van Drongelen trof het Duitse Huis bij zijn aantrede als landcommandeur in armoedige toestand aan. Volgens de balijekroniek was de schuldenlast met 3700 rijnsgulden zwaar, terwijl er op zolder vrijwel geen koren meer te vinden was. Een wintervoorraad was

175 Mol, 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel'.
176 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 428; Tevens opgemerkt in: Mol, 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel', 200.

er niet. Met hulp van verwanten en goedgezinde lieden uit Utrecht, Holland en Zeeland, zou Van Drongelen het huis er weer bovenop hebben gekregen en de toestand zelfs hebben verbeterd door te verbouwen en door allerlei kleinodiën voor zowel de kapel als het huis aan te schaffen.[177]

Hedendaagse historici hebben het beeld van Van Drongelen als hervormer bevestigd. Vooral de sterke reductie van het aantal ridderbroeders in de balije, van twintig à dertig bij zijn aantreden tot ongeveer tien bij zijn dood, getuigt van een stevig saneringsbeleid. Stapel bewijst in zijn proefschrift dat Van Drongelen de instigator en geestelijk vader was van zowel de balijekroniek als een kroniek van de gehele Duitse Orde.[178] Door de balije grootscheeps te hervormen en de geschiedenis van het huis en de organisatie waar het deel van uitmaakte op schrift te doen stellen toonde deze landcommandeur zich gedurende zijn lange bewind een welbewuste vormgever van de balije en haar hoofdhuis in de navolgende decennia. Het jaar 1469 luidde daarom het begin van een nieuwe periode in, die achteraf gekenmerkt kan worden als een tijd van hervorming en groei. Maar gold dit ook voor het goederenbezit?

Uit het onderzoek van Stapel is gebleken dat Van Drongelen uitgebreid archiefonderzoek verrichtte ten behoeve van de kroniek en vermoedelijk eigenhandig delen van het boek op papier heeft gesteld. Hendrik van Vianen, die waarschijnlijk de persoonlijke secretaris van de landcommandeur was, schreef eraan mee. Al dit monnikenwerk diende ertoe het bestaansrecht van de Duitse Orde op basis van een imponerende bronnenstudie aan te tonen. Dit was hard nodig in een tijd waarin vraagtekens konden worden gezet bij die legitimiteit. In Pruisen en Lijfland had de ridderorde immers stevige verliezen geleden en in de balije Utrecht hadden de broeders elkaar decennialang de tent uitgevochten. De rode draad in de kroniek is dan ook het aantonen van de eeuwenlange continuïteit van de Duitse Orde dankzij de riddertaak. Stapel stelt terecht dat deze boodschap voor onder meer de broeders in de balije Utrecht bedoeld was.[179] Van Drongelen had zich ontpopt als voorman van de factie ontevreden ridderbroeders tijdens de tweespalt in de balije. De priesterbroeders komen er in de kroniek bekaaid vanaf. Zij worden aan het einde van de proloog behandeld onder het veelzeggende kopje 'Onder desen ridderen sijn oec papen'.[180] Van Drongelen positioneerde de ridderbroeders duidelijk in het centrum van de Duitse Orde. Hiermee sloot hij aan bij de ontwikkeling van de orde in het algemeen gedurende de vijftiende eeuw van een geestelijke orde naar hoofdzakelijk een adelscorporatie.[181]

De kroniek als geheel en de daden van Van Drongelen getuigen echter van een bestuurlijke visie die meer omvatte dan een herwaardering van de ridders ten nadele van de priesters. Zijn vrij autoritaire bewind was erop gericht de balije te restaureren en weer tot een eenheid te smeden. Dat bracht hem in aanvaring met de Friese commanderijen, die hun semi-autonome positie ten opzichte van het Utrechtse huis succesvol wisten te verdedig-

177 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12r-v.
178 Mol, *Friese huizen*, 123-126, 145-147; Stapel, *Utrecht chronicle*, 265-271.
179 Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 19-21, 99-297.
180 Idem, ' "Onder dese ridderen" ', 210.
181 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 179-180.

Afb. 8.2 Bladzijde uit de balijekroniek met de wapenen en omschrijvingen van het bestuur van de landcommandeurs Hendrik van Hackfort en Johan van Drongelen. Bron: ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12r.

den.[182] Elders slaagde zijn programma wel. Dit bestond hoofdzakelijk uit twee delen. Ten eerste halveerde zoals gezegd in de tien jaren na 1469 het aantal traceerbare ridderbroeders in de balije. Ik stelde in het voorgaande dat deze ontwikkeling door economische problemen in gang werd gezet, maar deze ging over in de creatie van een exclusieve organisatie voor mannen van adellijke geboorte. Het toegenomen belang van representativiteit uitte zich in de bouwactiviteiten bij het Duitse Huis te Utrecht in 1475, die in de balijekroniek worden genoemd. Uit het bouwhistorische onderzoek van Bart Klück komt naar voren dat het hoogstwaarschijnlijk gaat om het commandeurshuis dat de conventsgebouwen verbond met de kloostermuur aan de Springweg (afbeelding 8.3).[183] Verder kwamen de broeders niet langer vooral uit Gelre en het Oversticht, maar uit Holland. Van Drongelens wortels lagen daar en reeds sinds de late veertiende eeuw was het graafschap een dominant herkomstgebied voor priesterbroeders in de balije. Zo transformeerde de landcommandeur het Duitse Huis in een instituut met een hoog verzorgingsniveau en maakte hij een einde aan de rivaliserende kampen die het convent voortijds hadden verscheurd door zich te omringen met een beperkt aantal gelijkgestemde broeders.[184]

Daarnaast zette Johan van Drongelen zich wel degelijk in voor het religieuze leven van het convent. De balijekroniek vermeldt de aankoop van een gouden kruis, twee monstransen van respectievelijk het heilig sacrament en van Sint Joris, naast ongespecificeerde 'cleynoden in der kerken'.[185] Tevens onderhield hij het gebruik om op Witte Donderdag voeten van dertien armen te wassen.[186] Met het geld van zijn vaderlijk erfdeel kocht hij in 1474 ruim zeven morgen land in 't Goy, dat hij schonk aan de sacristie van het Duitse Huis.[187] Deze specifieke bestemming was bijzonder, omdat donaties altijd gericht waren geweest aan de commanderij als geheel. Blijkens het testament dat Johan van Drongelen in hetzelfde jaar opstelde, moesten uit de inkomsten van dit land een memorie voor hemzelf met op gezette tijden een bezoek aan zijn graf in de kapel worden bekostigd, naast verschillende renten voor broeders en maaltijden voor zowel de broeders als voor dertig armen die allen moesten bidden voor zijn ziel.[188] Met het aanschaffen van goederen voor de kapel en een memorieschenking waarbij nadrukkelijk de Utrechtse burgerij werd betrokken, versterkte de landcommandeur het priesterwezen in het hoofdhuis op een wijze die doet denken aan de bloeitijd van de spiritualiteit in het Duitse Huis tot en met het landcommandeurschap van Herman van Keppel.

Samengenomen met het herstel van het riddermatige karakter van het convent en de nadruk op een glorieus verleden in de balijekroniek, kan dit beleid van Johan van Drongelen worden geduid als een restauratiestreven dat geënt was op de hoogtijdagen van ridders en priesters van het huis. Door het aantal ridderbroeders verder te reduceren en hen tot een exclusiever adellijk gezelschap te maken, toonde de ambitieuze landcommandeur zich naast restaurateur ook hervormer.

182 Mol, *Friese huizen*, 123-137, 145-147.
183 B. Klück, *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht*, 32-40.
184 Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 267-271; Idem, ' "Onder dese ridderen" ', 213.
185 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12v.
186 De Geer, *Archieven*, nr. 193.
187 ARDOU, inv.nrs. 254, 1136.4; Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 266-267.
188 ARDOU, inv.nr. 507.

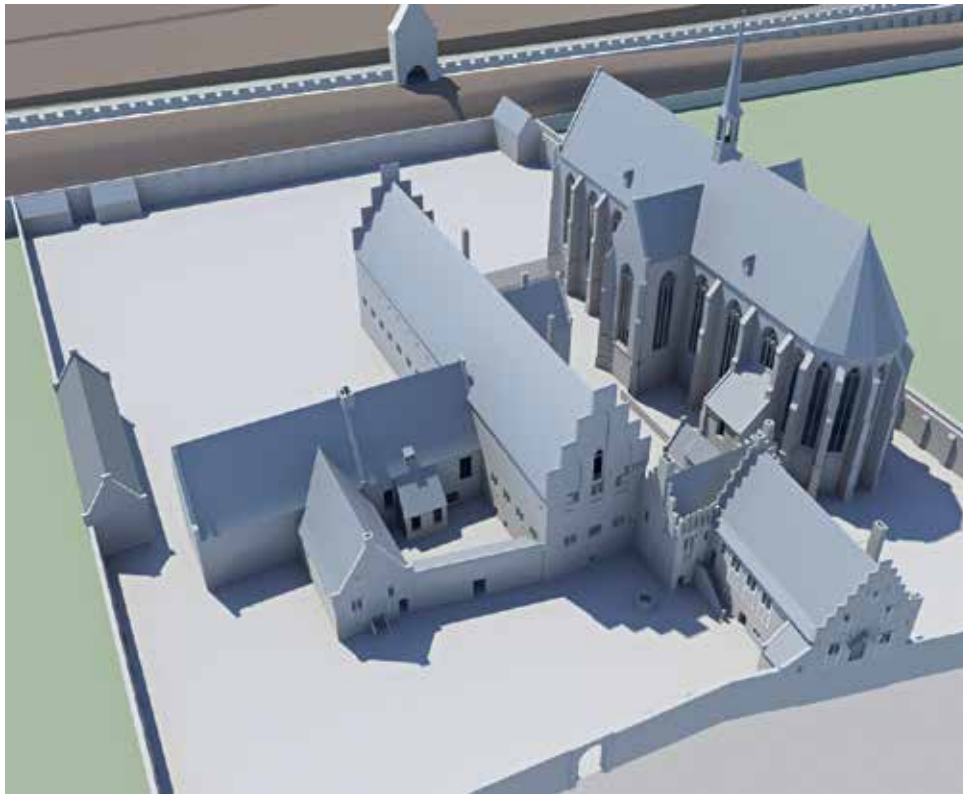

Afb. 8.3 Reconstructie van het Duitse Huis te Utrecht aan het einde van de middeleeuwen. Rechtsonder het nieuwe pand dat door Johan van Drongelen aan het complex is toegevoegd. De reconstructie is gemaakt door Daan Claessen, Afdeling Erfgoed van de Gemeente Utrecht. Gedownload van: https://www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/duitse-huis/ (laatst bezocht op 20-10-2021).

Dankzij dit weldoordachte beleid keerde de interne rust in de balije terug. Het herstel werd echter doorkruist door de Stichtse burgeroorlog van 1481-1483. Bram van den Hoven van Genderen omschrijft deze oorlog als 'de meest ingrijpende gebeurtenis voor het Nedersticht in de late middeleeuwen'.[189] De strijd werd gevoerd tussen uit Holland gevluchte Hoeken en hun aanhangers onder aanvoering van de Stichtse burggraaf Jan III van Montfoort ter ene zijde en bisschop David van Bourgondië met de zijnen ter andere zijde. Nadat het Nedersticht enkele jaren door bloedvergieten en plundertochten werd geteisterd, kwam hertog Maximiliaan, die vanwege zijn huwelijk met Maria van Bourgondië in 1477 de Bourgondische Nederlanden had geërfd, de bisschop met militaire overmacht te hulp. Na een belegering capituleerde de stad Utrecht op 3 september 1483.[190]

189 Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 180.
190 Ibidem, 180-181; S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse burgeroorlog. Rebellie en reactie in het vijftiende-eeuwse Utrecht* (Zutphen 1978).

De gevolgen van de strijd voor het Utrechtse platteland waren desastreus. Het duurde jaren eer de gevolgen van doodslag en brandstichting waren uitgewerkt. In 1482-1483 bestond 92% van de pachtinkomsten van het kapittel Oudmunster uit achterstallige betalingen. Van de reguliere pachten kwam dat jaar 87% niet binnen. De situatie verbeterde in de daaropvolgende jaren langzaam.[191] Voor het Duitse Huis was de oorlog eveneens rampzalig. Volgens de balijekroniek leden het huis en convent tussen 12.000 en 14.000 currente rijnsgulden schade door het beleg van hertog Maximiliaan.[192] Dit getal kan wegens het ontbreken van rekeningen uit de jaren 1480 niet gecontroleerd worden, maar zelfs als het een overdrijving is, geeft een vergelijking met de gewoonlijke jaarlijkse inkomsten en uitgaven in figuur 8.1 voldoende indruk van de catastrofale impact.[193] Mogelijk werd het verwoestende effect op de pachtgoederen van het Duitse Huis in het bedrag verrekend. Het pachtboek uit 1484 staat vol notities over achterstallige pachten en kortingen vanwege de oorlog. Een zekere Willem van Deyll kreeg alle hofsteden bij het oude Duitse Huis in pacht, omdat ze 'vervallen lagen bijden oirloge'. De naastliggende hofsteden bij de Stegehoeve waren eveneens 'bijden orloge verbrant'. Deze gingen als geheel naar Hendrik Willem die Bleycker.[194] Hoewel het om kleine percelen gaat, moet het belang van de vernietiging van deze hofsteden voor de inkomsten van het Duitse Huis niet worden onderschat. De hofsteden op een gunstige locatie direct buiten de stadsmuur waren gevormd na de verplaatsing van het Duitse Huis halverwege de veertiende eeuw. Op het hoogtepunt in de vroege vijftiende eeuw verpachtten de broeders er circa dertig stuks. Een doorsnee hofstede van een halve morgen bracht met circa drie oude schilden relatief veel geld op. Vervolgens daalde het aantal hofsteden door samenvoegingen geleidelijk, maar na de klap van 1481-1483 werd de locatie blijvend getransformeerd naar drie boomgaarden met elk één hofstede voor de pachter.[195]

Het is gissen hoe het Duitse Huis zich zonder deze oorlog had ontwikkeld. Dat de hervormingen gericht op de versterking van het religieuze leven desondanks een gewenst effect sorteerden, blijkt onder andere uit de transacties van het Duitse Huis met Gerarda, een dochter van Matheüs uit de Utrechtse aristocratische familie Pott. In 1486 verkocht zij met haar echtgenoot Dirk Wouman twee morgen land op de Kovelswade ten zuidoosten van de stad aan de sacristie van het Duitse Huis.[196] Deze ontvangende partij was niet de enige overeenkomst met de landschenking van Johan van Drongelen in 1474. Gerarda vermaakte de kapel van het Duitse Huis in 1487 namelijk een legaat en uitte daarbij haar wens om daar begraven te worden.[197] Vergelijkbaar is de schenking op 6 juni 1492 door Willem van Lokhorst en zijn vrouw Margriet van een rente uit een huis en hofstede in

191 Van den Hoven van Genderen, 'Oorlog en ellende', 77-82.

192 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 12v.

193 Dat er grote en langdurige schulden waren, blijkt bijvoorbeeld uit een verklaring van de landcommandeur uit 1495, waarin hij stelt dat hij rentmeester Adriaan Florisz van het Duitse Huis te Schoonhoven nog 200 schilden schuldig was vanwege het beleg van Utrecht: ARDOU, inv.nr. 431*.

194 ARDOU, inv.nr. 880.16.

195 ARDOU, inv.nr. 880.5-24.

196 ARDOU, inv.nr. 973; Uit de familie Pot/Pott zijn in de tweede helft van de vijftiende eeuw in Utrecht bijvoorbeeld onder anderen domkanunnik Anthonius en eerste kameraars van de stad Jacob en Peter te vinden: HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nrs. 1270, 4135; HUA, Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577 (toegang 701), inv.nr. 589.

197 ARDOU, inv.nr. 638.

Vreeland aan de sacristie van de kapel van het Duitse Huis tot zaligheid van hun zielen.[198]

Ondertussen was Johan van Drongelen in 1491 te ziek geworden om de balije verder te kunnen leiden. De Tielse commandeur Gosen van Rossum, die tegelijkertijd schaffenaar te Utrecht was, werd zijn stadhouder. Deze ridderbroeder werd formeel de nieuwe landcommandeur toen Van Drongelen op 15 augustus 1492 overleed; hij werd in het koor van de kapel begraven.[199] Wellicht zijn er tijdens zijn landcommandeurschap meer schenkingen vanuit de Utrechtse aristocratie met een religieus motief geweest, die kunnen hebben bijgedragen aan een geestelijk en materieel herstel van het Duitse Huis. Dat de nadruk in de historiografie over de verdiensten van Johan van Drongelen ligt op de terugkeer van de rust in de balije en de versterking van het riddermatige karakter, zou kunnen liggen aan het even zo snelle verzwakken van het conventsleven en de religieuze band met de stedelijke samenleving na Van Drongelens dood als dat deze onder zijn leiding waren teruggekeerd.

GOEDEREN VOOR DE LANDCOMMANDEUR

In de balijekroniek is na de levensbeschrijving van Johan van Drongelen alvast gedeeltelijk het wapen van Gosen van Rossum ingekleurd. Het was duidelijk de bedoeling dat de reeks zou worden voortgezet, maar dat gebeurde niet. Gosen heeft zich niet laten inspireren door de lovende woorden van zijn voorganger in de balijekroniek over landcommandeur Johan van de Zande, wiens bestuur zeer geestelijk en conform de statuten van de orde zou zijn geweest, met de toevoeging dat hij de broeders in alle dingen was voorgegaan.[200] Gosen bleef daarentegen als hoofd van de balije commandeur in Tiel.[201] Hij kan derhalve niet volledig hebben meegedraaid in het geestelijke ritme van het Utrechtse convent. Ook met de kuisheidgelofte nam hij het niet zo nauw. In 1499 verwierf hij als commandeur van Tiel een rente ten behoeve van zijn natuurlijke ofwel buitenechtelijke zoon Willem.[202] Gosens natuurlijke dochter Steven kreeg een hofstede met een stukje land in Zoelen (tussen Maurik en Tiel) toebedeeld.[203] Dat onroerend goed had haar vader in 1487 als commandeur van Tiel gekocht.[204] Hieruit kan niet worden met zekerheid worden afgeleid dat Gosen goederen voor zijn kinderen kocht met geld van de orde, maar het gebruik van zijn commandeurstitel bij de aankopen geeft te denken. Sowieso mocht hij volgens de statuten geen privébezit hebben, dus in theorie kon hij als privépersoon geen aankopen doen. Het is onwaarschijnlijk dat de kinderen werden verwekt voordat Gosen in de orde trad, omdat hij reeds in 1474 voorkomt als commandeur van Maasland.[205] Zijn intrede zal minstens enkele jaren eerder hebben plaatsgevonden. Hoe het ook zij, het heeft er alle schijn van dat Gosen ordegoederen die hij had aangekocht behandelde als privébezit door deze aan

198 ARDOU, inv.nr. 727*.
199 Koopstra, *'Weest ritter'*, 34-35.
200 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 9v, 13r.
201 ARDOU, inv.nrs. 2776, 2955, 2966, 2777, 2979.
202 ARDOU, inv.nr. 3020.
203 ARDOU, inv.nr. 2967.
204 ARDOU, inv.nr. 2964.
205 ARDOU, inv.nr. 507.

familieleden te schenken. Onder leiding van Gosen van Rossum lijkt het kloosterlijk klimaat in de balije kortom al snel een bedenkelijk niveau te hebben bereikt.

Deze kwesties leidden niet tot een openlijk schandaal rondom de landcommandeur, of alle sporen hiervan zijn uitgewist. Niettemin trad Gosen van Rossum terug in 1496. Op 21 september van dat jaar benoemde de Duitsmeester de Middelburgse commandeur Steven van Zuylen van Nijevelt als stadhouder van de balije Utrecht.[206] Een jaar later werd deze als landcommandeur aangesteld.[207] Een ander motief voor deze bestuurswissel kan de hachelijke financiële situatie van de balije zijn geweest. Volgens een anoniem verslag waarin wordt teruggeblikt op de periode onder Steven van Zuylen van Nijevelt, gaf Gosen van Rossum het landcommandeurschap op vanwege zijn onvermogen om de balije economisch te laten herstellen van de oorlogsschade die zij onder Van Drongelen had geleden.[208] In een andere rapportage waarin Van Zuylen van Nijevelt eigenhandig op zijn bestuur reflecteert, staat dat het huis bij zijn aantreden in een dermate armoedige toestand verkeerde dat hij van de balijer van het Catharijneconvent graan moest lenen om in de kost te kunnen voorzien. Rampspoed bleef de balije in de jaren daarna teisteren. In januari 1511 zou het Duitse Huis te Utrecht bijvoorbeeld vanwege naar Utrecht oprukkende oorlogstroepen van Floris van Egmond, die als Habsburgse stadhouder zijn macht in Gelre probeerde te vestigen, voor 3600 gulden schade hebben geleden door brand aan huizen en windmolens, lage pachtinkomsten, belastingen voor de betaling van ruiters en knechten, en een groot aantal dieren dat was weggenomen. Het beeld bij andere commanderijen was eveneens uiterst penibel.[209]

Met Steven van Zuylen van Nijevelt had de balije Utrecht een prominent persoon uit de Utrechtse ridderschap aan het hoofd staan. Het geslacht waaruit hij voortkwam had een Hoeksgezind profiel. Hendrik van Zuylen van Nijevelt had bijvoorbeeld de Hoeken aangevoerd bij de herovering van de stad Utrecht in 1483.[210] Steven zelf was ook militair en politiek actief. Zo gaf hij in 1499 leiding aan Utrechtse troepen in Rhenen en bemiddelde hij in 1510 namens de Staten van het Nedersticht in het conflict tussen bisschop Frederik van Baden en hertog Karel van Gelre. Daarbij had hij een interessante dubbelrol, want hij was zowel raad van de bisschop als raad van de hertog.[211] Het Duitse Huis werd dus geleid door een landcommandeur die zich prominent roerde in de Utrechtse politiek.

In paragraaf 6.4 is gebleken dat het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in de eerste twee decennia van de zestiende eeuw, dus tijdens het landcommandeurschap van Steven van Zuylen van Nijevelt, na een lange periode van stagnatie weer is gegroeid. Deze groei kan heel precies inzichtelijk worden gemaakt. In 1505 kochten de broeders een rosmolen bij de Tolsteegpoort aan de stadsingel met het lapje grond van ruim 23 vierkante roeden.[212] Dit was na de molen bij het oude Duitse Huis, de molen op de Rijn en de

206 De Geer, *Archieven*, nr. 415.
207 Ibidem, nr. 416.
208 Ibidem, nr. 417, 2e gedeelte.
209 Ibidem, nr. 417, 1e gedeelte.
210 H.P.H. Jansen, *Hoekse en kabeljauwse twisten* (Bussum 1966) 96.
211 C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen 1974) 101, 110, 140-141, 145, 158.
212 ARDOU, inv.nr. 961.

hoge windmolen op de singel, de vierde molen die de broeders in bezit hadden, waarvan de eerste rosmolen. De aankoop geeft blijk van enige kapitaalkracht die de broeders kennelijk weer hadden herwonnen na de deplorabele omstandigheden aan het einde van de vijftiende eeuw. De groei van het aantal morgens landbezit van de broeders werd evenwel niet geheel door aankoop bereikt, maar in de eerste plaats veroorzaakt door turfexploitatie en vervolgens cultivatie van land dat de orde reeds bezat in het Oostveen ten noordoosten van de stad Utrecht. Het stond in de vijftiende eeuw als 'ons veen' in de pachtboeken. Wel gespecificeerd werden hiernaast een perceel van veertien morgen en een erfelijk verpacht 'vierdeel veen'.[213] Anno 1493 heette het 'de bouwinge opt veen', nog altijd zonder nadere indicatie van de omvang.[214] In 1511 sloten de broeders een overeenkomst met Arend Jansz, die beloofde het veen verder uit te graven in ruil voor de levering van turf aan het Duitse Huis.[215] Door deze activiteit nam het aantal morgen gemeten landbezit te Oostveen sterk toe. In het pachtboek van 1522 komt, net als in de voorgaande pachtregisters, een bouwinge van ongeveer 45 morgen voor, naast het perceel van veertien morgen en de erfpacht, die nu ruim 25 morgen blijkt te zijn.[216] In het pachtboek van 1531, waarin de landmetingen werden genoteerd, blijkt de bouwinge 54 morgen te zijn geworden en zijn er twee percelen van respectievelijk elf en ruim anderhalve morgen bijgekomen.[217]

Voor het overige draaide de goederenverwerving in het eerste kwart van de zestiende eeuw om de landcommandeur. Om te beginnen schonk Stevens broer Gerrit met diens echtgenote Hildegont van Nijevelt in 1518 twintig dagmaten, ofwel circa vijftien morgen, land te Eembrugge aan het Duitse Huis.[218] Elf jaar eerder, op 10 juli 1507, verkocht Ernst van Royen de heerlijkheid van Westraven specifiek aan Steven van Zuylen van Nijevelt als landcommandeur.[219] Hierdoor kreeg het Duitse Huis een zeer kleine tijns: in het pachtboek van 1531 gaat het om in totaal 36 stuivers over achttien hoeven, dus twee stuivers per hoeve.[220] Belangrijker was dat de landcommandeur, naast het gerecht van Hoog- en Laagraven dat reeds in 1366 was gekocht, het gerecht verwierf. Dit was niet enkel een machtsaccumulatie bovenop het uitgebreide landbezit ter plaatse. Het ging ook om prestige dat paste bij een vooraanstaand persoon in de Utrechtse ridderschap: de landcommandeur mocht zich voortaan de heer van heel Raven noemen. Deze verwerving draaide om hem: Ernst van Royen verkocht het aan de 'eerweerdichen heren Steven van Zuylen van Nyevelt, lantcommenduir [...] ind sijnen nacomelinghen'. Met nakomelingen werden de opvolgers als landcommandeur bedoeld. De overige broeders of het Duitse Huis in het algemeen worden in de verkoopakte niet genoemd.

Dit aspect komt nadrukkelijker naar voren in de uitgaven voor representatieve huisvesting van de landcommandeur. Mogelijk speelde het al een rol toen hij en de broeders in 1500 een erf met bebouwing aan de Zilverstraat kochten. Dit perceel grensde aan de zuid-

213 ARDOU, inv.nr. 880.4-16.
214 ARDOU, inv.nr. 880.18.
215 ARDOU, inv.nr. 1008.2.
216 ARDOU, inv.nr. 880.21.
217 ARDOU, inv.nr. 880.24.
218 ARDOU, inv.nr. 1270*.
219 De Geer, *Archieven*, nr. 422.
220 ARDOU, inv.nr. 88.24.

zijde van het commanderijterrein.[221] Het blijkt niet of hier bouwplannen ter uitbreiding van het Duitse Huis aan ten grondslag lagen. Mogelijk was het simpelweg een investering in nabijgelegen vastgoed. Hetzelfde geldt voor het huis op de hoek van de Gortsteeg (tegenwoordig de Haverstraat) en de Springweg, tegenover het Duitse Huis, dat de landcommandeur en de broeders (ze worden telkens apart genoemd) in 1506 kochten.[222] De volgende vastgoedaankoop was evenwel duidelijk specifiek voor Van Zuylen van Nijevelt bedoeld. In 1518 sloot hij een twintigjarige huurovereenkomst met betrekking tot de Smeetoren met de oudermannen van de stad en het Smedengilde.[223] Deze toren stond even ten zuiden van het Duitse Huis en maakte onderdeel uit van de westelijke stadswal. De landcommandeur vestigde zich met deze aankoop fysiek buiten het convent, maar bleef nog wel op loopafstand daar vandaan.

Achteraf bezien was dit een opstap naar de aankoop van het Huis ter Meer bij Maarssen in 1522. Omdat het een bisschoppelijk leengoed betrof, droegen de eigenares jonkvrouw Maria van Amerongen en haar grootvader Jan de Heuyter als haar voogd het huis op 11 juli 1522 voor het Utrechts leengerecht over aan de landcommandeur. Formeel gebeurde dat ten behoeve van de balije Utrecht.[224] De landcommandeur liet de naam van het huis, toen hij dat in 1525 met de bijbehorende drie morgen grond in leen ontving van bisschop-elect Hendrik van Beieren, direct wijzigen in Huis Zuylenburg.[225]

Steven van Zuylen van Nijevelt plaatste zich hiermee nog verder buiten de leefgemeenschap van het Duitse Huis. Hoewel persoonlijk gewin als motief niet weggeschreven moet worden, waren er belangen van de landcommanderij gediend met deze ontwikkeling. Het hebben van een ridderhofstede werd in de vroege zestiende eeuw een steeds exclusievere voorwaarde om deel uit te maken van de ridderschap. In 1512 besloten de Staten van Utrecht en de bisschop-elect dat lieden uit de ridderschap die 'vesten ende huysen' met ophaalbrug hadden, werden vrijgesteld van een nieuwe belasting op huizen.[226] Het Huis Zuylenburg voldeed aan deze voorwaarde. Van Zuylen van Nijevelt liet het gebouw in 1525-1526 versterken en verfraaien. Hij vestigde zich in de Sint Barbaratoren. Verder waren er onder meer een huiskapel en een ridderkamer.[227] Door de landcommandeur in een dergelijke representatieve ridderhofstede te zetten, sloot het Duitse Huis aan bij de ontwikkeling van de Utrechtse ridderschap. Het illustreert de versterking van het riddermatige karakter van de landcommanderij, een ontwikkeling die reeds door Johan van Drongelen was ingezet.

Het riddermatige karakter van het Duitse Huis werd dus verder versterkt, maar de geestelijke taakstelling raakte niet geheel uit het zicht. In 1524 gaf elect Hendrik van Beieren toestemming om de Sint Pancratiuskerk van Maarssen bij de commanderij Utrecht

221 ARDOU, inv.nr. 926.
222 ARDOU, inv.nr. 920.
223 HUA, Smedengilde te Utrecht (toegang 712-7-1), inv.nr. 77.
224 De Geer, *Archieven*, nr. 427.
225 De Geer, *Archieven*, nr. 429.
226 R. van Drie, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. Olde Meierink e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 41-50, aldaar 41.
227 D. Koen, 'Ter Meer', in: B. Olde Meierink e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 306-309.

te laten incorporeren.[228] Over de voorgeschiedenis van deze kerk is weinig bekend. In de elfde en twaalfde eeuw werden diverse kerken aan dezelfde heilige gewijd, zoals de kerk in de Hollandse plaatsen Sloten en Sassenheim. Het tufsteen en de Romaanse bouwstijl van de kerktoren te Maarssen wijzen op eenzelfde bouwtijd. Meta A. Schimmel suggereert dat het oorspronkelijk een kapel behorend bij het Huis ter Meer geweest kan zijn. Dat huis werd in dezelfde tijd gebouwd en het stond ten noorden van de kerk.[229] Het kan ook een bisschoppelijke eigenkerk zijn geweest waar het huis bij werd gebouwd. De gelijktijdige verwerving van de ridderhofstede, drie morgen land en de kerk door het Duitse Huis in 1522-1525 ondersteunt in ieder geval de these dat huis en kerk bij elkaar hoorden. De omvangrijke aankoop van goederen te Maarssen was dus geen simpel machtsmisbruik van de landcommandeur voor persoonlijk gewin, maar het was een kans voor de landcommanderij om het duale riddermatige en priesterlijke karakter van de organisatie te profileren.

Dit effect was echter van zeer korte duur. Steven van Zuylen van Nijevelt werd op 9 maart 1527 door Gelderse soldaten op huis Zuylenburg vermoord nadat hij een soldaat die in zijn gracht had staan vissen zou hebben mishandeld.[230] Deze gebeurtenis en de daaropvolgende verkiezing van Wouter van Amstel van Minden onder druk van elect-bisschop Hendrik van Beieren, alsook de goedereninventarisatie die deze landcommandeur startte, heb ik in paragraaf 6.2 reeds behandeld. Voor zover valt na te gaan heeft de landcommanderij verder geen pogingen gedaan het complex van de ridderhofstede en de kerk in Maarssen door te ontwikkelen. In 1546 verkocht de toenmalige landcommandeur Albert van Egmond van Merestein het huis aan Anthonis van Meerten van Essestein.[231] Bij die transactie ging waarschijnlijk ook de kerk mee, want in 1557 wordt Anthonis daarvan collator genoemd.[232]

Van blijvende aard was evenwel de transformatie van het Duitse Huis tot een exclusief instituut voor de regionale ridderschap, welke ontwikkeling in de tweede helft van de vijftiende eeuw op gang was gekomen en vooral onder de landcommandeurs Gosen van Rossum en Steven van Zuylen van Nijevelt gecontinueerd is. Net als in andere balijen in het Heilige Roomse Rijk, waren de bewoners van het Duitse Huis van broeders tot heren van de Duitse Orde geworden.[233] Op de lange termijn had deze ontwikkeling vooral voor het Utrechtse huis een lokaal gevolg. Terwijl het Utrechtse Johannieterconvent, dat een exclusief priesterlijk signatuur had gehouden, geleidelijk ten onder ging door het verbod op de katholieke eredienst in 1580 en de overname door de Utrechtse Staten in 1602 van het recht om een balijer te kiezen, overleefde het Duitse Huis de Reformatie omdat het na de gedwongen afschaffing van het celibaat en de eveneens gedwongen protestantisering kon voortbestaan als gereformeerde adellijke organisatie.[234]

228 ARDOU, inv.nr. 485.

229 M.A. Schimmel, 'Nederlandse Hervormde kerk te Maarssen', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1970) 9-34, aldaar 9, 27.

230 ARDOU, inv.nrs. 261-264; C.W.P. Bloemendaal, 'Ter Meer, huis te Maarssen', *Historische Kring Maarssen* 3 (1976) 13-15.

231 HUA, Familie Zoudenbalch (toegang 56-1), inv.nr. 112.

232 HUA, Familie Zoudenbalch (toegang 56-1), inv.nr. 84.

233 U. Arnold, 'Europa und die Region: Widerstreitende Kräfte in der Entwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 8 (1995) 161-172, aldaar 167.

234 Mol, 'Trying to survive', 193-205.

Terugkijkend op de in dit hoofdstuk aan bod gekomen periode 1420-1536 is een ingrijpende transformatie van het Duitse Huis te Utrecht waarneembaar van een vooral door priesterbroeders gedragen bloeitijd naar een door ridderbroeders gedomineerde representatieve instelling voor de lagere adel. Dit was allerminst een proces dat op basis van een vooropgezet plan ordentelijk werd doorgevoerd. Omstreeks 1420 kreeg de balije te maken met drastisch teruglopende pachtinkomsten, gevolgen van nederlagen van de Duitse Orde in Pruisen en het Utrechts Schisma (1423-1449). Landcommandeur Herman van Keppel slaagde er goeddeels in deze samenvallende crises het hoofd te bieden door vast te houden aan de idealen van de Moderne Devotie, hetgeen onder zijn voorgangers tot materiële voorspoed had geleid. In samenhang met het Utrechts Schisma groeide echter de verdeeldheid, die na Van Keppels dood uitmondde in een langdurige opvolgingsstrijd. De grootste weerstand tegen de bestuurders in de Utrechtse landcommanderij was afkomstig van ridderbroeders uit vooral Gelre. De onvrede in deze groep werd vergroot toen vanaf circa 1440 broeders uit Pruisen terugkeerden en geen plaats in een Utrechtse commanderij kregen. Verschillende aanvoerders van deze partij namen de macht in het Duitse Huis te Utrecht kortdurend over. Van goederenverwerving was in deze crisistijd vrijwel geen sprake. Uiteindelijk wist landcommandeur Johan van Drongelen (1469-1492) alle partijen in de balije achter zich te krijgen en een hervorming door te voeren die een versterking van zowel de biddende taak als het riddermatige profiel behelsde. De daaropvolgende landcommandeurs pakten enkel dat laatste aspect op. Vooral onder Steven van Zuylen van Nijevelt (1496-1527) werd het Duitse Huis hoofdzakelijk een organisatie met hoog verzorgingsniveau voor een beperkt aantal heren uit de regionale ridderschap. De goederenverwerving die destijds weer van de grond kwam, zoals een representatieve hofstede voor de landcommandeur, had meestal een versterking van dit profiel ten doel.

SLOTBESCHOUWING

DYNAMIEK VAN DE GOEDERENVERWERVING

In deze studie heb ik gepoogd te achterhalen welke goederen het Duitse Huis te Utrecht in de middeleeuwen heeft verworven en hoe deze goederenverwerving kan worden verklaard. De bronnenoverlevering voor dit Duitse Huis is rijk, in vergelijking met andere centra van de Duitse Orde in het Heilige Roomse Rijk en andere geestelijke instellingen in Utrecht. Een nauwkeurige goedereninventarisatie van het Duitse Huis in 1531-1536 maakte het mogelijk het bezit aan het einde van de onderzochte periode gedetailleerd te reconstrueren. Het landbezit in het Nedersticht, waar de broeders het merendeel van hun grond hadden liggen, kon vrijwel geheel op perceelsniveau in kaart worden gebracht. Onmisbaar hierbij was het gebruik van een Geografisch Informatiesysteem (GIS), voor het vervaardigen van kaarten, het ordenen van de goederendata en het inbedden daarvan in een breder verband van landbezit in laatmiddeleeuws Utrecht.

Ondanks de gunstige bronnensituatie is gebleken dat toch veel materiaal verloren is gegaan. Zo is duidelijk dat er weinig documenten bewaard gebleven zijn met betrekking tot goederen en gelden die de broeders kortdurend in bezit hadden of die op zeker moment vervreemd geraakt zijn. Deze betroffen dan vooral renten, bijvoorbeeld uit zogeheten 'kruisland', ter bekostiging van kruistochten in de dertiende eeuw, en memorierenten die het Duitse Huis tot omstreeks 1440 geschonken kreeg maar die daarna grotendeels uit de administratie zijn verdwenen. Los daarvan ontbreken echter ook aankomsttitels en administratieve bronnen aangaande het beheer van landbezit, voornamelijk uit de vroegste perioden. In het algemeen werd land nooit door de broeders vervreemd; de verpachting ervan werd althans vanaf 1365 ook nauwkeurig geregistreerd. Met betrekking tot de tijd voordien stuiten we echter op flinke hiaten, zowel ten aanzien van administratieve bronnen als voor de verwervingsakten. Hoe verder terug in de tijd, hoe groter het aantal lacunes op beide terreinen voor het Duitse Huis. Een reconstructie van het goederenbezit omstreeks 1365 op basis van hoofdzakelijk de oudste overgeleverde pachtregisters en een confrontatie daarvan met aankomsttitels van vóór 1365 leverde de constatering op dat er vooral veel dertiendeeeuws materiaal verloren is gegaan. Tegelijkertijd blijkt er toch voldoende te zijn overgeleverd om trends in de goederenverwerving van het Duitse Huis inzichtelijk te maken.

Alle in dit boek geanalyseerde bezitsontwikkelingen laten een dynamiek zien waarbij steeds een korte periode van ingrijpende gebeurtenissen bepalend was voor de daaropvol-

gende goederenverwerving tot aan een volgend disruptief evenement. De eerste reeks van gebeurtenissen – leidend tot de stichting en 'take off' van het Duitse Huis – betrof de deelname van Utrechtse ridders aan verschillende kruistochten en andere militaire expedities, zoals die naar Damiate in 1218-1221, en de voor veel Stichtse edelen desastreus verlopen Slag bij Ane in de buurt van Coevorden in 1227, die gevolgd werd door een als kruistocht gesanctioneerd offensief in Drenthe in 1231. In het laatstgenoemde jaar schonken Sweder II van Dingden en zijn vrouw Beatrix diverse goederen in Utrecht aan de Duitse Orde ter aflossing van hun kruistochtgelofte. Daaronder bevond zich het stuk grond direct buiten de stadsmuur waarop het gebouwencomplex van het Duitse Huis zou verrijzen. Het lijkt erop dat Sweder met deze actie zijn schepen achter zich wilde verbranden. Zijn positie als prominente Stichtse ministeriaal was namelijk onverenigbaar geworden met de familieconnecties die hij had in het oostelijk grensgebied van het Oversticht Utrecht waar opstandelingen vandaan kwamen. Hoewel hij en zijn vrouw aldus een essentieel stuk land beschikbaar stelden, was de stichting van het Duitse Huis een operatie waarbij verschillende betrokkenen tezamen bijdroegen aan de samenstelling van een goederencomplex in de directe nabijheid van het op te richten ordehuis. Utrechtse ridders vormden onder hen de belangrijkste steungroep. Het project heeft evenwel niet kunnen slagen zonder medewerking van de bisschop, omdat de startdotatie als geheel grotendeels bestond uit bisschoppelijke leengoederen. Voorts geschiedde de stichting in samenhang met andere bouwprojecten aan de randen van de stad, waarbij onder meer verschillende voormalige hoven van de Utrechtse kerk aan nieuwe geestelijke instellingen werden overgedragen. Het onderzoek maakte aannemelijk dat de bezitseenheden op basis waarvan het Duitse Huis van start kon gaan voornamelijk bestonden uit delen van een gedesintegreerd voormalig bisschoppelijk agrarisch goederencomplex.

In de jaren 1240 ontstond een patronageband tussen het Duitse Huis te Utrecht en de Hollandse gravenfamilie. Het begon met donaties ten behoeve van het zielenheil van de graaf, zijn naaste verwanten en hun voorouders. Spirituele motieven lijken vooral meegespeeld te hebben bij de schenking van de patronaatsrechten van de kerken in Valkenburg en Maasland in 1241 door Willem II van Holland. Sinds Willems gooi naar het roomskoningschap in 1247 speelde ook mee dat de graaf met zijn begunstiging de vechttaak van de Duitse Orde wilde ondersteunen, die overigens wel zeker ook religieus gemotiveerd was. Hoewel ik niet heb kunnen achterhalen of en hoe de ridderbroeders precies aan de kruistocht van Willem II naar Aken hebben deelgenomen, is wel duidelijk geworden dat de Utrechtse commanderij er een bijdrage heeft geleverd, en daarmee de kroning van Willem II tot rooms-koning mede mogelijk heeft gemaakt. Willems zoon Floris V was de Utrechtse broeders eveneens gunstig gezind. Hij schonk hun onder meer het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk. Ik heb voorts het vermoeden geuit dat hij mede de hand heeft gehad in de stichting van de commanderij aan de Hofdijk bij Maasland; dit in afwijking van de in de historiografie heersende opvatting dat deze nederzetting geheel voortkwam uit de schenking van de ministeriaal Dirk van Coudenhove in 1242 of 1243. Ondertussen bleven Utrechtse ridders het Duitse Huis te Utrecht met donaties ondersteunen. Zij deden dit in golven die samenhingen met mobilisatieactiviteiten voor nieuwe kruistochten. Het resultaat was een forse goederenexpansie van het Duitse Huis tot het

einde van de dertiende eeuw, met zwaartepunten in de jaren 1240 en 1260. Deze groei heeft zeker bijgedragen aan de uitbouw van de commanderij Utrecht tot een provinciaal hoofdhuis, met een in de bronnen traceerbare commandeur vanaf 1248, en de vorming van een kring ordenederzettingen in het bisdom Utrecht in de daaropvolgende decennia.

Een kantelpunt deed zich voor omstreeks 1300. Graaf Floris V werd in 1296 vermoord en drie jaar later stierf het Hollandse gravengeslacht in rechte lijn uit, met als gevolg dat er een einde kwam aan de patronageband van de Hollandse graven met het Duitse Huis. In deze tijd stond echter wel Dirk van Holland, een buitenechtelijk geboren zoon van Willem II, aan het roer in het Duitse Huis. Onder zijn gezag ontwikkelde de commanderij zich verder door tot het centrale convent binnen een eigen Utrechtse bestuursdistrict. Na de val van Akko in 1291, het laatste kruisvaardersbolwerk in de Levant, waar tot dan toe ook het hoofdkwartier van de Duitse Orde als geheel was gevestigd, werd het langzamerhand duidelijk dat er geen nieuwe kruistocht naar het Heilige Land ondernomen zou worden en de ridderorden er geen voet meer aan de grond konden krijgen. De Duitse Orde die eerst nog Venetië als tussenstation had gekozen, verplaatste daarom in 1309 zijn hoofdkwartier naar de Marienburg in Pruisen, midden in een uitgestrekt gebied aan de rand van de christenheid waar de orde reeds enige decennia actief was in de strijd tegen heidense volken. Het Duitse Huis te Utrecht had overigens bij de vroege expedities naar Pruisen en Lijfland geen rol van betekenis gespeeld – zijn broeders waren eerder in Apulië, Sicilië en het Heilige Land te vinden. Het werd ook na 1309 niet sterk bij de rekrutering van broeders in het Baltische gebied betrokken. Nieuwe schenkingsgolven door Stichtse ridders bleven daardoor uit. In plaats daarvan – zo kon worden aangetoond – was sprake van een toename van donaties van stedelijke bezittingen vanuit de Utrechtse burgerij. Deze leidde tot een voorlopige afronding van het goederenbezit, die de commanderij materieel in rustig vaarwater bracht, zonder ingrijpende veranderingen. Veel van het opgebouwde reservekapitaal werd geïnvesteerd in de aankoop van goederen van het kapittel in Tiel in 1328, opdat de commanderij van Ophemert naar die stad kon worden verplaatst en het aantal broeders aldaar uitgebreid kon worden.

Een dergelijke verhuizing van een rurale commanderij naar een nabijgelegen stad was bepaald geen unicum in een tijd waarin de orde steun vond onder stedelingen. Niet lang daarna vond in zekere zin een reprise plaats, maar dan voor het hoofdhuis zelf. Nadat het Duitse Huis te Utrecht in 1345 door de Utrechters in brand gestoken was met het oog op het aanstaande beleg van de stad door graaf Willem IV van Holland, zorgden de bisschop en het stadsbestuur ervoor dat de broeders de beschikking kregen over een terrein binnen de muren waarop zij een geheel nieuw convent konden laten bouwen. De orde heeft daar veel energie in gestoken, met een nieuw opgezette ruime kerk en een planmatig daarmee verbonden groot kloostercomplex als resultaat. Het convent kreeg vervolgens in 1365 een materiële impuls door de overheveling van een deel van het ordebezit bij Maasland naar de boedel van de Utrechtse landcommanderij. Dit gebeurde ten koste van de bestaande nederzetting aan de Hofdijk. De behuizing daar werd afgebroken, terwijl de broeders hun intrek namen in een nieuw klein ordehuis bij de dorpskerk van Maasland, waarvan de landcommandeur het patronaatsrecht bezat en alwaar een ordepriester de zielzorg voor zijn rekening nam.

Na deze herindeling in 1365 zijn binnen de Utrechtse kring ordenederzettingen steeds duidelijker tekenen zichtbaar van een ordeleiding die zich ervoor inspande om de in de statuten vastgelegde orderegels – waarvan de handhaving elders lijkt te zijn verslapt – weer streng te laten naleven. In de tweede helft van de veertiende eeuw kwam in het kloosterwezen in de Noordelijke Nederlanden een brede hervormingsbeweging op gang, die kortgezegd een strikt volgen van de kloosterregels bepleitte en die daarom in de literatuur met de term monastiek observantisme wordt aangeduid. Deze steunde op de vroomheidsbeweging die we kennen onder de naam van de Moderne Devotie, waarvan Geert Grote de grote inspirator was. Het bewuste observantiestreven nu lijkt zich ook de balije Utrecht ontwikkeld te hebben, en dit al in de jaren 1370, hetgeen in de context van de Lage Landen opmerkelijk vroeg is. De landcommandeurs Gerrit Splinter van der Enghe en Johan van de Zande gelden als de voornaamste voormannen. Zij wisten met een bijpassend streng hervormingsbewind in de 1382-1419 een materiële groei van het Duitse Huis te bewerkstelligen. Devote strengheid en kapitaalvermeerdering gingen hand in hand. Schenkingen, niet in de laatste plaats afkomstig van intredende vermogende mannen zoals domdeken Lubbert Bol in 1396, leverden voldoende middelen op om land aan te kopen en renten te vestigen. Vooral Johan van de Zande voerde een actief aankoopbeleid. Dit was uitzonderlijk binnen de Duitse Orde; die werd elders in het Heilige Roomse Rijk juist met crisisverschijnselen geconfronteerd, zowel in economisch als godsdienstig opzicht. De materiële bloei van het Utrechtse Duitse Huis contrasteerde ook met de economische neergang die gelijktijdig in andere relatief oude bestaande kloosterlijke instellingen in en om Utrecht kon worden waargenomen.

Omstreeks 1420 echter kwam er een einde aan de voorspoed, in eerste instantie als gevolg van externe ontwikkelingen. Zo was sprake van agrarische misère door grote sterfte als gevolg van pestuitbraken. Daarbij leidde een reeks misoogsten tijdelijk tot een drastische daling van de reële pachtinkomsten. Onder landcommandeur Herman van Keppel (1421-1442) konden deze verliezen nog tot op zekere hoogte gecompenseerd worden door het betrachten van soberheid, in samenhang met het vasthouden van de idealen van de observantiebeweging. Het convent kon daardoor nog enige tijd op de sympathie en vrijgevigheid van enkele vermogende inwoners van Utrecht rekenen. Er konden nog goederen worden aangekocht en de landcommanderij wist zelfs nog een reusachtig bedrag vrij te maken voor de aankoop van de commanderij Dieren in 1434. Bespaard werd vooral door het aantal ridderbroeders te verminderen. Bij dit alles raakten de economische moeilijkheden verdiept door de partijstrijd die voortvloeide uit het Utrechts Schisma in de jaren 1423-1449. De bijbehorende spanningen en twisten zetten ook de interne verhoudingen in de balije onder druk. Na het overlijden van Herman van Keppel leidde een en ander tot een langdurige onenigheid over wie de nieuwe landcommandeur moest worden. De landcommanderij werd zo het toneel van een reeks machtswisselingen. De chaos was compleet toen in de jaren 1450 broeders uit Pruisen, die door de oorlog met Polen uit hun ordehuizen daar hadden moeten vertrekken, zich in Utrecht meldden en elk een plek en stem in de balije opeisten. Dit cluster van overlappende en opeenvolgende crises bracht het Duitse Huis moreel aan de rand van de afgrond.

Opmerkelijk is dat er in al deze crises en troebelen wel veel werd geschoven met landbezit en daarbij ook het nodige is verpand, maar dat over het geheel genomen er toch

nauwelijks goederen vervreemd zijn geraakt. Duidelijk is geworden dat dit ertoe heeft bijgedragen dat herstel uiteindelijk kon optreden. Dat gebeurde onder het landcommandeurschap van Johan van Drongelen (1469-1492). Deze voerde een breed organisatorisch hervormingsprogramma door, dat deels als restauratie kan worden begrepen maar deels ook een vernieuwende kant had. Van Drongelen heeft een kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde en de balije Utrecht laten schrijven, waarmee hij de lange traditie en voortdurende relevantie van de orde wilde onderstrepen en legitimeren. Hij investeerde in de bouw van een nieuwe kapel en hij droeg zorg voor de uitvoering van de zielzorg in de aan de orde toevertrouwde parochiekerken, het domein van de priesterbroeders. Het aantal ridderbroeders deed hij verder afnemen, maar daarbij liet hij voor de resterende heren het verzorgingsniveau verhogen. Tot slot verhoogde hij de representatieve uitstraling van het Duitse Huis te Utrecht door er een heel nieuw groot en luxe pand aan toe te voegen. Hiermee sloot de Utrechtse balije aan bij de ontwikkeling naar een meer standsgepast ordeleven die in andere balijen van de orde ingezet was.

Deze heropleving en restauratie onder Van Drongelen ondervonden echter een enorme terugslag door de verschrikkingen van de Stichtse burgeroorlog die in de jaren 1481-1483 vooral het Utrechtse platteland teisterde. Een van de gevolgen was dat de pachtinkomsten sterk terugliepen en de landcommanderij weer grote schulden moest maken. Toch bleken de heren niet in zo'n penibele situatie geraakt te zijn dat ze land moesten verkopen. Wat de tijd na Van Drongelen betreft kan worden vastgesteld dat zijn opvolgers zich minder gelegen hebben laten liggen aan het op peil houden van het religieuze leven, in Utrecht zelf en in de afhankelijke commanderijen. Zij blijken echter wel Van Drongelens politiek te hebben voortgezet om het Duitse Huis uit te bouwen tot een 'hospitaal', in de zin van standsgepast verzorgingsinstituut, voor edellieden onder het niveau van de hoge adel. In dat opzicht hadden de inspanningen van Van Drongelen een blijvend effect. Onder landcommandeur Steven van Zuylen van Nijevelt (1496-1527) draaiden de investeringen van het Duitse Huis om het beter funderen van de eigen vooraanstaande positie van de landcommandeur in de Utrechtse ridderschap. Hij zette de goederen die onder zijn bewind in relatief voorspoedige jaren weer konden worden aangekocht, zowel rechten op land als onroerende goederen, in om een kasteelachtig nieuw landcommandeurshuis te Maarssen op te bouwen ter onderstreping van het aanzien van de Duitse Orde als geheel.

VERKLARINGEN VOOR DE GOEDERENVERWERVING

De hierboven beschreven kantelpunten en breukvlakken wijzen op discontinuïteit in de ontwikkeling van het goederenbezit, met door neergang gevolgde perioden van groei en bloei. De omstandigheden en ontwikkelingen die de successen in de goederenverwerving zouden kunnen verklaren, blijken over het geheel genomen veel minder aan specifieke tijdvakken gebonden te zijn geweest. Als we de onderzoeksresultaten van alle hoofdstukken tezamen proberen te overzien, lijken er vijf factoren naar voren te komen die de uiteengezette dynamiek, in de zin van expansie, kunnen verklaren. De eerste en meest voor de hand liggende factor betreft de waardering die de bisschop, de Hollandse graaf en hun

kringen van afhankelijke dienstmannen voor de militaire operaties van de Duitse Orde en in het bijzonder de kruistochten, zowel naar de Levant als elders, opbrachten en in schenkingen omzetten. Zo kwam de stichting van het Duitse Huis te Utrecht voort uit donaties die verband hielden met geloften in relatie tot de vijfde kruistocht en de kruistochtexpeditie naar Drenthe in 1231. De broeders van het Utrechtse huis hadden de sterke bezitsgroei van hun convent ook in de fase nadien grotendeels te danken aan schenkingsgolven in aanloop naar, tijdens en in de nasleep van kruistochten. De schenkingen in 1247-1248 bijvoorbeeld stonden in verband met de door Willem II georganiseerde kruisvaart naar Aken. Verder kon het Duitse Huis tijdens de mobiliseringscampagne voor de kruistocht naar het Heilige Land in 1267-1269, die uiteindelijk wel werd georganiseerd maar naar Tunis voerde, een groot aantal goederenschenkingen in ontvangst nemen. Doneren aan de Duitse Orde *in subsidium Terre Sancte* was destijds een veel voorkomend motief. Later in de dertiende eeuw kregen de broeders steeds minder van zulke gaven. In 1277 was er nog sprake van enkele donaties in aanloop naar een nooit van start gegane kruistochtexpeditie naar het Heilige Land. In de jaren 1280 stuit men op een paar losse schenkingen, zoals die van Jan en Lisa Leder in 1287, die *ad subsidium Terre Sancte* werd gegeven maar waarvan niet duidelijk is of deze bedoeld was als bijdrage voor een deelname van Jan aan bijvoorbeeld de laatste krijgshandelingen van de orde in het Heilige Land rond Akko. Uit de jaren 1290 dateren enkele voorbeelden van renten uit 'kruisland' die het Duitse Huis hief. Na de val van Akko in 1291 heeft de Duitse Orde geen militaire activiteiten van belang meer in het Middellandse Zeegebied kunnen ondernemen en kon deze er voor dat doel ook niet meer op rekenen door een thuispubliek te worden begunstigd.

In de veertiende eeuw kregen de kruistochten een vervolg met de expedities tegen de heidense Litouwers die door Europese edellieden ondernomen werden in de periode tussen grofweg 1320 en 1420, met het zwaartepunt in de tweede helft van de veertiende eeuw. Aan deze zogenoemde Pruisenreizen die door de Duitse Orde werden georganiseerd namen veel vorsten en prominente edelen uit de Nederlanden met hun gevolgen deel. Anders dan bij de kruistochten naar de Levant had het Duitse Huis te Utrecht geen belangrijke rol bij de werving voor deze expedities. Er deden zich dan ook geen schenkingsgolven van intredende ridderbroeders voor. Wel maakten enkele Pruisenreizigers een grote donatie. Zo kreeg de orde patronaatsrechten van de kapel van Sint Marie te Katwijk en de kerk van Schoonhoven overgedragen door respectievelijk Dirk van Wassenaar met zijn zoons in 1388 en graaf Gwijde II van Blois in 1395. Deze schenkingen maakten het mogelijk dat de commanderij van Valkenburg naar Katwijk kon verhuizen en in Schoonhoven een nieuwe commanderij werd opgericht. De geschonken kerkelijke goederen weerspiegelen tot op zekere hoogte de religieuze inspiratie die de Pruisenreizigers tot hun deelname aan wat zij zagen als de verdediging van de christenheid had bewogen.

Dit laatste brengt me bij devotie als het tweede luik van waaruit de goederenverwerving kan worden verklaard. De vroege begunstiging door het Hollandse gravenhuis vanaf de schenking van de patronaatsrechten van de kerken in Valkenburg en Maasland in 1241 had eerst en vooral tot doel de broeders van het Duitse Huis in hun convent te Utrecht te laten bidden voor het zielenheil van de schenkers en hun voorouders. De zorg voor een goede gebedsvoorspraak wordt ook bij andere donateurs genoemd die hun bijdrage lever-

den aan de forse goederenaanwas in de dertiende eeuw. Opmerkelijk is dat de biddende taak van de orde opnieuw centraal kwam te staan tijdens de nieuwe periode van bezitstoename die zich tussen ongeveer 1370 en 1440 voordeed. Het observantisme in het Duitse Huis, specifiek de strikte naleving van de regel en de investeringen in de kapel van het Duitse Huis, vergrootten de aantrekkingskracht van het convent voor vermogende inwoners van de stad Utrecht. Door hun memorie- en intredeschenkingen kreeg het Duitse Huis weer wind in de zeilen. In samenhang met een nauwkeurige goederenadministratie leidde dit ertoe dat de broeders door aankopen hun goederenbezit konden uitbreiden.

Een derde lijn achter de op- en neergang van de goederenverwerving is die van de politiek gemotiveerde patronageverhoudingen. Een belangrijke vaststelling is dat veel voorname schenkers en intreders in de stichtingstijd prominente Utrechtse riddermatige ministerialen en heren van relatief kleine territoria in de periferie van grotere vorstendommen blijken te zijn geweest. Hun goederendonaties aan de enige ook echt militair actieve geestelijke ridderorde in het bisdom, lijken de samensmelting van deze twee groepen te hebben bekrachtigd. Op hen moest de bisschop de wereldlijke machtsuitoefening in zijn territorium bouwen. In deze constellatie had de kerkvorst uiteraard zelf ook belang bij het faciliteren van het Duitse Huis. Het onderzoek wees zo uit dat bisschop Otto II van Lippe († 1227) naar alle waarschijnlijkheid reeds aan de voorbereiding van de stichting heeft meegewerkt. Diens opvolger Wilbrand van Oldenburg heeft zeker bijgedragen aan de realisatie ervan.

Vervolgens droeg bisschop Otto III uit het huis Holland met schenkingen en bevestigingen als leenheer van geschonken goederen bij aan de vorming van een patronageband tussen de Hollandse grafelijke dynastie en de Duitse Orde in zijn bisdom. In dit kader is het begrijpelijk dat de Utrechtse commanderij bij wijze van tegenprestatie een bijdrage leverde aan het rooms-koningschap van Willem II van Holland. In het verlengde hiervan heb ik aannemelijk proberen te maken dat de omstreden schenking van de Utrechtse Klaaskerk door bisschop Hendrik van Vianden en domproost Gobert van Perweis in 1250 een beloning was voor de steun die de Utrechtse ordebroeders aan Hendrik, als zijnde de Hollandse kandidaat, hadden gegeven bij de turbulente bisschopsverkiezing na de dood van Otto III.

Een duidelijke uiting van doelbewuste patronage door de rooms-koning is ook het – in de ordehistoriografie enigszins onderbelichte – aanhalen van de banden tussen Willem II en de hoogste échelons van de orde, onder meer via het verlenen van royale tolprivileges. Deze begunstiging was van korte duur door de dood van Willem in 1256. Ze moet er echter wel aan hebben bijgedragen dat broeders uit het Utrechtse circuit van ordenederzettingen vanaf 1248 decennialang op belangrijke posten van de Duitse Orde in het Middellandse Zeegebied terechtkwamen. Daar zal een rol bij gespeeld hebben dat de patronageband tussen het Hollandse Huis en het Duitse Huis te Utrecht onder Graaf Floris V bleef bestaan. Dankzij donaties van zijn kant konden commanderijen worden opgericht in Leiden en Middelburg. Waarschijnlijk is ook de stichting van een commanderij aan de Hofdijk bij Maasland in hoofdzaak te danken geweest aan de inzet van deze graaf. De begunstiging door Utrechtse ministerialen in dezelfde periode kwam vooral voor rekening van aanhangers van de Amstel-clan die zich met de Hollandse graaf had verbonden.

Dat de verbintenis met de Hollandse graaf niet enkel voor goederenexpansie zorgde maar het Duitse Huis ook van de graaf afhankelijk maakte, bleek toen Floris V in 1278 de Amstel-clan de rug toekeerde en partij koos voor de Zuylen-clan, en vervolgens toen hij in 1284 bepaalde dat de commanderij van Middelburg het bestuurlijke centrum van de ordegoederen in Holland en Zeeland moest worden. In 1285 verzoenden Floris V en de Amstel-clan zich weer met elkaar, met als gevolg dat het uiteindelijk niet kwam tot de vorming van een Hollands-Zeeuwse balije. De benoeming van Dirk van Holland – een bastaardzoon van Willem II van Holland en dus een halfbroer van Floris V – tot commandeur van het Duitse Huis te Utrecht in uiterlijk 1287 zal eveneens tot herstel van de relaties hebben geleid. Een en ander kon niet voorkomen dat in 1285 de twist om de rechtmatigheid van de rechten die het Duitse Huis in 1250 op de Utrechtse Klaaskerk had verkregen, weer oplaaide zonder dat het de broeders wat opleverde. Nog vóór 1297 moesten ze hier een verlies incasseren.

In de vroege veertiende eeuw speelde deze patronagepolitiek geen rol van betekenis meer. Na omstreeks 1365 echter zijn er enkele decennialang in zekere zin analoge ontwikkelingen waarneembaar, in relatie tot de nieuwe materiële bloei in die periode. De enkele jaren voordien ingetreden priesterbroeder Gerard van Vliederhoven uit Schoonhoven werd een drijvende kracht in de verspreiding van observantie-idealen in de balije Utrecht. Als schaffenaar van de landcommanderij sloot hij een reeks voor de orde gunstige goederentransacties af met hoofdzakelijk verwanten. Enkelen van hen kregen opeenvolgend een baan aangeboden als rentmeester bij de orde. Onder landcommandeur Johan van de Zande werd een verdere uitbreiding van het goederenbezit gerealiseerd door het aankopen van land. Uit detailonderzoek bleek dat een aantal verkopers verwant waren aan leidende ordefunctionarissen. Vooraanstaande verkopers waren onder meer de gebroeders Herman, Gijsbert en Jacob van Lokhorst. Herman was domdeken en een prominente aanhanger van de observantiebeweging in Utrecht. Hij was een opvolger van Lubbert Bol, die in 1396 zijn functie neerlegde om in het Duitse Huis te treden. Een belangrijk begunstiger was trouwens ook bisschop Frederik van Blankenheim, promotor van de Moderne Devotie en animator van observante kloosters en leefgemeenschappen in zijn diocees meer in het algemeen. Hij steunde op verschillende manieren de conventen van de Duitse Orde in Utrecht en Tiel.

De goederenverwerving van het Duitse Huis in deze tijd was dus grotendeels het resultaat van donaties en intredeschenkingen uit een netwerk van Utrechtse devoten. Dit netwerk viel echter in de eerste decennia van de vijftiende eeuw langzaam uit elkaar onder druk van een langdurige vete tussen de families Lokhorst en Lichtenberg en hun aanhangers, die de stad Utrecht en het Nedersticht in hun twisten meesleepten. Het politieke klimaat raakte sterk gepolariseerd en voerde eveneens tot tweespalt binnen de Utrechtse balije van de Duitse Orde. De partijstrijd verhevigde vervolgens door het Utrechts Schisma dat na het overlijden van Bisschop Frederik van Blankenheim in 1423 ontstond. Landcommandeur Herman van Keppel steunde, net als de factie van Lichtenbergers en een meerderheid van de Stichtse standen, bisschopskandidaat Rudolf van Diepholt. Een groep broeders onder aanvoering van Sweder Cobbing koos daarentegen partij voor Zweder van Culemborg als bisschop, zoals ook onder meer de Lokhorsten en de Gelderse graaf had-

den gedaan. Toen Van Keppel in 1442 overleed barstte een opvolgingsstrijd uit tussen zijn voormalige schaffenaar Dirk van Enghuizen en Sweder Cobbing met hun beider aanhangers. De chaos was compleet toen een groep van zeven ridderbroeders in 1454 uit Pruisen terugkeerde en tegen Van Enghuizen in opstand kwam. Goederen werden er in deze periode vrijwel niet verworven. De nodige vervreemdingen en verpandingen konden achteraf grotendeels worden teruggedraaid. De partijstrijd werd beslecht door een reeks scheidsrechterlijke uitspraken en verzoeningen in de jaren 1450. De rust keerde pas echt terug na de benoeming van Johan van Drongelen tot landcommandeur in 1469.

Van Drongelen brengt me bij een vierde verklarende factor, namelijk de invloed die individuele landcommandeurs als goede of slechte managers op de goederenverwerving konden hebben. Perioden van goederenexpansie, stabiliteit of de hervormingen die daarnaar leidden, deden zich grotendeels voor onder een select aantal commandeurs en – vanaf de vorming tot balije – landcommandeurs. Vooral in de perioden dat landcommandeurs met bestuurlijke kwaliteiten lang aan het bewind bleven, werden koerswijzigingen ingezet die achteraf bepalend waren voor de bezitsontwikkeling. Een voorbeeld is de eerste commandeur Antonius van Printhagen, die volgens de balijekroniek het huis 35 jaar lang zou hebben bestuurd. In de bronnen kon ik hem 'slechts' tussen 1248 en 1262 in die functie traceren, hetgeen nog steeds een ruime tijd is. Dat was echter wel een formatieve periode. Onder zijn leiding moet dan de patronageband met de Hollandse gravenfamilie zijn gesmeed en verstevigd. De volgende commandeur met een uitzonderlijk lange bestuursperiode was Dirk van Holland. Hij wordt, met onderbrekingen, als commandeur vermeld in 1287-1311, mogelijk tot 1321. Tijdens zijn bewind werd het Duitse Huis een centrale vestiging van de orde in de *Partes Inferiores* en kreeg het sterker het karakter van hoofdhuis van een aparte balije. Onder hem werd de orde meer begunstigd door voorname burgers dan door de Utrechtse ridderschap.

Een latere landcommandeur die in dit verband ook niet onbenoemd mag blijven is Gerrit Splinter van der Enghe (zeker 1382-1404, volgens de balijekroniek 1379-1405). Onder zijn bestuur werden de broeders zowel in het hoofdhuis als in de afhankelijke commanderijen aan een strenge en ascetische navolging van de orderegel gehouden en kwam het tot een hernieuwde toename van het goederenbezit. Zijn opvolger Johan van de Zande zette dit beleid voort. In dit rijtje observante landcommandeurs moet ook Herman van Keppel (1421-1442) genoemd worden. Ondanks partijstrijd en economische malaise – externe factoren die een verdere goederenexpansie bemoeilijkten – slaagde hij erin het goederenbeheer op peil te houden en het bezit zelfs uit te breiden. Bij zijn dood liet hij het Duitse Huis welvarend achter. Johan van Drongelen geldt als de laatste middeleeuwse renovator en saneerder van de balije. Hij maakte een eind aan de verbeten interne machtsstrijd en stabiliseerde met een evenwichtig hervormingsprogramma de materiële en godsdienstige situatie binnen de balije en landcommanderij. Onder Steven van Zuylen van Nijevelt tot slot werd het riddermatige karakter van het Duitse Huis versterkt. De goederenaankopen tijdens zijn bestuur dienden dat doel.

Economische ontwikkelingen en omstandigheden vormen de vijfde en laatste factor die de goederenverwerving mede heeft bepaald. Vanwege de bronnenschaarste kon dit thema niet expliciet belicht worden wat betreft de periode vóór 1365. Er bleken te weinig

gegevens voorhanden om een verband te onderzoeken tussen de algemene economische conjunctuur en het succes van de goederenverwerving bij de Duitse Orde. Daarbij was er ook weinig reden om aan te nemen dat dit verband sterk zou kunnen zijn geweest. De dertiende-eeuwse goederenverwerving kwam immers vrijwel geheel voort uit opeenvolgende reeksen van donaties van land. Veel daarvan betroffen intredeschenkingen, bestaande uit land met een feodale herkomst. Van economisch belang is wel de waarneming dat de omvang van het geschonken landbezit bij een intrede in de dertiende eeuw hoger lag dan in latere tijden.

Gedurende de veertiende eeuw werd aankoop de belangrijkste vorm van goederenverwerving. De invloed van de markt werd verder vergroot door de overgang van eigen exploitatie naar verpachting van de grote bouwhof bij het oude Duitse Huis omstreeks 1365. Dalende pachtinkomsten ten gevolge van pestepidemieën in de tweede helft van de veertiende eeuw werden gecompenseerd door schenkingen van andersoortige goederen zoals renten door Utrechtse patriciërs en prominente geestelijken, die werden aangetrokken door de observantiecampagne in het Duitse Huis. Sterk dalende reële pachtinkomsten vanaf omstreeks 1420 moeten een belangrijke veroorzaker zijn geweest van bezuinigingen op het aantal broeders en de mogelijkheden voor het aankopen van goederen hebben beperkt.

Al met al heb ik vijf factoren onderscheiden die, in onderlinge samenhang, van invloed zijn geweest op de goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht in 1231-1536. Kruistochten, devotionele waardering, politiek gemotiveerde patronage, de invloed van landcommandeurs en economische omstandigheden waren fenomenen die in wisselende verhoudingen de bezitsontwikkeling hebben bepaald. Kruistochten waren bijvoorbeeld religieuze ondernemingen én hadden een sterke politieke dimensie. Het was aldus een samenspel van deze factoren die hebben bijgedragen aan de vorming van het goederenbezit van het Duitse Huis in de middeleeuwen. Van deze factoren wegen kruistochten en politiek ten slotte het zwaarst. Zo hing de stichting samen met kruistochten in de Levant en in Drenthe, en verleende de bisschop zijn helpende hand. De sterke golfsgewijze goederenexpansie gedurende het vervolg van de dertiende eeuw hielden eveneens verband met kruistochtexpedities en de patronage van de Hollandse graaf en zijn familie. Vanaf omstreeks 1300, toen duidelijk werd dat er geen nieuwe kruistochten naar het Heilige Land meer zouden komen en de Hollandse gravendynastie in rechte lijn was uitgestorven, was het vooral zaak het gevestigde instituut draaiende te houden door beheer en eventueel aankoop van goederen.

SUMMARY

The aim of this thesis is to explain how the Teutonic House in Utrecht acquired its goods, from the first donation of goods in the Low Countries to the Teutonic Order in 1218 until around 1536. Reconstructions of the development of the possessions are an important component of this research, in order to be able to explain the acquisition of goods. This is reflected in the structure of this book in three parts. The first one concerns the formative period of the Utrecht Order settlement in 1218-1256 and starts with a chapter in which the creation of a starting property is central. Part two starts with a reconstruction of the property in 1365 (chapter 3). An inventory of the property around 1530 in chapter 6 forms the beginning of part 3. Thus, three measuring points are set in chronological order, between which the development of property acquisition is observed and subsequently explained.

SOURCES

The source material for the Teutonic House in Utrecht is rich, compared to other centres of the Teutonic Order in the Holy Roman Empire as well as other religious institutions in Utrecht. Therefore, the majority of the investigated sources originate from the so-called 'old archive' of the Teutonic House, which comprises tens of thousands of documents. The core of the corpus of sources consists of acquisition charters, such as donation charters and purchase deeds, administrative sources such as tenancy registers and – last but not least – a chronicle of the bailiwick written during the time of, and also partly by Johan van Drongelen, who was land commander in 1469-1492. An accurate property inventory of the Teutonic House in 1531-1536 made it possible to reconstruct the possessions at the end of the period under investigation in detail. The landownership in the western part of the diocese of Utrecht (called *Nedersticht*), where the brethren had the majority of their land, could be mapped out almost completely at parcel level. The use of a Geographical Information System (GIS) was indispensable for the production of maps, the ordering of the property data and their embedding in a broader context of land ownership in late medieval Utrecht. Apart from the archive of the Teutonic House, sources from many different archives and charter books were used.

In spite of the favourable source situation, it appears that much material has been lost. It is clear, for instance, that few documents have been preserved concerning goods and money which the brethren possessed for a short time or which have been disposed of at some point. These were mainly annuities, for example from so-called 'cross land' (*kruis-*

land), to pay for crusades in the thirteenth century, and memorial annuities which were given to the Teutonic House until about 1440 but which then largely disappeared from the records. Apart from this, however, there are also missing acquisition documents and administrative sources concerning the management of land property, mainly from the earliest periods. In general, land was not alienated by the brethren. The administration of land lease was also fairly accurate from at least from 1365 onwards. However, with regard to the time before that, there are considerable gaps, both with regard to administrative sources as well as to property deeds. The further one goes back in time, the greater the number of such gaps become. A reconstruction of the property around 1365 based mainly on the oldest surviving lease registers and a confrontation of these with arrival titles from before 1365 led to the conclusion that a lot of thirteenth century material has been lost. At the same time, it appears that enough has been handed down to provide insight into trends in the acquisition of goods by the Teutonic House.

FORMATIVE PERIOD, 1218-1256

From the analysis of property developments in this book, a dynamic emerges in which a short period of radical events determined the subsequent acquisition of property until the next disruptive event. Chapter 1 shows that the first series of events – leading to the foundation and 'take off' of the Teutonic House – resulted from the participation of Utrecht knights in various crusades and other military expeditions, such as the one to Damietta in 1218-1221 and the Battle of Ane in the diocese of Utrecht in 1227, which turned out to be disastrous for many nobles from Utrecht and was followed by another regional expedition in 1231 that was sanctioned as crusade. In the latter year, Sweder II of Dingden and his wife Beatrix donated various goods in Utrecht to the Teutonic Order in redemption of their crusade vows. Among these goods was the piece of land just outside the city wall on which the settlement of the Teutonic Order was to be built. It seems that Sweder left his property in Utrecht behind with this action when he more or less fled the city in the context of a conflict in the eastern part of the bishopric.

His position as a prominent *ministerialis* (a legally unfree knight in service of the bishop of Utrecht) had become incompatible with the family connections he had in the eastern border area of the diocese where the rebels came from. Although he and his wife thus made an essential piece of land available, the founding of the Teutonic House was an operation in which several stakeholders collaborated to compose an estate in the immediate vicinity of the Order house to be established. Among them, Utrecht knights formed the most important support group. However, the project could not have succeeded without the cooperation of the bishop, because the initial endowment as a whole consisted largely of episcopal fiefs. Furthermore, the foundation took place in connection with other building projects on the outskirts of the city, including the transfer of several former courts of the Utrecht church to new clerical institutions. This research made it plausible that the property where the Teutonic House could could start with, mainly consisted of parts of a disintegrated former episcopal agricultural domain.

Chapter 2 focuses on the first property expansion after the foundation of the Order settlement in Utrecht. In the 1240's a patronage relationship developed between the Teutonic House and the House of Holland, the dynasty of the counts of Holland at the time. It started with donations for the salvation of the count's soul, his close relatives and their ancestors. Spiritual motives seem to have played a major role in the gift of the patronage rights of the churches in Valkenburg and Maasland by William II of Holland in 1241. Since William's bid for the position of German king in 1247, he also wanted to support the military activities of the Teutonic Order. Although I have not been able to ascertain whether and how exactly the Teutonic Knights took part in William's crusade to Aachen, it has become clear that the Utrecht commandry made a contribution there, and thus helped to make William's coronation as German king possible.

EXPANSION, 1257-1365

After 1256, the property increased mainly due to waves of donations, which decreased in size during the remainder of the 13th century, as is shown in chapter 3. It also appears that land ownership remained by far the largest asset of the Teutonic House. Another more or less stable factor was the patronage relationship with the counts of Holland. In chapter 5 I analysed the acquisition of goods from this perspective of politics and patronage. Count Floris V was particularly favourable to the Utrecht brethren. He gave them the right of patronage of St. Peter's Church (Pieterskerk) in Leiden. I have also expressed the suspicion that he had a hand in the foundation of the commandry at the Hofdijk near Maasland; this contrary to the prevailing view in historiography that this settlement originated entirely from the donation of the Holland knight Dirk van Coudenhove in 1242 or 1243. Meanwhile, Utrecht knights continued to support the Teutonic House in Utrecht with donations. They did so in waves which were connected with mobilisation activities for new crusades. The acquisition of goods in relation to crusades is the subject of Chapter 4. The result of such waves of donations was a substantial expansion of the properties of the Teutonic House until the end of the thirteenth century, especially in the 1240s and the 1260s. This growth certainly contributed to the transformation of the Utrecht commandry into a provincial headquarter, with a commander traceable in the sources from 1248 onwards, and with a circle of Order settlements in the Utrecht diocese.

Chapters 3 to 5 show that a turning point occurred around 1300. Count Floris V was murdered in 1296 and three years later the dynasty of the House of Holland died out in direct line. As a result, the patronage of the counts of Holland to the Teutonic House came to an end. At this time, however, Dirk of Holland, an illigimate son of William II, was commander of the Teutonic House. Under his authority, the commandry developed further to become the central convent within its own Utrecht administrative district. After the fall of Akko in 1291, the last crusader stronghold in the Levant, where the general headquarters of the Teutonic Order had been located, it gradually became clear that no new crusade to the Holy Land would be undertaken and that the military orders could no longer gain a foothold there. The Teutonic Order – which had initially chosen Venice as its intermedi-

ate station – therefore moved its headquarters in 1309 to the Marienburg in Prussia, in the middle of a vast territory on the edge of Christendom where the Order had already been active in a struggle against pagan peoples for several decades. The Teutonic House in Utrecht had not played a significant role in the early expeditions to Prussia and Livonia. Its brethren were more likely to be found in Apulia, Sicily and the Holy Land. Also after 1309 it was not strongly involved in the recruitment of brethren in the Baltic area. New waves of donations by Utrecht knights were therefore absent. Instead, as was shown in this study, there was an increase of donations of urban possessions from the Utrecht bourgeoisie. This contributed to the Order's completion of existing property, which brought the commandry materially in peaceful waters, without radical changes. Much of the accumulated reserve capital was invested in the purchase of goods from the secular canons in Tiel in 1328, so that the Ophemert commandry could be moved to that town and the number of brethren there could be increased.

Such a move from a rural commandry to a nearby city was by no means unique in a time in which the Order found support among city dwellers. A short time later, the main house itself was relocated. After the Teutonic House in Utrecht had been set on fire in 1345 due to the imminent siege of the city by Count Willem IV of Holland, the bishop and the city council ensured that the brethren would get a site within the walls at their disposal on which they could build a completely new convent. The Order put a lot of energy into this, with a newly built spacious church and a large convent building complex as a result. The convent received a material boost in 1365 when it received part of the Order's property in Maasland. This happened at the expense of the existing settlement in Maasland at the Hofdijk. The housing there was demolished, while the brethren moved into a new small house near the village church of Maasland, of which the land commander had the right of patronage and where an priest of the Order took care of the pastoral care. These events form the dividing line between the second and third part of this book.

CRISES AND REFORM, 1366-1536

After this reorganisation in 1365, there are increasingly clear signs within the Utrecht bailiwick of a leadership that was making efforts to ensure that the Order's statutes – the enforcement of which seemed to have slackened elsewhere – were strictly observed again. In chapter 6, I came to the observation that the years 1366-1419 were a period of renewed property growth. The link between religious reform and property acquisition is the central theme of chapter 7. In the second half of the fourteenth century, a broad reform movement emerged in religious institutions. It advocated strict observance of the monastic rules and is therefore referred to in the literature as a period of monastic observance. In the Low Countries it resulted in the piety movement known as Modern Devotion, of which Geert Grote was the great inspirer. The observance movement seems to have developed in the bailiwick of Utrecht as well, and this already in the 1370s, which in the context of the Low Countries is remarkably early. The land commanders Gerrit Splinter van der Enghe and Johan van de Zande are were the most important forerunners. With a correspondingly

strict reformation regime, they managed to effectuate a material growth of the Teutonic House in the period 1382-1419. Devout severity and capital increase went hand in hand. Donations, notably from wealthy men who entered the Order, like dean Lubbert Bol of Utrecht's cathedral chapter in 1396, provided sufficient funds to buy land and establish rents. Johan van de Zande in particular pursued an active purchasing policy. This was exceptional within the Teutonic Order; elsewhere in the Holy Roman Empire the Order was confronted with crises, both economic and religious. The material prosperity of the Teutonic House in Utrecht also contrasted with the economic decline that could be observed simultaneously in other relatively old monastic institutions in and around Utrecht.

The eighth and final chapter of this book starts with the gradual end of prosperity around 1420, primarily due to external developments. There was agricultural misery due to high mortality rates caused by plague outbreaks. In addition, a series of bad harvests temporarily led to a drastic drop in real lease income. Under land commander Herman van Keppel (1421-1442), these losses could still be compensated to a certain extent by practising austerity, in connection with maintaining the ideals of the observance movement. For a while, the convent could count on the sympathy and generosity of some wealthy citizens of Utrecht. Goods could still be bought and the land commandry even managed reserve a huge sum of money for the purchase of the commandry of Dieren in 1434. Savings were made mainly by reducing the number of brother knights. In addition to this, the economic difficulties were deepened by the party struggles that arose from the Utrecht Schism in the years 1423-1449. The accompanying tensions and disputes also put pressure on the internal relations in the bailiwick. After the death of Herman van Keppel it led to a long lasting dispute about who should be the new land commander. The land commandry became the scene of a series of power changes. The chaos was complete when in the 1450's brothers from Prussia, who had had to leave their Order houses there because of the war with Poland, showed up in Utrecht and each claimed a place and a vote in the bailiwick. This cluster of overlapping and successive crises brought the Teutonic House morally to the brink of collapse.

It is remarkable that during all these crises and troubles, land ownership was moved around a lot and some properties were mortgaged as well, but overall, hardly any property was alienated. This contributed to the fact that recovery could eventually occur. This happened under the leadership of Johan van Drongelen (land commander in 1469-1492). He carried out a broad programme of organisational reforms, which can be understood in part as restoration, but which also had a renewing side. Van Drongelen had a chronicle written on the history of the Teutonic Order and the Utrecht bailiwick, with which he wanted to underline and legitimise the long tradition and ongoing relevance of the Order. He invested in the construction of a new chapel and he took care of the pastoral care in the parish churches entrusted to the Order, the domain of the Order's priests. He further reduced the number of knights, but at the same time raised the standard of care for the remaining ones. Finally, he increased the representative appearance of the Teutonic House in Utrecht by adding a new large and luxurious building. With this, the Utrecht bailiwick joined the development towards a more status appropriate life that had started in other bailiwicks of the Order.

This revival and restoration under Van Drongelen already suffered an enormous setback due to the horrors of a civil war in Utrecht, which in the years 1481-1483 particularly ravaged the Utrecht countryside. One of the consequences was that the land lease revenues fell sharply and the land commandry had to incur large debts again. Nevertheless, the brethren did not get into such a dire situation that they had to sell their land. As for the time after Van Drongelen, it can be established that his successors were less concerned with maintaining religious life in Utrecht itself and in the dependent commandries. They do, however, appear to have continued Van Drongelen's policy of transforming the Teutonic House into a 'hospital', in the sense of a care home suitable for noblemen below the level of the high nobility. In that respect, Van Drongelen's efforts had a lasting effect. Under Steven van Zuylen van Nijevelt (land commander in 1496-1527), the investments made by the Teutonic House revolved around further improving the land commander's own prominent position in the Utrecht knighthood. He used the goods that could be bought under his rule in relatively prosperous years, both rights to land and real estate, to build a castle-like new land commanders' house in Maarssen in order to underline the prestige of the Teutonic Order as a whole.

CRUSADES

The above described tipping points and fault lines indicate discontinuities in the development of property, with periods of growth and prosperity followed by periods of decline. On the whole, the circumstances and developments that could explain the successes in the acquisition of property appear to have been much less tied to specific time periods. If we try to draw conclusions from the research in all chapters together, five factors seem to emerge that could explain the dynamics of property expansion outlined above.

The first and most obvious factor concerns the appreciation for the military operations of the Teutonic Order and in particular the crusades, both to the Levant and elsewhere, that was expressed in donations. Thus, the foundation of the Teutonic House in Utrecht came from donations related to the fifth crusade and the regional crusading expedition to Drenthe in 1231. The brethren of the Teutonic House in Utrecht also owed the strong growth of their convent in the subsequent phase largely to waves of donations prior to, during, and in the aftermath of crusading expeditions. The donations in 1247-1248, for example, were related to the crusade to Aachen organised by William II of Holland. Furthermore, during the mobilisation campaign for the crusade to the Holy Land in 1267-1269 that eventually led to Tunis, the Teutonic House received a large number of donations. Donating to the Teutonic Order *in subsidium Terre Sancte* was a common motive at the time.

Later on in the thirteenth century, the brethren received less and less of such gifts. In 1277, there were still some donations in the run-up to a crusade to the Holy Land that never started. In the 1280's one comes across a few separate donations, such as the one from John and Lisa Leder in 1287, which was given *ad subsidium Terre Sancte*, but cannot be linked with certainty to a particular expedition. From the 1290s there are several examples of annuities from so-called 'cross lands' which the Teutonic House levied as contribu-

tions for crusades to the Holy Land. After the fall of Akko in 1291, the Teutonic Order was no longer able to undertake any military activities of significance in the Mediterranean, nor could it count on being favoured by a home crowd for that purpose.

In the fourteenth century, the crusades were followed by expeditions by European noblemen against heathen Lithuanians between roughly 1320 and 1420, with the main focus in the second half of the fourteenth century. Many princes and prominent noblemen from the Low Countries took part in these Prussian crusades organised by the Teutonic Order. Unlike the crusades to the Levant, the Teutonic House in Utrecht did not play an important role in recruiting for these expeditions. Hence, there were no waves of donations by men upon entering the Order as knights. However, some wealthy travellers to Prussia did make a large donation. For example, the Order received patronage rights to the chapel of Sint Marie in Katwijk and the church of Schoonhoven from respectively Dirk van Wassenaar and his sons in 1388 and Count Guy II of Blois in 1395. These donations made it possible for the commandry of Valkenburg to move to Katwijk and to found a new commandry in Schoonhoven.

DEVOTION

The donated goods in Katwijk and Schoonhoven reflect the religious inspiration that had led the travellers to Prussia to participate in what they saw as the defence of Christendom. This brings me to devotion as the second perspective from which the acquisition of goods can be explained. The early patronage of the counts of Holland, starting with the donation of the patronage rights of the churches in Valkenburg and Maasland in 1241, was first and foremost intended to make the brethren of the Teutonic Order pray for the salvation of the donors and their ancestors in their convent in Utrecht. Such prayers were also asked for by other donors who contributed to the substantial property expansion in the thirteenth century.

It is noteworthy that the priestly task of the Order once again became central during the renewed period of property increase that occurred between about 1370 and 1440. The observant life in the Teutonic House, specifically the strict adherence to the rule and the investments in the chapel, increased the attractiveness of the convent for wealthy inhabitants of the city of Utrecht. Their memorial and entrance gifts allowed the Teutonic House to experience a period of prosperity.

POLITICS AND PATRONAGE

A third line behind the rise and fall of property acquisition is that of politically motivated patronage relations. An important finding is that many prominent donors and brethren in the founding phase appear to have been prominent Utrecht knightly *ministeriales* and lords of relatively small territories in the periphery of larger principalities. Their donations to the only religious order in the diocese that was militarily active seem to have reinforced

the amalgamation of these two groups. The bishop had to build the secular exercise of power in his territory on them. In this constellation, the prelate of course had an interest in facilitating the Teutonic House. This research thus revealed that Bishop Otto II of Lippe (†1227) in all likelihood participated in the foundation of the Teutonic House. His successor Wilbrand of Oldenburg certainly contributed to its realisation.

Subsequently, Bishop Otto III, a descendent of the House of Holland, contributed to establishing patronage ties between the dynasty of the counts of Holland and the Teutonic Order in his diocese by making donations and confirming donated property as feudal lord. In this context, it is understandable that the Utrecht commandry contributed to the kingship of William II of Holland as a *quid pro quo*. As an extension of this, I argued that the controversial donation of Utrecht's St. Nicholas Church (Nicolaïkerk) by Bishop Henry of Vianden and Cathedral Provost Gobert of Perweis in 1250 was a reward for the support the brethren from Utrecht had given to Henry, as the Holland candidate, in the turbulent election of bishops after the death of Bishop Otto III.

A clear expression of deliberate patronage is also the – in the historiography of the Teutonic Order somewhat overlooked – strengthening of ties between William II of Holland as German king and the highest echelons of the Order, among other things through the granting of generous toll privileges. This favour was short-lived due to William's death in 1256. However, it must have contributed to the fact that from 1248 onwards, brethren from the Utrecht circle of the Order's settlements ended up in important positions of the Order in the Mediterranean. The fact that the patronage ties between the House of Holland and the Teutonic House in Utrecht continued under Count Floris V may have played a role in this. Thanks to donations from his side, commandries could be founded in Leiden and Middelburg. The foundation of a commandry at the Hofdijk near Maasland was probably also mainly due to the efforts of this count. The favouring by Utrecht ministerials in the same period was mainly the work of supporters of the Amstel clan, who had allied themselves with the count of Holland.

The close ties with the counts of Holland not only ensured expansion of goods, but also made the Teutonic House dependent on the count. This became apparent when in 1278 Floris V turned his back on the Amstel clan and sided with the rivaling Zuylen clan, and subsequently when in 1284 he determined that the commandry of Middelburg should become the administrative centre of the Order's goods in Holland and Zeeland. In 1285, Floris V and the Amstel clan reconciled again, with the result that in the end the formation of a Holland-Zeeland bailiwick did not occur. The appointment of Dirk of Holland – an illigimate son of William II of Holland and thus a half-brother of Floris V – as commander of the Teutonic House in Utrecht in no later than 1287 will also have led to a restoration of relations. This could not prevent that in 1285 the dispute about the legitimacy of the rights that the Teutonic House had obtained in 1250 on the St. Nicholas Church flared up again, without any result for the brethren. Even before 1297 they had to take a loss here.

In the early fourteenth century, this policy of patronage no longer played a significant role. After about 1365, though, some decades of similar developments can be observed, in relation to the new material prosperity in that period. The priest-brother Gerrit van Vliederhoven from Schoonhoven, who had entered the Order a few years earlier, became a

driving force in the spread of observance ideals in the Utrecht bailiwick. As the procurator (financial head) of the land commandry, he concluded a series of favourable property transactions with mainly relatives. Some of them were successively offered jobs as stewards for the Order. Under land commander Johan van de Zande the property of the Teutonic House was further expanded by the purchase of land. Detailed research showed that a number of vendors were related to leading Order officials. Prominent sellers included the brothers Herman, Gijsbert and Jacob van Lokhorst. Herman was dean of Utrecht's cathedral chapter and a prominent supporter of the observance movement in Utrecht. He was a successor of Lubbert Bol, who resigned his position in 1396 to join the Teutonic House. An important patron was also Bishop Frederick of Blankenheim, promoter of the Modern Devotion movement and animator of observant monasteries and communities in his diocese more generally. He supported in various ways the houses of the Teutonic Order in Utrecht and Tiel.

The acquisition of property by the Teutonic House at this time was therefore largely the result of donations and entry gifts from a network of Utrecht religous people. However, this network slowly fell apart in the first decades of the 15th century under the pressure of a long-running feud between the families Lokhorst and Lichtenberg and their followers, who dragged the city of Utrecht and the surrounding region into their disputes. The political climate became very polarised and also led to discord within the Utrecht bailiwick of the Teutonic Order. The party struggles were intensified by the Utrecht Schism that arose after the death of Bishop Frederik van Blankenheim in 1423. Land commander Herman van Keppel supported the bishop's candidate Rudolf van Diepholt, as did the Lichtenberg faction. A group of brethren led by Sweder Cobbing, on the other hand, sided with Zweder van Culemborg as bishop, just as the Lokhorst faction and the count of Gelre had done.

When Van Keppel died in 1442, a struggle for succession erupted between his former procurators Dirk van Enghuizen and Sweder Cobbing and their respective supporters. Chaos was complete when a group of seven brother knights returned from Prussia in 1454 and rebelled against Van Enghuizen. Goods were hardly acquired in this period. The alienations and pledges could later be largely reversed. The party struggle was settled by a series of arbitrations and reconciliations in the 1450s. Peace only really returned after Johan van Drongelen was appointed land commander in 1469.

THE INFLUENCE OF THE LAND COMMANDER

Van Drongelen also relates to the fourth explanatory factor, which is the influence that individual land commanders as good or bad managers had on property acquisition. Periods of commodity expansion, stability or the reforms leading to it, occurred largely under a select number of commanders and subsequenly, from the formation to bailiwick, land commanders. Especially when land commanders with administrative qualities stayed in power for a long time, changes in direction were initiated which in retrospect were decisive for the property development. An example is the first commander Antonius van Printhagen, who, according to the bailiwick's chronicle, was in charge of the house for 35 years.

I was able to trace him in the sources 'only' between 1248 and 1262, which is still a considerable time.

Nevertheless, this was a formative period. Under his leadership, the patronage ties with the House of Holland must have been forged and strengthened. The next commander with an exceptionally long period of administration was Dirk of Holland. He is mentioned, with interruptions, as commander in 1287-1311, possibly until 1321. During his time as commander, the Teutonic House became a central branch of the Order in the *Partes Inferiores* and took on more of the character of the headquarter of a separate bailiwick. Under his leadership, the Teutonic House became favoured more by distinguished citizens than by the Utrecht knighthood.

A later land commander who should not remain unmentioned in this context is Gerrit Splinter van der Enghe (certainly 1382-1404, according to the bailiwick's chronicle 1379-1405). Under his rule the brethren were, both in the Utrecht headquarters and in the dependent commandries, held to a strict and ascetic observance of the Order's rule, which contributed to a renewed property expansion. In spite of party struggles and economic malaise – external factors that made further expansion of property difficult – he succeeded in maintaining the administration of property at a high level and even expanding the possessions. On his death he left the Teutonic House prosperous. Finally, Johan van Drongelen is considered the last medieval renovator and sanitizer of the bailiwick. He put an end to the bitter internal power struggle and stabilised the material and religious situation within the bailiwick and land commandry with a balanced reform programme. Under Steven van Zuylen van Nijevelt, the chivalrous profile of the Teutonic House was reinforced. The property acquisitions made during his time as land commander served this purpose.

ECONOMIC CONDITIONS

Economic developments constitute the fifth and last factor which determined the acquisition of goods. Due to the scarcity of sources, this topic could not be explicitly discussed for the period before 1365. There were too few data available to investigate a link between the general economic situation and the success of the property acquisition of the Teutonic House. There was, however, also little reason to assume that this connection could have been strong. After all, the thirteenth-century property acquisition came almost entirely from successive series of land donations. Many of these were entry gifts, consisting of land with a feudal origin. Of economic importance though, is the observation that the size of the donated land was higher in the thirteenth century than in later times.

During the fourteenth century, purchase became the most important form of property acquisition. The influence of the market was further increased around 1365 by the transition of the exploitation form of the large agricultural complex near the former Teutonic House, from direct exploitation by the brethren to lease. Falling lease incomes due to plague epidemics in the second half of the fourteenth century were compensated by donations of other types of property, such as annuities, by Utrecht patricians and prominent clergymen, who were attracted by the observance campaign in the Teutonic House.

Strongly declining real lease revenues from around 1420 onwards must have been an important cause of the decreasing number of brethren and must have limited the possibilities for the purchase of goods.

I have thus distinguished five factors which, in combination, have influenced the property acquisition of the Teutonic House in Utrecht in 1231-1536. Crusades, religious appreciation, politically motivated patronage, the influence of land commanders and economic circumstances were phenomena that, in varying proportions, determined the development of property. Crusades, for instance, were religious enterprises and had a strong political dimension. It was an interplay of these factors that contributed to the formation of the possessions of the Teutonic House in the Middle Ages. Of these factors, crusades and politics were most signicifant. The founding of the commandry for instance was connected with crusades in the Levant and in Drenthe, and the bishop lent a helping hand. The strong wave-like property expansion during the remainder of the thirteenth century was also related to crusading expeditions and the patronage of the counts of Holland. From around 1300 onwards, when it became clear that there would be no more crusades to the Holy Land and the House of Holland dynasty had died out, it was mainly a matter of keeping the established institution running by managing and possibly purchasing goods.

BRONNEN EN LITERATUUR

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

ARDOU	Archief van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht -zonder verdere specificering: Oud Archief.
DOZA	Deutschordenszentralarchiv
HUA	Het Utrechts Archief
OGZ4	*Oorkondenboek van Gelre en Zutphen* IV: Klooster Bethlehem bij Doetinchem
OHZ	*Oorkondenboek van Holland en Zeeland*
OSU	*Oorkondenboek van het Sticht Utrecht*

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Archief van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht (ARDOU)
- Oud Archief.
- Nieuw Archief.

Bibliothèque nationale de France.

Collectie Overijssel
- Toegang 0186: Klooster St. Anthonius te Albergen.
- Toegang 1030: Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis (VORG), handschriftenverzameling.

Deutschordenszentralarchiv (DOZA).

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz
- XX. HA, OBA: Ordensbriefarchiv 1198-1525.

Gelders Archief
- Toegang 0001: Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen.
- Toegang 0520: Huis Hackfort.
- Toegang 1089: Duitsche Orde, Commanderijen Dieren, Doesburg en Tiel.
- Toegang 1551: Topografisch-historische Atlas Gelderland.
- Toegang 2000: Oud Archief Arnhem.

Het Utrechts Archief (HUA)
– Catalogus (collectie afbeeldingen).
– Toegang 7: Huis Oudegein en heerlijkheid 't Gein te Jutphaas.
– Toegang 34-4: Notarissen in de stad Utrecht 1560-1905.
– Toegang 56-1: Familie Zoudenbalch.
– Toegang 58: Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd.
– Toegang 85-2: Laurensabdij van Oostbroek te De Bilt.
– Toegang 209: Heerlijkheid Montfoort.
– Toegang 216: Domkapittel te Utrecht.
– Toegang 218-1: Bisschoppen van Utrecht.
– Toegang 220: Kapittel van Sint Pieter te Utrecht.
– Toegang 223: Kapittel van Oudmunster.
– Toegang 355: Verzameling Van Buchel-Booth.
– Toegang 701: Stadsbestuur van Utrecht 1122-1577.
– Toegang 708: Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad ('Bewaarde archieven I'), 2.6.3: St. Anna-broederschap.
– Toegang 712-7-1: Smedengilde te Utrecht.
– Toegang 1006-4: Sint Agnietenklooster te Rhenen.

Historisches Archiv der Stadt Köln
– 1 (Altes Archiv), Bestand 234 (Katharina (Deutscher Orden)).

Hochschul– und Landesbibliothek Fulda.

Koninklijke Bibliotheek Den Haag.

Landesarchiv Nordrhein Westfalen, Abt. Rheinland
– Bestand 121.88.00 (Kloster Schledenhorst).

Nationaal Archief
– Toegang 3.01.01: Archief van de Graven van Holland.
– Toegang 3.18.06: Archief van het St. Hiëronymusdal te Delft.
– Toegang 3.19.10: Archief van de Graven van Blois, 1304-1397.
– Toegang 3.19.43: Archief van de Heren van Putten en Strijen.
– Toegang 4: Verzameling binnenlandse kaarten Hingman, 16e-19e eeuw.

New York, The Frick Collection
– Accession number: 1954.1.161.

Regionaal Historisch Centrum Limburg
– Toegang 14.A002: Archief van het Kapittel van de H. Petrus te Sint Odiliënberg, sinds 1361 Kapittel van de H. Geest te Roermond, sinds 1569 Kathedraal Kapittel (858) 1297-1797, (858) 1297-1797.

Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht
– Toegang 152: Stadsbestuur Rhenen 1337-1851.

Rijksarchief Brugge
– Oorkonden met blauw nummer.

Rijksmuseum.

Stadsarchief Delft
– Toegang 446: Archief van het leprooshuis.

Stadsarchief Mechelen
– Archief van de Commanderij van Pitzemburg (Pitsenburg).

Universiteitsbibliotheek Utrecht

BRONNENUITGAVEN, REGESTEN EN INVENTARISSEN

Annalen van Egmond, M. Gumbert-Hepp, J.P. Gumbert en J.W.J. Burgers ed. (Hilversum 2014).
Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340* (Utrecht 1937).
Blaeu, J., *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* II: *Steden van Gelderland en Zutphen* (Amsterdam 1652) 68 (plattegrond Tiel). Digitaal toegankelijk via: Bijzondere Collecties Universiteitsbibliotheek Universiteit Utrecht: http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-237713&lan=en#page//20/63/14/2063143092292692190435187777728136055 20.jpg/mode/1up.
Biskup, M. en I. Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter* I: 1236-1449; II: 1450-1519 (Marburg 2002-2004).
Bondam, P., *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen* 1 (Utrecht 1789).
Brom, G., *Archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* I, Tweede Stuk. RGP Kleine Serie 6 (Den Haag 1909).
Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège, S. Bormans en E. Schoolmeesters ed. (Brussel 1893).
De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie 1: De hofrekeningen en de dijkgraafsrekeningen van de Grote Waard. Deel: 1358-1361, D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en M.J. van Gent ed. (Den Haag 1997).
De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566, J. Kuys e.a. ed. (Amsterdam 1983).
Denifle, H. en A. Chatelain ed., *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae) in universitate Parisiensis* I 1333-1406 (Parijs 1894).
Een cronike van den greven van Benthem. Edition und Übersetzung einer spätmittelalterlichen Chronik über die Grafen von Bentheim, F.H. Roolfs, H. Riedel-Bierschwale en V. Honemann ed. (2e druk; Bielefeld 2011).
Eycken, M. van der, *Inventaris van het archief van de balije Biesen van de Duitse Orde* I: *De centrale administratie van de balije de landcommanderij Alden Biesen en de commanderijen Nieuwen Biesen te Maastricht, Sint-Gillis te Aken en Bekkevoort* (Bilzen 1995).
Grauwels, J., *Regestenlijst der oorkonden van de landcommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen* (Brussel 1966).
Grotefend, H., *Taschenbuch der Zeitrechnung* (13e druk; Hannover 1991).
Hennes, J.H., *Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum* I (Mainz 1845); II (Mainz 1861).
Hinsbergen, P.J.C.G. van, *Inventaris van het Archief van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht 1200-1811* (Deventer 1982).
Immink, P.W.A. en A.J. Maris, *Registrum Guidonis* (Utrecht 1969).
Jacob van Maerlant, *Vanden lande van oversee,* I. Biesheuvel ed., *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998) 568-579.

Jamees, A., *De oorkonden van Pitsenburg, commanderij van de Duitse Ridderorde te Mechelen (1190-1794)* I (Antwerpen 1990).

Joachim, E. en W. Hubatsch ed., *Regesta historico-diplomatica. Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525,* 5 dln. (Göttingen 1948-1965).

Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch ed. (Den Haag 1982).

Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum, Jansen, H.P.H. en A. Janse ed. (Hilversum 1991).

Muller, P.L., *Regesta Hannonensia. Lijst van oorkonden betreffende Holland en Zeeland uit het tijdvak der regeering van het Henegouwse huis, 1299-1345, die in het charterboek van Van Mieris ontbreken* (Den Haag 1881).

Muller, S.Fzn., *De middeleeuwsche rechtsbronnen der stad Utrecht* 3 (Den Haag 1885).

Muller, S.Fzn. ed., *Regesten van het Archief der Bisschoppen van Utrecht (722-1528),* 4 dln. (Utrecht 1917-1922).

Olivier van Keulen, *Historia Damiatina*, H. Hoogeweg ed., in: *Die Schriften des Kölner Domscholasticers, späteren Bischofs von paderborn und Kardinal-Bischofs von S.Sabina* (Tübingen 1894) 159-280.

Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, tot op den Slag van Woeringen, 5 juni 1288, L.A.J.W. Sloet ed. (Den Haag 1872-1876).

Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326 IV: Klooster Bethlehem bij Doetinchem (eerste gedeelte), E.J. Harenberg ed. (Den Haag 1991).

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 I: [tot 1197], S. Muller Fz. en A.C. Bouman ed. (Utrecht 1920); II: [1198-1249], K. Heeringa ed. (Den Haag 1940); III: 1249-1267, F. Ketner ed. (Den Haag 1949); IV: 1267-1290, idem ed. (Den Haag 1954); V: 1291-1301, idem ed. (Den Haag 1959).

Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I: de periode tot 1222, A.C.F. Koch ed. (Den Haag 1970); II: 1222-1256, J. Kruisheer ed. (Assen 1986); III: 1256-1278, idem ed. (Maastricht 1992); IV: 1278-1291, idem ed. (Assen 1997); V: 1291-1299, E.C. Dijkhof ed. (Assen 2005).

Petri de Dusburg, Chronica Terre Prussie, K. Scholz en D. Wojtecki ed. (Darmstadt 1984).

Preußisches Urkundenbuch I.I: Politische Abteilung: Die Bildung des Ordensstaats, R. Philippi en C.P. Wölky ed. (Königsberg 1882); I.II: Politische (allgemeine) Abteilung: Die Bildung des Ordensstaats, A. Seraphim ed. (Königsberg 1909); II: 1309-1335, M. Hein en E. Maschke ed. (Königsberg 1932-1939).

Quedam narracio de Groninghe, de Thrente, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus, H. van Rij ed. (Hilversum 1989).

Tabulae Ordinis Theutonicorum. Ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum, E. Strehlke ed. (Berlijn 1869).

The Old French Chronicle of Morea. An Account of Frankish Greece after the fourth crusade, A. van Arsdall en H. Moody ed. (Farnham en Burlington 2015).

Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden I: 779-1200, T.J. Lacomblet ed. (Düsseldorf 1840); II: 1201-1300, idem ed. (Düsseldorf 1846).

Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelrheinischen Territorien, H. Beyer, L. Eltester en A. Goerz ed. (Koblenz 1865).

Westfälisches Urkunden-Buch III: *Die Urkunden des Bisthums Münster von 1201-1250*, R. Wilmans ed. (Münster 1871).

Wilbrand van Oldenburg, *Itinerarium ... Terrae Sanctae*, D. Pringle ed., 'Wilbrand of Oldenburg's journey to Syria, Lesser Armenia, Cyprus and the Holy Land (1211-12): A new edition', *Crusades* 11 (2012) 109-116.

Woelky, C.P. en J.M. Saage, *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* I (Mainz 1860).

LITERATUUR

Ablaing van Giessenburg, W.J. d', *De Duitsche Orde, of beknopte geschiedenis, indeeling en statuten der broeders van het Duitsche Huis van St. Marie van Jerusalem* (Den Haag 1857).

Alberts, L., *Brouwen aan de Eem. Amersfoort, een Stichtse bierstad in de late middeleeuwen* (Hilversum 2016).

Amstel, Th.A.A.M. van, *De heren van Amstel 1105-1378. Hun opkomst in het Nedersticht van Utrecht in de twaalfde en dertiende eeuw en hun vestiging in het hertogdom Brabant na 1296* (Hilversum 1999).

Angold, M., *The fourth crusade. Event and context* (Harlow 2003).

Arnold, B., *German knighthood 1050-1300* (Oxford 1985).

Arnold, U., 'De Duitse Orde als economische factor in Noord-West-Europa tijdens de middeleeuwen', in: J. Mertens ed., *Crux et arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bilzen 1997) 155-174.

Arnold, U., 'De Duitse Orde in de partes inferiores. Ontwikkelingsstructuren en onderzoeksproblemen', in: J. Mertens ed., *Crux et Arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bilzen 1997) 175-198.

Arnold, U., 'Der Deutsche Orden und Venedig', in: E. Coli, M. de Marco en F. Tommasi ed., *Militia sacra. Gli ordini militari tra Europa e Terrasanta* (Perugia 1994) 145-165.

Arnold, U., 'Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 5 (1990) 57-70.

Arnold, U., 'Edmund von Werth, priester van de Duitse Orde en bisschop van Koerland', in: J. Mertens ed., *Leden van de Duitse Orde in de balije Biesen* (Bilzen 1994) 189-213.

Arnold, U., 'Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens', in: J. Fleckenstein en M. Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen 1980) 81-107.

Arnold, U., 'Europa und die Region: Widerstreitende Kräfte in der Entwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 8 (1995) 161-172.

Arnold, U., 'Reformansätze im Deutschen Orden während des Spätmittelalters', in: K. Elm ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (Berlijn 1989) 139-152.

Avis, J.G., *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJsel tot 1528* (Utrecht, Leipzig en München 1930).

Backer, C. de, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: F. Hendrickx en T. Gaens ed., *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* (Leuven 2012) 133-204.

Backer, C. de, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: J. de Grauwe ed., *Historia et spiritualitas Cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi – Antverpiae – Brugis, 16-19 Sept. 1982* (Destelbergen 1983) 69-155.

Bader, U., *Geschichte der Grafen von Are bis zur Hochstadenschen Schenkung (1246)* (Bonn 1979).

Barber, M., 'The origins of the Order of the Temple', *Studia Monastica* 12 (1970) 219-240.

Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).

Bavel, B.J.P. van, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (2e druk; Oxford 2016).

Bavel, B.J.P. van, 'Pachtboek, pachtcourant, legger, pachtrekening-courant en rekening. Typologie en interpretatie van de laat-middeleeuwse bronnensoorten met betrekking tot de verpachting van grondbezit', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningenmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 99-109.

Bavel, B.J.P. van, *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelands-economie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca. 1300-ca.1570* (Hilversum 1999).

Beelaerts van Blokland, W.L., 'De eerste generatiën van het geslacht Van Coevorden', *De Nederlandsche Leeuw* 36 (1918) 18-20.

Bemmel, A.A.B. van, *De Lekdijk van Amerongen naar Vreeswijk. Negen eeuwen bescherming van Utrecht en Holland* (Hilversum 2009).

Benders, J.F., 'Uit de schaduw van het kasteel: Vollenhove van de 12de eeuw tot omstreeks 1400', in: J. Mooijweer ed., *Vollenhove, stad en vermaarde zonen. Negen opstellen bij de viering van 650 jaar stadsrecht* (Kampen 2005) 17-42, 115-126.

Benninghoven, F., 'Mandern, Konrad von', in: *Neue Deutsche Biographie* 16 (Berlijn 1990).

Benninghoven, F., 'Zur Zahl und Standortverteilung der Brüder des Deutschen Ordens in den Balleien um 1400', *Preußenland* 26 (1988) 1-20.

Berendsen, H.J.A., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht: een fysisch-geografische studie* (Utrecht 1982).

Berkelbach van der Sprenkel, J.W., *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305* (Utrecht 1923).

Beumann, H., 'Friedrich II. und die Heilige Elisabeth. Zum Besuch des Kaisers in Marburg am 1. Mai 1236', in: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige. Aufsätze, Dokumentation, Katalog* (Sigmaringen 1981) 151-166.

Beyen, M., 'Wetenschap, politiek, nationaal-socialisme. De cultuurpolitiek van het Duits militair bezettingsbestuur in België, 1940-1944', *Cahiers d'Histoire du Temps Présent = Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 11 (2003) 47-70.

Biesma, H., *Ridders in een klooster. Het Duitse Huis in Utrecht* (Utrecht 1999).

Bijsterveld, A.J., 'Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312, I', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidskundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 43 (Breda 1990) 77-111.

Blockmans, W., 'The social and economic effect of the plague in the Low Countries', *Revue Belge de philologie et d'histoire* 58 (1980) 833-863.

Bloem, M., *De Meesters van Zweder van Culemborg: Werkplaatspraktijken van een groep Noord-Nederlandse verluchters, ca. 1415-1440* (Amsterdam 2015).

Bloemendaal, C.W.P., 'Ter Meer, huis te Maarssen', in: *Historische Kring Maarssen* 3 (1976) 13-15.

Boer, D.E.H. de, en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2020).

Boer, D.E.H. de, *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415* (proefschrift Universiteit Leiden 1978).

Boer, D.E.H. de, 'Holland in Pruisen, of: het gelijk van Vondel', *Holland* 31 (1999) 219-234.

Boschma K. en A.A.G. Immerzeel, *De Ridderlijke Duitsche Orde in Maasland 1241-1991* (Maasland 1991).

Bos-Rops, Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993).

Braasch-Schwersmann, U., *Das Deutschordenshaus Marburg. Wirtschaft und Verwaltung einer Spätmittelalterlichen Grundherrschaft* (Marburg 1989).

Brandenbarg, T., *Heilig familieleven. Verspreiding en waardering van de Historie van Sint-Anna in de stedelijke cultuur in de Nederlanden en het Rijnland aan het begin van de moderne tijd (15de/16de eeuw)* (Nijmegen 1990).

Broer, C.J.C., *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Utrecht 2000).

Brouwer, E., *Goederenverwerving en goederenbeheer van het Duitse Huis te Utrecht in de late middeleeuwen (1231-1500): Een verkenning'* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2010).

Bruch, H., 'Floris IV sneuvelt in een toernooi', *Spiegel Historiael* 19 (1984) 93-96.

Bruijn, M.W.J. de, 'De "vicus Tastcunt": Het gebied ten noorden van de Geertekerk', *Maandblad Oud-Utrecht* 56 (1983) 244-245.
Bruijn, M.W.J. de, en M.A. van der Eerden-Vonk, 'Het Utrechtse burggraafschap', in: C. Streefkerk en S. Faber ed., *Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden* (Hilversum 1987) 55-81.
Bruijn, M.W.J. de, G. Pouw en L. van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
Bruijn, M.W.J. de, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994).
Bruin, R.E. de, *Bedreigd door Napoleon: de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Hilversum 2012).
Bruynel, G.J.A., 'De derde meander. De geografische situering van de rivierlopen rond de stad Utrecht', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (2001) 5-24.
Bueren, T. van, *Leven na de dood. Gedenken in de late middeleeuwen* (Utrecht en Turnhout 1999).
Buijtenen, M.P. van, 'De St.-Servatius-abdij en Utrechts stadsuitleg', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 13 (1971) 317-334.
Buitelaar, A.L.P., *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993).
Buitelaar, M., *Het grafelijk hof van Leiden in de middeleeuwen. De beweegredenen van de graaf van Holland om zich op deze plek te vestigen* (doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2013).
Bünz, E., 'Die Rolle der niederländer in der Ostsiedlung', in: idem ed., *Ostsiedlung und Landesausbau in Sachsen. Die Kührener Urkunde von 1154 und ihr historisches Umfeld* (Leipzig 2008) 95-142.
Burgers, J.W.J., 'Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)', *BMGN - Low Countries Historical Review* 106 (1991) 1-32.
Buylaert, F., *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)* (Gent 2011).
Byrn, R.F.M., 'Late medieval eschatology: Gerard van Vliederhoven's Cordiale de IV novissimis', *Proceedings of the Leeds Philosophical and Literary Society: Literary and historical section* 17 (1979) 55-65.
Campen, J.W.C. van, 'De Utrechtsche Jeruzalembroederschap', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1935) 52-89.
Camps, H.P.H., *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland. Een diplomatische, tekstkritische en historische studie* (Hilversum 1989).
Cappon, C., *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht* (Deventer 1992).
Coenen, J.M.A., *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Utrecht 1986).
Coldeweij, J.A. en J. van Dael, 'Van Renen. Oorsprong en uitsterven van een middeleeuws adellijk geslacht te Rhenen', *Oud Renen* 14 (1994) 33-48.
Constable, G., *Monastic tithes from their origins to the twelfth century* (Cambridge 1964) 9-135.
Cools, H., 'Nobles on the borderline. The nobility of Picardy, Artois and Walloon Flanders and the Habsburg-Valois conflict, 1477-1529', in: W. Prevenier e.a. ed., *Secretum scriptorium. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven 1999) 371-382.
Cordfunke E.H.P. en D.E.H. de Boer, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2010).
Cordfunke, E.H.P., 'Familierelaties en dynastieke belangen', in: D.E.H. de Boer, E.H.P Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 20-37.
Cordfunke, E.H.P., *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis* (Zutphen 1987).

Cordfunke, E.H.P., *Willem II, graaf van Holland en Roomskoning. Een zoektocht naar het koningsgraf in Middelburg* (Zutphen 2013).

Croenen, G., *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven 2003).

Curtis, D.R., 'The impact of land accumulation and consolidation on population trends in the pre-industrial period: two contrasting cases in the Low Countries', *Historical research* 87 (2014) 194-228.

Dek, A.W.E., *Genealogie der graven van Holland* (4e druk; Zaltbommel 1966).

Dekker, C., 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw', in: J.B. Berns e.a. ed., *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 60-75.

Dekker, C., 'De waterstaatsorganisatie', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 231-248.

Dekker, C., 'Heerschappij en ontginning in Woudenberg in de middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2003) 124-166.

Dekker, C., 'Het kerkelijk bestuur', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997), 301-312.

Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen 1983).

Dekker, C., 'Verhandeling van Kerstiaan van Land over het tijnsrecht te Amerongen', *Verslagen en mededelingen van de Stichting ter uitgave van bronnen van het Oud-Vaderlandse recht,* nieuwe reeks 4 (1984) 73-102.

Demel, B., 'Die Deutschordensballei Utrecht in der Reichs- und Ordensüberlieferung von der frühen Neuzeit bis in die Zeit Napoleons', in: idem, *Unbekannte Aspekte der Geschichte des Deutschen Ordens* (Wenen, Keulen en Weimar 2006) 9-91.

Dickmann, F., *Das Schicksal der Reliquien St. Elisabeths* (Marburg 1981).

Dijk, L. van, 'Het missaal van Johan van de Zande', *Overijsselse historische bijdragen* 116 (2001) 45-52.

Dijk, R.Th.M. van, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in: idem, *Twaalf kapittels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie,* ed. Charles Caspers & Rijcklof Hofman (Hilversum 2012) 45-84.

Dijk, R.Th.M. van, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in: T. Gaens en F. Timmermans ed., *Liber Amicorum Jan de Grauwe. Essays over de geschiedenis en het spirituele leven van de kartuizers* (Salzburg 2004) 429-475.

Dijkhof, E.C., 'De relatie tussen de grafelijke kanselarij en het Egmondse scriptorium gedurende de dertiende eeuw', in: G.N.M. Vis ed., *De abdij van Egmond: geschreven en beschreven* (Hilversum 2002) 31-57.

Dinter, M. van, *Living along the Limes. Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times* (proefschrift Universiteit Utrecht 2017).

Dinther, N.L. van, 'Het geslacht Van Coudenhoven', *Ons Voorgeslacht* 34 (1979) 456-484.

Dirks, J., *Noord-Nederland en de kruistogten. Schetsen van het aandeel der Noord-Nederlanders en, in het bijzonder, der Friezen aan dezelven, volgens de berigten van ooggetuigen en tijdgenooten* (Workum 1840).

Dolfin, M., E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving* (Zeist 1989).

Dörfler-Dierken, A., *Die Verehrung der heiligen Anna in Spätmittelalter und früher Neuzeit* (Göttingen 1992).

Drie, R. van, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: B. Olde Meierink e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 41-50.

Driessen, A., 'De parochie Maasland-Ambacht en Maasland', *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* VI (1878) 85.

Duijl, J.J. van, 'Collecting property for the founding of a Teutonic House in Utrecht (1218-1235)', in: N. Morton ed., *Piety, pugnacity and property.* The Military Orders 7 (Londen en New York 2020) 59-74.

Duijl, J.J. van, 'De intriges van broeder Sweder Cobbing van de Duitse Orde', in: H. van Engen, H. Nijdam en K. van Vliet ed., *Macht, bezit en ruimte. Opstellen over de noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Hilversum 2021) 529-539.

Dusch, M., *De veer utersten. Das Cordiale de quatuor novissimis von Gerhard von Vliederhoven in mittelniederdeutscher Überlieferung,* Niederdeutsche Studien 20 (Keulen en Wenen 1975).

Eeltink, N., e.a., *De commanderij (2): Historie en archeologie van een huis van de Duitsche Orde, Kerkstraat 11 te Doesburg* (Zutphen 2015).

Ehlers, A., 'The crusade of the Teutonic Knights against Lithuania reconsidered', in: A.V. Murray ed., *Crusade and conversion on the Baltic frontier 1150-1500* (Aldershot 2001) 21-44.

Ehlers, A., 'The use of indulgences by the Teutonic Order in the middle ages', in: V. Mallia-Milanes, *History and heritage.* The Military Orders 3 (Aldershot en Burlington 2008) 139-146.

Eickels, K. van, 'De overgang van de Vlaamse en Brabantse bezittingen van de Duitse Orde van de balije *Partes Inferiores* naar de balije Koblenz', in: J. Mertens en M. van der Eycken ed., *Miscellanea baliviae de Juncis* (Bilzen 1995) 48-68.

Eickels, K. van, *Die Deutschordensballei Koblenz und ihre wirtschaftliche Entwicklung im Spätmittelalter* (Marburg 1995).

Ekdahl, S., *Die Schlacht bei Tannenberg 1410* I (Berlijn 1982).

Elm, K., 'Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen', in: idem ed., *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen* (Berlijn 1989) 3-19.

Engen, H. van, 'Cisterciënzers in de stad. De priorij Mariënkroon in Heusden', in: idem en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 107-132.

Engen, H. van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006).

Engen, H. van, 'De lange weg naar observantie: de hervorming van de Paulusabdij in de late middeleeuwen', in: idem en K. van Vliet ed., *De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht* (Hilversum 2012) 171-199.

Engen, H. van, en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008).

Ermen, E. van, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen* I: *Tot de dood van Jan I (1166-1417)* (Leuven 1982).

Ermen, E. van, 'De vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: J. Mertens en M. van der Eycken ed., *Miscellanea baliviae de Juncis* (Bilzen 1995) 30-47.

Eycken, M. van der, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen (1220-1809)', in: J. Mertens ed., *Leden van de Duitse Orde in de balije Biesen* (Bilzen 1994) 11-188.

Faber, D.E.A. en R.N.J. Rommes, 'Op weg naar stabiliteit', in: R.E. de Bruin e.a. ed., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 285-289.

Fabius, F.W.J., *De ridderlijke Duitsche Orde van verleden tot heden. Kwartierstaten van de leden van het kapittel van 1871 tot heden* (z.p., 1961).

Favreau, M.L., *Studien zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart [1974]).

Fenske, L. en K. Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens* (Keulen, Weimar en Wenen 1993).

Fleckenstein, J., 'Die Rechtfertigung der geistlichen Ritterorden nach der Schrift "De laude novae militiae" Bernhards von Clairvaux', in: idem en M Hellmann ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen 1980) 9-22.

Fonnesberg-Schmidt, I., *The popes and the Baltic crusades, 1147-1254* (Leiden en Boston 2007).
Forey, A.J., *The Military Orders. From the twelfth to the early fourteenth centuries* (Londen 1992).
Forstreuter, K., *Der Deutsche Orden am Mittelmeer* (Bonn 1967).
Frase, M., 'Die Translation der heiligen Elisabeth am 1. Mai 1236: Überlegungen zur Teilnehmerzahl des Festes und zur Problematik des Ölwunders', in: U. Arnold en H. Liebing ed., *Elisabeth, der Deutsche Orden und ihre Kirche* (Marburg 1983) 39-51.
Gaens, T., 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 69-106.
Geer van Oudegein, J.J. de, *Archieven der Ridderlijke Duitsche Orde, Balie van Utrecht,* 2 dln. (Utrecht 1871).
Geer van Oudegein, J.J. de, *Excerpten uit de oude rekeningen der Ridderlijke Duitsche Orde, balye van Utrecht, vóór de kerkhervorming* (Utrecht 1895).
Geer van Oudegein, J.J. de, 'Iets over de oudste Heeren van Beverwaard onder Werkhoven', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 1 (1877) 296-302.
Geer van Oudegein, J.J. de, *Register der overheden en leden van de Utrechtsche Balije der ridderlijke Duitsche Orde, mitsgaders edele en aanzienlijke geslachten vermeld in de archieven dier Balije* (Utrecht 1899).
Gelder, H.E. van, 'Oostnederlands geld omstreeks 1400', in: *Jaarboek voor munt- en penningkunde* 67 (Amsterdam 1980) 45-66.
Goudriaan, K., 'De observantie van de conversinnen van Sint-Augustinus', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 167-211.
Gouw, J.L. van der, *Everwach. De rentmeester van de bisschop van Utrecht* (Hilversum 1994).
Graaf, R. de, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum 2004).
Grapperhaus, F.H.M., 'De landbrief van de bisschop van Utrecht in 1375, geplaatst in een fiscaalhistorische omlijsting', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (Utrecht 1996) 87-114.
Grögor-Schiemann, D., *Die Deutschordensballei Utrecht während der Reformationszeit: Die Landkommende zwischen Rebellion und Staatsbildung* (Weimar 2015).
Groot, J. de, 'Het geslacht van der Lede', *De Nederlandsche Leeuw* 59 (1941) 466-479.
Groot, J. de, 'Het Palick-probleem belicht', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1938) 30.
Gumbert, J.P., *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert* (Leiden 1974).
Haass, R., 'Die Kreuzzugsbewegung und die Ritterorden im Erzbistum Köln während des 13. Jahrhunderts', in: idem en J. Hoster ed., *Zur Geschichte und Kunst im Erzbistum Köln. Festschrift für Wilhelm Neuss* (Düsseldorf 1960) 89-101.
Hackeng, R., *Het middeleeuwse grondbezit van het Sint-Servaaskapittel te Maastricht in de regio Maas-Rijn* (Maastricht 2006).
Hägermann, D. von, *Studien zum Urkundenwesen Wilhelms von Holland: ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Königsurkunde im 13. Jahrhundert* (Keulen 1977).
Hardenberg, H., 'De historische betekenis van plaatsnamen', *Nederlands archievenblad* 53 (1949) 17-29.
Hardenberg, H., *De Nederlanden en de kruistochten* (Amsterdam 1941).
Hardt, M., 'Formen und Wegen der hochmittelalterlichen Siedlungsgründung', in: E. Bünz ed., *Ostsiedlung und Landesausbau. Die Kührener Urkunde von 1154 und ihr historisches Umfeld* (Leipzig 2008) 143-160.
Harenberg, E., 'Het ontstaan van de commanderij van de Duitse Orde te Doesburg en een overzicht van haar behuizing en inrichting in de vijftiende eeuw' (ongepubliceerde lezing 14-10-2014).

Hartog, E. den, e.a. ed., *De Pieterskerk in Leiden* (Zwolle 2011).
Hausmann, R., *Die theologischen Handschriften der Hessischen Landesbibliothek Fulda bis zum Jahr 1600* (Wiesbaden 1992).
Hechberger, W., *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (München 2010).
Henderikx, P.A., 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de 11e en 12e eeuw', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 99-128.
Henderikx, P.A., E. Vreenegoor en H. Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de Middeleeuwen', in: J. Dekker, P. Don en A. Meijer ed., *Een bijzonder huis op een bijzondere plek. Het Van de Perrehuis in Middelburg en zijn omgeving* (Middelburg 2000) 17-63.
Herwaarden, J. van, *Between Saint James and Erasmus. Studies in late-medieval religious life: Devotion and pilgrimage in the Netherlands* (Leiden en Boston 2003).
Heussen, H.F. van, *Oudheden en gestichten van Delft en Delfland, mitsgaders van 's Gravenhage* [...] (Leiden 1720).
Holden, B., *Lords of the Central Marches. English Aristocracy and the Frontier Society 1087-1265* (Oxford 2008).
Hoogeweg, H., 'Der Kreuzzug von Damiette', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 8 (1887) 188-219.
Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (Wageningen 1992).
Horst T. ter, en N. Stam, 'Van Vliederhoven verstopt? Een hartstochtelijke zoektocht naar de *Cordiale'*, in: B. Jaski, M. Mostert en K. van Vliet ed., *Perkament in stukken. Teruggevonden middeleeuwse handschriftfragmenten* (Hilversum 2018) 126-131.
Housley, N.J., *Contesting the crusades* (Oxford 2006).
Housley, N.J., *The Italian crusades* (Oxford 1982).
Housley, N.J., *The later crusades, 1274-1580: From Lyons to Alcazar* (Oxford 1992).
Hoven van Genderen, A.J. van den, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zutphen 1997).
Hoven van Genderen, A.J. van den, en C. Dekker, 'De jurisdictie', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 215-216.
Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Kanunniken, kloosters en kerkgebouwen in laat-middeleeuws Utrecht', in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop ed., *Utrecht tussen kerk en staat* (Hilversum 1991) 197-225.
Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Oorlog en ellende. Veerkracht en herstel van oorlogsschade op het Utrechtse platteland in de late middeleeuwen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (Utrecht 2015) 59-90.
Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R.E. de Bruin e.a. ed., *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-189.
Hoven van Genderen, A.J. van den, ' "Rebell ende ongehoirsam". Problemen rond de hervorming van de Utrechtse Paulusabdij (1420-1455)', 201-258.
Hoynck van Papendrecht, C.P., *Vita viglii ab Aytta Zuichemi ab ipso viglio scripta, ejusque, nec non Joachimi Hopperi et Joannis Baptistae Tassii,* dl. 3.1 (Den Haag 1743).
Hucker, B.U., *Kaiser Otto IV.* (Hannover 1990).
Hugenholtz, F.W.N., *Floris V* (Bussum 1974).
Huiting, J., *Domeinen in beweging. Samenleving, eigendom en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2020).
Huizinga, J., *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (4e herziene druk; Haarlem 1935).
Iterson, W. van, *De stad Rhenen. De resultaten van een rechtshistorisch onderzoek* (Assen 1960).

Jackson, P., *The seventh crusade, 1244-1254. Sources and documents* (Farnham en Burlington 2009).
Janse, A., 'Onwillig, ongeschikt en ongewenst. Onverwachte kruisvaarders in de dertiende-eeuwse Kroniek van Bloemhof', *Leidschrift. Met het kruis getekend: Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem* 27 (2012) 41-56.
Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).
Jansen, H.P.H., *Hoekse en kabeljauwse twisten* (Bussum 1966).
Jéquier, L., ed., *L'armorial Bellenville* (Parijs 1983).
Kalveen, C.A. van, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen 1974).
Kam, R. de, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Amsterdam 2020).
Kaplan, B.J., *Calvinists and Libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995).
Ketner, F., 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd (1267-1290)', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 12 (1957) 1-25.
Ketner, F., *De oudste oorkonden van het klooster Bethlehem* (Utrecht 1932).
Klaversma, T., 'De geslachten Altena en Horne tot ca. 1300', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg = Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 114 (1978) 7-67.
Klück, B., *De landcommanderij van de Duitse Orde te Utrecht* (Utrecht 1995).
Kluger, H., *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich II* (Marburg 1987).
Koen, D., 'Ter Meer', in: B. Olde Meierink e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995) 306-309.
Koorn, F.W.J., 'De graven van Holland en Zeeland en de begijnenbeweging', *Spiegel Historiael* 18 (1983) 438-443.
Koopstra, M., 'De Duitse Orde in Drenthe: stichting en bezitsverwerving van de commanderij Bunne', in: D.E.H. de Boer, G. Gleba en R. Holbach ed., *'...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung...'. Wanderung von Personen, Verbreitung von Ideen, Austausch von Waren in den niederländischen und deutschen Küstenregionen vom 13.-18. Jahrhundert* (Oldenburg 2001) 271-300.
Koopstra, M., *'Weest ritter ende guet man ende hout ridderlijcke oerde': Portretten van broeders uit de balije Utrecht van de Ridderlijke Duitsche Orde* (Utrecht 2002).
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de commanderij van het Duitse Huis in Utrecht, 1381-1664', *De Nederlandsche Leeuw* 115 (1998) 292-295.
Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Amstel 1236-1650', *Ons Voorgeslacht* 43 (1988) 355-406.
Kort, J.C., *Repertorium op de lenen van Gaasbeek* (Hilversum 2001).
Kort, J.C., 'Van Alkemade 1200-1782', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 250-252.
Kort, J.C., 'Van Alkemade 1200-1782 II', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 388-389.
Kraus, T.R., *Die Entstehung der Landesherrschaft der Grafen von Berg bis zum Jahre 1225* (Neustadt a.d. Aisch 1981).
Krollmann, C., 'Die Herkunft der deutschen Ansiedler in Preußen', *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 54 (Gdansk 1912) 1-103.
Kronijk van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht 13 (Utrecht 1857).
Kuys, J., *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004).
Kuys, J., *Repertorium van collegiale kapittels* (Hilversum 2014).
Lauwers, M., *La dîme, l'Église et la société féodale* (Turnhout 2012).
Limburg, H., *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz* (Bonn en Bad Godesberg 1969).

Limburg, H., 'Partes inferiores. Beobachtungen zur Verwaltungsstruktur des Deutschen Ordens im Westen des Reiches während des 13. Jahrhunderts', *Annalen des historischen Vereins der Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln* 17 (1969) 264-265.

Linden, H. van der, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955).

Lloyd, S., 'The crusading movement, 1096-1274', in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford history of the crusades* (3e druk; Oxford 2002) 35-67.

Lock, P., *The Routledge companion to the crusades* (Londen 2006).

Longnon, J., *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Parijs 1949).

Longnon, J., 'The Frankish states in Greece, 1204-1311', in: R.L. Wolff, H.W. Hazard en K.M. Setton ed., *A history of the crusades* II: *The later crusades, 1189-1311* (Philadelphia 1962) 235-276.

Loopstra, L.E., 'De Leidse commanderij van de Duitse Orde in de middeleeuwen', in: *Leids Jaarboekje* (1984) 33-59.

Lower, M., 'Louis IX, Charles of Anjou, and the Tunis crusade of 1270', in: T.F. Madden, J.L. Naus en V. Ryan ed., *Crusades. Medieval worlds in conflict* (Farnham en Surrey 2010) 173-193.

Lower, M., *The Tunis crusade of 1270: A Mediterranean history* (Oxford 2018).

Lunt, W.E., 'The text of the ordinance of 1184 concerning an aid for the Holy Land', *The English historical review* 37 (1922) 235-242.

Luttrell, A., 'The Military Orders, 1312-1798', in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford history of the crusades* (3e druk; Oxford 2002) 323-362.

Maier, C.T., *Preaching the crusades. Mendicant friars and the cross in the thirteenth century* (Cambridge 1994).

Maschke, E., 'Die Herkunft Hermanns von Salza', in: idem ed., *Domus Hospitalis Theutonicorum* (Bonn en Bad Godesberg 1970) 104-116.

Meer, J. van der, *Geestelijk vader. De strijd om de nalatenschap van Albert van Egmond van Meerestein aan het einde van de zestiende eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht 2003).

Meijer, F., *De Broedertwist. Een internationaal opvolgingsconflict in nationaal perspectief. De balije Utrecht der Ridderlijke Duitse Orde in het midden van de vijftiende eeuw* (scriptie Rijksuniversiteit Groningen 1998).

Meijer, F., ' "Pruyscher saken". Utrechtse Duitse Orde-ridders en Pruisen', in: D.E.H. de Boer, G. Gleba en R. Holbach ed., *'...in guete freuntlichen nachbarlichen verwantnus und hantierung...'. Wanderung von Personen, Verbreitung von Ideen, Austausch von Waren in den niederländischen und deutschen Küstenregionen vom 13.-18. Jahrhundert* (Oldenburg 2001) 241-270.

Melles, J. *Bisschoppen en bankiers. De eerste Lombardiers van de Lage Landen ± 1260* (Rotterdam 1962).

Menache, S., *Clement V* (2e druk; Cambridge 2002).

Meulen, J.F. van der, 'Avesnes en Dampierre of "De kunst der liefde". Over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *1299: één graaf, die graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 47-72.

Meuwissen, D., *Gekoesterde traditie: de portretreeks met de landcommandeurs van de Utrechtse Balije van de Ridderlijke Duitsche Orde* (Hilversum 2011).

Meyer, G.M. de, en E.W.F. van den Elzen, 'Van geschenk tot getal. Geschiedenis van een hoofse rekenmunt', *Revue belge de philologie et d'histoire* 58 (1980) 317-336.

Milis, L., *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise. Son histoire et son organisation, de la fondation de l'abbaye-mère (vers 1090) à la fin des chapitres annuels* I (Brugge 1969).

Militzer, K., 'Auswirkungen der spätmittelalterlichen Agrardepression auf die Deutschordensballeien', in: U. Arnold ed., *Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis zum 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumler O.T. am 21. Oktober 1977* (Marburg 1977) 62-75.

Militzer, K., *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich* (2e aangepaste druk; Marburg 1981).

Militzer, K., *Die Geschichte des Deutschen Ordens* (Stuttgart 2005).

Militzer, K., *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190-1309* (Marburg 1999).

Mol, J.A., 'Alltag im Deutschordenskonvent Utrecht im 15. Jahrhundert', in: J. Kreem ed., *Das Leben im Ordenshaus. Vorträge der Tagung der internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Tallinn 2014* (Weimar 2019) 164-177.

Mol, J.A., 'Crisis in Pruisen, crisis in de balijen? De casus Utrecht, 1443-1469', in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 206-222.

Mol, J.A., *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap* (Leeuwarden 1991).

Mol, J.A., 'Deux commanderies de la Frise médiévale', in: C. Higounet e.a. ed., *Les ordres militaires: la vie rurale et le peuplement en Europe occidentale (XIIe-XVIIIe siècles)* (Auch 1986) 241-254.

Mol, J.A., 'Een toevluchtsoord voor de "arme" adel. Veranderingen in de toelating van ridderbroeders tot de Duitse Orde in de vijftiende eeuw', *Virtus. Bulletin van de werkgroep adelsgeschiedenis* 5 (1998) 33-47.

Mol, J.A. en F.W.J. Koorn, 'Netwerken voor het Heilige Land', in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 106-130.

Mol, J.A., 'Epiloog: de Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', in: H. van Engen en G. Verhoeven ed., *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2008) 213-231.

Mol, J.A., 'Friese krijgers en de kruistochten', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 4 (2001) 86-117.

Mol, J.A., 'Friesland en Groningen onder de Duitse Orde? Een fantastisch plan van hoogmeester Albrecht van Brandenburg-Ansbach uit 1517', *Fryslân. Kwartaalblad van het Fries genootschap* 11 (2005) 18-23.

Mol, J.A., 'Het middeleeuwse erfgoed van de Duitse Orde in Nederland', in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 296-319.

Mol, J.A., 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland: Herkomst, afkomst en carrières', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 1-29.

Mol, J.A., 'Om riddereer of zielenheil? De Pruisenreizen van de Noord-Nederlandse adel in de veertiende eeuw', *Leidschrift. Met het kruis getekend: Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem* 27 (2012) 113-128.

Mol, J.A., 'Orde in de bronnen. Rekeningen als bron voor de geschiedenis van de Duitse Orde', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 122-132.

Mol, J.A., 'Priesterbrüder in Friesland und der Ballei Utrecht während des Mittelalters', in: K. Militzer ed., *Herrschaft, netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010* (Weimar 2012) 93-106.

Mol, J.A., 'The knight brothers from the Low Countries in the conflict between the Westphalians and the Rhinelanders in the Livonian branch of the Teutonic Order', *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica* 20 (2015) 123-144.

Mol, J.A., 'Trying to survive: the military orders in Utrecht, 1580-1620', in: idem, K. Militzer en H.J. Nicholson ed., *The Military Orders and the Reformation: choices, state building, and the weight of tradition* (Hilversum 2006) 181-207.

Mol, J.A., 'Vechten of verplegen? Ontstaan en begintijd van het huis en de balije van Utrecht van de Duitse Orde', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1993) 45-66.
Mol, J.A., 'Verrader van Lijfland? De Nederlandse ordemaarschalk Jasper van Munster en het begin van de Lijflandse crisis, 1554-1557', in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 235-268.
Mol, J.A., 'Zur Wirtschaftsgeschichte der Deutschordensniederlassungen in Friesland', in: U. Arnold ed., *Beitrage zur Geschichte des Deutschen Ordens* 2 (Marburg 1988) 25-48.
Moll, W., *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, 2 dln. in 5 banden (Arnhem/Utrecht 1864-1871).
Monté Verloren, J.Ph. de, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht 1942) 107-157.
Moolenbroek, J.J. van, *2000 jaar Nederlanders en hun kruistochten*, Geloof in Nederland 6 (Zwolle 2008) 171-199.
Moolenbroek, J.J. van, 'De bekering van de Utrechtse domkanunnik Gerlacus van Dingden', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum, 1999) 31-34.
Moolenbroek, J.J. van, 'De hellereis van Everwacker uit het diocees Utrecht', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum 1999) 222-234.
Moolenbroek, J.J. van, 'Driehonderd schepen voor het Heilige Land. Olivier van Keulen en de kruistochtcampagne van 1213-1217', in: S. Corbellini e.a. ed., *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de middeleeuwen door Jaap van Moolenbroek* (Hilversum 2006) 129-154.
Moolenbroek, J.J. van, 'Nederlanders mee op kruistocht in Portugal in 1217', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum 1999) 127-133.
Moolenbroek, J.J. van, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1997) 169-204.
Morton, N.E., *The Medieval Military Orders, 1120-1314* (Londen en New York 2014).
Morton, N.E., *The Teutonic Knights in the Holy Land, 1190-1291* (Woodbridge 2009).
Muller Fzn., S., 'De borchluden van Ter Horst', *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 5 (1909) 119-128.
Neu, H., 'Heinrich I.', in: *Neue Deutsche Biographie* 8 (1969) 346-348.
Nicholson, H.J., *A brief history of the Knights Templar* (herziene editie; Londen 2010).
Nicholson, H.J., P.F. Crawford en J. Burgtorf ed., *The debate on the trial of the Templars (1307-1314)* (Farnham en Burlington 2010).
Nicholson, H.J., *The Knights Hospitaller* (Woodbridge 2001).
Niermeyer, J.F., *Delft en Delfland. Hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden 1944).
Nijhoff, I.A., *Klooster Bethlehem of Bielheim* (Arnhem 1853).
Nijsten, G., ' "Vanden gestant des Heiligen Landes". Op zoek naar een vijftiende-eeuwse auteur en zijn publiek', in: P. Bange en P.M.J.C. de Kort ed., *Die fonteyn der ewiger wijsheit* (Nijmegen 1989) 82-96.
Noordzij, A., *Gelre, dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).
North, M., *Geschichte Mecklenburg-Vorpommerns* (München 2008).
Obreen, H., *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland 1256-1296* (Gent 1907).
Olde Meierink, B., e.a. ed., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht* (Utrecht 1995).
Oostrom, F. van, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam 1992).
Oostrom, F. van, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996).
Ooststroom, A. van, en J.M. van Winter, 'Utrecht met HisGis. Een onderzoek naar bezitsverhoudin-

gen in het Nedersticht van Utrecht in de Middeleeuwen', in: J.M. van Winter, *Middeleeuwers in drievoud: hun woonplaats, verwantschap en voeding* (Hilversum 2017) 67-102.
Otten, A., *De vestiging van de Duitse Orde in Gemert* (Gemert 1987).
Palmboom, E., *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht* (Hilversum 1995).
Paravicini, W., 'Die Preußenreisen des europäischen Adels', *Historische Zeitschrift* 232 (1981) 25-38.
Paravicini, W., *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, 2 dln. (Sigmaringen 1989-1995).
Pastoureau, M. en M. Popoff ed., *L'armorial Bellenville. Volume d'introduction, d'étude et d'édition* (Lathuile 2004).
Perlbach, M., 'Deutsch-Ordens Necrologe', *Forschungen* zur *deutschen Geschichte* 17 (1877) 357-371.
Pistorius, J., *Rerum familiarumque Belgicarum chronicon magnum* (Frankfurt am Main 1654).
Pixton, P.B., 'Die Anwerbung des Heeres Christi: prediger des fünften Kreuzzuges in Deutschland', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 34 (1978) 166-191.
Post, R.R., *Geschiedenis der Utrechtse bisschopsverkiezingen tot 1535* (Utrecht 1933).
Postma, C., *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989).
Powell, J.M., *Anatomy of a crusade 1213-1221* (Philadelphia 1986).
Power, D., *The Norman Frontier in the twelfth and early thirteenth centuries* (Cambridge 2004).
Pringle, D., 'Wilbrand of Oldenburg's journey to Syria, Lesser Armenia, Cyprus, and the Holy Land (1211-1212): A new edition', *Crusades* 11 (2012) 109-137.
Reese, W., 'Gesamtdeutsche und territoriale Zusammenhänge in der Geschichte des Deutschritterordens der Niederlände', *Blätter zur deutschen Landesgeschichte* 83 (1937).
Reigers, F., *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft* (Bocholt 1891).
Reijmers, A., *'Weest ritder ende guet man ende hout ridderlijcke oerde.' De commanderij van de Ridderlijke Duitse Orde te Utrecht en haar bewoners in de vijftiende eeuw* (doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1992).
Reimann, H., 'Die historische Bedeutung des Zisterzienserklosters Dargun für die mittelalterliche Entwicklung eines mecklenburgisch-pommerschen Grenzgebietes', in: W. Schich ed., *Zisterziensische Wirtschaft und Kulturwirtschaft* (Berlijn 1998) 48-63.
Richard, J., *The crusades, c. 1071-c. 1291* (2e druk; Cambridge 2001).
Riley-Smith, J., *The crusades. A history* (2e druk; Londen en New York 2005).
Riley-Smith, J., *What were the crusades?* (4e druk; San Francisco, Basingstoke en New York 2009).
Röhricht, R., 'Die Belagerung von Damiette (1218-1220). Ein Beitrag zur Kriegsgeschichte des Mittelalters', in: W.H. Kiehl ed., *Historisches Taschenbuch* 5.6 (Leipzig 1876) 59-98.
Röhricht, R., *Die Deutschen im Heiligen Lande. Chronologisches Verzeichnis derjenigen Deutschen, welche als Jerusalempilger und Kreuzfahrer sicher nachzuweisen oder wahrscheinlich anzusehen sind (c. 650-1291)* (Innsbruck 1894).
Roosen J. en D.R. Curtis, 'The "light touch" of the Black Death in the Southern Netherlands: an urban trick?', *The economic history review* 72 (2018) 32-56.
Runciman, S., *A history of the crusades* III: *The kingdom of Acre and the later crusades* (Cambridge 1951).
Sarnowsky, J., *Der Deutsche Orden* (2e aangepaste druk; München 2012).
Schaïk, R. van, 'Prijs- en levensmiddelenpolitiek in de Noordelijke Nederlanden van de 14e tot de 17e eeuw: bronnen en problemen', *Tijdschrift voor geschiedenis* 91 (1978) 214-255.
Scheepsma, W., *Medieval religious women in the Low Countries. The Modern Devotion, the canonesses of Windesheim, and their writings* (Woodbridge 2004).
Schimmel, M.A., 'Nederlandse Hervormde kerk te Maarssen', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1970) 9-34.
Schmedding, L.C.M., *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht* (Leiden 1899).
Scholtens, H.J.J., 'Jan van Eyck's "H. Maagd met den Kartuizer" en de Exeter-Madonna te Berlijn', *Oud-Holland* 55 (1938) 49-62.
Scholtens, H.J.J., 'Necrologie van het kartuizerconvent van Monnikhuizen', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 72 (1953) 90-124.

Schuur, J.A., *Het Duitse Huis* (doctoraalscriptie TU Delft 1982).
Schuur, J.A., 'Springweg 21: Het Duitse Huis', *Maandblad Oud-Utrecht* (1983).
Séjourné, D.P., *L'Ordinaire de S. Martin d'Utrecht* (Utrecht 1920).
Setton, K.M., *The papacy and the Levant (1204-1571)* I: *The thirteenth and fourteenth centuries* (Philadelphia 1976).
Sigmond, C., 'De geslachten Van Slingeland(t) in Dordrecht en het baljuwschap Zuid-Holland in de 14de en 15de eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 118 (2001) 521-580.
Simpson, H.A., *Philippe Pot, grand sénéchal of Burgundy: with genealogy of the Pot family in France and other additions to "Early records of Simpson and allied families", including Freźel or Fraser, Hart, Haudt or Hout, Officer, Potts, Souillé or Souville, Stringer* (Somerville NJ 1935).
Smets, G., *Henri, Duc de Brabant 1190-1235* (Brussel 1908).
Smithuis, J., 'Politiek en geweld in een laatmiddeleeuwse stad. Utrecht, 1400-1430', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 (2010) 241-253.
Smithuis, J., *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)* (proefschrift Universiteit Leiden 2019).
Snuif, C.J., 'De commanderie der Duitsche Orde te Ootmarsum', *Verslagen en Mededelingen van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 42 (1925) 1-57.
Stapel, A. 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen. Hun rol in de kerk, het grondbezit en het gruitrecht', in: J. Vredenberg ed., *Geschiedenis van Rhenen* (Utrecht 2008) 58-67.
Stapel, A. 'Steven van Zuylen van Nijevelt (?-1527). Landscommandeur van de Ridderlijke Duitse Orde balije van Utrecht', in: A.A. van Baal-De Vries e.a. ed., *De Vechtstreek. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende mensen uit de Vechtstreek* (Utrecht 1997) 203-207.
Stapel, R.J., *Medieval authorship and cultural exchange in the late fifteenth century: The Utrecht chronicle of the Teutonic Order* (Abingdon en New York 2021).
Stapel, R.J., ' "Onder dese ridderen zijn oec papen": de priesterbroeders in de balije Utrecht van de Duitse Orde (1350-1600)', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 11 (2008) 205-224.
Stapel, R.J., 'Priests in the military orders. A prosopographical survey of the priest-brethren in the Utrecht bailiwick of the Teutonic Order (1350-1600)', *Analecta Theutonica. Studies for the History of the Teutonic Order* 1 (2014) 102-103.
Stapel, R.J., *The late fifteenth-century Utrecht chronicle of the Teutonic Order: manuscripts, sources, and authorship* (proefschrift Universiteit Leiden 2017).
Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum 2010).
Sternfeldt, R., *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunis und die Politik Karls I von Sizilien* (Berlijn 1896).
Strayer, J.R., 'The political crusades of the thirteenth century', in: Robert Lee Wolff en Harry W. Hazard ed., *A history of the crusades. II: The later crusades, 1189-1311* (Madison, Milwaukee en Londen 1969) 343-375.
Struick, J.E.A.L., 'De weg naar de hemelpoort', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 214-232.
Struick, J.E.A.L., 'Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456', in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, aangeboden aan prof. dr R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Utrecht 1964) 85-116.
Tesser, F., ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 8: De bestuursperiode van de graven van Berg', *Ambt en Heerlijkheid* 143 (2004) 19-36.
Tesser, F., ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 10: Sweder van Dingden, vrijgraaf en stadsrechter', *Ambt en heerlijkheid* 146 (2005) 5-19.
Tesser, F., ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 11: De Duitse Orde', *Ambt en Heerlijkheid* 148 (2005) 3-21.

Tesser, F., ' "Hof te Dieren" in de late middeleeuwen. Deel 12: Slot; vierhonderd jaar commanderij', *Ambt en Heerlijkheid* 149 (2005) 3-11.

Tillemont, L.S. Le Nain de, *Vie de Saint Louis, roi de France* (1679-1694; herdruk dl. 5 Parijs 1849).

Toomaspoeg, K., 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile (1202-1291)', *Mélanges de l'Ecole Francaies en Rome, Moyen Age* 109 (1997) 443-461.

Toomaspoeg, K., 'L'Ordine Teutonico in Puglia e in Sicilia', in: H. Houben ed., *L'Ordine Teutonico nel Mediterraneo* (Galatina 2004) 133-160.

Tumler, M., *Der Deutsche Orden in Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. Mit einem Abriss des Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit* (Wenen 1955).

Tuyl, W. van, *Het ambacht Zwammerdam. Een bijdrage tot de geschiedenis van zijn vorming en zijn bestuur* (Hilversum 1998).

Veen, J.S. van, 'Het patronaat der kerken van Hummelo en Drempt', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 43 (1917) 248-250.

Verkaik, J.W., *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996).

Vermast, P.G.F., 'De heeren van Goye. Deel II. De heeren van Goye (ex Goye, extra Goye, uten Goye) als ministeriales. Hoofdstuk I. S 1. De heeren van Goye als ministeriales in de 13de en 14de eeuw', *De Nederlandsche Leeuw* 56 (1949) 330-410.

Versprille, A.J., 'Het stadsrecht van Leiden', in: *Leids jaarboekje* 58 (1966) 29-40.

Vey Mestdagh, J.H. de, *De Utrechtse balije der Duitse Orde: Ruim 750 jaar geschiedenis van de Orde in de Nederlanden* (Utrecht en Bilzen 1988).

Visser, J.C., 'De commanderij van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht te Maasland', *Holland* 7 (1975) 443-463.

Vliet, K. van, 'De stad van de burgers (1122-1304)', in: R.E. de Bruin e.a. ed., '*Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 73-111.

Vliet, K. van, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002).

Voigt, J., *Geschichte des Deutschen Ordens in seinen zwölf Balleien in Deutschland* I (Berlijn 1857).

Voigt, J., *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens* III*: Die Zeit vom Frieden 1249 bis zur Unterwerfung der Preussen 1283* (Königsberg 1828).

Vos, P., *De leer der vier uitersten; een bijdrage tot de kennis van het godsdienstig geloof onzer vaderen in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1866).

Waale, M.J., *De Arkelse Oorlog 1401-1412. Een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).

Warnar, G., 'Augustijnken in Pruisen. Over de drijfveren van een Middelnederlandse dichter en literatuur binnen de Duitse Orde', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis* 8 (2005) 101-139.

Water, J. van de, *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien en edicten der edele mogende heeren Staten 's lands van Utrecht* III (Utrecht 1729).

Weijert-Gutman, R. de, *Schenken, begraven, gedenken. Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)* (proefschrift Universiteit Utrecht 2015).

Wenzel, H., *Höfische Geschichte. Literarische Tradition und Gegenwartsdeutung in den volkssprachigen Chroniken des hohen und späten Mittelalters* (Frankfurt am Main 1980).

Weststrate, J., *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560* (Hilversum 2008).

Wildeman, M.G., 'Grafschriften in de voormalige kapel van het Duitsche Huis te Utrecht', *Wapenheraut* 7 (1903) 428-429.

Winter, J.M. van, 'De heren van Sint-Catharijne te Utrecht', in: W. Frijhoff en M. Hiemstra ed., *Bewogen en bewegen. Liber amicorum aangeboden aan Prof.dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg 1986) 349-364.

Winter, J.M. van, 'De landsheren van de noordelijke gewesten: de bisschop van Utrecht en de graven van Gelre, Kleef en Bentheim', in: D.E.H. de Boer, E.H.P Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 55-67.
Winter, J.M. van, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 169-180.
Winter, J.M. van, 'Het opdringen van de graaf van Holland', in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht* I: tot 1528 (Utrecht 1997) 181-186.
Winter, J.M. van, *Johanniters, Tempeliers, Duitse Orde: drie geestelijke ridderorden* [Kampen 1969].
Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Arnhem 1962).
Winter, J.M. van, *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th-18th centuries* (Leiden, Boston en Keulen 1998).
Zijl, Th.P. van, *Gerard Groote, ascetic and reformer (1340-1384)* (Washington 1963).
Zilverberg, S.B.J., *De Stichtse burgeroorlog. Rebellie en reactie in het vijftiende-eeuwse Utrecht* (Zutphen 1978).
Zuiderduijn, C.J., *Medieval capital markets. Markets for* renten, *state formation and private investment in Holland (1300-1550)* (Leiden en Boston 2009).
Zuidervaart, H.J., 'Het verloop van de reformatie in Schelluinen', in: *Jaarboek Alblasserwaard en Vijfheerenlanden* (1984) 29-37.
Zuidervaart, H.J., *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen. De geschiedenis van een commanderij van de Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht* (Hilversum 2013).

WEBSITES

Broer, C.J.C. en M.W.J. de Bruijn, 'De stichting van het johannieterklooster in Utrecht': www.broerendebruijn.nl/Johannieter.html.
Bruijn, M.W.J., 'De middeleeuwen kenden geen eigendom': www.broerendebruijn.nl/Eigendom.html.
Duijl, J.J. van, 'Vrouwen in de Duitse Orde', *Leiden Medievalists Blog* (14-12-2018): https://leidenmedievalistsblog.nl/articles/vrouwen-in-de-duitse-orde.
'Het Duitse Huis', *Bouw van Utrecht*, Gemeente Utrecht, Afdeling Erfgoed: https://www.bouwgeschiedenisutrecht.nl/project/duitse-huis/
Hofman, E., 'Bellenville's two armorials', *Heraldica Nova: Medieval and Early Modern Heraldry from the Perspective of Cultural History (a Hypotheses.org blog)* (07/07/2017): https://heraldica.hypotheses.org/5785.
Hovenkamp, H., 'Verantwoording van de inventarisatie': https://hetutrechtsarchief.nl/onderzoek/resultaten/archieven?mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=RDO_OA&milang=nl&miview=inv2#inv3t1.
Koorn, F.W.J., 'Machteld van Brabant', J. Hoevenberg ed., *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland:* http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Machteld%20van%20Brabant.
Kuiken, K., 'Richardis van Holland', *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*: http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/RichardisvanHolland.
Ooststroom, A. van, Historisch GIS Utrecht: https://www.hisgis.nl/hisgis/gewesten/utrecht/utrecht-1/Historisch-grondbezit-utrecht.
Sarnowsky, J., 'Allgemeine Literatur zum Deutschen Orden und zur Preußischen Geschichte': http://www.spaetmittelalter.unihamburg.de/spaetmittelalter/Lehre/Ergebnisse/Staende/literatur.html.
Stapel, R.J., 'Databank priesterbroeders van de balije Utrecht van de Duitse Orde': https://docplayer.nl/107444952-Uittreksel-van-de-access-database-ordeleden-balije-utrecht-door-rombert-stapel-gebaseerd-op-database-door-menno-koopstra.html.

INDEX VAN PERSOONS- EN PLAATSNAMEN

Namen van middeleeuwse personen zijn gerankschikt op voornaam, moderne namen zijn gerangschikt op achternaam.

Afkortingen: br=broeder balije Utrecht, bs.=bisschop, cr.=commandeur Duitse Huis te Utrecht, DH=Duitse Huis, DO=Duitse Orde, gr.=graaf, k.=koning, lcr.=landcommandeur van de balije Utrecht, zr.=zuster balije Utrecht.

De volgende begrippen zijn niet in deze index zijn opgenomen, omdat ze veelvuldig voorkomen en daardoor effectiever via de inhoudsopgave kunnen worden opgezocht: Duitse Orde (algemeen), Utrecht (stad en algemeen), Duitse Huis te Utrecht, balije Utrecht.

Aalst 237-238
Ablaing van Giessenburg, Willem Jan d' 19
Abstede 73-74, 135
Achterhoek 20, 34, 47n, 125
Ada van Brandenburg 100
Ada van Holland 38
Adelheid van Brabant 47
Adelheid van Gelre 48
Adelize van Buischere 46-48
Adolf, gr. van Dassel 44
Adolf I, aartsb. van Keulen 38
Adolf III, gr. van Berg 38, 40, 42-44, 46-47, 54-55, 57, 70, 161, 283
Adolf van Altena, aartsbs. van Keulen 40
Adriaan Florisz, DO rentmeester Utrecht 311
Aernout van Buchel 57, 97n
Agelo 134
Agnes van Metz 48
Agnese, DO zr. 136, 259n
Aken 37, 39-41, 80, 82-85, 87, 94-96, 103, 108, 150-151, 176, 181, 254n, 275, 319, 323
Akko 17-18, 29, 35-36, 42, 55-57, 107, 112-113, 141, 150, 154, 160-161, 163-166, 175, 181-182, 320, 323
Albert van Cuyck 83
Albert van Egmond van Merestein, DO lcr. 14-15, 220, 316
Albert Visser 63-67, 70-73, 75, 106, 108, 130, 193, 229
Albertus de Batburk 53
Albertus Magnus 87, 187
Albrecht, hertog van Beieren 127-128, 212, 251, 276
Albrecht Förtsch, DO lcr. 295
Albrecht Marcus 147
Albrecht van Brandenburg, DO hoogmeester 220
Albrecht van Hallenberg, DO Duitsmeester 95
Aleid, jonkvrouw van Elisabeth van Brunswijk 146, 192
Aleid, vrouw van Bertold Rading, zr. 135-137, 152, 163, 181, 199n
Aleid, vrouw van Herman van Bunnik 76
Aleid van Gelre 83
Aleid van Holland 99, 137, 164, 180-181, 191, 203
Alferd van Wulven 185
Alphen aan den Rijn 100, 116, 130, 183, 227, 234, 237, 244, 283-284, 299
Altena, land van 48-50, 54
Amalfi 16
Amelisweerd 132
Amersfoort 61
Ammers 89, 96, 237, 255n-257
Amstel, geslacht van 132
Amstel-clan 177-178, 183-187, 191, 193, 205, 215, 324-325

Amstelland 132, 173, 183
Amsterdam 288
Andreas van Hongarije 42
Andreas van Werkhoven 53
Ane, Slag bij 57, 59-60, 63, 71, 170, 319
Angerlo 240
Anna, heilige 258-259
Annabroederschap van de Buurkerk, zie Utrecht
Annabroederschap van de Geertekerk, zie Utrecht
Annakapel DH Utrecht, zie Utrecht
Antheun Dirksz, DO pachter 229, 232
Antiochië 35
Antonius van Printhagen, DO cr. 103-104, 106-108, 196, 326
Apulië 35, 95, 167, 320
Are, geslacht 52, 81
Armenië 37
Arnhem 60, 210, 240, 249, 274, 284, 296-297
Arnhem, klooster Monnikhuizen 249-250, 274, 287
Arnold, kanunnik te Antwerpen 87
Arnold II van Grimbergen 48
Arnold III, gr. van Loon 47-48
Arnold III van Grimbergen 48-49
Arnold, Udo 36, 104-106, 171, 249
Arnold van Amerongen 295
Arnold van Amstel 185
Arnold van Egmont, gr. van Gelre 285, 293
Arnold van Foreest 179n
Arnold van Oesten 60
Arnold van Wezemaal 158
Askelon 49
Assen 20
Atteveld 134-135, 143
Augustijnken 274
Bamberg, bs. van 42
Barletta 35
Bartholomeus van Groenevelt, DO br. 287-288
Bavel, Bas van 27, 118, 121, 211, 272, 303
Beatrijs van Massemen 46, 48
Beatrix, vrouw van Simon Tristrate 147, 239
Beatrix, vrouw van Sweder II van Dingden 33-35, 57-62, 78, 83, 319
Bedbur, klooster 53
Bedburg 53
Bemmel 120-121, 125, 128, 134, 238-239, 298
Bensburg, burcht 42
Benschop 115, 137-139, 147
Bentheim, gr. van 60, 174
Bentheim, graafschap 134
Berg, gr. van 50, 44, 52
Berg, graafschap 54
Bergambacht 237, 255n
Bergstein, rijksleen 44
Bernard Palcken, br. 80, 152
Bernard van Clairvaux 16
Bernier van Opburen, DO br. en mogelijk lcr. 262-263
Bernold, bs. van Utrecht 61
Berthout, geslacht 44-47, 50-51
Bethlehem, klooster 52, 57-60, 80, 107, 125, 166, 172, 187, 189-190, 198-199, 203, 205
Bertraat van de Velde 141
Betuwe 27, 134, 237, 293, 298
Beusichem 80
Biesen, DH 25, 27, 47, 105-108, 165, 171, 196-197, 201, 213-214
Biesen, DO balije 25, 27n, 44, 47, 104-106, 112, 160, 171, 185, 196-203, 213-214, 220, 249, 254n, 283-284, 306
Biesen, lcr. 197, 201-202, 213, 278, 284, 301
Biesma, Hedde 22
Biezelinge, victorinnenklooster 141
Bijleveld bij Heicop 146
Bocholt 29, 44, 50, 53, 57
Bonifatius van Hummelo 134
Bonrepas 255n, 297
Borkum 58, 154
Boudewijn II, k. van Jeruzalem 15
Boudewijn van Altena 48
Bourgondië, hertog van 301
Bourgondiërs 20, 219, 282, 293
Bourgondische Nederlanden 310
Bouvines 37, 39, 81
Bozen (Bolzano) 36
Braasch-Schwersmann, Ursula 26, 249
Brabant 47-50, 54, 90, 94, 142-143, 158, 192, 197, 200, 214
Brabant, hertog van 40, 50-51, 90, 101
Bremen 17
Breukelen 116, 119, 254
Breukelerwaard 78
Brigdamme 102
Brouwer, Esther 25, 113, 282, 303

Brouwerskamp 116
Bruijn, Martin de 22, 56, 87, 118, 123, 148, 188
Budberg 53
Buitelaar, Alp 50, 78n-79, 135, 139, 185
Bulhorn, het goed 132, 135
Bunne, DH 23, 202-203, 220n, 263, 296-297
Bunnik 76
Burchard van Schwanden, DO hoogmeester 166
Buttinge 102, 157
Buurkerk, zie Utrecht
Caesarius van Heisterbach 41, 52, 54
Cappon, Cees 55
Catharijneconvent, zie Utrecht, johannieters
Catharina van Beieren 274
Catharina van Belle 46, 48-49
Catharina van Egmond van Merestein 14
Claes van Jutphaas 279
Clemens IV, paus 154-156, 159, 187
Clemens V, paus 112, 167
Coevorden 29, 59, 319
Coevordenaren 59
Conrad von Vietinghoff, DO meester van Lijfland 278-279
Constantijn, priester in Dingden
Constantinopel 38
Cornelis Vereem, DO br. 238
Cothen 238
Croenen, Godfried 46
Culemborg 80
Cuyck, heren van 83
Cyprus 35, 112, 166
Dalen, gr. van 53
Damiate 35, 42-47, 49, 51-52, 54, 56-57, 74, 160, 283, 319
David van Bourgondië, bs. van Utrecht 299-300, 310
De Lier 124, 127, 204, 207
Dekker, Cees 56, 77, 84-86, 116n, 121-123
Delft 14, 93-94, 96, 99, 128n, 236, 287
Delft, hof van 94, 99, 236
Delft, loprozenhuis Sint Lazarus 287
Delft, Sint-Hiëronymusdal, klooster 141
Demel, Bernhard 22
Denemarken 58
Deventer 190, 284
Diederik, gr. van Kleef 59
Diederik Berthout 47
Diederik van Hengebach, aartsbs. van Keulen 39-40
Diederik van Wickerode 79
Diederik van Wied, aartsbs. van Trier 38
Diepenem, J. van 67-68, 230
Dieren, DH 24, 161, 189, 226, 239, 283, 285, 288, 294, 296-297, 302, 304, 306, 321
Dieren, hof te 43-45, 52, 54, 56, 284, 306
Dingden 34, 44, 50, 52-53, 57-61
Dingden, geslacht, 59, 81
Dirk I van Wassenaar 90, 97
Dirk III van Altena 47-49, 51, 107
Dirk III van Wassenaar 238, 257-258, 275-276, 323
Dirk IV van Wassenaar 257
Dirk V, gr. van Kleef 90
Dirk VII, gr. van Holland 38
Dirk de Blois van Treslong, DO lcr. 14
Dirk Peulmans 250, 252
Dirk Thonisz 256
Dirk van Amerongen, DO br. 287
Dirk van Are, bs. van Utrecht 52, 73-74
Dirk van Brederode 193
Dirk van Delft alias van Coudenhove 97-101, 106, 108, 130, 183, 319
Dirk van der Horst, DO cr. 185, 198
Dirk van der Velde 131, 146
Dirk van Dijk, DO br. 287
Dirk van Enghuizen, DO lcr. 282, 289, 294, 297-299, 301-302, 326
Dirk van Holland, DO meester der Lage Landen 167, 181-183, 185, 187, 199-201, 208, 214, 320, 325-326
Dirk van Overrijn 70
Dirk van Papenhoven 165, 197
Dirk van Randerode 52, 73
Dirk van Utrecht, DO br. 197-198
Dirk van Warmond 99
Dirk Vrenk 186
Dirk Wouman 311
Doesburg 174, 190, 240
Doesburg, DH 24, 190, 203, 253, 300, 302
Doesburg, kerk van 125, 166, 169, 171-172, 190, 198, 203-204, 249
Doesburg, pastoor van 125, 253
Doetinchem 52, 57, 172, 189
dominicanen, zie predikheren

Domkapittel, zie Utrecht
Drempt 20, 125-126, 134, 147
Drenthe 23, 29, 59, 63, 70, 74, 125, 135, 150, 170, 319, 323, 327
Drenthen 59-60
Drumpt 125, 210, 212
Duisburg 53
Duitse gebieden 42, 51, 153, 157
Duitse kruisvaarders 42
Duitse kustgebieden 41
Duitse Rijk, zie Heilige Roomse Rijk
Eberhard von Saunsheim, DO Duitsmeester 296
Eberhard von Stetten, DO Duitsmeester 295
Edmund van Werth, bs. van Koerland 171
Eelde 125, 204
Egidius, DO procurator goederen in Brabant en de Vier Ambachten 197
Egidius, kanunnik kapittel Sint Marie te Utrecht 85
Egidius van der Vene, DO br. 160
Egypte 35, 38, 45
Eickels, Klaus van 45-46, 181, 249
Elias van Parijs 80
Elisabeth, dochter van Albert van Egmond van Merestein 14-15
Elisabeth, dochter van Gijsbrecht IV van Amstel 138-139
Elisabeth, vrouw van Mathijs Gerritsz Pot 286
Elisabeth van Brunswijk 95, 146
Elisabeth van Thüringen 82n, 92-93, 263, 288
Elisabethkapel DH Utrecht, zie Utrecht
Emmerik 80
Engeland 50
Engeland, k. van 38, 40
Engelbert, pastoor in Dingden 60
Engelbert I, gr. van Berg 43
Engelbert van Berg, aartsbs. van Keulen 40-41
Ermegard, vrouw van Nicolaas van Putten 102
Ermgard, vrouw van Gijsbert van der Vismarkt 148
Ernst van Royen 314
Ernst van Wulven, DO maarschalk 57, 140, 160, 184
Ernst van Wulven (A) 53, 57, 160
Ernst van Wulven (B) 131, 143, 179, 185
Eugenius III, paus 150, 168
Eugenius IV, paus 293
Euphemia, vrouw van Herman I, gr. Lohn 34n
Euphemia van Coevorden 34n
Europa 15, 164, 166, 168, 195, 271
Europa, Noordoost 29
Europa, West 39, 275
Everard, hofmeier Bunnik 77
Everwacker, bisschoppelijk rentmeester Utrecht 41, 54-56, 107
Fabius, F.J.W. 20
Favreau, Marie-Luise 17
Fementia, vrouw van Albert Visser 63-67, 70-73, 75, 106, 130, 193, 229, 259n
Fije, vrouw van Gerrit Pude 147
Filips II, k. van Frankrijk 151
Filips VI, k. van Frankrijk 168
Filips de Goede 293, 299
Filips de Schone 240n
Filips van Zwaben 37-38
Floris III, gr. van Holland 179
Floris IV, gr. van Holland 75, 84, 89-91, 93, 96
Floris V, gr. van Holland 97, 99-100, 125, 136-138, 142, 146, 163-164, 172, 176, 179-188, 191-194, 203-207, 215, 319-320, 324-325
Floris de Voogd, gr. van Holland 97, 177-179, 181
Floris de Zwarte 73
Floris van Alkemade (A), DO br. 251
Floris van Alkemade (B) 278
Floris van Alkemade (C) 278
Floris van Avesnes 164-165, 180
Floris van Egmond 313
Floris van Holland, DO preceptor van Sicilië 160, 181-182
Floris van Jutphaas, DO br. 270, 279
Floris van Wevelinkhoven, bs. van Utrecht 258
Forastus van Vorst 52
Frankfurt 58, 198, 221, 278, 302
Frankfurt, DO commanderij 295
Frankrijk 50
Frankrijk, k. van 112, 191
Frans van der Loe, DO lcr. 219
Franse kruisvaarders 163
Franse Pruisenreizigers 279
Fransen 43
Frederik, kanunnik kapittel Sint Marie te Utrecht 85
Frederik, schout van Holland in Pruisen 173

Frederik I, keizer 43
Frederik II, keizer 37-41, 43, 50, 58, 80-82, 86, 90, 92, 95, 165
Frederik Claasz, DO pachter 229, 232
Frederik Gherwaertsz, DO rentmeester Utrecht 256
Frederik Heye, DO br. 134, 193
Frederik Utenham 243, 264
Frederik van Are, bs. Münster 51
Frederik van Arreth, DO br. 152, 171, 179, 202-203
Frederik van Baden, bs. van Utrecht 313
Frederik van Blankenheim, bs. van Utrecht 255, 264, 273, 286, 290-291, 325
Frederik van der Meer 270
Frederik van Loerik 53
Frederik van Rheden, DO br. 189
Frederik van Zuylen 191
Frederik Zoudenbalch 186
Fresingers, zie Utrecht
Friesach 36
Friese geestelijken 140
Friese kruisvaarders 42, 58, 82, 153-154, 157, 159-160n
Friesland 21, 84, 154
Friesland, DO commanderijen 21, 23, 171, 197, 200, 214-215, 307
Friezen 39, 41-43
Galecop 64, 143n, 222, 229, 265-266, 268, 270, 287
Geer van Oudegein, Jan Jacob de 20, 43, 77-78, 94, 104, 281-282
Geert Grote 249-250, 253-254n, 273, 321
Geertekerk, zie Utrecht
Geertruidenberg 151
Geesteren 134
Gein, het 62, 80
Gelderse ministerialiteit 185
Gelderse rivierengebied 195, 271-272
Gelkenes 255n-257
Gelkinge, familie 58
Gelre 50, 54, 174, 185, 204, 210, 292, 301-302, 309, 313, 317
Gelre, DO goederenbezit in 117, 125, 234, 237, 239, 244-246, 289
Gelre, gr. van 50, 54, 60-61, 83, 177
Gelre, hertog van 290
Gemert, DH 47, 198, 298
Georg van Wied 41
Gerard, gr. van Loon 47-48
Gerard, pastoor Pieterskerk Leiden 136
Gerard I van Grimbergen 48
Gerard II van Grimbergen 48
Gerard III, gr. van Lohn 34
Gerard III van Grimbergen 46, 48
Gerard de Vries 186
Gerard Palcken 80
Gerard Spiering 179n
Gerard Sprunc 79n
Gerard van Breda 188
Gerard van de Wateringe 139
Gerard van Dolre 139
Gerard van Malberg, DO hoogmeester 95
Gerard van Meerlo 59
Gerard van Ophemert, DO br. 210
Gerard van Overvecht 77-79, 83, 85-86, 131
Gerard van Printhagen 107-108, 197
Gerard van Rijn, DO br. 139-140, 193
Gerard van Ruwiel, DO br. 108
Gerard van Vliederhoven, DO br. 248, 252-257, 259-261, 263-264, 270, 275, 280, 325
Gerard van Wesel 289
Gerarda, vrouw van Matheüs Pott 311
Gerhardus de Ylhorst 60
Gerlach (A) van Dingden 51
Gerlach (B) van Dingden 52, 73
Gerlacus Longus 60
Gerlacus van Rhenen 133
Gerrit de Jonge, DO br. 252, 254, 258, 275-276
Gerrit Martijnsz, DO pachter 243
Gerrit Noest 240
Gerrit Pude 147, 194
Gerrit Splinter van der Enghe, DO lcr. 215, 246-248, 254, 260, 262-264, 280, 289-290, 321, 326
Gerrit Taesz, DO rentmeester Utrecht 292
Gerrit van Rijn 140
Gerrit van Vleuten, DO pachter 116, 143
Gerrit van Zuylen van Nijevelt 314
Gerrit Woutersz, DO pachter 243
Gertrudis van Nijvel 72
Gijsbert Gherwaertsz, DO pachter 256
Gijsbert Hondertmarc 152, 167, 200, 208
Gijsbert van Boekhorst 125, 204
Gijsbert van der Vismarkt 148
Gijsbert van Lokhorst 265, 290, 325

Gijsbert Wstinc 273
Gijsbrecht III van Amstel 177
Gijsbrecht IV van Amstel 128, 132, 138-139, 147, 172-173, 177, 179, 183-187, 191, 193, 205, 300
Gijsbrecht van Dolre, DO br. 123, 139, 193
Gijsbrecht van Goy, DO cr. 84-85, 130, 132, 135, 137, 156, 158-159, 170, 179, 184, 193
Gijsbrecht van IJsselstein 276-278
Gijsbrecht van Overvecht 264
Gijsbrecht van Ruwiel, br 77-79, 83, 106, 108, 130-131
Gijsbrecht van Zuylen 131
Gilbert van Zottegem 46, 48
Gillis I 'met de baard' Berthout 45-49
Gobert van Perweis 86-87, 152, 159, 187-188, 324
Goderd van Ingen Nuland, DO br. 296-298, 300
Godfried Monich 53
Godfried van Leeuw 47
Godfried van Rhenen, bs. van Utrecht 52, 133
Gosen van Garnaer, DO lcr. 149, 212, 214, 262n
Gosen van Rossum, DO lcr. 312-313, 316
Goswijn Janszoon, DO pachter 118, 140
Goy, 't 79n, 83, 116, 132-133, 135, 147, 224-225, 227-228, 260, 309
Goy, van, geslacht/familie 83, 132, 177
Gozewijn van Randerode, elect bs. van Utrecht 86
Grauwert, familie 66
Gregorius IX, paus 81
Gregorius X, paus 161-162, 164, 167
Griekenland 167
Groeneweg 78n
Grögor-Schiemann, Daniela 22
Groningen 21, 29, 58
Guda van Loon 46-49
Gulik 52-53, 274
Gulik, gr. van 171
Gwijde II van Blois 259, 275-276, 323
Gwijde van Avesnes, bs. van Utrecht 127, 148, 192-194, 214
Gwijde van Dampierre, gr. van Vlaanderen 155
Haarlem 91, 289
Haarlem, Sint-Janshuis 141, 192
Haastrecht 244, 255n
Halle aan de Saale 36
Harenberg, Ed 57, 190
Harmelen 117, 193, 242
Hartmann van Heldrungen, DO hoogmeester 189
Hasselt 25
Heer Heijnencamp, land van het DH te Utrecht 67
Heicop 131, 146, 242
Heilig Grafkerk, zie Jeruzalem
Heilige Land 29, 35-36, 42, 55, 59, 76, 82, 87, 95, 102-103, 112, 133, 137, 140-141, 150-169, 171, 176, 179-180, 184, 190, 215, 248, 285, 320, 323, 327
Heilige Roomse Rijk 18-19, 25, 35, 37-38, 49, 51, 53, 58, 61, 81-82, 95, 102-105, 151, 166, 171, 195, 198-199, 249, 271, 282, 296, 316, 318, 321
Heinrich, DO prior 36
Heinrich Seuse 253
Heinrich von Walpot, DO hoogmeester 36
Helspenni, zie Hennesprong
Henderikx, Peter 61, 99, 102
Hendrik, DO meester der Lage Landen 63, 75, 89, 106
Hendrik, DO praeceptor 36
Hendrik, domproost van Ermland 182
Hendrik, kapelaan en notaris van de graaf van Berg 44
Hendrik, schout van Holland in Pruisen 173
Hendrik I, hertog van Brabant 38, 40, 47, 57
Hendrik I Berthout 46, 48
Hendrik II, hertog van Brabant 82, 90-91
Hendrik II, k. van Engeland 151
Hendrik III, k. van Engeland 154
Hendrik VI van Hohenstaufen, keizer, k. van Sicilië 35, 37
Hendrik Bart, DO hoogmr. 36
Hendrik Cocke, DO br. 207
Hendrik de Witte 287
Hendrik Raspe, rooms-k. 81-82, 84, 89, 95
Hendrik van Alkemade, DO lcr. 212-213, 249-251, 278
Hendrik van Almelo 179
Hendrik van Antwerpen 151
Hendrik van Beieren, elect bs. van Utrecht 220, 226, 315-316

Hendrik van de Kamp 78n
Hendrik van de Lek 98, 174, 179
Hendrik van Hackfort, DO lcr. 301, 308
Hendrik van Hoenhorst, DO lcr. 251, 254, 259n
Hendrik van Hohenlohe, DO hoogmeester 95
Hendrik van Metz van Lotharingen 165
Hendrik van Rijnsburg, DO br. 146, 192
Hendrik van Schönrode 44
Hendrik van Smithuizen 98
Hendrik van Vianden, bs. van Utrecht 79, 86-88, 124, 132, 148, 152, 154-157, 177-180, 187-188, 204, 324
Hendrik van Vianen 307
Hendrik van Vileke 44
Hendrik van Vliederhoven 252
Hendrik van Voorne 97, 101-102, 108, 128, 152, 240
Hendrik van Werden 187
Hendrik van Werendijke 157
Hendrik van Zuylen van Nijevelt 313
Hendrik Willem die Bleycker, DO pachter 311
Hennesprong 79, 85
Herbaren van Drongelen, DO cr. 142-143, 192, 200, 206
Herman, dienaar DO commandeur van Ophemert
Herman I, gr. van Lohn 34, 58-60
Herman II, gr. van Lippe 40-41
Herman V van Woerden 177
Herman VI van Woerden 179, 183-185, 191, 193
Herman Ouderidder 66-67, 70, 139, 229
Herman van Are 200, 208
Herman van Bonn 39
Herman van Brandlecht, DO br. 276
Herman van Bunnik 76, 80, 151-152
Herman van Dammasch 298
Herman van den Rijn 128
Herman van Keppel, DO lcr. 246, 281-284, 288-289, 291-294, 303-304, 306, 309, 317, 321, 325-326
Herman van Lokhorst 265, 273, 286, 290, 325
Herman van Rijkel, DO meester der Lage Landen 197
Herman van Rijneveld 279
Herman van Senden 52
Hermann von Salza, DO hoogmr. 36-38, 53, 58-59, 70, 92, 95, 104
Hessen, DO balije 26, 199, 249
Heusden 142-143, 192
Hieronimus Johannis 221-222
Hildegont van Nijevelt 314
Hoenkoop 255n, 257
Hoeve bi der steghe, zie Steghehoeve
Hof te Dieren, zie Dieren
Hof ter Weyde 71, 74
Hoge Raad van Adel 19
Hohorst, klooster 61
Holland 47, 49, 84, 89-91, 93, 97, 101, 116, 132, 141-143, 160, 164, 173, 177-179, 182-184, 187-188, 191-192, 220, 289, 291-292, 299, 302, 307, 309-310, 316
Holland, DO commanderijen 103, 116, 173, 193, 204-208, 214-215, 234, 253, 325
Holland, DO goederenbezit in 29, 88, 103, 105-108, 116, 130, 167, 192-193, 196, 234-237, 244-246, 257, 283, 292, 297-299, 301, 325
Holland, gr. van 29, 49-51, 54, 83, 89, 97-98, 100-103, 142, 162, 173, 177-179, 184, 186-187, 189, 192, 208, 215, 320, 322, 324-325, 327
Holland, grafelijke familie 24, 29, 75-76, 83-84, 88-90, 96, 97, 103, 136, 149, 173, 176-177, 180, 182-183, 191-192, 208, 215, 319-320, 323-324, 326-327
Holland, Hof van 14, 298, 301
Holland, kruisvaarders uit 42
Holland, Pruisenreizigers uit 174
Holland in Pruisen 172-173, 191n
Hollanders 172-173
Hollandse adel 138, 143, 173, 179, 193
Hollandse ministerialiteit 51
Hollandse ridderschap 51, 97, 101, 143n, 213
Honorius III, paus 41, 74
Honorius IV, paus 190
Hoograven 62, 70, 314
Hoppenbrouwers, Peter 119
Horneck 220
Houten 53, 79, 85n, 116, 119, 124, 132, 135, 140, 233, 260, 262, 265, 283
Houten-'t Goy, parochie 85, 116, 132
Hoven van Genderen, Bram van den 27, 117, 310
Hubert, leenman van de proost van Tiel 209

Hubert Cats 179n
Hubert van Wulven, DO pachter 118, 140, 193
Hucker, Bernd Ulrich 40
Hugo, schout van Buttinge 157
Hugo Storm 53
Hugo van Rhenen, DO br. 130, 133, 135, 137, 151-152, 156, 159, 179, 184, 203
Hugo van Vleuten 146
Huiting, Jan 71, 117-118
Huizinga, Johan 26
Hummelo 134, 125, 147
Ibelings, Bart 24, 255-256, 275
IJsselstein 139
IJsselstein, geslacht 276-277
Innocentius II, paus 16
Innocentius III, paus 17, 38-41, 151
Innocentius IV, paus 80-83, 86, 95, 168-169, 181
Italianen 43
Italië 42-43, 166-167
Jacob, kleinzoon van Natalie, dochter van vrouwe Massen 168
Jacob, zoon van Frederik en Lisa Heye 134
Jacob Coep, DO br. 276
Jacob de Housoemaker 149
Jacob de Rover, DO br. 263, 265
Jacob de Wit, DO br. 300
Jacob Gerritsz, DO pachter 292
Jacob Horreman, DO huiscr. 298
Jacob Momme 299-300
Jacob Pot 311n
Jacob Soudekin, DO br. 188
Jacob Taets van Amerongen, DO lcr. 14, 23, 125, 142, 204, 219
Jacob van Amerongen 287
Jacob van Arnhem 60
Jacob van Benthem 174
Jacob van Gaasbeek 295
Jacob van Lokhorst 265, 270, 290, 325
Jacob van Maerlant 169, 175-176
Jacob van Zuden 141
Jacob Zoudenbalch 188
Jacobikerk, zie Utrecht
Jadwiga, koningin van Polen 279
Jamees, A. 46
Jan I, gr. van Holland 191, 208
Jan I van de Leede 138-139
Jan II, gr. van Holland 164, 191-192
Jan II van de Leede 1861-87
Jan III, gr. van Holland 291
Jan III van Montfoort 310
Jan de Bole Dirksz 260, 262
Jan de Heuyter 315
Jan de Ruiter 127
Jan die Rose, DO pachter 143
Jan Gerbrandsz van Leiden 91
Jan Gerritsz 264
Jan Gerritsz van Bronkhorst 261
Jan Hendriksz de Wit, DO pachter 233
Jan Jansz Potter 207, 227
Jan Leder, DO br. 137-139, 152, 166, 187, 199, 229, 243, 323
Jan Rutgersz van den Berch 227-228
Jan Taets 288
Jan van Aken, DO br. 253-254
Jan van Blois 274-276
Jan van Cuyck 191
Jan van der Meer 270
Jan van Drongelen 174
Jan van Eenen, DO br. 208
Jan van Enghuizen, DO br. 297
Jan van Eyck 288
Jan van Gent, DO br. 298
Jan van Grailly 163
Jan van Leiden, DO br. 202, 206
Jan van Nassau, elect bs. van Utrecht 135, 152, 155, 157, 163, 171, 183-187, 189-190, 198, 206, 215
Jan van Nattevelt, DO pachter 243
Jan van Noordwijk 167
Jan van Osdorp 299
Jan van Salland 239
Jan van Sierck, bs. van Utrecht 190-191
Jan Vos, DO br. 288-289, 304
Jannes Tolnaer 275
Janse, Antheun 138, 278
Jeruzalem 15-17, 49, 55, 71, 74, 150-151, 154, 161, 166, 285
Jeruzalem, Heilig Grafkerk 16, 162
Jeruzalem, koninkrijk 16, 55
Jeruzalem, Mariahospitaal 17
Jeruzalem, Tempelberg 16
Jeruzalembroederschap Utrecht, zie Utrecht
Johan, DO br. te Maasland 137, 203
Johan Gerritsz van Bronkhorst 260-261
Johan van de Zande, DO lcr. 92, 246-248, 261-

265, 271, 278, 280-281, 283, 289, 291, 293, 321, 325-326
Johan van der Lawick 298
Johan van der Molen, DO br. 252
Johan van Diest, bs. van Utrecht 127
Johan van Drongelen, DO lcr. 28, 33, 142, 239, 283, 298-299, 301-302, 306-312, 315, 317, 321-322, 326
Johan van Haaften, DO lcr. 294, 299-301
Johan van Hattem, DO br. 259n
Johan van Hoenhorst, DO lcr. 112, 174, 195-196, 201-202, 210, 212-213
Johan van Hoey 270
Johan van Popkensburg, DO br. 152, 157, 159, 202
Johan van Rijneveld 279
Johan vom Rotenstein 111
Johan Woltersz, DO br. 304
Johan Zuermont, DO br. 275
Johan Zwart, DO br. 134, 143, 146, 193-194
Johanna, gr. van Vlaanderen 101
Johannes de Beke 169, 177
Johannes de Doper 93
Johannes van Stoetwegen 78
Johannes Walchorn 165
Johannieterorde/johannieters 16-17, 36, 43, 71, 81, 112, 141, 163, 166-168
johannieters te Utrecht, zie Utrecht
Jutphaas 78n, 134, 139, 232, 265, 268, 270, 279, 290
Kamerijk 82
Karel II, k. van Anjou 164-165
Karel V, keizer 128, 220, 226, 233
Karel Martel 67
Karel van Egmond, hertog van Gelre 313
Karinthië 36
Karl van Trier, DO hoogmeester 200
Karweg 35
Katwijk 257
Katwijk, DH 24, 113, 116, 238, 253, 257-258, 276, 303, 323
Katwijk, DO goederenbezit 238, 258, 260, 276, 279
Katwijk, kapel van Sint Marie 257, 323
Keizersweerd 96, 103
Ketner, Frans 184, 189n
Keulen 27, 40-41, 52, 82, 86-87, 96, 188, 275
Keulen, aartsbisdom 39-40, 42, 53
Keulen, aartsbs. 54, 75, 79
Klaaskerk, zie Utrecht
Klaversma, T. 49
Kleef, gr. van 59
Kleef, graafschap 33-34, 50, 54, 185
Kleef, stad 53
Kleine-Spouwen 47
Klück, Bart 21, 148-149, 309
Koblenz 171
Koblenz, DH 26, 38, 54, 88, 105, 171, 194, 200-201
Koblenz, DO balije 26, 44n, 104, 106n, 129, 195, 199-202, 249, 283
Kockengen 146, 242
Koenraad IV, rooms-koning 95
Koenraad van Anefeld 160
Koenraad van Are-Hochstaden, aartsb. van Keulen 81-82, 87, 96
Koenraad van Feuchtwangen, DO hoogmeester 166
Koenraad van Mandern, DO meester der Lage Landen 198-199
Koenraad van Monnikhuizen, DO br. 253
Koenraad van Solms, DO meester der Lage Landen 106-107, 160
Koenraad van Thüringen, DO hoogmeester 92, 95
Koopstra, Menno 23, 202, 213
Konrad von Egloffstein, DO Duitsmeester 290
Konrad von Erlichshausen, DO hoogmeester 296
Korstiaen Sproncsz 79n
Kort, Jacob 278
Kortrijk, buurtschap 116, 135, 146, 242
Kromme Rijn 56, 132, 143, 233
Kromme Rijngebied 25, 53, 62, 77, 83, 113, 116, 135, 206, 222, 227, 233, 237, 265, 282-283
Laag-Nieuwkoop 146, 192
Laagraven 62, 70, 137, 222, 314
Lambert, officiaal van Utrecht en DO br. 158
Lambert de Vries 192-194
Lambert van Elborch 221
Langerak 255n-257, 292, 297
Lankern 35, 44-45, 52-53
Leeuwarden 20
Leiden 24, 100, 127, 136, 257, 284-285, 299
Leiden, DH 23, 100, 116, 137, 141, 167, 179, 213, 276, 324

Leiden, DO goederenbezit 116
Leiden, Pieterskerk 136, 179, 198, 204, 253
Lek 83, 97, 116, 234, 237
Lek, heren van de 97
Leo, vorst van Armenië 39
Leopold VI, hertog van Oostenrijk 37
Levant 15, 18, 24, 37, 150-151, 157, 164, 166, 320, 323, 327
Lichtenbergers, zie Utrecht
Lienden 237, 246
Lijfland 18, 21, 59, 113, 150, 166, 168-169, 171-172, 174, 195, 199, 248-249, 251, 274, 276, 278-279, 282, 290, 296-297, 307, 320
Lijnpad, gerecht 35, 56, 62-63, 66-69, 71, 73, 76, 116, 138, 228-229, 244, 264
Limburg, Hans 104
Lippe, van, geslacht 59
Lisa Heye 134, 193
Lisa Leder 137-139, 152, 166, 199, 229, 243, 323
Lodewijk I, gr. van Loon 46, 48-49
Lodewijk II, gr. van Loon 38, 40n, 47
Lodewijk IX, k. van Frankrijk 80, 153-155, 157-158, 161
Lodewijk van Konswilre, DO meester der Lage Landen 197, 201
Loerik 79, 85n
Loerik, van, geslacht 53
Lohn, gr. van 61
Lohn, graafschap 50, 52, 60, 196
Lokhorsten, zie Utrecht
Loon (Looz), graafschap 34, 44, 48, 50, 54
Loon, gr. van 49-50
Lopik 53, 255n
Lopikerwaard 244
Lotharingen, DO balije 165, 220
Lubbert Bol, DO br. 259-261, 273, 321, 325
Lübeck 17
Ludolf van Bunne, DO cr. 199, 202-203
Ludolf van Lopik 53
Ludolf van Münster 60
Ludolf von Kroppenstedt, aartsbs. van Magdeburg 36
Luik 82, 107, 153-154, 161, 171, 201
Lyon, Eerste Concilie van 80
Lyon, Tweede Concilie van 161
Maarssen 226, 234, 262n, 315-316, 322
Maarssen, kerk van 234, 315-316
Maartenskerk, zie Tiel
Maasland 24, 91, 99, 137, 180, 208, 235-236
Maasland, DH 14, 24, 92, 94, 113, 212-213, 215, 220, 249-251, 253, 302, 312, 320
Maasland, DH Hofdijk 24, 99-101, 108, 113, 116, 120, 182-183, 203-204, 207-209, 212-213, 236, 250, 319-320, 324
Maasland, DO goederenbezit 88-89, 93, 99-101, 107-108, 114, 116, 120-121, 130, 141, 167, 180, 183, 192, 196, 200, 203-204, 207-208, 227, 234-238, 241, 246, 250-251, 254, 320, 323
Maasland, kerk van 89, 92-93, 103, 107-108, 113, 124, 196, 204, 208, 212, 250, 319-320, 323
Maastricht 19, 25, 275
Maastricht, DH 213, 275
Maastricht, Sint Servaaskapittel 122
Machteld van Brabant 48, 90-93, 98-99, 176
Machteld van Gelre 183
Maes van de Zande 270
Marburg 92
Marburg, DH 195, 198, 249
Margaretha, gr. van Vlaanderen 158
Margaretha van Bornem 48
Margaretha van Cuyck 98
Margaretha van Grimbergen 48
Margriet, vrouw van Willem van Lokhorst 311
Margriet, zus van Maes van de Zande 270
Margriet van Lokhorst 311
Maria, moeder van Christus 49, 90-93, 258-260, 276, 286, 288
Maria van Amerongen 315
Maria van Bourgondië 310
Maria van Brabant 40, 90
Maria van Hongarije, landvoogdes van de Nederlanden 220
Mariënberg, klooster 63
Marienburg (Malbork) 18, 113, 166, 168-169, 320
Mariënweerd, premonstratenzer abdij 27, 66, 91, 117, 194-195, 297, 303
Martinus IV, paus 154, 164, 291
Martinus V, paus 293
Massemen 46
Mathias van Frankfurt, DO meester der Lage Landen 197
Mathias von Lonnich, DO Duitsmeester 198
Mathilde van Béthune 48

Mathilde van Dendermonde 46, 48
Mathilde van Ninove 48
Maurik 237-238, 240, 246, 297, 312
Mechelen 51
Mechelen, DH (Pitsenburg) 44n, 46, 197, 200
Mechteld van Are 47-48
Melis Stoke 184
Menko, abt klooster Bloemhof te Wittewierum 82, 153-154, 169
Meuwissen, Daantje 22, 142
Middelburg 102-103, 165
Middelburg, DH 24, 92, 103, 205-207, 263, 275, 302, 313, 324-325
Middelburg, DO goederen 102, 117, 157, 234
Middelburg, Noordmonsterkerk 202, 205
Middellandse Zeegebied 37, 113, 160-161, 166-167, 169, 174, 182, 323-324
Militzer, Klaus 17, 104-105, 106n, 160, 165
minderbroeders Utrecht, zie Utrecht
Mol, Hans 21-24, 33, 71, 75, 100, 105, 107, 140, 161, 169, 179, 181-182, 200, 203, 214, 247-248, 281-282, 296, 305-306
Molenhoeve, land van het DH te Utrecht 67, 116, 229, 232
Monnikhuizen, zie Arnhem
Montfoort 183-184, 191, 242
Montfoort, burcht in Galilea 160
Montfoort, heer van 240
Montfoort, land van 116
Moolenbroek, Jaap van 49, 54, 154
Münster 51-52, 290
Münster, bisdom 34, 50, 52
Münster, bs. van 42, 50-52, 57, 59
Münster, DH 26, 107, 290, 294
Münster, DO balije 26
Munsterbilzen, abdij 47
Nederlanden 19-21, 38, 47, 50, 58, 74, 81-82, 165, 219, 247, 271, 282, 303
Nederlanden (Partes Inferiores), DO balije 25-27, 89, 108, 197, 199-201
Nederlanden, DO in de 24, 27, 35, 38, 43, 49, 54, 57, 74, 92-93, 104, 107, 146, 161, 191, 196, 200, 214, 219, 275
Nederlanden, Noordelijke 24, 26, 39, 92-93, 104-105, 146, 214, 248, 271, 321
Nederlanden, Zuidelijke 25, 44, 195, 197, 271
Nederlandse kruisvaarders 41, 44, 49, 53, 58, 74, 82, 153
Nederlandse kustgebieden 39, 41
Nederlandse Pruisenreizigers 169, 173, 279, 323
Nedersticht Utrecht 28, 33, 53, 77, 83, 116n, 132, 163, 177, 237, 310, 325
Nedersticht Utrecht, DO goederenbezit 12, 43-44, 78, 115-116, 222, 226, 232, 234-235, 245, 318
Nedersticht, Staten van het 313
Nes, DH 23, 84, 127, 197, 213-215
Nicolaas I, heer van Putten 101-103
Nicolaas III, paus 134, 163
Nicolaas IV, paus 190
Nicolaas Coster 288
Nicolaas Schrijver 152, 156
Nicolaas van Cats 184
Nicolaas van der Dussen, DO lcr. 301
Nicolaas van Horn, DO meester der Lage Landen 198
Nicolaas van Persijn 90, 97
Nicolaas van Putten, DO schenker 97, 102-103, 108, 152
Nicolaas van Twente, DO br. 165
Nideggen 44
Niemandsvriend, tolplaats 89, 96, 137
Nieuwkoop 146
Nijl 43
Node bij Rhenen 120-121, 133-134, 238, 255
Noordelijke Nederlanden, zie Nederlanden
Noordmonsterkerk, zie Middelburg
Noordmunster (op Walcheren) 102
Noordoost Europa 29
Normandië 50
Oda van Aarschot 48
Odijk 135, 265
Oldeboorn 84, 89, 125, 127, 213-215
Oldenzaal 171, 190
Olivier van Keulen, domscholaster 39, 41-42, 58
Ommelanden Groningen 58
Oostenrijk 20, 37
Oostrum 132
Ooststroom, Ad van 28, 85, 137, 143, 227, 229-230, 242
Oostveen 119, 233, 238, 260, 262, 314
Ootmarsum 52, 171
Ootmarsum, DH 23, 165, 171, 179, 202-203, 263, 270, 276, 279, 287, 290-293, 295-297
Opgooi, gr. 83-85, 170
Opgooi, graafschap 83, 85

Ophemert, DH 24, 147, 162, 195, 201, 209-212, 320
Ophemert, DO goederenbezit 162, 185
Osnabrück, bs. van 58
Otto I (van Gelre), bs. van Utrecht 40-41
Otto I, gr. van Bentheim 179
Otto I, gr. van Gelre 40, 83
Otto II (van Lippe), bs. van Utrecht 27, 40-42, 52, 54-55, 57-59, 67, 70, 73, 84, 324
Otto II, gr. van Gelre 59-60, 79, 178, 183
Otto III (van Holland), bs. van Utrecht 34, 76-77, 81, 83-86, 88-90, 96-97, 177, 324
Otto IV, keizer 37-40, 59, 95
Otto van Bentheim, DO br. 120, 125, 127, 133-134, 137, 156, 159, 171, 179-180, 184, 203
Otto van Oudenhoven, DO br. 264
Otto von Kerpen, DO hoogmr. 36
Ottomanen 113
Oude Rijn 56
Oudenburg 46
Ouderidder, familie 66
Oudewater 117, 239, 257
Oud-Giessen 48-49
Oudmunster, kapittel, zie Utrecht
Oudwijk, abdij, zie Utrecht
Overdevecht, huis 79
Overrijn 56, 66, 72, 74, 137
Overrijn, familie 70
Oversticht Utrecht 53, 58-59, 70, 83, 135 174, 204, 292, 309, 319
Overvecht 56, 79
Overvecht, geslacht 79
Palermo 36
Palestina 42
Palmboom, Ellen 27, 61, 117
Papendorp 61, 64
Paravicini, Werner 276
Parijs 158, 253-254n
Parijs, polder 80
Partes inferiores (DO balije), zie Nederlanden
Paslok (Pasłęk) 172
Paul von Rusdorf, DO hoogmeester 293, 296
Paulusabdij, zie Utrecht
Paveien, polder 80
Pelagius, pauselijke legaat 43
Peloponnesos 165
Peter III, k. van Aragón 164
Peter Pot 311n
Peter Spronc, DO pachter 243
Petrus, pauselijke legaat 82, 88, 187
Petrus Christus 288
Petrus Gabel 263
Petrus van Dusburg 170
Philip van Rijningen 179
Philips, elect-bs. van Ferrara 81
Philips IV van Wassenaar 257
Philips Jansz, DO br. 251
Pieterskerk, zie Leiden
Polsbroek 233, 252, 255n-256, 264
Portugal 42
Post, Reinier 86
Posthumus, Nicolaas 303
Pouw, Gerard 22, 87, 148, 188
Powell, James 39
predikheren 17, 87, 91, 151, 156, 161, 164, 190
predikheren Utrecht, zie Utrecht
Provençalen 43
Proys, familie 295
Pruisen 18, 21, 58, 113, 166, 168-174, 182, 195, 220, 248-249, 282, 293-294, 296-302, 306-307, 317, 320-321, 326
Pruisenreizen 150, 168-174, 176, 182, 247-248, 274-280, 285, 323
Raadt, J.Th. de 46
Reese, Werner 20, 219, 282
reguliere kanunniken 15, 141, 189, 185
Reijerscop 137-139, 242-243
Reijmers, Annelies 22
Reinier Hoen, DO lcr. 213
Reinpoto de Butteberk 53
Rhenen 66, 127, 185, 297, 300, 313
Rhenen, DH 24, 124, 137, 179, 204, 246, 250, 252, 299-300, 303
Rhenen, DO goederenbezit 120, 123-125, 127-128, 132-134, 147, 203-204, 238-239, 255, 299-300
Rhenen, kerk van 120, 125, 134, 203, 249, 286
Ridderlijke Duitsche Orde, Balije van Utrecht 19-20, 114
Rietsloot 85
Rijn 27, 34, 54, 56, 89, 96, 100, 106, 116, 129, 196-197, 203, 237-238
Rijn, familie van 139-140n
Rijn, riviertak bij het oude DH te Utrecht 56, 61, 66-67, 72, 138, 229
Rijnestijn, kasteel 139

Rijningen, familie van 179
Rijnland 52, 70, 96, 116, 296
Rijnland, hoogheemraadschap 100
Rijnlandse adel 279
Rijnlandse stedenbond 95
Rijnmolen 226, 284-285, 313
Rijnsburg 94, 100
Rijnsburg, abdij 93, 100-101
Rijsenbrug 135
Ringenberg, burcht 33, 61, 78, 81
Roelof van Coevorden, burggraaf 58, 60
Roermond 52, 274
Rome 38, 260
Rome, Vierde Lateraans Concilie 39-41
Rome, Vijfde Lateraans Concilie 151
Rudolf van Bunnik, DO br. 76-77
Rudolf van Diepholt, bs. Van Utrecht 282, 284, 291, 293, 295, 298, 325
Rutger van Gemert 47
Saladin 17
Sarnowsky, Jürgen 17
Sassenheim 213, 316
Schalkwijk 34, 44-45, 52-54, 56, 62, 119, 130, 147, 233, 265
Schelluinen, DH 24, 55-56, 75, 96, 103, 107, 116, 124, 250, 265, 298, 302
Schelluinen, kerk van 47, 54, 107-108, 124, 204, 249, 365
Schipluiden 124-125, 204, 207
Schoonhoven 237, 252, 254, 258-259, 270, 273-276, 325
Schoonhoven, DH 24, 113, 116, 237, 246, 255, 259, 261, 264, 275, 295, 297-298, 301-303, 311n, 323
Schoonhoven, DO goederenbezit 234, 237, 240, 244, 255-257, 260-261, 264, 270, 272, 275, 292, 297, 301
Schoonhoven, kerk van 275, 279, 323
Schoonhoven bij Wageningen, het goed 239
Schoten, DH 23, 197, 214-215
Schotland 50
Schriek 46
Schuur, Koos 21
Seltsjoeken 16
Sibrand, DO mr. 36
Sicilië 35, 37, 164-165
Sicilië, DO balije en goederenbezit 35, 95, 160, 165, 167, 181, 320
Siersdorf, DH 44
Silvolde 52
Simon Gerritsz Storm van Wena 14
Simon van Benthem 174
Simon van Brion, pauselijke legaat 153n-154
Simon van Haarlem 179n
Simon van Schrage, DO br. 253
Simon Twistrate, DO br. 147, 194, 239
Sint Jan, kapittel, zie Utrecht
Sint Maarten 66
Sint Marie, kapittel, zie Utrecht
Sint Pieter, kapittel, zie Utrecht
Sint Servaasklooster, zie Utrecht
Sint-Bernardusabdij, klooster bij Antwerpen 82
Slag bij Ane, zie Ane
Slag bij Tannenberg, zie Tannenberg
Sliedrecht 142-143, 146, 192-193
Snuif, Cor 23
Sofie van Altena 48-49
Sofie van Holland 48
Sophia van Thüringen 91-92
Spanjaarden 43
Splinter, bisschoppelijk rechter te Utrecht 76
Splintershove 94
Stadsweide, zie Utrecht
Starkenrode, hof 57
Staufen, partij 37-38, 40, 43, 49, 74, 81-82, 86
Stapel, Annesietske 23-24
Stapel, Rombert 22-23, 25, 28, 250, 252, 283, 307
Steenkerk, DH 23, 197, 214
Steghehoeve, land van het DH te Utrecht 67, 311
Steven, dochter van Gosen van Rossum 312
Steven van Münster 60
Steven van Zuylen 191
Steven van Zuylen van Nijevelt, DO lcr. 23, 226, 234, 238, 313-317, 322, 326
Sticht Utrecht 29, 33, 41, 50, 55, 57, 77, 184, 186-188, 234, 239, 246, 282, 291-292, 294
Stichtse ministerialiteit 50-53, 59, 63, 66, 70, 74-77, 80, 83, 135, 137, 139-140, 160, 324
Stichtse ridderschap 26, 63, 66, 71, 74-75, 80, 83, 108, 131, 142, 146, 149-150, 179, 192-193, 285, 313-317, 319-320, 322, 326
Sulen 34
Sweder Cobbing, DO lcr. 278-279, 282, 290-299, 302, 325-326

Sweder van Beusichem 80, 183-184
Sweder van Beverweerd 135
Sweder van Diepenbroek 299
Sweder van Dingden 51
Sweder I van Dingden 34-35, 42-45, 49-54, 56-60, 62, 73-74, 78, 130, 160-161, 189, 221, 283
Sweder II van Dingden 19, 29, 33-35, 57-63, 66, 70, 72, 74, 76, 78, 80-81, 83, 112, 319
Sweder III van Dingden 77-78, 80-82
Sweder van Wiltenburg 33-34
Tannenberg, Slag bij 278-279
Tempelberg, zie Jeruzalem
Tempelorde/tempeliers 16-17, 29, 36, 43, 81, 112, 129, 158, 163, 166
Ter Horst, het goed 185
Ter Horst, kasteel 66, 184-185, 297
Tesser, Frits 43
Theodericus de Tinghede 60
Theodoricus op Linpaet 56
Theodoricus van Lichtenvelde 173
Thüringen 36, 53, 58, 81
Thüringen, DO balije 92
Thüringen-Saksen, DO balije 198
Tiel 210, 212, 262, 292
Tiel, DH 24, 117, 129, 147, 195-196, 201, 209-213, 215, 220, 226, 237, 246, 253-255, 259n, 261-263, 271, 274-275, 284, 291-297, 299, 301-302, 312, 325
Tiel, DO goederenbezit 147, 162, 210, 212
Tiel, Maartenskerk 125, 195, 210-212
Tiel, seculier kapittel 195, 201, 210, 284, 320
Tiel, Walburgkerk 195-196, 210-212, 253
Tienhoven 116, 255n-256
Tolsteeg, zie Utrecht
Trifels, burcht 82, 95
Troyes 16
Trude, DO zr. 136, 259n
Tumler, Marian, DO hoogmeester 20, 104
Tuuk, Luit van der 22, 87, 148, 188
Twente 134, 139, 171, 202
Tyrus 35
Ulrich von Juningen, DO hoogmeester 278
Ulrich von Lentersheim, DO Duitsmeester 301
Urbanus IV, paus 151, 154, 156, 187
Utrecht, abdij Oudwijk/Sint-Stevensabdij 79
Utrecht, Annabroederschap van de Buurkerk 258
Utrecht, Annabroederschap van de Geertekerk 258-259
Utrecht, Archief RDO Balije van Utrecht 27, 29
Utrecht, bisdom 50, 52, 59-60, 82-83, 87, 105, 107, 134, 153, 156, 162-163, 171, 174, 176, 186, 247, 260, 271, 291, 295, 320, 324
Utrecht, bs. 29, 52, 56, 58, 60-61, 63, 66, 70, 74, 83, 85-86, 97, 121, 135, 138-139, 148-149, 173-174, 177, 201, 319-320, 322, 324, 327
Utrecht, burgers 63, 66, 72, 96, 134, 143, 147, 149, 167, 186, 193-194, 215, 270, 309, 320, 326
Utrecht, Buurkerk 72, 188, 258, 286-287
Utrecht, DH Annakapel 62, 258-260
Utrecht, DH Elisabethkapel 92, 258, 263
Utrecht, Fresingers 192
Utrecht, Geertekerk 62, 72, 74, 78, 88, 131, 138, 258
Utrecht, gr. van 83
Utrecht, graafschap 57, 83
Utrecht, Het Utrechts Archief 27
Utrecht, Jacobikerk 123, 239
Utrecht, Jeruzalembroederschap 285
Utrecht, johannieters/Catharijneconvent 26, 71, 74, 117, 128, 133, 138, 193-194, 313, 316
Utrecht, kapittel van de Dom 52, 85, 87, 92, 158-159, 189-190, 238, 272-273
Utrecht, kapittel van Oudmunster 27, 55-56, 85, 94, 117, 128, 158, 163, 311
Utrecht, kapittel van Sint Jan 27, 61, 68, 117, 119, 132, 154, 156, 188, 193, 273
Utrecht, kapittel van Sint Marie 19, 62n, 85-86, 88, 122-123, 131, 138, 164, 190, 229
Utrecht, kapittel van Sint Pieter 61, 143n, 206, 284
Utrecht, kartuizerklooster Nieuwlicht 105, 273, 287-288
Utrecht, Klaaskerk 86-88, 127, 147, 156, 159, 187-188, 190, 205, 284, 324-325
Utrecht, kruisvaarders uit het Sticht/bisdom 35, 53-54, 56, 82, 154, 159
Utrecht, Lichtenbergers 148, 192, 286, 290-291, 293, 325
Utrecht, Lokhorsten 286, 290-291, 325
Utrecht, minderbroeders 124, 133, 138, 164, 166, 178
Utrecht, patriciërs 66, 72, 102, 108, 140, 183-184, 186-187, 192, 220, 286, 294, 327

Utrecht, Paulusabdij 61, 87, 146, 155, 163, 193, 273
Utrecht, predikheren 102, 133, 138, 156, 163-164, 166, 178, 190
Utrecht, Sint Barbaratoren 315
Utrecht, Sint Servaasklooster 70, 73-74, 284
Utrecht, Stadsweide 132, 147, 283-284, 286
Utrecht, Tolsteeg 123, 226, 255, 285, 313
Utrecht, Weerdpoort 123
Utrechtse kerk 53, 61, 66-67, 70-71, 74, 85-86, 100, 178, 260, 319
Vaartse Rijn 62, 67, 70, 137, 226, 232, 255n, 284
Valkenburg, DH 24, 213, 250, 253, 257, 276, 323
Valkenburg, DO goederenbezit 107-108, 120-121, 238
Valkenburg, kerk van 88-89, 93, 100, 103, 107-108, 124, 180, 196, 204, 249, 254, 257-258, 276, 287, 319
Vecht 239, 254
Vechtstreek 79
Veluwe 139, 177, 185
Venetië 18, 36, 112-113, 166, 168, 320
Vey Mestdagh, Jan de 21
Vijfhoeven, ontginning 135-136, 146
Vlaanderen 47, 54, 101-102, 158, 191, 214
Vlaanderen, gr. van 51
Vleuten 116, 146, 242
Vogelsang, burcht 58
Voigt, Johannes 19
Volthe 134
Vreeland, kasteel 177-178, 183-184, 191
Vreeland aan de Vecht 239, 312
Vught, DH 47
Waal 56
Wageningen 123, 139, 239-240
Walburgkerk, zie Tiel
Walcheren 101-102, 117, 136, 157, 165, 202-203, 205-207
Walraven van Meurs, tegenbs. van Utrecht 291, 293, 295
Waverwoud 46
Weerselo, klooster 52
Welfen, partij 37-38, 50, 74, 95
Wendelmoed, moeder van Herman van Bunnik 76
Wendelmoed, vrouw van Hugo van Rhenen 130, 133, 137, 152, 203
Wendelmoed Golinne 146
Wenen 20, 36
Wenen, Deutschordenszentralarchiv 22, 27
Werenbold van Werkhoven 53
Werkhoven 135, 143, 161
Wermbolt Pijll 238
Werner von Orseln, DO hoogmeester 283
Wesel 34, 52-53
Westbroek 78n
West-Europa 39, 113, 275
Westfalen 52, 171
Westfalen, DO balije 104-105, 220, 270, 278-279, 290-291, 294-297, 302
West-Friesland 95, 178
Westraven 62-69, 71
Wijk bij Duurstede 226
Wilbrand van Oldenburg, bs. van Utrecht 34, 37, 39, 59, 63, 70, 73, 83, 324
Willem, zoon van Gosen van Rossum 312
Willem I, gr. van Gelre 274, 279
Willem I, gr. van Holland 38, 40, 42, 47, 83, 89-90, 100, 146
Willem I, hertog van Gelre 285
Willem I, koning van Nederland 19
Willem II, gr. van Holland, rooms-k. 29, 76, 82-84, 86-87, 89-91, 93-98, 101-103, 108, 120, 128, 143, 150-151, 165, 175-179, 181-183, 319-320, 323-325
Willem III, gr. van Gulik 38, 44, 47
Willem III, gr. van Holland 173, 182, 206
Willem III Pot 278
Willem IV, gr. van Holland 29, 148-149, 173-174, 276, 278, 320
Willem V, gr. van Holland 174, 207
Willem VI, gr. van Holland 291
Willem Berthout, bs. van Utrecht 191
Willem Gerritsz, DO pachter 119
Willem Kuyser van Bosschuysen, DO pachter 299
Willem Ludekenszoon, DO pachter 128
Willem Pot 278
Willem Procurator 169
Willem Stuup 122
Willem Thonisz 256
Willem van Brederode 143
Willem van den Hofdijk 208
Willem van der Lawick, DO br. 298
Willem van Deyll, DO pachter 311

Willem van Egmond 152, 162, 185, 210
Willem van Holland, zoon van gr. Willem I 84
Willem van Holland, zoon van gr. Willem II/III of Floris V 173, 182
Willem van Horne 49
Willem van Ingen Nuland, DO br. 293-295, 297-301, 305
Willem van Lokhorst 311
Willem van Menninclare 123
Willem van Oedekenskerke genaamd de Vries 141
Willem van Oostervant 275-276
Willem van Oostrum, DO br. 206
Willem van Rijke 151
Willem van Rijswijk 134-135, 184-186
Willem van Teylingen 90, 97-98
Willem van Tyrus, aartsbs. van Tyrus 15
Willem van Villehardouin 165
Willem van Weede 283
Willem van Zandwijk, DO br. 299
Willem Wittinc 123
Willemskerke 46
Windesheim, klooster 273
Winter, Marietje van 71, 134
Winterswijk 57
Wisła (Vistula/Weichsel) 58, 167, 173
Wissing, het goed 60
Władysław II Jagiełło, hertog van Litouwen en k. van Polen 279
Wolfheze 240
Wolpheren 49
Worringen 82
Wouter, DO cr. 141-142, 192, 199
Wouter, proost kapittel van Oudmunster 55-56, 62, 85
Wouter I Berthout 48
Wouter I van Goy 170
Wouter II Berthout 46, 48
Wouter II van Goy 84, 132, 156
Wouter III Berthout 45-46, 48-49
Wouter IV Berthout 46, 48, 51
Wouter V Berthout 46
Wouter de Gruter, DO br. 294, 297, 299, 302n
Wouter Gerritsz, DO pachter 242-243
Wouter Rading 135-137
Wouter Scoupe 197
Wouter Severey, DO br. 251
Wouter van Amstel van Minden, DO lcr. 128, 136, 220-221, 223, 226, 238, 316
Wouter van Burgtor alias Koblenz, DO meester der Lage Landen 104
Wouter van Dendermonde 46, 48
Wouter van Papenhoven, DO meester der Lage Landen 199
Wulven, geslacht 53, 140, 177, 185, 193
Zandvoort (Walcheren), DH 136, 159, 202-203, 205-207, 209, 214
Zandwijk, kerk van 125, 210, 212
Zeeland 29, 90, 97, 101-102, 128, 141, 164-165, 191-192, 307
Zeeland, DO goederenbezit 97, 101, 103, 105, 108, 117, 128, 164, 167, 193, 196, 204-207, 215, 234, 240, 298-299, 325
Zeist 78, 135, 222
Zuidelijke Nederlanden, zie Nederlanden
Zuidervaart, Huib 24
Zuid-Italië 35
Zutphen 185
Zuylen, gerecht 78n
Zuylen, geslacht 34, 177
Zuylenburg, huis 226, 234, 315
Zuylen-clan 178, 183-189, 193, 205, 215, 325
Zwaardbroeders 59, 170
Zwammerdam 116, 130, 237
Zweder van Culemborg, bs. van Utrecht 291-293, 325
Zweder van Culemborg, meesters van 263
Zweder van Gaasbeek 273
Zweder van Zuylen 34, 186, 191
Zwesereng 78n

CURRICULUM VITAE

Jerem van Duijl (Ede, 1988) volgde voorbereidend wetenschappelijk onderwijs aan het Twents Carmel College te Denekamp (2000-2001) en de RSG Simon Vestdijk te Harlingen (2001-2006). Vervolgens studeerde hij Geschiedenis (bachelor, 2007-2011) en Classical, Medieval and Renaissance Studies (research master, 2011-2014) aan de Rijksuniversiteit Groningen. Tijdens zijn studie werkte hij onder andere als KNAW Akademie-assistent voor een onderzoeksproject over de Sonttolregisters, liep hij stage op een middelbare school in het kader van de educatieve minor en was hij actief in de opleidingscommissie van Geschiedenis en de faculteitsraad van de Faculteit der Letteren.

Vanaf 2014 werkte hij als promovendus aan het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden aan het onderzoek waar dit proefschrift het resultaat van is. In 2018-2019 onderbrak hij dit project een half jaar voor een tijdelijke functie als junior beleidsmedewerker bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Na het aflopen van zijn aanstelling als promovendus, keerde hij in januari 2020 terug naar NWO, alwaar hij momenteel werkzaam is als beleidsmedewerker binnen het domein Sociale en Geesteswetenschappen.

Aan de Springweg in het centrum van Utrecht staat het zogeheten Duitse Huis. Het werd halverwege de veertiende eeuw gebouwd als opvolger van een dertiende-eeuws gebouwencomplex buiten de stadsmuur. Dit Duitse Huis was de hoofdvestiging van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden. Net als bijvoorbeeld de Orde van de Tempeliers en de Johannieterorde was deze orde actief betrokken bij de kruistochten. Vooral na de val van het laatste kruisvaardersbolwerk in het Midden-Oosten in 1291, vochten de ridders van de Duitse Orde tevens in het Oostzeegebied, alwaar een heuse ordestaat ontstond.

Het zijn de militaire activiteiten die dergelijke geestelijke ridderorden bekend hebben gemaakt en die ook in het historisch onderzoek de meeste aandacht hebben gekregen. Minder bekend zijn echter de vestigingen in de herkomstgebieden van de broeders, alwaar ridders en priesters gezamenlijk een religieus leven leidden in nederzettingen zoals het Duitse Huis. Daar beheerden ze het lokale goederenbezit van de Duitse Orde, waarmee de eigen leefgemeenschap kon worden bekostigd en een bijdrage kon worden geleverd aan de activiteiten van de orde elders. In dit boek wordt inzichtelijk gemaakt hoe de goederenverwerving van het Duitse Huis gedurende de middeleeuwen tot stand kwam. Veel aandacht gaat bijvoorbeeld uit naar de beweegredenen van schenkers. Voor het onderzoek is rijkelijk geput uit een gevarieerde schat aan bronnen, zoals oorkonden, pachtregisters en landkaarten. Kruistochten, devotie, politiek en patronage, leiderschapskwaliteiten en economische omstandigheden komen naar voren als de factoren die de ontwikkeling van de goederenverwerving in verschillende vormen hebben bepaald.

Middeleeuwse Studies en Bronnen 183

9 789464 550177